ISSN 1563-0323
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№2 (174)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ISSN 1563-0323
Индекс 75878; 25878

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №2 (174) маусым

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Зуева Н.Ю. – ф. ғ. к., доцент *(Қазақстан)*

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Әбдиманұлы Ө., ф. ғ. д., профессор (ғылыми редактор) *(Қазақстан)*
Досанова А.М., PhD, доцент м.а. (ғылыми редактордың орынбасары) *(Қазақстан)*
Таева Р.М., ф. ғ. к., доцент (редактордың көмекшісі) *(Қазақстан)*
Алимтаева Л.Т., ф. ғ. к., доцент м.а. (редактордың көмекшісі) *(Қазақстан)*
Джолдасбекова Б.У., ф. ғ. д., профессор, ҰҒА корреспондент-мүшесі *(Қазақстан)*
Донна Орвин, ф.ғ.д., профессор, Торонто университеті *(Канада)*
Евдокимова С.Б., PhD, асс.профессор, Браун университеті *(АҚШ)*
Жаң Жин Жин, доктор, профессор, Пекин ұлттық орталық университеті *(Қытай)*
Қарағойшиева Д.А., ф. ғ. к., PhD, доцент *(Қазақстан)*
Кибальник С.А., ф. ғ. д., профессор, Орыс әдебиеті институты *(Ресей)*
Мадиева Г.Б., ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Морхье Пост, PhD, профессор, Берген университеті *(Норвегия)*
Насие Йылдыз, ф.ғ.д., профессор, Гази университеті *(Түркия)*
Риверс Уильям П., ф.ғ.д., профессор, Ұлттық кеңес және тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту *(АҚШ)*
Сэт А. Агбо, PhD, асс.профессор, Лейкхэд университеті *(Канада)*
Темірболат А.Б., ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Тымболова А.О., ф. ғ. д., профессор*(Қазақстан)*

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ
Тонкер А. *(Қазақстан)*

«Филология сериясы» қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану және аралас мамандықтардың өзекті мәселелерін жариялауға арналған.

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ БАСПА ҮЙІ

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 747 125 6790
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:
Гульмира Бекбердиева
Ағила Хасанқызы

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

ИБ № 12856

Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 23,6 б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс № 3972. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

1-бөлім

ӘДЕБИЕТТАНУ

Section 1

LITERARY CRITICISM

Раздел 1

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ҒТАМР 82-31

Хуан Мэй[1], Се Вэйнин[2],

Бейжің шет тілдері университетінің орыс тілі институтының
[1]деканы, профессор, ф. ғ. д., [2]гуманитария ғылымының магистрі,
Қытай, Бейжің қ., e-mail: huangmei@bfsu.edu.cn, xieweining@yandex.ru

ҚАЗАҚ ҚЫТАЙ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘЙЕЛ ТЕҢСІЗДІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақстанның тәуелсіздігін алғаннан кейін Қазақ әдебиетіне көп көңіл бөлінеді. Ал әдебиетті дамыту үшін бір жағынан қарағанда тәуелсіздігін алғанға дейінгі көркем шығармаларды сыни көзқарасымен зерттеу керек, екіншіден жаһандану көзқарасымен қазақ әдебиетін әлемдегі әдебиетпен салыстыру керек. Қазақстан мен Қытай көне заманнан бір-біріне көрші болды, қазіргі таңда екеуінің арасындағы қарым-қатынастары да жақсы дамып жатыр, алайда әдебиет саласындағы байланыстары аз болған, бір-бірінің әдебиетін аз біледі. Әйел теңсіздігі мәселесі XX ғасырдың қазақ және қытай әдебиетінде маңызды рөл атқарады. Қазақ әдебиетіндегі ең бірінші жаңа роман әйел теңсіздігі мәселесі арқылы XX ғасырдың басында жазылды, сонымен қатар сол кезіндегі қытай әдебиеті де әйел теңсіздігі мәселесіне көп көңіл бөлді, қаламгер әйел теңсіздігі тақырыбы арқылы ағартушы-демократтық мәселені алға шығарды. Мақаламызда XX ғасырдың қазақ және қытай әдебиетіндегі әйел теңсіздігі мәселесінің көріністерін салыстырамыз, екеуінің арасындағы ортақ тұстарын және айырмашылықтарын білдіреміз. XX ғасырдың басында өмір сүрген жазушылар әйел теңсіздігі тақырыбына қалам тартқанда тек әйелдің мәселелерін ғана емес, сонымен қатар XX ғасырдың басындағы әлеуметтік мәселелерге, қоғамдық ортаға, халықтың әдет-ғұрыпын және салт-дәстүрлерін көрсетеді. Сондықтан сол кезіндегі қазақ және қытай әдебиетіндегі әйел теңсіздігі мәселесін салыстырғанда, қазақ және қытай мәдени саласындағы айырмашылықтар мен ерекшеліктерді жақсы біле аламыз.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, қытай әдебиеті, әйел теңсіздігі, жиырмасыншы ғасырдың басы.

Huang Mei[1], Xie Weining[2],

[1]PhD Professor, Dean, [2]M.A.
of Institute of Russian language of Beijing Foreign Studies University,
China, Beijing, e-mail: huangmei@bfsu.edu.cn, xieweining@yandex.ru

Questions of women's equality in kazakh and chinese literature

Kazakh literature has been paid more and more attention since 1991, in which year Kazakhstan has declared its independence. In the context of globalization, to have a better understanding of Kazakh literature we need not only to look back into the Kazakh literature before its independence but also compare it with the literature of other countries. In our passage, we are trying to compare women's issues in Kazakh and Chinese literature at the beginning of XX century. On one hand, there are so many similarities of women's issues between Kazakh and Chinese literature of this period of time, on the other hand, in spite of the fact that Kazakhstan has shared boundaries with China since ancient times, both countries know little about the literature of each other. Our comparative study of women's issues of Kazakh and Chinese literature shows us that the women of both countries were faced with literally the same problems at the beginning of the tweentieth century and the expression of the these problems help us form a clear picture of not only the differences between the literature of Kazakhstan and China but their cultural differences as well.

Key words: Literature of Kazakhstan, Chinese literature, Equal rights for women, the beginning of twentieth century.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Хуан Мэй[1], Се Вэйнин[2],
[1]д. ф. н. профессор, [2]магистр гуманитарных наук
Института русского языка Пекинского университета иностранных языков,
Китай, г. Пекин, e-mail: huangmei@bfsu.edu.cn, xieweining@yandex.ru

Проблемы женского равенства в казахской и китайской литературе

С тех пор, как Казахстан получил независимость, ученые обращают еще больше и больше внимания на казахскую литературу. На фоне глобализации, чтобы лучше исследовать казахскую литературу, нам нужно не только хорошо изучать казахскую культуру до независимости, но и одновременно сравнивать ее с литературой других стран. В нашей статье мы пытаемся сравнивать проблемы женского равноправия в казахской и китайской литературе начала XX века. С одной стороны, несмотря на то, что Казахстан и Китай граничат с древних времен, культурного обмена в области литературы между странами было мало. С другой стороны, когда сравниваем художественные произведения Казахстана и Китая начала XX века, нам не трудно заметить, что у них много сходных элементов по проблеме женского равноправия. Анализ показывает, что в начале XX века перед казахскими и китайскими женщинами стояли одни и те же проблемы. Тем не менее, художественные описания проблемы женского равноправия в казахской и китайской литературе начала XX века показывают нам сходства и разницы не только в литературе, но в бытовой культуре обеих стран.

Ключевые слова: казахская литература, китайская литература, женское равноправие, начало двадцатого века.

Қазіргі таңда әлем тез өзгеріп жатыр. Өзгерістер тек материалдық салада емес, сонымен қатар рухани өмірде де көп пайда бастады. Әдебиет – ұлттың жаны десек, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін әдебиетке ерекше көңіл бөлінді деп айта аламыз.

Әдебиетті дамыту үшін міндетті түрде екі мәселені шешу керек еді, алдымен, тәуелсіздік алғанға дейінгі көркем әдебиетті сыни көзқараспен зерттей бастадық. Өйткені әдеби дамудағы жақсылық пен жамандық туралы түсініктерді нақты білмесек, болашақта рухани жаңғыра алмаймыз. Екіншіден, қазақ әдебиетіне жаһандану көзқарасымен қарау алға шықты. Қазақ әдебиетін әлемдегі әдебиетпен салыстыру, шетелдік әдебиетпен диалог жасау керек болды.Солай салыстырсақ шетелдік әдебиетті жақсырақ түсіне аламыз. Сонымен бірге қазақ әдебиетін де жаңа көзқараспен қабылдауға мүмкіндік аламыз.

Қазақстан және Қытай көне заманнан бір-бірін білді, Ұлы жібек жолы арқылы байланыс жасаса да, алайда әдебиет саласындағы байланыстар аз болған. Әсіресе, XX ғасырдан кейінгі көркем шығармалар аз аударылған. Қазақтың ең белгілі жазушысы, ұлы ақын – Абай Құнанбайұлының шығармалар жинағы XX ғасырдың соңғы жылдары, 1993 жылы ғана қытай тіліне аударылып,жарияланды. Ал Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» 1997 жылы ғана қытай тілінде жарық көрді. Қазақ тіліне аударған қытай әдебиеті де өте аз. Қазіргі қытай әдебиетінің негізін салушы, XX ғасырдағы ең атақты қытай жазушылардың бірі – Лу Синьнің таңдамалы әңгімелері 1951 және 1958 жылдары қазақ тіліне аударды. Сондықтан Қазақстан мен Қытай көрші шекаралас болса да, бір-бірінің әдебиетін аз біледі. Алайда Қазақстан және Қытай әдебиетін салыстырсақ олардың арасында ортақ тұстары аз емес. Әсіресе XX ғасырдың басында Қазақстанда Қытайда феодалдық қоғамды өзгеріп, демократиялық мемлекетке ұмтылды, сол жылдарда екі әдебиетте де ағартушылық бағыт пайда болды. Әйел теңсіздігі мәселесіне үлкен көңіл бөлді.

Әйел теңсіздігі тақырыбына XX ғасырдың басында өмір сүрген таланттардың көбі-ақ қалам тартқан (Bisengali, 2010: 6). Бұл тақырыптың қазақ әдебиеті үшін ерекше мәні бар еді. Себебі, әдебиетте прозаның күрделі жанры – роман да дәл осы әйел теңсіздігі тақырыбын өте көп қозғалды, С. Торайғыров, С. Көпеев және М. Дулатов сияқты қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері әйел теңсіздігін дәуірдің аса күрделі мәселесі ретінде көтеріп, оны терең ашып көрсетуге тырысты. Ол туралы қазақтың ұлы ғалымы Бейсенбай Кенжебаев былай қортынды жасады: «Кейбір кемшілігіне қарамастан «Қыз көрелік», «Қамар сұлу», «Қалың мал» т.б. романдар – қазақ халқының XX ғасыр басындағы әлеуметтік тұрмысын, қазақ қыздарының мұңды күйін әр қырынан суреттеген шығармалар. Өмір шындығын бейнелеуде бұл шығармалар өз уақытынан недәуір ілгері көрінеді. Біз бұл

үш шығарманы – қазақ әдебиетіндегі кәсібі роман жанры бастауында тұрғандығы үшін де қадірлейміз. Бұл үш шығарманы әдеби-тарихи негізге алып, көркемдігіне талдау жасап, қазақ романы отызыншы жылдардың жемісі деген кейбір қате пікірге тойтарыс береміз. Оларға кәсіби жаңа роман жанры қазақ әдебиетінде XX ғасыр басында туды деп жауап береміз» (Bisengali, 2010: 10). Яғни әйел теңсіздігі тақырыбы XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіне жаңа көркемдік түр қосты.

Әйел теңсіздігі XX ғасырдағы Қытай әдебиетінде ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл тақырыптың қозғалуын талдасақ, 1919 жылы болған қазіргі Қытайға терең әсер ететін «4 мамыр қозғалысын» ескермеуге болмайды.

1917 жылы Қытай үкіметі Антанта блогының жағына шығып, Германияға қарсы соғыс жариялайды. Бірақ екі жылдан кейін, Германияның жеңіліс тапқанына қарамастан, Париждегі бітім туралы конференцияда Қытайдың ұлттық мүддесі ескерілмеді. Германия иелігінде болған Қытайдың Шаньдун провинциясын Жапонияға беру жөніндегі империалистік державалардың әділетсіз шешім жарияланды. Осы әділетсіз шешім Қытайдағы 1919 жылдың «4 мамыр» қозғалысына себеп болды (Ouyang Junxi, 2005: 251) Қозғалыс басында студент жастар тобы тұрды. 4 мамыр күні Пекин университетінің студенттер тобы көтерілді. Полицияның жазалау әрекеті Қытайдағы оқушы жастардың ереуілдерін тудырды. 1919 жылдың маусымында жастар қозғалысын басқа да әлеуметтік топтар: жұмысшылар, қаладағы ұсақ және ұлттық буржуазия өкілдері – саудагерлер, қолөнершілер, қаланың кедей топтары қолдады. Жапон тауарларына бойкот жариялау әрекеттері күшейді. Антиимпериалистік және антифеодалдық сипаттағы қозғалыс маусым айында Қытайдағы 150 қала мен 10 миллионнан астам тұрғындарды қамтыды (Chen Ruizhi, 2014: 21). Демек, «4 мамыр» қозғалысы Қытайдағы ең ірі және ең күшті антиимпериалистік қозғалыс болды. Осы қозғалыстың нәтижесі ретінде XX ғасырдың басында қытай әдебиетінде «Жаңа мәдениет» деген қозғалыс пайда болады, «Жаңа мәдениет қозғалысы» қытай мәдениеті үшін үлкен төңкеріс болып табылады. Оның өкілдері Ху Ши, Чэнь Дусюй, Лу Синь және Цянь Сюаньтун т.б. зиялылар Қытайдың дәстүрлері, Конфуцизм және қысқартпаған бұрынғы иероглифқа қарсы тұрып, ескі Қытай мәдениетін сынады.

Бұрынғы Қытай дәстүрі бойынша тұрмысқа шыққанға дейін әйелдер әкесін тыңдауы керек, тұрмысқа шықса күйеуін тыңдауы керек, күйеуі қайтыс болғаннан кейін ұлын тыңдауы керек, яғни әйелдер әрқашан еріксіз өмір сүреді. Бірақ «4 мамыр» қозғалысынан кейін батыстан жаңа идеяларды сіңірген Қытай зиялылары, «демократия» мен «бостандықты» насихаттап, қоғамда әйел теңсіздігі мәселесін көтереді. Олар «Ер адам әйелден жоғары тұрады» деген ескі идеяны сынап, әйелге теңдік әперуге тырысып, көп жұмыс істейді. «4 мамыр» жаңа мәдениет қозғалысының ең белгілі өкілдерінің бірі – Чэнь Дусюй әйел теңсіздігі мәселесін көтеру үшін «Жаңа жастар» журналында көп декларацияларды жариялады. Ли Да Джау Қытай әйелдерінің бостандығымен дүниежүзілік әйелдер бостандығы және дүниежүзілік жұмысшылар бостандығы қозғалыстарын байланыстырып, көп мақалалар жазды. Сонымен қатар Ху Ши «АҚШ әйелдері», Чэнь Дусюй фанцуз ғалымының жазған «Әйелдердің ойлануы», Мэн Мин жапон ғалымының жазған «Әйелдер мен ғылым», Ли Ханьцзюнь француз ғалымының «Әйелдер – біздің болашағымыз» аты мақалаларын қытайшаға аударды. Жоғарыда айтылған мақалалар әйел теңдігін насихаттап, қоғамның дамуына үлес қосты, әсіресе жастарға қатты әсер етті. Оларды оқыған білімді адамдардың көзі ашылып, «Қоғамдық прогресс болу үшін, әйелдердің деңгейін көтеру керек, әйелдердің бостандығын және құқығын алуына көмектесу керек» (Chen Duxiu, 2013: 145) деген идеяларымен келісті. Сонымен қатар сол кезеңде белгілі журналдар мен газеттердің әйел теңдігіне арналған қосымшалары пайда болды. Мысалы 1919 жылы «Әйел мәселелері» атты басылым 晨报 («Таңертең») газетінің қосымшасы ретінде жарық көрді. Ал, 1924 жылы 京报 («Астана») газетінің баспасы «Әйелдер» айлығын шығарса, 1925 жылы 妇女周刊 («Әйелдер бірлестігі») 世界日报 («Әлем») күнделігінің қосымшасы ретінде жарық көрді. Сол кезеңде қоғамда әйел теңдігі үшін қозғалыстар көп орын алды, Бейжің және Шанхай сияқты үлкен қалаларда әйелдердің құқығын қорғайтын ұйымдар көптеп пайда болды. Демек «4 мамыр» жаңа әдебиеті қозғалысының арқасында қоғамда әйел теңдігі мәселесіне ерекше көңіл бөлінді.

Әйел теңсіздігі тақырыбы туралы айтсақ, Қазақстан және Қытай әдебиетінде ең алдымен әйелдің махаббат тәуелсіздігі деген мәселе көрсетеді. Осы қырынан қарасақ 1913 жылы Қазан қаласында ағайынды Каримовтардың ба-

спаханасында басылып шыққан С. Көбеевтің «Қалың мал» романы дәл әйелдің махаббат үшін күресін бейнелейді. Романның тақырыбы мен идеясы жөнінде автор былай дейді: «Романды жазуға тағы да бір ең басты себеп болған нәрсе – қазақ әйелінің қас жауы, қазақ әйелдерін теңсіздікке қорлық-зорлықта тұтып, малға теңеген мақсаты еді. Демек, роман арқылы салтты әшкерелеу, қалың халық бұқарасын одан бездіру, әйелдерді азатты күреске шақыру еді!» (Bisengali, 2010: 257)

Романның басты кейіпкері – Ғайша сұлу жас қыз. Оның жасы он төрт-он беске келген, «ай десе ауыз, күн десе көзі бар», әке-анасы байғұс болса да «киген киімінде кіршік жоқ, бармақтары майысқан, бойы тал шыбықтай, шай құйғанда бір аяқты қағыстырмай, әдеппен отырып, тұрып жүрген» (Kobeyev, 1934: 22) қыз. Алайда мынандай алтын қызды Ғайшаның әкесі Итбай Тұрлықұл деген жасы алпыстағы, мес қарын, елге зәбірлі, көршілеріне мазаң, мінезі қатты шалға малға бергісі келді.

Ал сол сияқты жағдай XX ғасырдың басындағы Қытай романдарында да көрініс табылады. 1933 жылы мамырда Шанхай қаласында Ба Цзинь «Әулет» романын жариялады. Романында автор үлкен феодалдық отбасы – «Мырза Гаудың жекежайын» бейнелеп, ҚХР құрылғанға дейінгі феодалдық шенеуніктің өмірін көрсетеді. «Әулет» романында негізгі әйел кейіпкерлерінің бірі жасы он алтыншыға келген Минфэн деген қызын Ғайша сияқты шалға бергісі келді. Минфэн бұл Мырза Гаудың мекенжайының малайы. Минфэн бала кезінде анасы қайтыс болған, солдан соң Минфэн Мырза Гаудың мекен-жайына сатылады. 16 жастағы Минфэн ақылды, мейірімді және әдемі қыз, бірақ оның өмірі өте қиын болады. Ол күн сайын үй шаруаларын істеп, иесін тыңдайды, бірақ әрқашан таяқ жейді, көп жылайды. Сондықтан Мырза Гаудың үшінші немересі – Цзуехуайдың махаббаты Минфэнның өміріндегі жалғыз үміт болып табылады. Цзуехуай оған ғашық болғаннан кейін, Минфэн де неше жылдай Цзуехуайға тұрмысқа шығуды армандайды, «Цзуехуайға тұрмысқа шықсам, өмірімде әсем ойыншықтар, әдемі киімдер, дәмді тамақтар және жылы көрпе-жастықтың бәрі болады, бақытты боламын» (деп ойлады Минфэн. Ал, шын мәнінде Мырза Гаудың отбасы Минфэн сияқты кедей малайды келін ретінде қабылдауы мүмкін емес еді. Цзуехуай «Егер Минфэн де мен сияқты бір шенеунік отбасында туса, онымен үйлене алатын едім» (Ba Jin, 2013: 266) деп ойлады. Бірақ Минфэн оған тұрмысқа шықпақ түгілі, оның қасында малай болып та қала алмады, себебі Мырза Гау Минфэнды бір шалға береді. 60 жастан асатын шалдың тоқалы болғысы келмегендіктен, Минфэн құдыққа құлап, өзін-өзі өлтірді.

Ал сол кезінде сүйеген адамға тұрмысқа шыға алмап жүрген әйел тек ғана Минфэн сияқты байғұс қыз емес, бай адамның қыздары да өзінің тағдырды шеше алмайды. «Әулет» романның екінші әйел кейіпкер Мэйфэнь, ол Мырза Гаудың үлкен ұлы – Цзуесиньмен ғашық болды. Мэйфэнь өзінің шыққан тегі жақсы, ол Цзуесинь сияқты ауқатты отбасында туды, және екеуі бір-бірін сүйді. Мэйфэньның анасы Цзуесиньның анасының әпкесі, дегенмен екеуі бір жолы карта ойнағанда ұсақ-түйек үшін ұрсып қалады, одан кейін Мэйфэньды Цзуесиньге бермей, басқа бір жігітке береді. Ал Мэйфэньның күйеуі үйленгеннен кейін ерте қайтыс болады. Жесір әйел болып қалған Мэйфэнь күйеуінің отбасындағы қорлыққа шыдай алмай, туған үйіне қайтып, анасымен бірге тұрды. Ол күн сайын өзінің сүйгені Цзуесиньды көрсе де, оған тұрмысқа шыға алмайды, үнемі жылайды, соңында қатты аурып, ерте қайтыс болады.

Минфэн және Мэйфэнь сияқты қазақ қыз жоқ па? Көп екен. С. Торайғыровтың «Қамар сұлу» романындағы Қамар да өзі сүйетін жігіт Ахметпен үйлене алмай науқастан қайтыс болған. Алайда Ғайшаның жолы болды, ақырында Қожашпен бірге қашып кеткен еді, шығарма соңында бақытты өмір сүріп жатқан жастарды көреміз. Демек, XX ғасырдың басындағы Қазақ, Қытай романдарында әйелдердің махаббат үшін күрестерін әр қырынан әңгімелеп берген, сол кезіндегі әйелдер үшін махаббат тек махаббат емес, сонымен қатар бостандықтың символы болып табылады.

Әйел теңсіздігі мәселелердің бірі – «білім алу» мәселесі болып табылады. 1911 жылы «Айқап» журналының жетінші санында «Қазақ қыздарының аталарына» деген хат жарияланған, онда былай жазылған: «Кем тұтынғандығыңыз ер балаларыңызды оқытасыз да, қыз балаларыңызды оқытпайсыз. Қыздарымыз оқыса бұзылады дейсіз де біздерді оқудан махұрым қалдырасыз. Бұрынғы ғаялдардың бұзылғандары оқығаннан бұзылған ба екен? Мұны ғақылыңызға салып неге қарамайсыз? Адамды оқу бұза ма екен? Біле білсеңіздер ең әуелі жақсылап қыз баланы оқыту тиіс. Тиіс екендігі мынау: Бұл қыздар түбінде балаларға болашақ ана болған соң, бала тәрбиелеу олардың жұмысы болады. Баланы тәрбиелеуші ана надан болса, балаға жақсы

өнеге бере алмайды».(Tileubaikyzy, 1911: Aiqap) Автор осы хат арқылы қазақ қыздырды оқытуға шақырады.

Бір уақытта XX ғасырдың басындағы қытай зиялылар да әйелдердің білім алу мәселесіне үлкен көңіл бөлінеді. 1897 жылы қытай ең көрнекті зиялыларының бірі, «Жүз күн революциясының» ұйымдастырушысы, қоғамдық және саяси қайраткер Лян Цичао «Әйелдердің білім алу мәселесі туралы» деген мақала жариялады, осы мақаласында автор төрт жақтан әйелдерге білім беруге шақырады. Оның көзқарасы бойынша әйелдер білім алса біріншіден өзі жұмыс істей алады, отбасы үшін ақша таба алады. Екіншіден әйелдер білімді болса, күйеусін жақсы түсіне алады, күйеусіне жақсырақ көмектесе алады. Үшіншіден әйелдер – болашақтың аналар, анасы надан болса, баласына жақсы тәрбие беруі мүмкін емес. Төртіншіден қытай мәдениеті рухы аналар арқылы ұрпақтан ұрпаққа береді, анасының өзі мәдениетті білмесе, батыстық мәдениетімен танысқан қытай халқы өзінің мәдениетінің рухын сақта алмайтын шығар. (Lin Shuhua, 1927: 72) Лян Цичаодың көзқарасы қоғамға үлкен әсер етті. 1901 жылыдан 1903 жылына қытайда 17 қыздар мектебі ашылды. Яғни қыздарға білім беруі сол кезіндегі ең маңызды қоғамдық мәселелердің бірі болып табылады, мынадай бағыт, әріне, XX ғасырдың басындағы Қазақ Қытай әдебиетінде де көрініс табылады.

М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романының кейіпкері Жамал дәулетті отбасында туған, өзі өте ақылды, зейінді болса да, көп оқи алмайды, оған білім алу мүмкіндігін бермейді. Әкесі Сәрсенбай Жамал үшін бір мұғалім тапса да басқа балалардың әкесі сияқты: «Молда! Балаларға иман, намыс үйрет, бұрынғы молдалардың оқытқан кітабын оқыт, біздің балаларға сол жетеді, басқалардың керегі жоқ» (Dulatuly, 1999: 280) дейді. Жамалға хат жазуды үйрететініне риза болмайды. Мұғалім Уфаға қайтқаннан кейін: «Енді жарар. Жамалды оқытпай-ақ қой, он екі пәнді түгел білсе де, әйел бала дәріс айтып елге бас болмас» деп кейін тіпті мода ұстамай қойды. Ал Жамал ғұмырындағы оқуы тек ғана бес айлық болса да, кітаптан қисса оқи алатын деңгейге жетеді, ол өлең айтқанда халық «Екінші Сара мұнан шықты» деп айта бастайды. Егер Жамал оқуды жалғастырса, ол Сарадан атақты ақын болатын еді, бірақ ол қыз болғандықтан, оған мүмкіндік бермеді. Алайда әйел білім алған соң проблема туындамай ма?

1924 жылы жарық көрген Қытай жазушы Лин Шухуаның «Цися» деген әңгімесі бізге жауап береді. Цися – бұл әйел кейіпкердің аты, қытайша «әдемі арай» деген мағынасы білдіреді. Цися бала кезінде скрипка ойнай үйрене бастады, музыкант болып армандады. Алайда тұрмысқа шыққаннан кейін оның скрипканы ойнауға уақыты мүлде жоқ болды. Әңгімесінің басында Цися отбасының күнделікті жағдайын бейнеледі: түскі астан кейін Цисяның күйеуі диванда отырып жаңа шыққан журнал оқиды, ал қайын енесі көршісіне барып, көршімен әңгімелеседі, тек Цися үй шаруасы істейді, орамалдарды жууы керек. Цисяның тұрмысқа шыққаннан кейін бір жыл өтсе де ол еш уақытта скрипка ойнамады, скрипкасының екі ішегі үзіліп қалды, ішіне тіпті жәндіктер ұя салады. Цися бұрынғы досымен кездесіп, досының кеңесін естігеннен кейін тағы скрипка ойнай бастады. Алайда соны көргенде Цисяның қайын енесі оған риза болмай, «Күн сайын тек скрипка ойнайды, ойбай, оның отбасы және үй жұмысы жоқ па!» (Lin Shuhua, 1927: 89) деп ренжіді. Цися отбасы мен арманын қалай орындау керек екеніне қиналып, соңында арман үшін отбасыны тастап кетіп, Еуропаға барды. Төрт жылдан кейін Цися Қытайға қайтып, бір колледжде мұғалім болып жұмыс істейді, ал күйеуі үш жыл оны іздеп, таба алмай, басқа әйелге үйленді. Цися өмірінде жалғыз қалды.

Жамал мен Цися салыстыра қарағанда екеуі де өте дарынды әйел көрінеді, бірақ Жамал қазақ әдеті бойынша өзінің дарынын дамыта алмады, Цися арманын орындаса да, арман үшін отбасыны тастап кетті, әйелдің бақытын қиды. Демек, XX ғасырдың басындағы Қазақ және Қытай жазушылар әйелдерге білім алу, дарын дамыту мүмкіндігін бермеген деген өмір шындығы бейнеледі, әйелдерді күреске шақырады.

XX ғасырдың басындағы қазақ, қытай жазушылар тек әйелдердің тұрмысқа шыққанға дейінгі өмір емес, сонымен қатар олардың некеге тұруына қалам тартады. Некеге тұрған әйел бақытсыз болса, әйелді бақытты деуге болмайды. XX ғасырдың басындағы қазақ қытай қаламгерлер сол кезіндегі әйелдер некесінде көрген қорлықты терең ашып, оқырмандарға көрсетеді. Мағжан Жұмабаевтің «Шолпанның күнәсі» әңгімесі 1923 жылы «Шолпан» журналының № 4, 5, 6, 7, 8 сандарында жарияланған. Шығарманың басты әйел кейіпкер – Шолпан ең басында «Бала туса, күйеуімен екеуінің ортасында бір тікенек өсетіндей болушы еді» деп баласын туғысы келмеді. Алайда оның күйеуі балаларды жақсы көреді, бір күні күйеу

құрбысы Нұржанның отбасында болғаннан кейін Шолпанға Нұржанның балаларының тәтті қылықтарын әңгімелеп айтты, «балалы үй – базар, баласыз үй – мазар»дейді. Сәрсенбайдың сөздері Шолпанға үлкен ықпал тиді, одан кейін Шолпан күн сайын тек баланы ойлайды, бірақ ол қалай тілесе, қалай істесе де, бала болмақ түгілі, оның ішкі уайым күйеуіне айта алмайды, ол мынадай мұңдан тіпті өлгім келеді: «Теңіз терең емес, адамның жаны терең. Су түбінде жатқан зат жел толқытса ғана шықпақ. Ой түбінде жатқан сыр шер толқытса да шықпақ емес. Шықса, шер мен сырдың көлеңкесі, сәулесі ғана шықпақ. Дүниеде адамнан қиын жұмбақ жоқ. Адам – шешуі жоқ жұмбақ. Шешуі деп атауға болатын болса, адамның шешуі жалғыз өлім» (Zhumabayev, 1913: 8). Соңында Шолпан баласын алу үшін күйеуінің көзіне шөп салды. Алайда, ойлансақ, шынымен баласыз отбасы – Шолпанның күнәсі ма? Шолпан баланы туғысы келмеседе оған міндетті түрде баланын туу керек болды ма? Күйеуі Шолпанға ұрыспады, бірақ қоғамдық пікір көзге көрінбейтін қол сияқты оны түпсіз шыңырауға итереді. Шолпан секілді қытай жазушы Ба Цзиннің «Әулет» романының үшінші әйел кейіпкері Жүйюй де бала үшін қайтыс болған.

Жүйюй – Мырза Гаудың тұнғыш баласы – Цзуесиньның әйелі болып табалады. Жуйюй де шенеунік отбасында туған, нәзік, сыпайы қыз. Цзуесинь мен Жуйюйдың үйленуін олар өздері шеше алмады, олар үшін ата-анасы шешті, сондықтан Жуйюй тұрмысқа шыққанға дейін болашақ күйеуін танымады. Бақытына орай, басында Цзуесинь Жуйюйды сүймесе де оны сыйлады, бірте-бірте оған ғашық болады . Сонымен қатар Жуйюй ұл туды, сол үшін ұл баланы жақсы көретін Мырза Гаудың жекежайындағы үлкен кісілер сол үшін Жуйюйды жақсы қабылдады. Ол үш әйел кейіпкердің ішіндегі ең бақытты әйел болып табылады десе де болады. Бірақ Жуйюй екінші баласын босанарда Мырза Гау қайтыс болады. Феодалдық ырым бойынша жаңа қайтыс болған адамның үйінде бала туу керек емес, сондықтан ыңғайсыз, қауіпті болса да, оны бір алыстағы кішкентай үйге көшіреді. Жуйюй осы жаңа үйіне үйрене алмай, қиын босанып, қайтыс болады. Өмірінің соңғы минутында Жуйюй үйдің сыртында тұрған күйеуін көргісі келді, бірақ үлкен кісілер бала жаңа туған бөлмеде қан болды деп ырымдап, Цзуесиньді ішке кіргізбейді. Сөйтіп Жүйюй өмірінің соңғы сәтінде өзінің сүйген күйеуін көрмей кетті.

Егер Шолпан үшін бала оның өзіден маңыздырақ, баласыз болса Шолпанның өмірінің мәні де болмаса, Жүйюй үшін Мырза Гаудың өлімі оның өміріне қарағанда да маңызды. Мырза Гаудың өлімін бірінші орынға қойса, оның әлі тумаған баласын екінші орында санайды, ал оның өзін ең соңғы орынға қояды. Бұлдан үлкен теңсіздігі бола ма? Әйелдер тұрмысқа шыққанға дейін махаббат және білім алу үшін күресті, алайда білім алып, сүйтін жігітке тұрмысқа шықса да, адам жөнінде деп саналмайды, бала туу машинасы деп саналады.

ХХ ғасырдың басындағы Қазақ және Қытай әдебиетін алып қарасақ, сол кезіндегі қазақ және қытай қыздарында махаббат бостандығы жоқ, білім алатын мүмкіндігі жоқ екен.

Алайда әйел теңсіздігі мәселесін көтеруде екі елдің арасындағы айырмашылықтар да бар. Біріншіден, қазақ әдет-ғұрпымен салыстырғанда қытайдың әдет–ғұрпы қаталдау, қыздарға мүлде бостандықты бермейді. Ал қазақ әдебиетінде Ғайша, Жамал және Қамарды сүйемеген адамға берсе де олар шілдеханаға қатысты, өздерінің сүйетін жігітін көрді, кеңесті. Ғайша және Жамал тіпті сүйетін жігіттермен қашып кетті. Қытай қыздары егер оқуға бармаса, онда тек ғана үйінде отырады, басқа жігітпен танысу мүмкіндігі жоқ. Мысалы, Минфэн сияқты байғұс малай болса басқа адаммен таныспады, отбасының иесінің ұлына ғашық болады және Мэйфэнь бай отбасынан шықса да өзінің немере ағасын сүйеді, яғни олардың өмірі өте тұйық, отбасы олар үшін түрме сияқты, одан қаша алмайды. Минфэн шалға тұрмысқа шыққысы келмесе де, еш қандай амал болмағасын, құдыққа құлап, өзінөзі өлтірді.

Қытай жағына қарағанда ХХ ғасырдың басындағы қазақ әлеуметтік тұрмысында молданың рөлі де аса маңызды болды. Ғайшаның әкесі молда болды. Молданың сөздер де Жамалдың өміріне үлкен ықпал етеді. Егер Жамал бала кезінде бір шала надан молда оның үйіде қонбаса, әкесі Сәрсенбаймен сөйлеспесе, Жамалды оқытпайтын еді, тіпті Ғазиз деген молдадан оқымаса, Жамал оқи алмай, хат жаза алмайтын еді. Ал Жамал мен Ғали қашып кеткеннен кейін оның қайын атасы Байжан Ахметжан деген молдаға: «Сіз бұл қыз бен біздің Жұман екеуіне алып қашудан он күн бұрын неке оқылған еді деп книгеңізге жазып, бізге куәлік беріңіз» деп айтты. Яғни молда бір жағынан халыққа білім берсе, екінші жағынан феодалдық қазақ әдетінің өкілі болады. Ал сол кезіндегі қытай

әдебиетіндегі феодалдық салттың өкілі әрқашан әке-шешесі немесе атасы болады.

Екіншіден ХХ ғасырдың басында Қазақ және Қытай әдебиетінде әйел теңсіздігі мәселелері көтерілсе де, уақтыттары өзге. «Қалың мал» «Қамар сұлу» «Бақытсыз Жамал» деген романдар қазақ әдебиетінде 1910-1914 жж. жарық көрген.

Ал «Цися» «Отбасы» деген әйел теңсіздігі мәселелерді көрсететін шығармалары 1920 жылдан кейін шығара бастады, отызыншы жылдардан кейін дами бастады. Себебі, қазіргі Қытай әдебиетіне үлкен үлес қосқан « 4 мамыр қозғалыс» 1919 жылда болды, одан кейін Қытай әдебиетінде «4 мамыр» әдебиеті деген жаңа бағыт пайда болады. Бұл бағытқа тән сипат батыстан келген жаңа идеялар мен өмір салтының Қытай халқына таралуы және бұрынғы ескі идеялардың сынауы болып табылады. Сол үшін әйел теңсіздігі мәселелеріне көп көңіл бөлді. Сонымен қатар отызыншы жылдарда қытай әдебиетінде көп әйел жазушылар қалам тартып, әйел теңсіздігі мәселелерді бейнеледі, мысалы аталмыш «Цися» әңгімесінің авторы Лин Шухуа өзі де бай отбасында туған қыз, университетте оқып, алғышын тілін, француз тілін және жапон тілін де жақсы біледі.

Үшіншіден көркем шығарма құралы – тіл десек, әйел теңсіздігі тақырыбы ХХ ғасырдың қазақ және қытай әдебиетінің екеуіне де жаңа бейнелеу элементтерді қосты. Әйел теңсіздігі мәселелерін көтергенде қазақ әдебиетінде кәсіби роман деген жаңа жанр дами бастағанына күмән жоқ. Ал қытай әдебиетінде әйел теңсіздігі мәселелерін бейнелегенде әйелдің ғашықтығын және қағысын оқушыға көрсету үшін бұрынғы қытай тіліне ұқсамай, оңай және лирикалық тілде қолданады.

Сонымен қатар сол кезіндегі қазақ романдарда ауыз әдебиетіне тән өлеңдер де көп көрінеді. Мысалы «Қамар Сұлу» және «Бақытсыз Жамал» романдарында Қамар мен Жамалдың көңілкүйін әрдайым өлеңдер арқылы жеткізеді.. Автор бұрынғы жыраулар үлгісін сақтап мәтінде оқырманмен сөйлеседі, романдарда қазақ халық әдебиетінің құнды дәстүрлері сақталады.

Қорыта айтқанда, ХХ ғасырдың басындағы Қазақ Қытай әдебиеті әйел теңсіздігі мәселелеріне көп көңіл бөлді, екеуі де әйелдердің махаббат үшін күресін және олардың білім алуға тырысуын бейнелегенде өзі халқының әлеуметтік тұрмысын, әр қырынан көрсетеді, өзі халқына тән әдеби дәстүрлерді сақтайды, заманға сәйкес жаңашылдық жасайды.

Әдебиеттер

Бисенғали З. Қазақ прозасы. – Алматы: Арыс, 2010. – 296 б.

Оуян Цзюньси. Қытайдың қазіргі заман тарихындағы 4 мамыр қозғалысы. – Фучжоу: Фуцзянь білім беру баспасы, 2005 – 251 б.

Чэнь Жуйчжи. 4 Мамыр қозғалысын бағалауы. – Бейжің: Саньлянь, 2014. – 458 б.

Чэнь Дусюй. Әйелдердің мәселелері және социализм // Чэнь Дусюйдың мақалаларының жинағы (2-том). – Бейжің: Халық, 2013. – 145 б.

Көбеев С. Қалың мал. – Алматы: ОГИЗа треста полиграфкнига, 1934. – 109 б.

Ба Цзинь. Әулет. – Пекин: Халық әдебиеті, 2013. – 358 б.

Тілеубайқызы С. Қазақ қыздарының аталарына // Айқап. – 1911. – №7.

Чжан Веньцзюань. «4 Мамыр» әдебиетіндегі әйел мәселелердің бейнелеуі. – Шаньдун: Халық әдебиеті, 2013. – 218 б.

Дұлатұлы М. Бақытсыз Жамал. – Алматы: Өлке, 2013. – 284 б.

Лин Шухуа, Цися. Қазіргі сындар. – №137, 138. – 1927.

Жұмабаев М. Шолпанның күнәсі. Шығармалары, 2-том. – Алматы: Дәуір, 2013. – 376 б.

Торайғыров С. Қамар сұлу. – Астана: Елорда. – 266 б.

References

Kazem-Bek A. (1846). Obshhaja grammatika turecko-tatarskogo jazyka. [General grammar of the Turkish-Tatar language.] Kazan’: Tipografija universiteta, 457 s. (In Russian)

Ba Jin (2013). Jia. [Dynasty.] Beijing: Renmin chubanshe, 358 p. (In Chinese)

Bissengali Z. (2010). Qazaq prozasy. [Kazakh prose.] Almaty: Arys, 296 b. (In Kazakh)

Chen Duxiu. (2013). Funv wenti yu shehuizhuyi [Women’s Issues and Socialism.] Chen Duxiu xuanji (Dierjuan). Beijing: Renmin chubanshe, 145 p. (In Chinese)

Chen Ruizhi. (2014). Wusiyundong Pingjia. [May 4 Movement Assessment.] Beijing: Sanlian chubanshe, 458 p. (In Chinese)

Zhang Wenjuan. (2013). Wusiwenti zhong de nvzi wenti xushi yanjiu. [Narrative on Female Problems in May 4th Literatrue.] Shandong: Renmin chubanshe, 218 p. (In Chinese)

Dulatuly M. (2013) Baqytsyz Zhamal. [Unfortunate Zhamal.] Almaty: Oelke, 284 b. (In Kazakh)

Kobeyev S. (1934) Qalyng mal. [Bride price.] Almaty: OGIZa tresta polygraphkniga, 109 b. (In Kazakh)

Lin Shuhua. (1927) Qixia. [Qixia.] Xiandai pinglun. No137. (In Chinese)

Ouyang Junxi. (2005) Jindai zhongguoshi zhong de wusiyundong. [The 4 May movement in modern China history.] Fuchzhou: Fujian jiaoyu chubanshe, 251 p. (In Chinese)

Tileubaikyzy S. (1911) Qazaq qyzdarynyng atalaryna [To the fathers of Kazakh girls.] Aiqap. No 7. (In Kazakh)

Toraigyrov S. (1999) Qamar sulu. [Beautifu Qamar.] Astana: Elorda, 266 b. (In Kazakh)

Zhumabayev M. Sholpannyng kuenaesi. [Sin of Sholpan.]. Works. Volume 2. Almaty: Daewir, 376 b. (In Kazakh)

МНРТИ 17.09.91

Алиева Асмар Шакир кызы,

диссертант Института фольклора Национальной Академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: bashirova116@gmail.com

МОТИВ ТРАНСФОРМАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ: ПОСТАНОВКА И ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ

Одной из основных структурных формул азербайджанского эпического фольклора является трансформация. Будучи выражением желаний, возникающих из творческой силы человеческого сознания и продуктом силы воображения, трансформация, на самом деле, символ, отражающий в себе элементы об этносе, к которому он относится. Имея универсальный характер, трансформация не указывает на тот же самый смысл в фольклоре народов разных культур, неся специфический смысл, соответствующий взгляду каждого народа, по существу, она отражает элементы культуры этого этноса. Эпический фольклор Азербайджана богат различными формами трансформации. Трансформация является характерным мотивом эпических фольклорных текстов. Она выражается как метаморфоза. Временное возвращение образа к своей первоначальной форме как одна из форм проявлений метаморфозы называется перевоплощением. В сказках трансформация в основном выражается в переодевании. Трансформация особо распространена в шаманской практике. Трансформация одновременно является космогоническим создательным актом. Также имеется его охотничья маскировочная форма. Фольклорные тексты каждого народа отчетливо отражают его прошлое, традиции, верования, в общем, всю его культуру. Преобразование имело место в фольклоре каждого народа, в каждой эпохе и помогает нам формировать определенное мнение об их верованиях, культуре, мышлении. Зооморфические взгляды, сформированные в мышлении наших предков в древности в результате поклонения животным, входя в фольклорные тексты, дают ему предмет, функцию, мотив и такие свойства как образность, символизированность и т.п. Преобразования, связанные с тотемистическими и анимистическими взглядами, встречаются в основном в мифах, легендах, сказках, являющихся начальными формами азербайджанского фольклора.

Ключевые слова: азербайджанский фольклор, трансформация, метаморфоза, изменение формы, переодевание, вращение, маскировка.

Aliyeva Asmar Shakir kizi,

research assistant of the Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Azerbaijan, Baku, e-mail: bashirova116@gmail.com

Motif of transformation in the Azerbaijan folklore: statement and theoretical modeling of the problem

One of the main structural formulas of Azerbaijani epic folklore is transformation. Transformation is a product of the imagination and the expression of the desires of the creative power of human consciousness, in fact, it is a symbol reflecting the elements of the ethnos that it belongs to. Despite its universal character, transformation does not express the same meaning in folklore of people of different cultures, essentially it reflects the cultural elements of that ethnos by carrying the specific meaning in accordance with each nation's outlook. The epic folklore of Azerbaijan is rich in various forms of transformation. Transformation is one of the characteristic motives for epic folklore texts. It appears as shapeshifting. Temporary conversion followed by returning to the original form is called returning. Changing of appearance is mostly used form of transformation in folk tales. Shapeshifting is also used mostly in shaman

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

(dervish) examples. At the same time, transformation is a cosmogonical creation act. It also has hunting masking form. Folk texts of each nation personify its past, traditions, beliefs and generally the whole culture. One of the widely used and deep information reflective motives in Azerbaijani folklore patterns is transformation. Transformation existed in every nation's folklore every period and helps us in expressing opinions on their beliefs, culture and thoughts. Zoomorphic thoughts formed on our ancestors` mental in the past as the result of worship on animals or plant give objective, functional, motivational, symbolizing and other features to folk texts. Transformations on totemic and animism thoughts widely used in myths, legends, and fairy tales which are considered the first forms of Azerbaijani folklore.

Key words: Azerbaijani folklore, transformation, metamorphosis, changing form, shapeshifting, returning, masking.

Алиева Асмар Шакир кызы,

Азербайжан Ұлттық ғылым академиясы Фольклор институтының диссертанты,
Азербайжан, Баку қ., e-mail: bashirova116@gmail.com

Әзірбайжан фольклорындағы трансформация мотиві: мәселені қою және теориялық модельдеу

Әзірбайжан эпикалық фольклорының негізгі құрылымдық формулаларының бірі трансформация болып табылады. Адам санасының шығармашылық күшінен және қиял күшінің өнімінен пайда болатын тілектердің көрінісі бола отырып, трансформация, шын мәнінде, өзі жататын этнос туралы элементтерді бейнелейтін символ. Жан-жақты сипатқа ие бола отырып, трансформация әр түрлі мәдениеттер халықтарының фольклорындағы нақ сол мағынаны көрсетпейді, әр халықтың көзқарастарына сәйкес келетін өзіндік мағына болмаса, ол осы этнос мәдениетінің элементтерін бейнелейді. Әзірбайжанның эпикалық фольклоры трансформация түрлеріне бай. Трансформация эпикалық фольклорлы мәтіндерге тән мотив болып табылады. Ол метаморфоз ретінде көрінеді. Метаморфоза көріністерінің бір түрі ретінде өзінің бастапқы түріне бейнені уақытша қайтару – қайта түрлену деп аталады. Ертегілерде трансформация негізінен киім ауыстырудан көрінеді. Трансформация шамандық тәжірибеде ерекше таралған. Трансформация сонымен қатар, ғарыштық құрушы акт болып табылады. Сондай-ақ, оның аңшылық бүркеме нысаны бар. Әр халықтың фольклорлы мәтіндері өзінің өткен тарихын, дәстүрлерін, нанымдарын, тұтастай алғанда бүкіл мәдениетін көрсетеді. Түрлендіру әр халықтың фольклорында, әр дәуірде орын алды және өз нанымдары, мәдениеті мен ойлауы туралы нақты пікір қалыптастыруға көмектеседі. Жануарларға табыну, фольклорлы мәтіндерге кірісу кезінде ата-бабаларымыздың ой-санасында қалыптасқан геоморфтық көзқарастар оған объект, функция, мотив және бейнелеу, символика және т.б. сияқты қасиеттер береді. Тотемистикалық және анимистік көзқарастармен байланысты трансформациялар, негізінен, Әзірбайжан фольклорының бастапқы формалары болып табылатын мифтерде, аңыздарда, ертегілерде кездеседі.

Түйін сөздер: әзірбайжан фольклоры, трансформация, метаморфоза, пішіннің өзгеруі, киім ауыстыру, айналу, бүркеме.

Введение

Изменение, которое выражается как трансформация, изменение вида, метаморфоза, изменение формы, изменение образа, изменение одежды, переодевание, перевоплощение, преобразование, превращение и маскировка – процесс трансформации проявился в разных формах различных образцов устной народной литературы. Этот мотив, выраженный в разных терминах, выражает разные значения с небольшими и тонкими деталями.

Как отмечается в научной литературе, трансформация – это фольклорный мотив, в котором отражаются народные убеждения о способности живого существа или предмета изменить свой собственный лик, свой внешний вид, ипостаси, другими словами, о возможности трансформации в другое существо, растение, предмет, камень и т.д. (Vinogradova, 2004: 67). Метаморфоза – это перевоплощение людьми, животными, растениями, неодушевленных существ от одного в другого, утратив свои особенности; возрождение неодушевленного существа, превращение живого существа в неодушевленную материю (Boratav, 1973: 62).

Следует отметить, что изучение трансформации как научной проблемы требует прежде всего ее теоретического исследования, затем теоретико-методологического подхода к моделированию и систематизации.

Эксперимент

Мотивы трансформации в азербайджанском фольклоре должны систематически анализироваться и изучаться следующим образом:

1. Трансформация – это, прежде всего мотив, свойственный фольклорным текстам:

Мотив – это термин, означающий наименьшего значимого компонента повествования, простейшую составляющую часть сюжета художественного произведения (Zaharkin, 1974: 226). Трансформация является мотивом эпического фольклорного текста, как стабильная, прочная структурная формула.

2. Трансформация – происходит в фольклорных текстов, в форме изменения вида персонажей, т.е. изменения их внешнего вида, трансформации из одного существа в другое и перевоплощение из одного лика в другой. В науке это также называется метаморфозой.

3. Трансформация – это форма акта медиации, то есть изменения формы практике шамана (гам-шаман, дервиш) для перехода из одного пространства (мира) в другое.

Так как, в фольклорных образцах белые шаманы выполняют акт изменения форм для того, чтобы не быть опознанным или избавляться от опасности при путешетвии в мир богов, а черные шаманы в подземный мир умерших.

«Как эпический образ шаман является трикстером, другими словами, героем, соединяющим в себе разные миры и выполняющим медиацию из одного мира в другой путем воскресения. В этой связи мысли об «изменении состояния», «сердцебиения», «стемнение в глазах», «мысли о смерти» на сюжете Керема выражает комплекс риторики, связанный с ритуальной смертью в психологии шамана / трикстера» (Rzasoy, 2015: 180).

4. Трансформация – одна из форм поведения, свойственных образам трикстера в мифологических-фольклорных текстах. Трикстер – это выявление единичного образа, как два самостоятельных образа, противоречащих друг к другу внутри конкретного фольклорного образца, или преувеличенное представление отрицательных качеств субъекта с положительным характером.

«Трикстеры в большинстве случаев считаются заменой главного героя, отражением противоположности, но на самом деле она также проявляется в противоречиях внутри образа, в подтверждающих и отрицающих контекстах» (Karayev, 2015: 17). Например, Короглу, который часто представляется как воинственный, непобедимый герой эпоса «Короглу», описывается как хитрый образ в некоторых версиях этого же эпоса, что противоречит его положительными качествами, таким как храбрость, щедрость и бесстрашие. Или Молла Насреддин мудрый, благородный, но одновременно хитрый и коварный.

5. Трансформация также проявляется как превращение, то есть, как временное возвращение образа к своей первоначальной форме. Хотя превращение по своей сути является трансформацией, здесь образ не превращается в новый образ.

«Превращение» – это временное изменение, преобразование в мифологии персонажа таинственным (магическим) путем, возвращением позже к своему первичному (настоящему) виду (Nekludov, 1982: 234). Хотя в азербайджанском фольклоре в большинстве легендах встречается превращение образов волчица-женщина, змея-женщина, лень-женщина, но также есть случаи превращение, которая считается тотемистической, анимистической концепцей.

6. Трансформация также является актом космогонического творения. В науке понятие творения выражается термином космогония», происходя от слов «космос» и «гония», что означает, «творение космоса (мира)».

Трансформацию в азербайджанском фольклоре, как акта космогонического творчества, с точки зрения содержания и сущности, можно систематизировать следующим образом:

– формула преобразования в творении людей;

– творение небесных тел путем трансформации;

– творение животного мира: зооморфные трансформации;

– творение растительного мира посредством трансформации;

– мир предметов, творение объектов природы.

Рассматривая трансформацию как формулу творения человека, в первую очередь следует подчеркнуть, что в мифологии творение мира и человека представляется неотделимой и единым процессом.

В мифологических текстах человек, как правило, являются результатом трех трансформационных переходов:

а) превращение почвы (грязи) в человека;

б) превращение животного в человека;

в) превращение человекоподобных существ в современного человека.

а) Трансформация почвы (глины) в человека. Преобладание Бога в жизни и сознании турецких

племен, а также обращение веры в единого Бога в господствующую идеологию обуславливает в их мифологии приоритетную позицию единобожия как трансформативный фактор творения человека. В турецком (алтайском) эпосе, который является одним из первых образцов этого типа, воспевается творение мира и людей наивысшим существом – Богом, и превращение в современную форму дальнейшими преобразованиями. Естественно, что такие мифологические образы соответствовали с идеями о Великом Творце, помогли формированию в познании образа единого Бога.

Главной особенностью этих и других антропогенных мифов было творение первого человека Богом *из почвы или глины.* Антропогенные мифы тоже являются неотъемлемой частью космических мифов и связывают происхождение первого человека с космосом (Tyurkskoye, 2014: 37).

В одном из образцов, служащих реализации космогонического творения мотива трансформации в азербайджанском фольклоре отмечается, что в древности все было в воде и на земле не было никого, кроме Бога. Затем Бог превратил воду в ил, а ил высушил и превратил в почву и посадил растения. Затем он превратил почву в грязь и создал людей и дал им дух (Azerbaijanskiye, 1988: 35).

б) Трансформация животного в человека. Еще одно утверждение, выдвинутое в образцах, связанных с творением человека, – это представление первого человека в виде животного. Поэтому указывая, что этот животный предок предка впоследствии получил человеческий облик, исследователи отмечают, что в мифологии прежде доминировал зооморфизм, а антропоморфизм возник в результате его развития. Например, представление первого предка огузов Огуз кагана в уйгурской версии «Огузнаме» в виде быка, а первого человека в древних турецких эпосах в виде птицы показывает, что человек был сформирован в результате зооантропоморфной трансформации.

в) Трансформация человекоподобных существ в современного человека. Одной из изначальных идей о творении человеческого рода является творение современного человека в результате подвержения изменениям под влиянием внешних факторов именно гигантских человекоподобных существ, существ, получеловеческого, полуживотного облика, а также физиологии других человекоподобных существ, указанных в мифологии как предки людей. Хотя люди в разных мифологических текстах, как «Узухлар», «Уджубулыхлар», «Уджугулу» и т.д., жили десятки тысяч лет, имели высокий рост и крупное телосложение, позже они были наказаны Богом за свои ошибки, а их жизненные и физиологические структуры превратились в форму современного человека (Azerbaijanskiye, 1988: 48).

В образцах, в которых указывается происшествие космогонического конфликта между человеком и его создателем – Богом, и в других подобных текстах трансформация происходит не прямо, а постепенно, поэтапно, и появление новой формы рассматривается как смерть первого, затем появление новой, и тут нет возвращения назад.

Создание небесных тел путем трансформации.

С древних времен взгляд человека на небесные тела и элементы, как солнце, луна, звезды, созвездия, старый мир, небо, радуга, день и ночь был таинственно-волшебным, и были созданы различные версии примитивного восприятия их происхождения, и эти космические элементы в мифологическом сознании долгое время воспринимались в этой форме.

Легенды, связанные с созданием Астрального мира, позволяют нам описать пространственные границы первоначальных мифологических представлений нашего народа. Наши предки, живущие с мифической сознанием, воплотили каждый элемент небесного мира в модель мифического мира. Эти мифы позже превращаются в легенды и отполируются в художественно-эстетическом аспекте. Один из аспектов этого процесса, охватывающего тысячелетие, правда о создании мифа осталась неизменной. Мифологическая концепция творения развивалась в нашем фольклоре до художественно-эстетической философии человеческого воображения о мире (İmamaliyev, 2016: 140).

Астральные мифы и легенды в азербайджанском фольклоре богаты примерами трансформацией людей и животных, а также небесных тел в другие небесные тела под влиянием мистической силы. В некоторых примерах наряду с творением небесных тел, на нижнем слое мифологического содержания выражаются поведение, нравственность и традиция людей.

Творение животного мира: зооморфная трансформация

В.В. Евсюков, считающий мифы, изображающие Земной шар в образе животного, как самые старые и самые простые мифы, показывает, что отождествление Вселенной с человеческим

телом моложе зоомодели мира (Evsyukov, 1988: 71-79).

Несмотря на то, что образцы, рассказывающих о *животных* в легендах встречаются чаще, во всех жанрах азербайджанского фольклора актуальна связанность с животными и природой. Трансформации и творение, происходящие в связи с животными, возникли под влиянием зооморфных взглядов, сформированных в познании наших древних предков в результате поклонения животным, растению. «Дерево, растение, животное, цветок и т.д., которые считаются священными в некоторых образцах, и которым даже поклоняются как тотемы, в свою очередь, представляются как люди, перенесение им качеств, свойственных человеку, является этапом антропоморфизма в устном сознании» (Aliyev, 2012: 6).

«В азербайджанском фольклоре большинство верований, связанных с природными культами, охватывают живые природные объекты. Сюда относятся мифические образы, как волки, змеи, лошади, разные птицы и многое другое... С этой точки зрения, верования, связанные с культами живой природы, в частности нераздельно связаны с культами предков (Tyurkskoye, 2014: 75).

Творение растительного мира посредством трансформации.

Трансформации о творении растительного мира в азербайджанских мифах, эпосах и сказках возникают, как результат нарушение космического порядка, и на основании большинства этих трансформаций стоит человеческий фактор. Здесь трансформация является наказанием живых или неживых существ какой-то силой, преобразованием для избавления от бедствия, неудачи за проклятие, тоски, мести, или от бедствия, которое может случиться, а также из-за причины психологических состояний, как стыд, страх и ликование.

Творение мира предметов, природных объектов.

Азербайджанские фольклорные тексты довольно богаты примерами превращения живых существ в неодушевленные, неодушевленных существ в другие неодушевленные предметы, а также творением природных объектов в результате преобразований, происходящих на основе таких трансформаций. В связи с творением мира предметов, превращение пастуха и его стадо в камень, невесты в скалу, жениха в золото, хижины в двери с серебряными столбами, сорока девушек в сорок колодцев, а также в иголку, ковер, соломинку и т.д., создание Девичьего озера из слез девушек, ранение стрелой камня и кровотечение из сердце камня – получение камня названия «Кровавая камень» более ярко проявляется в примерах. Все указанные, а также превращения в географические объекты и события – горы, холмы, почву, море, озеро, роднику, реку, снег, дождь, ветер, молнию и радугу в целом оцениваются как неотъемлемая часть концепции мифического творения.

7. Одной из основных форм трансформации является переодевание.

Переодевание, которое больше встречается в сказках, также называют изменение облика, смена одежды, изменение наряда. М. Иманов пишет, что изменение наряда, как мы знаем, заключается в скрывании и оказании в теле совершенно другого человека, под совершенно другим именем. Одним из наиболее распространенных сюжетов изменения наряда в фольклор связан с мотивом волшебного наряда. Этот наряд свойствен не простым людям, а магическим силам. Захватив наряд, герой сказки может эффективно влиять на магическую силу (Kazimogli, 2011: 5). Изменения наряда в азербайджанском фольклоре происходит в разных формах и способами в целях спасения в сложных ситуациях, поиска любимой и воссоединения с ней, выполнения задач, определения людей с злыми намерениями и наказания тиранов, изучения королями ситуации в своей стране, а также получения сведений о своей семье, о своей стране, от которых вынужденно остались вдали.

8. Трансформация – как маскировка охоты (аспект ритуал – церемония).

В фольклоре превращение, происходящие в фоне плевка змеи в рот охотника, передачи охотнику своего языка или камня под языком, возрастания вместе с животными, а также еда мяса змеи, волшебную траву или продуктов, переданных змеей, в человека, знающего язык животных, птиц, растений, неодушевленных предметов, в знахаря, должно оцениваться как форма охотничьего маскирования.

9. Трансформация – как тотемистическая, анимистическая концепция (зооантропоморфная природа мифических персонажей).

Среди турецких народов «олень мать», «серый волк», «одинокое дерево», «белая змея», некоторые птицы и другие элементы считались тотемом. В связи с тотемистическими и анимистическими взглядами люди исторически верили в них и поклонялись им, считали эти тотемы

священными. В зависимости от тотемических взглядов своего племени у людей появилось желание стать животным или птицей. Преобразование людей в животное в фольклорных текстах именно связано с этими тотемами.

10. Трансформация – механизм, связанный с переходными церемониями (воскрешение, изменение статуса).

В азербайджанском фольклоре процесс изменения наряда является воссоединением героя под влиянием мистических сил в более свершенный, чем прежний, вид или в более слабый, ем прежний, вид, изменением своего внешнего вида и формы. Один из самых ярких примеров изменения наряда в нашем фольклоре – «Сказка о Фатме».

Здесь, под мистикой волшебного родника, Красивая Фатма становится еще более красивой из-за ее добрых намерений и доброты к старухе, а Лысая Фатма еще более уродливой, из-за ее коварных намерений и грубого отношения к старухе. Брат Красивой Фатмы, выпив воду из родника в лесу, превращается в черную корову. Но Красивая Фатма – Гойчек берет кости этой черной коровы, отрезанной по просьбе мачехи Фатмы, и добивается воскрешения своего брата в лике петуха.

11. Трансвестическая трансформация в фольклоре (смена пола).

Взяв свою этимологию от слова «трансвестит» на французском языке, означающего «переодевание», трансвестическая трансформация включает в себя процесс, сопровождающийся сменой наряда, или изменением лика субъекта фольклора, но в конечном итоге имеющий логический результат с изменением пола этого субъекта.

Заключение

Трансвестические трансформации в азербайджанских фольклорных образцах, проявляют себя, в основном, превращением представителей слабого пола во врага, под влиянием мистической силы, заговора или проклятия, или в мужские персонажи в случае возникновения необходимости бороться со злым силами. Однако в некоторых образцах, наоборот мужчины используют женский наряд, чтобы не быть узнаваемыми, и представляют себя женщиной.

Литература

Виноградова Л.Н. Превращение. Из словаря «Славянские древности» // Славяноведение. – 2004. – № 6. – С. 67-70.

Boratav Pertev Naili. 100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar). – İstanbul: Gerçek yayınevi, 1973. – 272 s.

Захаркин А. Очерк «Мотив» / Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974. – 275 с.

Рзасой С. Архетип шамана-героя в Азербайджанских дастанах. – Баку: Наука и образование, 2015. – 436 с.

Караев С., Кулиев Х. Функции богатыря и ашуг архетипа героя: Казан и Керем (предисловие) // Рзасой С. Архетип шамана-героя в Азербайджанских дастанах. – Баку: Наука и образование, 2015. – С. 3-28

Неклюдов С.Ю. Очерк «Оборотничество» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. – М.: Советская энциклопедия, 1982. – С. 234-235

Тюркское мифологическое мышление и его эпические трансформации. – Баку: Наука, 2014. – 332 с.

Азербайджанские мифологические тексты / Составитель А. Аджалов. – Баку: Наука, 1988. – 196 с.

Имамалиев Э. Тюркские мифы о сотворении и Азербайджанские легенды: Диссертация на соискание кандидата филологических наук. – Баку, 2016. – 177 с.

Евсюков В.В. Мифы о вселенной. – Новосибирск: Наука, 1988. – 177 с.

Алиев Р. Азербайджанская устная народная литература (Современные актуальные проблемы). – Баку: Наука, 2012. – 167 с.

Казымоглы М. Раздвоение образа в фольклоре. – Баку: Наука, 2011. – 228 с.

References

Azerbaijanskiye mifologicheskiye teksti (1988). [Azerbaijani mythological texts] / sostavitel A.Ajalov. Baku: Nauka. 196 p. (in Azerbaijanian)

Aliyev R. (2012). Azerbaydjanskaya ustnaya narodnaya lieratura (Sovremenniye aktualniye problemi) [Azerbaijani oral national literature (Modern current problems)]. Baku: Nauka. 167 p. (in Azerbaijanian)

Boratav P.N. (1973). 100 Soruda Türk Folkloru [Turkic folklore in 100 questions] İstanbul: Gerçek yayınevi. 272 p. (in Turkish)

Vinogradova L.N. (2004). Prevrasheniye [Transformation] Slavyanovedeniye № 6. P. 67-70. (in Russian)

Evsyukov V.V. (1988). Mifi o vselennoy [Myths about the Universe]. Novosibirsk: Nauka. 177 p. (in Russian)

Imamaliyev E. (2016). Tyurkskiye mifi o sotvorenii i Azerbaidjanskiye legendi [Turkic myths about creation and the Azerbaijani legends]. – Dissertasiya na soiskaniye kandidata filologicheskih nauk. Baku. 177 p. (in Azerbaijanian)

Karayev S., Kuliyev H. (2015). Funksii bogatirya i ashug arhetipa geroya: Kazan i Kerem (predisloviye) [Functions of the athlete and ashug hero's archetype: Kazan and Kerem (preface)] Rzasoy S. The shaman hero's archetype in the Azerbaijani eposes. Baku: Nauka i obrazovaniyевание. P. 3-28. (in Azerbaijanian)

Kazimogli M. (2011). Razdvoeniye obraza v folklore [Bifurcation of an image in folklore]. Baku: Nauka. 228 p. (in Azerbaijanian)

Neklyudov S.Y. (1982). Ocherk «oborotnichestvo» [Sketch «Werewolf»] Myths of people of the world. Part 2. Moscow: Soviet encyclopedia. P. 234-235. (in Russian)

Rzasoy S. (2015). Arhetip shamana-geroya v Azerbaydjanskih dastanah [The shaman hero's archetype in the Azerbaijani eposes]. Baku: Nauka i obrazovaniye. 436 p. (in Azerbaijanian)

Tyukskoye mifologicheskoye mishleniye i ego epicheskiye transformasii (2014). [Turkic mythological thinking and its epic transformations]. Baku: Nauka. 332 p. (in Azerbaijanian)

Zaharkin A. (1974). Ocherk «Motiv» [Sketch «Motive»] Dictionary of literary terms. Moscow: Prosvesheniye. 275 p. (in Russian)

IRSTI 17.09.91

Askarova A.Sh.[1], Bayazitov B.B.[2],

[1]Candidate of philological sciences, Associate Professor,
[2]Teacher, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: nuraltyn2016@gmail.com, bbaqyt@gmail.com

THE CONCEPTION OF SHAKARIM «DOCTRINE OF CONSCIENCE»

In this article the great Kazakh thinker, philosopher, poet Shakarim Kudaiberdiuly's conception (1858-1931) «Doctrine of conscience» is considered. Conscience is formed in humanistic of mature human qualities. By Shakarim, the doctrine of conscience is through the system step-by-step process of achievement of all properties in the manner set.

The author based on the methodology of historical relativity and the theory of knowledge, analyzing by the start sources and bases of conception of Shakarim «doctrine of conscience» and discloses its original value. It is paid attention to only comparing of studying the level of inner spiritual power of this concept in the world of fundamental spiritual and philosophical doctrines.

Key words: «doctrine of conscience», «honor system», «three clear» (ush anyk), soul, spirit, secret of creation, meaning of life.

Асқарова А.Ш.[1], Баязитов Б.Б.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің [1]доцент м. а., ф. ғ. к., [2]оқытушы,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: nuraltyn2016@gmail.com, bbaqyt@gmail.com

Шәкәрімнің «Ар ілімі» концепциясы

Мақалада ұлы қазақ ойшылы, философ, ақын Шәкәрім Құбайбердіұлының (1858-1931) «ар ілімі» концепциясы талданады. Ар-ождан – жеке тұлғаның моральдық міндеттерін қалыптастыруға және моральдық өзін-өзі басқаруды жүзеге асыруға, олардың орындалуын талап етуге және жасаған әрекеттерін бағалауға қабілеттілігі; кемел адамда қалыптасатын адамның моральдық өзіндік сана-сезімнің бірі. Шәкәрімнің айтуы бойынша, ар-ұждан туралы ілім – бұл барлық тәртіпке белгіленген тәртіпте қол жеткізу үшін ар-ождан жүйесі арқылы процестің тұтастығы. Тарихи салыстырмалы әдіс пен білім теориясы негізінде авторлар Шәкәрімнің ар-ұждан туралы ілімінің мәнін көрсетеді. Қазақ халқының танымындағы ар, намыс, ұждан концептілерінің данышпан Шәкәрім шығармасындағы ұғымдық мәні ашылады. Дәстүрлі ұғым-түсініктердің ілім ретінде жүйеленіп, тәлім-тәрбиелік маңызы мол мұраға айналғанын уақыт танытты.

Түйін сөздер: «ар ілімі», «ар жүйесі», «үш анық», жан, рух, өмір мәні.

Аскарова А.Ш.[1], Баязитов Б.Б.[2],

[1]к. ф. н., и.о. доцента, [2]преподаватель,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: nuraltyn2016@gmail.com, bbaqyt@gmail.com

Концепция Шакарима «Учение совести»

В этой статье рассматривается концепция «учение совести» великого казахского мыслителя, философа, поэта Шакарима Кубайбердиулы (1858-1931). Совесть – способность личности самостоятельно формулировать нравственные обязанности и реализовывать нравственный самоконтроль, требовать от себя их выполнения и производить оценку совершаемых ею поступков; одно из выражений нравственного самосознания личности, которая формируется

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

у совершенного человека. По Шакариму, учение о совести является совокупность процесса посредством системы совести шаг за шагом достижения всех свойств в установленном порядке. Автор на основе историческо-сравнительной методологии и теории познания раскрывает сущность концепции учение совести» Шакарима.

Ключевые слова: «учение совести», «система совести», «три истина», душа, дух, смысл жизни.

Introduction

No matter what kind of person in the world, he was created at his time, representation of his society. The person is formed by society, the time approves the person. In such cases, Shakarim is also a person at his time. The life phenomenon of that time in that society was not forgotten from the Kazakh Philosopher, Shakarim's mind. Therefore, to define for Shakarim's knowledge and sights, we cannot consider dividing him from his time. Of course, for formation of any person, current of separately impressions of life of society and times, having received the knowledge and science, his reading books, spiritual sources of obtaining power and influence are much more. So, in order to specify for full knowledge of any person the shown of any problem does not have to react from mind.

At the same time, the poet's son Akhat Shakarimuly's reminiscence called *«Reminiscence about Shakarim»* opens the way to know a lot of information about Shakarim. The facts (data) of the poet's origin, his neighbors, his read books and the style of working are well contained in this book. This reminiscence's value is important. Because, his son wrote the reminiscence, who had been seen his life directly and his work. That's why; at the beginning of the work we often consider the reminiscence.

So, Shakarim went to Shyngys two times, was a Bolys in Syban for six months, and he spend his three years to lead the country. He remembered that time as *«Eriksiz zhemtik shokydym», «Ar ketyp, aila zhamyldym»*. By the way to have a relationship with country people on a business helped him to define a person, to know the differences between the humankind and meanness, to help to take a root of public society and to define the illness of society.

Experiment

The poet's first poems were about youths and love theme. He used Abai's poetic and language style for the first of his writing poems. He learned science and education, good mind from his brother Abai, also learned the nobility and nationality. He had critic from him and passed the creative training. He considered one of his purposes to live and to work as Abai. His outlook to world was also to formed under influence of Abai. He gave his attention to learn Russian, Arabic, Turkish and Persian languages at his early age (Shakarim, 2008). He added into his poems such expressions: «To try to learn Russian, ignorance's dirt have been released». Thanks to it after growing he knew that he would be a critic man with ability to think. He read works a lot about philosophy and religious history (Esim, 2008: 15).

In order to do the giving oath of his brother and as spiritual teacher Abai, he went to Mecca as hajj visit in 1905-1906 years. The purpose to it was search to look for science and education of Arab, Turkish and Europe countries. On his visit he was in Mecca. And he worked at Istanbul library (Kumisbayev, 2007: 7).

I looked for, I found the clearness,
Throw away the old things
From the light of truth,
The heart was outburst having seen (Kudaiberdiuly, 2006: 259), –

said when he came back home from travelling the foreign countries, he makes efforts to recognize the culture and literature, religious and philosophy and field of sciences of the country. His mind, view was raised, and he started functioning life, society and soul in a new way. He brought many books. That time Shakarim sent these books to his familiar person in a country regularly. Among these books there were philosophy and scientific bases of books of great famous thinkers of the world. All of these were affected to form Shakarim's outlook and sight widely.

However, Shakarim grew by learning the original literary version of Kazakh literature from his early youth. Because he had an education from Abai and then from his grandfather who was so excellent language master. That time there were a lot of old words and good words which were taken from old people to say. This evidence was the births of the poet's pen *«Kalhkaman-Mamyr», «Enlyk-Kebek»* as well as lyrical-epic poems. This was the first success in the world of poetry of the poet's poems.

Results and discussion

After death of the spiritual teacher Abai, Shakarim could not find people like him, and looked for a person to be talked and to be interviewed. Thus, he considered a true person as the owner who was well known by his books Lev Tolstoy; he wrote him a letter asking for advice.

Shakarim said:

«I asked three questions to Tolstoy. Tolstoy answered to my questions a valuable reply. First question was: Human dignity, I wrote a list of all the negative things of person and among them that you know, what is the most hurtful thing to human conscience and honor? Tolstoy answered: «The notes from a list of all the things impact on human conscience and honor. In my mind, there is one business which is the most hurtful thing. This business if the person knows truth or does harm to society and to public, defend it from three things, as if not to say the truth, it will be very difficult to human conscience and honor. At first, if you say the truth being as very rich man, it harms to your wealth and richness; secondly, you are the owner of a career, to say the truth, if you lose your career, thirdly, you say that the truth, if you are brought to justice. As to defend from these three types of damage, if you do not say the harmful truth by knowing, that it will be very difficult to human conscience and honor» (Kudaiberdiuly, 1991).

Shakarim started to engage a mental work in 1908. He was the far away only from his country, he moved to the winter place Sayatkora which was built for the purpose of hunting. He said that «The thought needs to be a quiet place», he engaged in creative work to read and to write lonely. He wrote a lot over those years to produce. In these years several of his books were published. He published collection of poems, among them, as good works «Turkish, Kazakh, and Kyrgyz all origin of kings», «Muslim rules» (Orynbor, 1911), poems *«Kalkhaman-Mamyr», «Enlyk-Kebek»* (Semei, 1912) ». He wrote articles regularly in the first of Kazakh journal *«Aikap»,* in the newspaper *«Kazakh».* He devoted to a wide range of topics by writing articles as one of the most active authors of journal *«Aikap»* and the newspaper *«Kazakh».* His articles called *«Five questions to educators»,* «What we need» were published on the 3rd and 4th numbers of journal *«Aikap»* in 1912, and the articles called «Writing problems», «Open letter to all the Kyrgyz-Kazakh people» were published in the newspaper *«Kazakh»* in1913, 1914, 1915 years. Poet assumed correctly the felling of king's government, and the establishment of a new government. In this regard, he wrote poems called *«Shines the flag of Liberty», «Dawn of Freedom».* However, he wasn't able to understand some of new government's contrary action. He was far away of this bad things and bad mind of a new government. He was disagreeing for it. In this regard, the fact we noticed there is dealings with Alashorda. At first he was friendly after that he went away from Alash revolution. Here, the one of these points of Shakarim's life need to be open investigations. Then the poet lived in the country Sayatkora was freely to do creative work. That time in this poem he said:

I went; you stay to remain in the country,
No one is to take the animals.
Fifty-five years of my collected mind
Alone to thought privately (Kudaiberdiuly, 1988),

However, here no one did not keep him to be quiet. The new government activists blamed him being as relationship with gangs, and the rich people of the country considered that «he was mad and run away from parent's home». As, representatives of religious men being as a haji, dissatisfied the taking religion. Such protests bring to a dead end him and not to give a movement to go ahead. Moreover, GPU's spices didn't stop to look for him anywhere. Spreading of exaggeration of Kazakh country not to give him back. Finally, the State representatives of the political control of work shot and killed the poet on the way of going to district from his house by his own business on the 2nd of October in 1931. A group of armed who they were looking for blamed him dealing with gangs.

During the Soviet Union, poet and thinker Shakarim's several important works were published. They were published in the 8th number of journal *«Sholpan»* in 1922-1923 years, after that these were published as book with foreword of S.Seifullin. The translatons from Hafiz, from Persian poet Fizuly's poem's kazakh variant called *«Leila and Majnun»* as given nazira jyrau were published.

The poet's several poems were published in the newspaper *«Kazakh literature»* in 1959. Shakarim's works were first translated into Russian language as series of *«Poet library»* in Leningrad in 1978, and untried into book called *«Poet of Kazakhstan».* And, Shakarim's name came back, and a rich heritage of his visited again and started since 1988. The interest in the legacy of the poet was increased together with the independence of the country. The subject of a comprehensive study started. Many scientific investigations and monographs about poet were published. There is

no doubt; this is the way the system is expanding more and more into the channel.

As we noted earlier, Shakarim’s conscious life coincided with the beginning of the end of the XIXth century and early of XXth century. This was one of the tires out in the fate of the Kazakh people’s historical elements. This was a difficult period of chaos over-inverted world. At the same time depending on the laws of development of Kazakh society social and economic contradictions, conflicts, struggles and conflicts, the Kazakh steppes in the public mind, from tireless search times lived Shakarim delt with the literary life seriously, he continued the further customs and education of Shokan, Abay and Ybyrai. The poet’s poem about his some data of his life *«Mytylgan’s life»* opened to know some information about him. He considered his life into large three epochs. The first was the twenty years of being under of his grandfather Kunanbai and his mother, the second was twenty years of having been wasted of being Bolys, the third last one was in the last thirty two years around the Abay was growing maturity date and searching for him.

The famous scientist Garfolla Esim suggested dividing into the life of the poet. The first stage was the data of Abai was alive and second stage was the after death of Abay. The second stage covers the period of 1904-1931 years. The first period was the subject to the direction of the educational experience for the actions of the poet (Esim, 2008). Certainly, there was no doubt the formation of the person affected of having studied the effect of books. In order to analyze this direction of poet’s knowledge we give turn some of the opinions of the article by famous oriental scholar Otegen Kumisbaev’s *«Shakarim and oriental literature»*. There scientist wrote as: Abai hoped from his brother Shakarim greatly, when one he was eager to see the dream to realize through Shakarim (Kumisbaev, 2007).

«The person gets education up to the age of forty, forty years are full age, mentally exhausted and inspiration has been updated. And now, you will be forty in three years. We are fluent of East language» said Abay to his pupils. Then Shakarim said: «If you are the funds I will go to have an education. But where should I go?». Then the teacher: «Athens of the Greek education is collected in Stanbul, Arabic knowledge is in Mekke, but it should be found me more in Medina than in Mecca, and you must go to the library by Alexandra in Egypt. You should go to four places, there you should have full knowledge and education, take the need books and visit the history places. I will give money for your books and expenses on the roads. If you agree, take your hands» – said Abai taking hands to his pupils, Shakarim was so glad and agreed with it.

But, Abay’s beloved brother Shake was died in 1901; in 1892 Ospan was died, after that in 1904 Magash was died. Magash’s fortieth Abay was died. After a lot of grief, Shakarim took to permit from all families; he went to the road in 1906. Now, we take to words to Shakarim for a minute. He said: «On my visit I talked with different national scientists, exchanged the opinions, took the needful books. I sent these books into the parcel to name of Anyiar in Semei. When I was in Stanbul I visit kept historical places and collected materials about history in thirteen days. I had full information of old oriental poets, writers and thinkers. Beginning with Homer the creative work of Greek people’s philosophers and thinkers, west philosophers’ work, ancient Turkic scientists’s writing workes, many entries of countries, works of American writers were taken by me. So, my visit opened my views and achieved the aim of having dream trip! This is the result of Abay’s advice. From Stanbul I went to Mekke, there was in history places and found the necessary things of mine. Also I went to Medina. From this place I took and introduced the scientists creative works as a Abu Sufyan living before the old stage of 200 years of Prophet Muhammad in Arabian people. (Problem of Shakarim study, 2006: 165). Shakarim’s son Akhat gave facts about the library of his father’s memoirs. According to him, Shakarim was very careful to care for books. Every year books had been cleaned. Among them there were Kuran, Injyl, Taurat, Zabur, all volumes of Thousand and one nights, Buddhist and Zoroastrian religions books, history, philosophy works, Aristotle, Plato, Socrates, Avicenna, Ulugbek, Schopenhauer, Kant, Louis Pasteur, Homer’s poems, dancing, Stowe, Byron, Shedrïn, Krylov, Gogol, Nekrasov, Pushkin, Lermontov, Tolstoy, Ferdoysi, Navoi, Sagdi, Nizami, Fuzuli, as the Giantsworks. Unfortunately, in 1931, all of them had to get burned by Soviet. Here, Being created of Shakarim as a poet and a thinker these are some of the things that influenced the formation.

The most successful stage to work was the second stage. In this stage Shakarim lived in a very hard and difficult time. Old things were destroyed, and new things were formatted. It coincided with the historical aspect of the mission of Alashorda. The Bolsheviks came to the head of government. Formed a new era intellectuals. People went to live in the new order. And Kazakhs, who lived in a certain area for centuries freely. There were their values, mentality

and lifestyle. However, a new life, different from the movement to radically change the traditional way of lives. This change in the whole idea of the Kazakhs, contributed to the understanding of life skills. He was unable to find a way. Shakarim could not sustain the old way of life of the Kazakhs for long centuries. What is broken for? Instead, what gives? But things are not the national values of the Kazakhs have nothing in common stock. So, he rejected the idea of socialism. He did not recognize the state, based on force. Poet had to say in accordance with the requirements of the new structure of era. But the poet did not want to take such a step. Shakarim has a different way. What is the value of the life of the soul and spirit of man, what is the secret of creation, meditated on philosophical issues?. Shakarim's works during the end of his life was too deep. He considered the general human problem. Have access to independent consciousness of level. He refused to be tainted with certain restrictions. He was taken of true spiritual freedom. These summits poet said:

«Work for human
Fifty-five years of savings.
Take any you like
Heritage given to young people (Kudaiberdiuly, 2003)»

The next stage of the works of the human soul, the essence of life, the abyss devoted for open a lot of mysterious folds, such as the secret of life. It will require in depth knowledge to get and to know the works of the researcher of the time.

Being away from his native land, alone with his thoughts, he wrote the deepest meaningful works. His one thing different from Abay is he described not only Kazakh world view, but he could also reach his spiritual freedom. He could feel his inner world and find the light of the truth. He could success to discover his sole mystery.

The eyes on the head see the body
Just don't notice the truth
The eyes need advice
There is a need to wiser eyes
To see the truth, my dear (Kudaiberdiuly, 2006)

Shakarim got education on his way; he realized the bright of the truth through reading and seeking. He reached the highest level. It can be proved by his letter to Sabit Mukanov («Ardakty Sabit bauyryma»). The poet writes: «I can't be limited by «A prophet once told…, A philosopher once told…, or A professor once told …» I can't accept everything beyond my mind. But when my mind realizes the real proof I'll bend my knees whoever he was. I am proud. What I seek is to benefit the whole human, and I can't tell the truth. I'm not free». It exactly shows the poet's principle and peak of his wisdom. It also shows the poet's big sorrow. He wanted to know how his works would have been accepted or criticized by the great thinkers. As Abay had no equal to him, he also had the same trouble. Hopefully the poet's heritage has enriched the national cultural value.

The works of Shakarim are completed with the problems of the country and the nation. They are aimed to continue the path of Abay's «language mastering and spreading art». In his early poem «Anger and satisfaction» he writes «I criticized my land to bring it to order», finding no one to share his ideas he criticized his activity and thoughts «I cried and sorrowed my land didn't hear my words».

And his thoughts answer:

«People are not educated,
There is just cry,
If the people are not cured
Cry is just unfounded
Let them study and be educated
Spread the science
Let them know
Subscribe to newspapers and books
Let the Kazakhs read
Being proud of praising
Be away from mockery.
As there is no harvest without water
Call on your reserve of patience
And let the people taste the knowledge» (Kudaiberdiuly, 2006).

This idea was Shakarym's position of his life. He had realized if someone wanted to be at the service for his people should stand any difficulties and be based on hard work and show the honest way.

In his poem «A peasant and the loose» he described just the similar situation to the present. The poet prevented not to run after glamorous life it was not for long. Not to be proud for any praise and use the wisdom and power to the useful business or important activities. He made it the topic of his works several times. He made a thought that the Kazakhs would be a great nation with the art and education.

«A real wealth is the ability
To get education and wisdom
Not the wealth is your things
There is a day to give accounts» (Kudaiberdiuly, 2006)

Shakarym criticized the Kazakh people and he was really worried about them. His idea proves the national proverb «A friend's criticism makes you cry».

The poet describes his thoughts in this way:

«I am your friend, not the evil
Don't be funny give a rebirth
My heart aches
Let my words be like poison
Don't be afraid read them
As the thirsty needs water
Think carefully» (Kudaiberdiuly, 2006).

The poem «After Abay's death my poems devoted to myself» shows the particular change of his life. He totally changed his point of view. He started to pay attention that the life is short and deceptive.

He made a conclusion in this way:

«Don't run after you dream
It mightn't come true
Even prophets and great men
Couldn't realize their dreams and ambitions».

Sometimes he offends:

«There is no bad Kazakh
But to gather to do the right things
They had no convenient times…» (Kudaiberdiuly, 2006)

The poet never denies the necessity of working hard and honestly earning the living and gathers the cattle. In this situation «gather the cattle» is used in the wide figurative way and means to work hard, to master, to do the useful activity, to earn much and not to depend on somebody, to reach independent life and be among the developed countries. The god created everybody equally. He shared every «nesibe – wealth» (*nesibe* means in Kazakh the gift from the God). The wisdom, mind and health are given equally. Shakarim used these edifications in his poems to teach people to avoid the lazinessand parasitism. He calls the people to show the persistence and do the best using the basis of Allah's ayats and Hadis of prophet.

«Gather the cattle not for proud but for your people
Not to depend from the others
Don't sell your sole, seek the truth
For honest and clear conscience» (Kudaiberdiuly, 2006).

The poet's idea to gather the cattle means to do it not to show just for wealth, but to have a chance to satisfy the people's needs. Because a man mustn't serve the cattle, on the contrary the cattle must serve the people's needs. If you connect all your interests and wishes with the riches and cattle, the man loses the opportunity to realize the significance of his birth and life. The source of his mind closes and he becomes the parasite that doesn't care everything but wealth. The works of Shakarim prevents the thinking people from such danger.

Such ideas are described in the following poems: «Nasikhat» Edification, «Okinishtiomir» Sorrow life, «Khaiuan men akymaktar» Animals and fools, «Sankoilar» Fashion victims, «Yzakor», «Erinshek» Lazy, «Kumarlyk» Passion, «Kalzhynshyl Kylzhakpa» Humorist.

The thinker put requirements to the guards of the country in the following idea:

Try not to keep the country
To be the last
The educated, honest one
Puts his country to be the first (Kudaiberdiuly, 2006).

There isn't any side of the Kazakh life that the poet didn't describe in his works. After lots of years they are still actual and live. Some of the leaders of those times were criticized in the following way:

The best of the Kazakhs
Had three things worst
Proud, meals and passion
Were their best friends» (Kudaiberdiuly, 2006)

The poet in his works described the bad sides of the country's life in sarcastic ways, with sorrow and unhappiness, but his love to his people and the country prevails much. With his strong criticism of the unpleasant customs in the country he tried to edifice the young generation to keep away from these measurable habits.

Shakarim supported the idea of settled life, and follow the chance to learn the art and be educated. He realized that once the nomadic life based on cattle breeding would become over. He maintained the idea of the newspaper «Aykap» to call the Kazakh people to have a settled life. He criticized those Kazakhs who divided the world by some glitter and fought with each other on behalf of different parties:

Any city wasn't built
Any child wasn't taught
Any art wasn't learnt
No land for the city
No work with benefit
Not any leader from Kazakh
Useless and harmful
With no treasure
With no luck
Party hasn't any business honest» (Kudaiberdiuly, 2006)

He became sad realizing the careless life of the Kazakhs and thinking about the future life. He seeks the ears to hear his edifications. Nevertheless he never lost his hope and begged in his poems:

«I worried about the Kazakhs
Caring the future life
Think of you, too

You are the man» (Kudaiberdiuly, 2006)

It is certain the endless significant content of poet's works will continue to live with humanity. Great philosopher, thinker who cared of the time, his people and land wrote sharp articles, master of publicist left huge heritage in different genres and is a valuable treasure not just for one nation but for all humanity with common ideas.

The truth of that time when Shakarim lived as well as the public life is well described in his works.

Famous scientist Sh. Satbayeva in her book «ShakarimKudayberdiev» wrote: «Shakarim gave the name to the first collection of his poems Mirror of the Kazakhs», it has a deep descriptive meaning. Mirror is a light; art of word is a light of life and description. It points to the scientific, aesthetic point of view. The main content is the Kazakh being, Kazakh life. Through the great power of the art words the poet had an aim to influence the Kazakh society and to improve the personal life of the people. The poetical credo of the poet was to serve for the development of his native land and he wrote: «I will die to lead my country to the peak». It was for the great purpose and principles. This idea of the poet has been worth to support. Because all his life and heritage are directed to show the way of making the country highly developed, pointing the clear purpose» (Satpaeva, 1990: 56).

As it was mentioned above great Kazakh poet Abay had huge influence to Shakarim's works. The main root of his works is combined in one idea, for my Kazakhs, my country and my people. It is the example of Abay, his way. Shakarim like Abay tells the truth in order to wake up and arouse the Kazakhs' conscience.

Shakarim made philosophical lots of conclusions on nature, society, and human. He particularly worried about the Kazakh people's destiny, their unity, and future. He criticized the most unpleasant behaviors, injustice, illiteracy, greediness, carelessness, lightheartedness; slyness and violence which don't allow the Kazakh society go up. The poet supported his great educator Abay'sideas that with the help of science and education the Kazakh society would flourish and develop.

Shakarim got to know the world outstanding poets and writers. He made their names example in his worksand calls the growing up generation to study the culture and science like them.

The main ideas of ShakarimKudayberdiuly are based on Abay's poems and lyrics, but he didn't copy his works he took them as a model. He wrote many poems to prevent the Kazakh people not to lie, to avoid illiteracy, and work hard.

The poet wrote such poems «Zhuandar» The thick, «Bay men konak» Rich and guest, «Ashu men ynsap» Anger and satisfaction, «Talap pen akyl» Demand and wisdom, «Akyndarga» To the poets, «Nasikhat» Edification and etc. His poems describe the public social conditions, with educational and philosophical ideas they express the negative sides of Kazakh people and show the ways that could eliminate these negative sides. He continued to develop the point of view and content of Abay'spoem that stars with the lines «Kalyn elim, kazagym, kayranzhurty. (My poor country, my poor Kazakh land)»

The situations in Kazakh society, the social sphere, the character of the representatives of different social class are truly described in Sakarim's works. In order to get rid of old habits his works call to get education and culture from the works of well-known scientists and other great people.

The poet criticized enmity, unfair fights, and lightheartedness. He demands to share the knowledge and science with the simple people, «let the others use your knowledge», «be a source of knowledge», spread the achievements of culture, art, education and science.

He combines the problem of learning and getting education with the high interests of the people, the feelings like love, humanism and honest business, braveness and strong will. These features are enriched and developed through kindness, spiritual ideas.

Your human duty
To serve your people
Follow the fair way
Keep your clear conscience

These words of Shakarim are the conclusion of above mentioned opinions.

The aesthetic ideas of Shakarim his dreams and ambitions are fully introduced in the topic dastans that describe various human destinies. On the basis of real Kazakh lives he wrote poems such «Enlik-Kebek», «Kalkaman-Mamyr» with realistic features. In this way he undoubtedly made a great contribution to the Kazakh literature. Though the events of these poems had taken place one or two centuries before, they were widely typical to the Kazakh life of his times. It is very significant the poets statement in «Enlik-Kebek» poem he stated «It is not a fairy tale, it happened earlier».

He called to unite the power to raise the culture and showed the ways. The first, it is not necessary to imitate the party's words and slogans, to fight for their ideas; the simple people don't gain anything from them. People should follow their fair way and

work honestly. The second, Kazakh people should seek the knowledge and education like peoples of other highly developed countries. In this way they should avoid the fights, stealing cattle, and other bad habits. It is not necessary to hope for the rich people and ask for help. They just think of their wealth, they are not interested in other things, they are proud of it. They don't think about knowledge and education. The third, it is important to build cities and towns, there should be opportunities to live and study. It is necessary to teach the children from their early life. Shakarim wrote clearly: «The Kazakh people don't have power without it. They have no eyes, no words to understand, Kazakh is not Kazakh these days.»From these thoughts we can realize, he was worried, that Kazakh people could lose their nation with own culture and history, he prevented it.

Conclusion

Shakarim stated, in order to show the Kazakh nation equal to other peoples with its culture and history, the leaders on the head of the country should be higher and well educated. If they just follow their carrier and comfortable places, they will nothing do for the country, they won't work for the people's and countries prosperity.

Shakarim wrote:

Party is the worm
Like cureless illness
I am worried about my country
The head is evil, the court is foolish
Thoughtless people don't like my words
Unfair people don't pay attention
Heritage is not lost
Long century keeps the history
Suffering from unfair
My sole burns
In front of fair people
Would I appear not guilty?

The main ideas of Shakarim's works are the most valuable, as they express the problems and difficulties of the Kazakh people. The poet's significant thoughts on prosperity of the country like precious treasure will be kept and followed for ages.

Литература

Шәкәрім. Энциклопедия / Бас ред. Е.Б.Сыдықов. – Семей, 2008. – 826-б.
Есім Ғ. Данышпан Шәкәрім – Алматы: Атамұра, 2008. – 336 б.
Күмісбаев. Ө. Шәкәрім және Шығыс әдебиеті // «Түркістан» газеті, 19 шілде, 2007 жыл, Б 7. www.turkestan.kz
Құдайбердіұлы Ш. Жол табалық ақылмен: шығармаларының бір томдық жинағы – Алматы: Дәуір, 2006. – 736 б.: сурет. («Аманат» журналының кітапханасы)
Құдайбердіұлы Ш. Үш анық / ред. А. Сейдімбеков. – Алматы: «Қазақстан» және «Ғақлия» ғылыми-әдеби орталығы, 1991.
Құдайбердиев Ш. Шығармалары: (Өлеңдер, дастандар, қара сөздер) – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
Құдайбердіұлы Ш. Қазақ айнасы: Өлеңдер мен поэмалар – Алматы: Атамұра, 2003. – 296 б.
Кемел М. Шәкәрімнің ар ілімі. – Астана, 2010. – 284 б.
Problem of Shakarim study. Semipalatinsk-Novosibirsk, Taler-Press, 2006. 171 p.
Omarbayev Y., Bogenbayeva A. (2018). Ideas of turkism in the works of Shakarim Kudayberdiuly and Magzhan Zhumabayev. Tarih İncelemeleri Dergisi XXXIII / 2, 2018, 575-591 pp.
Сатпаева Ш. Шакарим Кудайбердиев: монография. – Алматы, 1990.

References

Esim G. (2008). Danyshpan Shakarim [Wise Shakarim] Almaty: Atamura. 336 p. (in Kazakh)
Kemel M. (2010). Shakarimnin ar ilimi [Doctrine of conscience by Shakarim] Astana. 284p. (in Kazakh)
Kudaiberdiuly Sh. (1988). Shygarmalary [Works] Almaty: Zhazushy. 560 p. (in Kazakh)
Kudaiberdiuly Sh. (1991). Ush anyk [three obviously] Almaty: «Kazakhstan», «Gakhlia». (in Kazakh)
Kudaiberdiuly Sh. (2003). Kazak ainasy [Kazakh mirror] Almaty: Atamura. 296 p. (in Kazakh)
Kudaiberdiuly Sh. (2006). Zhol tabalyk akylmen [The road is smart]. Almaty: Dauir. 736 p. (in Kazakh)
Kumisbayev O. (2007). Shakarim zhane Shygys adebieti [Shakarim and Oriental literature] // «Turkistan» gazeti, 19 July, 2007 year, P 7. www.turkestan.kz (in Kazakh)
Omarbayev Y., Bogenbayeva A. (2018). Ideas of turkism in the works of Shakarim Kudayberdiuly and Magzhan Zhumabayev. Tarih İncelemeleri Dergisi XXXIII / 2, 2018, 575-591 pp. (in English)
Problem of Shakarim study. (2006). Semipalatinsk-Novosibirsk, Taler-Press,. 171 p. (in Russian)
Satpaeva Sh. (1990). Shakarim Kudaiberdiev. Almaty. (in Russian)
Shakarim. (2008). Encyclopedia. Semei. 826 p. (in Kazakh)

ҒТАМР 17.01

Бисенғали З.-Ғ.Қ.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zinolgabden@hotmail.com

МАХАМБЕТ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ

Махамбет қазақ ауыз әдебиеті мен халық әдебиетінің жаңа дәуірге – кәсіби әдебиетке ұласар тұсында, өлара мезгілде өмір сүріп, Алла сыйлаған таланты мен табиғи қасиеттерінің арқасында құдіретті туындыларды дүниеге әкелді. Шексіз қабілеттің қуаты мен құдіретіне лайық ғажайып туындылар сомдады. Ол әдебиетпен кәсіби айналысқан жан емес. Замана талабына сай жаңа үлгі енгізейін деп әдейі ойланған жоқ. Алайда бойын буып бұрқанған сезімдерді бейнелеуде, тіл қолданыстарында жана танымдық ұғымдарды еркін пайдаланды. Заманға сай өмірге еніп жатқан жаңа сөздердің метафоралық мағыналарын байытты. Сол арқылы да ақын қалың қазақты таңғалдырды. Мақалада Махамбет поэтикасының осы ерекшелігі көрсетіледі.

Түйін сөздер: Махамбет, қазақ ауыз әдебиетінен өту, Алла сыйлаған дарын, шексіз қабілеттің қуаты, жаңа үлгі бойын буып бұрқанған сезімдер, заманға сай талаптар, метафоралық мағыналар.

Bisengali Z.-G. K.,

DSc, Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Poetiks of Maxambets poems

Makhambet lived in the era of the transition from Kazakh folklore and folk literature to professional literature and, thanks to his natural abilities and talent from God, created great works. He produced beautiful creations worthy of the strength and power of infinite talent ... He was not engaged in literature professionally. And he had no intention to introduce new models in accordance with modern requirements. However, in describing the seething emotions that overwhelmed him, he freely used new cognitive concepts, enriching the metaphorical meaning of new words entering modern life. Thus, the poet surprised the Kazakh people. This feature of the poetics of Makhambet is reflected in the article.

Key words: Makhambet; Kazakh folklore; talent from God; natural abilities; infinite talent; introduce new models; new cognitive concepts, new words entering modern life.

Бисенгали З.-Г. К.,

д. ф. н. профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Поэтика поэзии Махамбет

Махамбет жил в эпоху перехода от казахского фольклора и народной литературы к профессиональной литературе и благодаря природным способностям и таланту от Бога создал великие произведения.

Он создал прекрасные творения, достойные силы и могущества бесконечного таланта... Он не занимался литературой профессионально. И у него не было намерения ввести новые модели в соответствии с современными требованиями. Тем не менее, при описании бурлящих эмоций, переполнявших его, он свободно использовал новые когнитивные понятия, обогатив метафорическое значение новых слов, входящих в современную жизнь. Таким образом поэт удивил казахский народ. Эта особенность поэтики Махамбета отражена в статье.

Ключевые слова: Махамбет, переход от казахского фольклора, талант от Бога, могущество бесконечного таланта, новые модели бурлящих эмоций, переполнявших его, современные требования, метафорическое значение.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Кіріспе

Махамбет Өтемісұлы – көзсіз батырлығының үстіне, аса дарынды тұлға. «Батырдың де батыры бар...Махамбеттің батырлығы бұлардың бірі де емес-, деп жазады З.Қабдолов, «Қаһарман ақынның тағдыр мен тағлымы» мақаласында,- Махамбет-ердің мақсаты – ерекше мақсат. Оның күресі ханмен ғана емес, хан арқылы халықты қан қақсатқан отаршылық бұғауына қарсы халқымыздың азаттығы үшін, біздің бүгінгі күніміз үшін күрес» (Qabdolov, 2007: 379).

Махамбет шығармашылығы да ешкімге ұқсамайтын дара құбылыс. Жарақты жауға жасқанбай шабатын серілік дәуірдің соңғы өкілдерінің бірі. Бәлкім сондықтан шығар өлеңдері мен толғаулары, жырлары арнасына сыймай, бейсаналық әрекеттерімен жиі қабаттасады.

Махамбет қазақ ауыз әдебиеті мен халық әдебиетінің жаңа дәуірге – кәсіби әдебиетке ұласар тұсында, өлара мезгілде өмір сүріп, Алла сыйлаған таланты мен табиғи қасиеттерінің арқасында құдіретті туындыларды дүниеге әкелді. Шексіз қабілетінің қуаты мен құдіретіне лайық ғажайып туындылар сомдады.. Ол әдебиетпен кәсіби айналысқан жан емес. Замана талабына сай жаңа үлгі енгізейін деп әдейі ойланған жоқ. Алайда бойын буып бұрқанған сезімдерді бейнелеуде, тіл қолданыстарында жана танымдық ұғымдарды еркін қолданды. Заманға сай өмірге еніп жатқан жаңа сөздердің метафоралық мағыналарын байытты. Сол арқылы да ақын халық қазақты таңғалдырды. Махамбеттің жырлары мен толғауларын, әңгіме, шежірелерін білмейтін қазақты кездестіру бұрындары қиын болса, қазір де солай.

Ақынның өлең өнерінде көп қолданған тәсілі – жыраулақ поэзия, толғаулық үлгілер. Алайда шығармаларын талдау кезінде толғау мен жыр, өлеңдер өзегіне ене бастаған жаңалықтарды бірден байқайсың.

«Махамбет өлеңдерінде жайдауыт, жалаңқабат, жадағай шумақтар атымен ұшыраспайды… Кей ретте жыр емес, әлдекімге әлдене хақында, әлдеқандай тұспалхат (шифрограмма. – Ә. Кекілбайұлы) жолдап отырғандай әсер етеді.»

Осы мәтіндерде интертекстік сипарттар да мол.

Біз Махамбеттің өлеңдерінің өміріне, ал, өмірінің өлеңдеріне терең үңіле алсақ қана, толық түсіне аларымыз хақ. Бұл бағытта Махамбет өмірбаяны мен шығармаларын жинауда, жүйелеуде өлшеусіз көп еңбек сіңірген Б.Аманшин еңбектерін ерекше атауға болады. (Amanshin, 2004: 8-16) «Бірақ, ол замандағы қазақ сахарасына ондай сұңғыла тыңдарман мен ғұлама оқырманды ағыл-тегіл ғып кім бере салыпты»- деп Ә.Кекілбайұлы айтқандай ақынның бейсаналық сезімдер жетегіндегі туындыларын бүгінде де тереңдей талдап жатқанымыз шамалы (Kekilbai, 2006: 8-19).

Махамбетте жастық шақ жырлары болған жоқ деп кім айтар.Әзіл мен қалжың-қағытпалар араласқан сатиралық өлеңдер мен шумақтар ше?! Талантты жастың бойын билеп сезімін лап еткізген тіршілік құбылыстарын өлеңге айналдыру үдерісі ақында болған жоқ деп кім дуласа алады?! Мұны дәлел дерексіз-ақ анық айтуға болады.

Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда он жасынан бастап өлең шығарған қабілетті жастың қоршаған орта мен заманы туралы алғашқы танымдары табиғи түрде осы жырларда жалғасын тапқан. Мұны бізге ауызша жеткен шығармалар мәтіндерінің астарынан байқауға болады. Өкінішке орай, бізге жеткен бұндай шығармалар түгел емес. Жеткендерін де сақтай алмадық. Айтылған жерде қалды. Ел тарихы мен мәдениет, әдебиетін есте сақтаған есті карияларды Ресей патшасының, Кеңес үкіметінің отарлық саясатын ұстанған ресми идеология қудалады, қамады, қинады, ақыры құртып тынды. Орыстан өзге ұлттарды шоқындыруды мақсат қылып, саяси-әлеуметтік құйтырқылардың сұрқияларын ойлап тауып, әдейі жоспарлаған қаныпезер үкімет пен идеология өзге ұлттардың жайын ойлаған емес.

Ақын өз кезіндегі қазақ өлең-жырлар, толғау дастандарының бесігінде өскен. Қараөлеңдердің кереметі мен жыраулық өнер туындыларын, қазақ эпостарын, «Қырымның 40 батыры» тәрізді жыраулық энциклопедины жақсы білген **(**Sarai, 1997: 91**).**

Махамбет қазақ өлеңніне жаңалық енгізейін деп ойламаса да, толғау, жыр өлеңдер айту үстінде оларға әлдене енгізу үдерісін бастан кешті. Ретіне, сезім толқындарына орай шығармаларын әр орындауда жаңалықтар қосып отыруы сөзсіз. Керуен жолбасшысы ретінде Хиуа, Қоқан, Бұхара бағыттарындаға айларға созылған ұзақ жолдарда эпостық жырлар мен аңыз, әңгімелерді сапарластарына айтқан, олардан да сан түрлі хикая, әңгімелер тыңдаған. Жолаушы ақын-жырау, шежіреші-әңгімешідермен кездесулерде естіген қызық әңгімелер мен айтушылардың бояулы, астарлы сөздері, қолданыстары ақын жадында сақталған. Орыс тілін

білу, орыс ақындарының өлеңдерімен танысу (Калмыково түрмасіндегі 2-3 жыл), діни ортада, медреселерде болу, ғұлама қариялармен танысу, сұбхаттасу ізсіз, босқа өтті деп ешкім де айта алмайды. Махамбет өткен өмір мектебі мен ақындық әлемді, уақыт пен кеңістікті осы арналардан табуға болады.

Негізгі бағыт – қаламгер қолданған тәсілдер

Бүгінгі таңда біздің алдымызда тұрған басты міндеттің бірі Махамбет тұлғасының шығармашылығындағы дара поэтикасын заман талабына сай әдеби-тарихи, көркемдік негізде танып білу. Ақын тұлғасының бейнелену сырларын өз деңгейінде танудық деп айта алмаймыз.

Зерттеп білуге, тануға талпынып жатқанымыз рас.Ретіне орай Жапон, орыс тілдерінле мақлалар да жарияладық (Bissengali, 2009).

Осы бағыттағы ізденістеріміз бен жұмыстармызды екіге бөле талдауға болады. Біріншісі, кеңес үкіметі заманындағы зерттеулер. Басты назар ақынды ұлт-азаттық көтеріліс жаршысы ретінде көбірек көрсетуге бағытталады. Бұл – Махамбет шығармашылығын кеңес заманындаақ түптей зерттеген Қ. Жұмалиев салған саясиәлеуметтік жол. Бірақ, Махамбетті зертеуге 1932 жылдары кіріскенде жас ғалымның көздегені басқа еді. Махамбет қазақ елінің бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресті деген ойлар болатын. Тараихи деректер мен ел аузындағы, ескі қолжазбалардағы дәйектерге сүйе сөйлеген. Қ. Жұмалиев бұл уақыттарда патша үкіметінің қазақты отарлауына қарсы көтерілген Кенсары қозғалысы туралы мақалалар жаза бастаған. Кеңес үкіметіне бұл пікір мұлде ұнамады. Ресми идеология құралдыры арқылы тәжірибесі аздау жас ғалымды сынға алуды күшейтті. Қ. Жұмалиев те қарап қалмады, ресми идеологияның тарихи дерексіз, үкімет саясатын ғана дәйектейтін әшкерелеуге кірісті. Сөйтіп кеңес үкіметінің «сүйікті тәсілі – күш қолданудың» құрбаны болып шыға келді. Тіпті аяқ астынан халықтың жауына айналды. Қуғын көрді, жер аударылды. Әділет, шындық іздеп қуынды. Ақыры, ұзақ жылдарын қудалауда, түрмелерде өткізіп барып дерек, дәлелсіз қамаудан, өтірік пен жала жабуден құтылып бостандаққа шықты. Қ.Жұмалиев енді әдебиет тарыхына байланыты зерттеулерін ресми идеология рұқсат еткен деңгейге көшірді. Мәселен, Исатай-мен Махамбет көтерілісі Орысқа емес, хан Жәңгірге қарсы күресті деген жаңа бағытқа шықты. (Zhumaliyev, 2010: 97)

Қажым Жұмалев – қазақ әдебиетінде Махамбеттің көркем бейнесін сомдауға да үлкен үлес қосқан қаламгер, 1944 жылғы «Айқас» романан бастап әдебиетімізде Махамбет бейнесінің түрлі жанрлардағы көркем бейнесі жасала бастады (Atymov, 1987: 35).

Қазір заман жаңа, уақыт басқа, алайды әлі сол көне жол сорабтан, Исатай мен Махамбет ханға, үстем тап өкілдеріне қарсы күресті дегеннен арыла алмай келе жатқанымызды байқаймыз.

Енді, екінші бағыттағы зерттеулерге келер болсақ, оларға – жаңа заман талабына сай тарихи дерек, ақиқаттан бастау алатын зерттеулер қажет. Мәселен, Исатай-Махамбет көтерілісінің шынайы себеп-салдары бейнеленген поэтикалық көркем мазмұнды ақтара талдадық, қапысыз ұқтық деуге болмайды. Ақынның ерлік рух пен бостандық сүйгіш қасиетті поэтикалақ өрнеке қалай көшіргенін тереңдей талдаушылар көп болмас. Ойланатын, тексерілуге тиіс жайлар шаш етектен.

Махамбеттанудың жаңа кезеңін Ә. Кекілбайұлы поэтикадан бастаған.

Ақынның ішкі әлемін ашып көрсету үшін қаламгер оның өлеңдерін пайдаланады. Поэтикалық мәтін астарынан ақын әлемінен өзі байқаға жаңа ойларды, жаңа дискурс ретінде алады. Мәселен: «Аспанда ұшқан ақ сұңқар, қолымда тұйғын, лашын; қосылған жаста арудың көре алмай кеттім құшағын; арпа жемес арғымақ ақселеу отқа зар болар; миуа , шекер жемеген алғаным мен балларым, қоңырсыған дүние-ай, қой етіне зар болар; жапаннан қарсақ ін қазар, хан салдырған жәрмеңке, жырақ болсын бізден бұл базар, қатын қалса, бай табар; қарындас қалса, жай табар, артымда қалған ақсақал кеңес қылған күн ақылменен ой табар, кейін қалған жас бала күдер үзіп біздерден көңілі қашан жай табар?» Ә. Кекілбаев ақын өлеңдерінде байқалатын осы әуенді «асыл өрмектің алтын арқауына» балайды (Shandoz, 2004: 42).

Ә. Кекілбаұлы ақын поэтикасын көрсетуді, осы қиын түйіндерді, көптеген зерттеушілер ескере бермеген шетінен бастаған сыңайлы. Қараңыз: «Артымда қалған алғаным, қытайы қызыл көйлегі күнге қойсаң оңар ма?! Мұндай қорлық болар ма?! Ақсұңқар құстың баласы қасқыр тартқан жемтікке ағармай көзі қонар ма?! Қаршыға құсты көп көрдім, қайрылып қазға қараған; қатын бала қара орман баршасын жауға алдырған, қарулы жатқан жебеге құрсағынан шалдырған, асыра келіп ойласам, бұл заманның шағында Махамбеттей зарығып, мұңлы болған қайда бар?» (Shandoz, 2004: 41).

Бұл жолдар нағыз жауынгерлік заманның интимдік лирикасының теңдессіз бір үлгісі деп жазады қаламгер.

Шандоздан тағы бір үзінді: « Қақақулап шақырмай, қанды көбік түкірмей, алғыншы алған арудың ақша бетін солдырмай, ата менен ананы қайғыменен қатырмай, әлпешті ұлың жат болмай, Шайған жалғыз матаның сатқанда суы ат болмай, бұзбай құлын пісірмей, мұз үстіне от жақпай, қапыда қалған қасқырмын,ақ жүректен найза түретпей, найзаны күнге қуратпай, қарсыласқан дұшпанның қабырғасын бір-біріндеп күйретпей, әлі де болса қорқа алман, адасып қалған үйректей» (Shandoz, 2004 :42).

Әбіш Кекілбайұлың осы жырларды талдау арқылы оқырмандарға аңғартпақ болып отырғаны – ұлы ақынның көңіл бөлінбей келе жатқан басты, әрі ғажап тақырыптың бірі оның жырларының поэтикасы. Осы тақырыпқа соңғы жылдарда біраз мақала, зерттеулер көріне бастады. Солардың арасында ғылым кандидаты Оңайгүл Тұржанның «Махамбет өлеңдерінің поэтикасы « атты зерттеуін атауға болды. «Исатай мен Махамбет бастаған көтерілістің де ең ұлы мәні – бір-кем дүниенің олқысын толтыру еді. Ал ондай олқылықтың орнын толтыру деген сөз – тек қана ханға қарсы шығу емес еді. Исатай мен Махамбет жоғарыда айтып өткеніміздей бір қоғамнан бір қоғам тудыру әрекетін жасағандар және тек басқа бір қоғам емес, жаңарған қоғам туғызуды армандады... Махамбеттің күрескер жырларының ішінде осы бір күрделі әлеуметтік психологиялық маңызды мәселе орын алады» (Turzhan, 2007: 182).

Махамбет әлемнің тәуелсіздік, бостандық жолындағы күрес өрнектерін ұлы ақындардың ізденістерімен салыстыруға да болар еді. А. Мицкевич, А. Байрон, А. Пушкин, М. Лермонтов шығармаларындағы бостандық сүйгіш ақындық рухтар табиғатында типологиялық сәйкестіктер жеткілікті.

Ақын поэзиясы арқылы қазақ әдебиетінде көріне бастаған жаңа түр мен бостандық, тәуелсіздік идеясының дара бейнелері ешкімге еліктемей, елпілдемей азаттық жолындағы күрес шындағын суреттеуден туындаған. Өз келбетінді, салт-сананды, дәстүрің мен даралығынды құрметтеу, қастерлеу, сақтай білу, ұлы табиғат жалғастығының басты заңы деген қағиданы сақтау деген сөз.Махамбет өз елінің болашағынан үміт күтті, елдің еркіндігін аңсады.

«... Махамбеттің поэзиясы – шідер мен шынжырға көнбей кеткен жігерлі жеке күрескерліктің,сонымен қатар жалпыбұқаралық сипаттағы азаттық арпалысының рухты поэзиясы» – деп жазады Амантай Шәріп (Shaerip, 2000: 101).

Ә. Кекілбайұлы Махамбет поэзиясының бүгінгі басты бағыттары туралы «Шандозда» былай жазады: «Бұл ойларды орыс отарында болған жылдарда, әрине, айта да, жаза да алмадық «Х. Досмұхамедұлы құрасырған «Аламан» жинағындағы үзіндіде келтірілген «аузы түкті кәпірді шетінен сүйреп жеп едік» деген тіркес кейінгі құрастырылған жинақтарда «ерегескен дұшпанды шетінен сүйреп жеп едік» болып өзгертіліпті. Сондай-ақ көптеген жолдардың орындары ауыстырылыпты. Шамасы, кеңес жылдарындағы идеологоиялық ұйтқымалық Махамбет мәтіндеріне де өз салдарын аз тигізбесе керек. Ереуілші ақынның бірде бір толғауында «патша», «орыс», «кәпір» деген сөздердің атымен кездеспеуі таңғаларлық жағдай.

Соған қарағанда, дауылпаз ақын жырлары әлгіндей «тентектіктерден» «мұқият» адалана түскен түрі бар. Ақын жырларының әлеуметтік зілін әріге асырмай, Жасқұс пен Жәңгілдің маңымен шектеуге тырысу әнтек байқалады. Сонда Махамбет бар ерлігі мен өрлігі тек Жәңгір хан, Баймағанбет сұлтан, Қарауы қожа хакім, Балқы билерді сілейте балағаттаумен тынған ауыл арасының көп тентек телісінің бірі болады да шығады. Бұл ақынға да, тарихи шындыққа да үлкен қиянат.» (Shandoz, 2004: 339)

Тарихшылардың айтуы бойынша Исатай – Махамбет көтерілісінің негізгі себебі, хан Жәңгірдің заманында қазақ елінің тұрмыстіршілігі орта ғасырлық феодалдық билік, салт-санамен байланысты болды. Сондықтан, замана дамуының жаңа түр, типтеріне ілесе алмай нашарлауында. Бұл кеңес үкіметі ресми идеологиясы баяғыдан қақсап келе жатқан «әлеулалардың», бірі, әрі «тек қана біздің айтқанымыз дұрыс» деген отаршыл Ресейдің астамшыл пікірі.

Ә. Кекілбайұлы Исатай-Махамбет көтерілісі туралы: «Патша идеологтары Исатай-Махамбет қозғалысының «діндер соғысына» айналмауын қалай құнттаса, ұлт-азаттық қозғалысына айналмауын да солай құнттады. Сондық- тан олардың бір тобы оны үйреншікті «феодалдар соғысы» ауқымына қарай ойыстыруға тырысты. Қазақстандағы отаршылықтың үш іргелі тұлғасы – Неплюев, Игельстром, Перовский қазақтардың Ресей озбырлығына қарсы күресінің үш кезеңінде үш кейіпті саясат қалыптастырды...

...Бір кезде қазақтардан келген қауіпті қазақтардың қолымен бөгей тұру үшін құрылған Бөкей Ордасының өзі бүліншілік орталығына ай-

налып кете ме деп абыржыды.... Әуелі азғантай өкпелі топтың ашу – арызындағы ауқымында басталған наразылық біртіндеп өрісін кеңейтіп, қатарын көбейтіп, мақсатын айқындап нағыз халықтық қозғалысқа айнала бастады. Бұлай болуына шашуші ықпал ете алатын тарихи тұлғалар да табылды.

Бұл топтың басында әйгілі батыр Исатай Тайманұлы мен аса талантты ақын Махамбет Өтемісұлы тұрды. Екеуі де көшпелі қоғамда үлкен беделге ие әскери және руханияттық күштердің көрнекті өкілдері еді.Бұл топ жұртты шынайы елжан-дылығымен баурады..

Солардың алдыңғы шебінде ақын Махамбеттің тұрары сөзсіз... ең даусыз дәлел – жауынгер ақынның жалынды толғаулары еді. Ұлттық поэзиямыздың ең қастерлі, ең асыл інжу-маржандары болып табылатын Махамбет жырларының шағын топтамасынан күллі халықты қайратына мінгізген қаһарлы күрестің түп-төркіні, өрістеу жолы, кезеңділігі мен жүйелілігі, ішкі рухани эволюциясы бар болмысымен бой көрсетеді» (Shandoz, 2004: 331).

Жәңгір дербес мемлекет иесі сияқтанғанмен оның көптеген әрекеті Ресей мемлекетінің бақылауында болған. Олардың тарапынан сайланған ұлықтарды былай қойғанда түрлі себептермен келіп, айлап жататын бақылаушылар аз болмаған. Түрлі тәсілдермен патша үкіметі таңа бастаған орыстандыру саясатына қарсы ханның бар тапқаны мұсылман діні, шариғат қағидаларын күшейту еді. Алайда, татар, ноғай дінбасыларының өз көздегендері аз болмаған. Қазан, Уфадан келген діндарлардың Бөкей ордасында көбеюінің бір себебі осында (Dosmuhameduly, 1998: 40).

Ресей мектептерінде тәрбиеленіп, білім алған Жәңгірдің басты мақсаты өз қол астындағы халқын отырықшы деңгейге жеткізіп, қала салып, мемлекет басқару істерін Ресейлік үлгіге көшіру еді. Оның біразын іске асырды да. Мәселен, жан-жақтан хандыққа келген, кеткен мемлекет қағаздарын реттеп тіркеп отыратын арнайы бөлімдер болған т.б.

Алайда, хан ордасындағы кіріп-шығу, жүріп-тұру тәртібі қазақ атқа мінерлеріне ұнамаған. Олардың Жәңгірмен қырғи қабақтық қатынастарда болу себептерінің бірі осы. Оның үстіне кеңсе жұмыстарына Қазан, Уфадан оқу бітіріп келген татар, ноғай, орыстардың отыруы қазақтарды қатты ашындарған.

Жәңгірдің мемлекеттік істерді «орыстандыруға» ұмтылуы, өркениетті елдердің дайын үлгісін пайдалану болса, Исатай, Махамбет тәрізді ұлт атқамінерлері үшін рухани құлдықтың басы, бостандақтың шектелуі ретінде қабылданған т.с.с.

Жәңгірдің қасынан Махамбеттің кетуінің алуан түрлі себептері бар. Солардың бірі – Орынборға, хан баласының қасына «тәрбиеші» ретінде жіберген – Махамбеттің кетіп қалуы.. Неге кетті? Мұнын себептерінің бірін Ә. Кекілбайұлы «Шандосынан» табуға болады.

Ханның айналасына, анадан мындан келген келімсектер көп жиналды. Махамбет батырдың хан ордасында «Қытайдан келген, қалмақ та бар, Ираннан келген қызылбас та бар,Үргеніщтен келген сарт та бар деген сөзі ып-ырас еді.» (Dosmuhameduly, 1991: 58).

Төмендегі ойлар да негізінен Х. Досмұхамедұлы мәліметтері: Қазақ кедейлерін ашындырған деректің бірі Жәңгірдің шабындыққа, шаруашылыққа ыңғайлы жерлерді туысқандарына, төрелерге үлестіруі, өзіне жақпаған рулардың, ауылдардың жерлерін тартып алуы. Оның заманында Бөкей елі көшуді қысқартап жерге орналаса бастаған. Әр рудың белгілі жері, қыстауы болды.Оның үстіне ол жылдарда жазы қолайсыз, қысы қатты болып ел жұтқа ұшырады.

Осы жылдарда Жәңгірдің өзі қазақы ел ортасынан алыстай, бөлектене бастайды. Маңындағы ірі байлар мен билерге билігі келмеген сайын. мақтан сүйгіш ханның мағындағы жағымпаз, екіжүзді адамдардың саны көбейе түседі, әрі Жәңгір де солардың сөзін таңдайды Менмендігі күшті, ел билеуге қырсыз, шаруашылықтан хабары аз, жағымпаз келімсектер мен дүмше діндарлар қоршауындағы хан Исатай – Махамбет қозғалысы өрістеген жылдарда нақты биліктен алыста еді.

Алайда, кеңес үкіметі кезінде шүбәсіз ақиқат саналған бұл дәйектердің соңғы жылдардағы зерттеулер негізінде күмәнға айнала бастағандары бар. Солардың маңыздысына тоқтала кетсек: Санаулы жылдарда тез байып, күшейіп алған орыс келімсектері мен помещиктері, саудагерлері қол астындағы жерлерде тұрып жатқан сауатсыз момын қазақтарға (бұрын қазақтардың өз жерлері болған) ойларына келгенді істеген. Түрлі сылтауларман салық салып, малдарын тартып алып отырған. Оған дүниеқоңыздау қазақ байлары да қосылған. Әсіресе, орыс саудагерлері қиын жағдайға тап болған қазақ кедейлерінің жерлерін арзан бағаға сатып алып иелене бастауы Жәңгірді шошытқан. Дереу мұндай жерлерді ауқатты қазақ байлары мен саудагерлеріне қайта бөліп бере бастаған. Қайткенде болса да қазақ жерін сақтау үшін. Әрине, Жәңгірдің бұл ойы,

мақсаты кеңес заман кезіндегі тарихнамада айтылмады, зерттелмеді де. Орыс алпауыттарына тиын тебенге кетіп жатқан жерлерінің қайтып оралмайтынын қарапайым халық түсінбеді. Исатай-Махамбет қозғалысы алдындағы жер мәселесінің шиеленісу себебінің бір сыры осында сияқты.

Жәңгірхан туралы алуан түрлі деректер қашан да мол болды. Күні кешеге дейін оны жөнсіз салық жинау арқылы қазақ халқын теспей сорудан өзге ештеңе бітірмеген қанпезер қанаушының бірі есебіне қосып келдік.

Алайда европалық деңгейде білім алған, бірнеше елдің тілін білген, орысша, арабша, парсыша, татарша аса сауатты жаза алатын шығыс елдерінің патшалары аса көп болмаған тәрізді. Орыс патшасы Бірінші Николайдің тәж кию рәсіміне Жәңгірдің қатысудың өзі неге тұрады.

Жәңгір Қазан университетінің оқытушы-профессорлары алдында қазақ елінің тарихы, мәдениеті, әдебиеті, этнографиясы туралы лекциялар оқыған, университет ғылыми кеңесінің құрметті мүшесі атанған. Жәңгірдің аты-жөні әлемге белгілі көнекті қаламгерлер шығармалары мен Ресейде шығатын газат- журналдарды жаздырып алып, үзбей оқып тұрғаны белгілі. Кезінде Хан ордасында онымен кездескен сауатты саяхатшылардың, қаламгерлердің бірде біреуі ол туралы мерзімді басылым беттерінде теріс пікір айтқан емес, деп жазады «Шандозда».

Жәңгірдің кемшілігі ретінде қазақ елінің менталитетін ескермегенін айтуға болады. Бұл елемеу мен ескермеу, білмеу 16 жасқа дейін орыс ортасында өскендіктенде шығар. Ішкі Орданың ханы атанғандықтан, Орыс патшасы мен қаруына сенгендіктен болуы да мүмкін. Өз реформаларын жүргізу жолында, қазақ елінің дәстүрлі мәдениеті мен халықтың әдеп-ғұрпы жат батыс, орыс өркениетіне тез қосамын деп күшке салған әрекетін айтуға болар еді.

Махамбеттің Жәңгірден алыстауының бір сыры да осында тәрізді.

Бірақ, Жәңгірдің қатты қадағалаған үнемі есте ұстаған бір қағидасы болған. Ол – дін. Алайда европалық деңгейде жан-жақты білім алған ойлы азаматты діндар болып кетті немесе фанатик деген дерек не мәлімет бізде жоқ. Біздің ойымызша, дінге маңыз беруінің сыры елдік сана мен ұлттық рухты сақтаудың мүмкін болған жалғыз жолы болған сияқты. Жәңгір әрекеттерін аңдып отыру үшін Патша арнайы сайлаған, сол ұшін жалақы алатын аңдушылар да тап осы мәселеге онша көп маңыз бермеген тәрізді. Жоғарыға үкімет пен губернаторларға жолдаған сан-салалы есебінде бұл бағытта мәнді еш нәрселер айтылмайды.

Қазақ мемлекеттігін жоқ қылыуды жоғарыда жоспарлап қолға алған орыс патшасы мен отаршылырының барлық ой, ниеттерін Жәңгір білген. Оларға қарсы күресте қолданған тәсіл, жүрер жалғыз жол осы – дін болған тәрізді.

Махамбет дәуірі қазақ әдебиетінің кәсіби әдебиетке ұласат тұсына сай келді. Талантты ақын тіл қолданыстарында жана танымдық үлгілерді, заманға сай қазақ қоғамдық өміріне еніп жатқан жаңа сөздерді, олардың метафоралық мағналарын еркін қолданды. Өлең өнеріндегі негізгі тәсіл жыраулақ поэзия, толғаулық үлгілерді көп пайдаланды.

Ақын шығармаларын мұқият талдау кезінде оның өзегіне ене бастаған көптеген жаңалықтарды байқауға болады. Бұлардан барша тақырыптағы жастық жырларының әзіл қалжың, сатиралық жырлардың кейбір әуендерін байқаймыз. Аса талантты ақын болғандықтан бойын билеген жарқ еткен, лап еткен сезімдерді аяқ астынан өлеңге айналдыру үдерісі Махамбетте осы жастық шақ жырларынан басау алады. Бұл жырларды поэтикалық талдау барысында мұны анық айтуға болады. Он жастан бастап өлең шығарған ақында бұл үдеріс табиғи түрде өткен. Бірақ, заман басқа заң басқа дегенді де естен шығаруға болмас. Шамамен 30 жастан бастап Жәңгрге қарсы қозғарысқа кіргеннен кейін енігі барлық тірліге соған, азаматтық, әлеуметтік тақырыптарға ауған. Ақын жырларындағы әрбір жаңа сөз, тілдік қолданыс нақты дәуір, уақиға әсерінен туындады.

Қазақ сөзін поэтикалық мақсатта жаңалай Абай қолданды дейміз, алайда бұл үдеріс одан көп жылдар бұрын Махамбетте бастаған тәрізді. Махамбеттегі ақындық талант пен философиялық таным табиғат берген қасиеттерден болса. Дәстүрлі әдебиет пен өмірден естіген, көрген шындықтардан қалыптасады. Мұнда өнер өнегелері мен танымдарының ықпалдары да жоқ емес. Әсіресе, Ұлт-азатық қозғалыс кезінде адам баласына тән, еркіндік, азаттық, бостандық идеяларымен ұштасқан ойлардың пәрмені бөлек болды. Махамбет өлеңдерін қазақ ауыз әдебиеті және тарихи әдебиет, әлем әдебиеті шығармаларының көркемдігімен салыстыра зерттегенде сөзді ойната қолдануда дәстүрлі әдебиет үлгілерінен көп алғанын байқауға болады. болады.Мұны жан-жақты терең талдаулар арқылы көрсетіп келеміз.

Абай шығармашылығының басты арнасы ретінде қара басының болмаса қазағының басындағы жайларды жырлағанын емес, бүкіл адамзат өміріне тән қиындықтар мен қуаныштарды, қайшылықтар мен талғаныстарды бейнеленін атаймыз. Ақын поэзиясындағы сөздердің метафоралық, символдық, аллегориялық, ирониялық, т.б. қолданыстары мен ерекшеліктері зерттеушілер еңбектектерінде жан-жақты талданады. Соларға сүйенетін теориялық түйіндеулер қаламгер ой-толғамдарының тереңдігін жеткізді. Қазақ әдебиеті мен әдеби тілін дамытудағы Абай ізденістері мен еңбегінің даралығы, ұлылығын Қазақ елінің мақтанышына айналды.

Дәл осындай зерттеулерді Махамбек поэтикасына да бастау керек Жоғарыда көрсеткеніміздей, Махамбет десе Жәңгірге қарсы көтеріліс хикаясы баяндай жөнелу әлі жалғсып келеді. Әсіресе: «Жәңгірге» аталатын өлең Махамбет» туралы сөз қозғанда дайын тұратын мысалға айналды десе де болады. Бұл екі шумақ өлеңнің Махамбет шығармаларының рухынан болек екені бір кездедерде айтылған.(Қарғыс әуені сақтай жазылған екі шумақ) Жалпы мұндай стиль Мақамбетке жат. Ойлап талдаудан гөрі, айқай шу көтеріп басып тастадық. Алайда бұл шумақтарға күмәнданудың жөні бар тәрізді. Біріншіден, бұл өлең бізге кейін жетті. 1938 жылдарда айтушылар аузынан жазып алынған. Үстем тап өкілдеріне қарсы күрестің ұшығып тұрған тұсында Қ.Жұмалиев айтушылар аузынан алған. Сондықтан бұл ескеріуге тиіс жай екенін жоққа шығаруға болмайды. Оның шындыған енді анықтау мүмкін емес деген пікірдің теріс екенінде күмән болмауға тиіс...

Қазақ әдебиетіндегі ақындақ өнердің жаңа дәуірі Махамбеттен басталды деуге болады, – деп жазады Ә.Кекілбайұлы.

Дәл осы шығармашылық үдеріс туралы академик З. Қабдолов: «Осынау толғамы тоқсан жыр толқындарын Махамбет тек қана қазақ поэзиясына тән «Толғау»деп аталатын әрі лирикалық, әрі эпикалық айрықша жанр ретінде қалыптастырған үстіне қалыптастыра түсіп, одан әрі дамытып қана қойған жоқ, тура кемеліне келтірді. Бұрын әр тақырыпта, әр сипаттағы үзінді-жұлынды фрагмент түрінда бөлек-бөлек бытырап айтылатын бұл жырлар Махамбет тұсында бірыңғай жанрлық бірлікке көшіп, бір ұлы идеяға – халықтың ғасырлар бойы аңсаған асыл мұрата – Азаттық идеясына ұласып, гимніне тұтасты. Сол арқылы Махамбет Қазақ поэзиясындағы ұлттық дәстүрді жаңашылдыққа жалғастырды. Сонда «Толғаудың» пішіні байырғы болғанмен, мазмұны мүлде жаңарып шыға келді. Қазақ поэзиясындағы қашаннан ханға сәлем бермейтін тәкаппар өрлікті Махамбет қаһарлы ерлікке көшірді.» (Qabdolov, 2007: 378.)

Қорытынды

Махамбет қазақ толғауы мен жыр, өлеңнін жаңалайын деп ойламаса да шығармаларын орындау үстінде бұл үдерісті бастан кешті. Ретіне,сезім толқындарына орай жаңалап отырған. Өйткені ол керуен жолбасшысы ретінде Хиуа, Қоқан бағытында жүргенде де эпостық жырлар ман аңыз, әңгімелерді көп тыңдады және орындады да. Жолаушы ақын-жырау, шежіреші-әңгімешілермен кездесулерден үйренген, алғандары аз болмаса керек. Орыс тілін білу, орыс ақындарының өлеңдерімен танысу (Калмыковода), діни ортада, медреселерде болу, ғұлама қариялармен олардың әңгімелерімен ізсіз кетті, босқа өтті деп ешкім де айта алмас. Бұлардың іздері де бар..

Олардың біразы (Исатай-махамбет қазғалысына байланысты 27 томдың іс Ордадағы мұражайларда сақтаулы болған, кейін Кеңес үкіметі Орынборға көшірген. (Досмұхамедұлы, 1998: 32) Бұл құжаттардың қазіргі жайлары туралы мәліметтер өте сирек, там-тұмдап қана жетеді.

Ақын поэзиясы арқылы қазақ әдебиетінде орныққан жаңа түр, жаңа идея – бостандық, тәуелсіздік идеясы (ешкімге еліктемей, елпілдемей өмір сүру) өз келбетінді,салт дәстүрің мен даралығынды құрметтеу, қастерлеу, сақтай білу, ұлы табиғат жалғастығының басты заңы!

Махамбет өз елінің болашағынан ұлкен үміт күтті, елдің еркіндігін аңсады, оның туған халқы бүгін сол сол ақын аңсаған арманға жетті ме?

Махамбет аңсаған бостандыққа жету оңай болмас, сірә. «Еңсесі биік Ақ орда еріксіз кірсем деп едім» дегендей нағыз еркіндіктің ауылы әзір алыстау ма.., қалай? Тәуелсіз еліміз. жеріміз, салт-санамыз, тіліміз бар.., дегендей еркіндікке ендік. Бірақ, тек біз ғана шешуге тиіс мәселе аз емес. Егемендік жариялаған 20-30 жылда нағыз бостандыққа жету мүмкін болмас. Бірақ, анығы – сол жолда келеміз. Бұл жолдың оңай болмайтыны әркімге аян. Әсіресе, қазіргі заманда. Ресей, Қытай тәрізді алып империялар қашан да өз саясатын, өз қажетін таңып бағады. «Әлі жеткен алып та жығады, шалып та жығады» дегенді атам қазақ бекер айтпаған шығар..

Арманға жету жеке адамға да оңай болмаған, мәселен, Махамбетке. Жаңғырдің айтқанын істеп, айдағанына жүрсе қатын баласы жанында, малмүлкі қолында, ас-суы мол тіршілікке оп-оңай жетер еді ғой.., бірақ, олай болмады емес пе?.. Қазағым, халқым аман болсан, азат болсын,- деп атқа мінді. «Қара қазан сары бала Қамы үшін қылыщ сермедік».. «Еділ үшін егестік, Жайық үшін жандастық, Қиғаш ұшін қырылдық, Тептер үшін тебістік. Теңдікті малды бермедік, Теңдіксіз малға көнбедік,..» дегендей ұлттық рухтарды қастерлеп, қарашықтай сақтаған азамат ерлер ғой бұлар.

Олар сол армандар ұшін тартысып, күресіп, кетісіп, қырылып, қайта көтеріліп.. көресінді көріп.., арманмен өтті. Сол армандарын бізге аманат етіп қалдырды... Мұны оңай орындалады, – деп ешкім де айта алмас сірə.., өмір дегенің күрес деп данышпандар неге айтты дейсің?!

Әдебиеттер

Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. 4-т. – Алматы: Санат, 2007. – 416 б.
Аманшин Б. Жыр–семсер. Зерттеулер. / Маамбет әлемі. 4-т. – Алматы, 2004. – 280 б.
Кекілбай **Ә**. Жұмбақ-тағдыр // Махамбет. Меніңатым – Махамбет. Өлеңдер. – Алматы: Жібек жолы, 2006. – Б. 8-19.
Сарай Ә. Исатай ме Махамбет тарихы. Зерттеу. – Алматы, 1997. – 408 б.
Bissengali Z.-G. Herald of the national spint. (On Japenese. Ұлттық рухжаршысы / Махамбет жырларының поэтикасы туралы). №5. – Токио, 2009.
Жұмалиев Қ. ХҮШ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті / Көптомдық шығармалар жинағы. – Т., – Орал: Ағартушы, 2010. – 198 б.
Атымов М. Қажым Жұмалиев. – Алматы: Ғылым, 1987. – 160 б.
Кекілбайұлы Ә. Шандоз. – Алматы, 2004. – **339** б.
Тұржан О. Махамбет өлеңдерінің поэтикасы. – Астана: Елорда, 2007.
Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы, 2000. – 101 б**.**
Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы, 1998. – 384 б.
Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы, 1991. – 58 б.

References

Amanshin B. (2004) Zhyr-semser. Researches. Mahambet aelemi. Volume 4. Almaty: Arys, 2004. 280 p. (In Kazakh)
Atymov M. (1987) Qazhym Zhumaliev. Almaty: Qylym, 1987. 160 p. (In Kazakh)
Bissengali Z.-G. (2009) Herald of the national spirit (on Japanese). National spirit about the poetics of Makhambet`s poems. N 5. Tokyo, 2009. (In Kazakh)
Dosmuhameduly H. (1991) Alaman. Almaty: Ana tili, 1991. 58 p. (In Kazakh)
Dosmuhameduly H. (1998) Tangdamaly. Almaty: Mektep, 1998. 384 p. (In Kazakh)
Kekilbaiuly A. (2004) Shandoz. Almaty: Arys, 2004. 339 p. (In Kazakh)
Kekilbai A. (2006) Zhumbaq tagdyr. Mahambet. Mening atym – Mahambet. Poems. Almaty: Zhibek zholy, 2006. P. 8-19. (In Kazakh)
Qabdolov Z. (2007) Tangdamaly shygarmalar. Volume 4. Almaty: Sanat, 2007. 416 p. (In Kazakh)
Sarai A. (1997) Isatai men Mahambet tarihy. Research. Almaty: Oelke, 1997. 408 p. (In Kazakh)
Shaerip A. (2000) Qazaq poetikasy zhaene ulttyq ideja. Almaty: Bilim, 2000. 101 p. (In Kazakh)
Turzhan O. (2007) Mahambet oelenderining poetikasy. Astana: Elorda, 2007. (In Kazakh)
Zhumaliyev Q. (2010) ХҮШ-ХІХ gasyrlardagy qazaq aedebieti. Multi-volume collection of works. T. 5. Uralsk: Agartushy, 2010. 198 p. (In Kazakh)

МНРТИ 17.09.91

Вердиева Тарана Физули кызы,

сотрудник Центра Низами Гянджеви,
Гянджинское отделение Национальной Академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Гянджа, e-mail: tarana.verdiyeva.83@mail.ru

ЗНАЧИМОЕ МЕСТО ГОРОДА ГЯНДЖИ В ЛИТЕРАТУРНОЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье излагается общественно-политическая значимость города Гянджи – одного из древних городов Азербайджана в общественно-политической жизни Азербайджана. С этой целью автор касается событий, отражающих свободолюбивый дух её мужественных жителей на различных этапах развития государственности.

В современном литературоведении тема Гянджи в Азербайджанской поэзии стала одной из актуальных. Гянджа как культурный и научный центр нашего народа существует в его сознании, превратившись в символ свободы Родины, глашатая независимости и колыбель грядущего. Именно в период роста национального самосознания, закрепления его суверенных прав в современном литературоведении возрос интерес к теме Гянджи. В статье впервые отмечается важность продолжения новых научных исследований с последующим выходом на глобальную арену.

На основе средневековых источников в статье изучается поистине славная история города. Несмотря на многие исторические вторжения, Гянджа, неоднократно преодолев трудности, восстанавливалась и, благодаря самоотверженности своего населения, вновь возвысилась. В подтверждение этому в статье автор касается ряда исторических событий.

Кроме этого, в статье наряду с Гянджой перечисляются имена и предоставляются сведения о других городах (Тебриз, Баку, Ардебил, Марага, Барда), ставших политическими символами, игравших большую роль в общественной и культурной жизни народа. Говоря о героических городах Азербайджана, приводятся также творческие образцы поэтических произведений видных поэтов.

Ключевые слова: Гянджа, столица, поэзия, символ, свобода.

Tarana Fuzuli kizi Verdiyeva,

Ganja Branch of Azerbaijan National Academy of Sciences, Nizami Ganjavi Center,
Azerbaijan, Baku, e-mail: tarana.verdiyeva.83@mail.ru

The important place of the city of Ganja in literary and social and political life of Azerbaijan

The article deals with the importance of Ganja, one of the ancient cities of Azerbaijan, in the socio-political history of the state. To this end, the author touched upon the events of the city reflecting the development of different periods of history and the proud freedom loving people.

The theme of Ganja in Azerbaijani poetry is one of the most pressing topics facing modern literary criticism. The city of Ganja has been a symbol of national self-consciousness as a cultural and scientific center of our nation, as a symbol of freedom, independence and future of the country. That is why it is expedient to carry out scientific studies in the modern literary criticism and to bring it to the global arena when the national consciousness of the Azerbaijani people has increased and its sovereign rights have been strengthened. Based on all this, the article emphasizes the importance of continuing researches.

The medieval sources of the ancient Ganja, which is a part of the research, confirm that the city has a truly glorious past. Although many historical events took place, Ganja was once again upgraded by the

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

persistence of the people who had been revived and struggled with hardship. To clarify the significance of these statements, the article reviews some historical events.

In addition to the article titled «Ganja's Important Place in Socio-Political History of Azerbaijan», also names the cities (Tabriz, Baku, Ardabil, Maragha, Barda), symbolizing their names and playing a part in the political, social, cultural life of the people, information about them has been mentioned. Samples of poetic creativity of prominent poets were also given during the heroic cities of Azerbaijan.

Key words: Ganja, capital, poetry, symbol, freedom.

Вердиева Тарана Физули кызы,

Азербайджан ұлттық ғылым Академиясының Гянджин бөлімінің
Низами Гянджеви орталығының қызметкері,
Азербайджан, Гянджа қ., e-mail: tarana.verdiyeva.83@mail.ru

Гянджи қаласының Әзірбайжанның
әдеби және қоғамдық-саяси өміріндегі маңызды орны

Мақалада Әзірбайжанның ежелгі қалаларының бірі – Гянджи қаласының қоғамдық-саяси маңыздылығы баяндалады. Осы мақсатта автор мемлекетті дамытудың әр түрлі кезеңдеріндегі батыл тұрғындардың еркіндік сүйгіш рухын көрсететін оқиғаларды қозғайды.

Қазіргі әдебиеттануда әзірбайжан поэзиясындағы Гянджи тақырыбы өзекті болып отыр. Гянджа халқымыздың санасында мәдени және ғылыми орталық ретінде, Отан бостандығының, Тәуелсіз және бейбіт болашақ бесігі символына айналған. Ұлттық сана-сезімнің өсуі, қазіргі әдебиеттанудағы оның егеменді құқықтарының орнығуы кезінде Гянджи тақырыбына қызығушылық артты. Мақалада алғаш рет жаһандық аренаға шығатын жаңа ғылыми зерттеулерді жалғастырудың маңыздылығы атап өтіледі.

Ортағасырлық деректер негізінде мақалада қаланың даңқты тарихы зерттеледі. Көптеген тарихи тұтқиылдан тиген шабуылдарға қарамастан, Гянджа барлық қиындықтарды жеңіп, бастапқы қалпына келіп отырды. Тұрғылықты халқының жанқиярлық еңбегі арқасында қайта гүлденді. Растау үшін автор осы мақалада бірқатар тарихи оқиғалардан мысал келтіреді.

Сонымен қатар, мақалада Гянджамен қатар халықтың қоғамдық және мәдени өмірінде үлкен рөл атқарған, саяси символдары болған басқа да қалалардың (Тебриз, Баку, Ардебил, Марага, Барда) аттары мен мәліметтері беріледі. Әзірбайжанның күрескер қалалары туралы айтқанда, белгілі ақындардың поэтикалық шығармаларының үлгілері де келтіріледі.

Түйін сөздер: Гянджа, астана, поэзия, символ, еркіндік.

Введение

После обретения государственной независимости в Азербайджане стали расширяться и распространяться изыскания и исследования по национальным ценностям, истории, искусству и культуре нашего народа. Восстановление государственной независимости сделало необходимым подход с другой призмы к созданными народом в течение веков богатым культурно-духовным богатствам. В период Советского Союза данный подход в Азербайджане, особенно в сфере гуманитарных и социальных наук, подвергся изменениям в заметной степени, нашему культурному наследию не была дана истинная и историческая оценка. Самобытность, корни, фольклор, культура народа были заслоены свойственными тому периоду лозунгами и чуждыми выражениями, настоящая правда хранилась вдали, втайне от национального сознания.

Эксперимент

Как и в других областях, и в литературоведении важны вопросы проведения исследований в новой призме, в новом контексте. Тема Гянджи в азербайджанской поэзии представляет собой один из актуальнейших тем нашего современного литературоведения. Город Гянджа жил в душе нашего народа как культурный, научный центр, в каждом сердце зажег свет надежды как глашатай свободы, независимости Родины, храм будущего. Этот город, место проживания в качестве символа национального самовыражения дал направление созданию песен, написанные о Гяндже стихотворения распространились из края в край, перешли из уст в уста. Занятие городом Гянджой особого места в Азербайджанской поэзии связано с героизмом Джомерд Гассабов (благородных мясников), Уста (мастер) Бандаров, Джавад-ханов, сопротивлением городского

населения с независимым духом чужеземцам, необычайной боевитостью и патриотизмом погибших во имя свободы, отображением неприступного, непобедимого духом города, неоднократно после разрушений возродившегося, мечт и чаяний нашего народа. Хотя страх того, что благодаря Гяндже свобода и независимость живут в душе нашего народа, национальном сознании, и в период царской России, и во времена Советского Союза способствовало неоднократному переименованию города, эти идеи в национальном духе не умирали, а всегда оставались живыми.

В азербайджанской поэзии была небеспричинным символизация в различные исторические периоды, так же как Гянджи, названий таких городов, как Тебриз, Баку, Ардебиль, Марага, Барда и др.

Города всегда играли большую роль в политической, общественной, культурной жизни каждого народа. Поскольку города всегда закладываются в очень выгодных местах (на перекрестке караванных дорог, морском побережье, в важных местах стратегического значения и пр.), становились известными в качестве культурных и торговых центров. Город был также и крепостью, обладал сильным укреплением– крепостными стенами – для защиты от нападений и разграблений. Большинство азербайджанских городов (Гянджа, Шемаха, Бейлаган, Марага, Тебриз) были открытыми, международными транзитными городами (Rustamova, 2007: 151).

Поскольку расположение в выгодной географической позиции, богатство, богатые природные ресурсы Азербайджана еще с древности были причиной вторжения чужеземцев, страна неоднократно подпадала под чужое иго, но не смирилась с этим. В разные периоды возникали различные азербайджанские государства, воплощались мечты народа о свободе и независимости. Тебриз, Баку, Гянджа, Марага, Ардебиль, Барда и другие города страны, наряду с возвышением, будучи столицами, прославились как опора, центр независимого государства, независимой страны. Сказанное нами можно отследить в определенные периоды нашей истории. Для этого достаточно рассмотреть некоторые исторические сведения о перечисленных городах.

После того, как стал столицей государства Раввадидов, Тебриз начал стремительно развиваться, превзошел многие традиционные центры ремесла страны. Объединявший в себе грани всей азербайджанской торговли и расположенный на стыке международных караванных путей Тебриз в конце X века превратился в один из крупнейших городов Азербайджана (Istoriya, 2009: 239). Об этом городе в другом источнике указывается как на необычной красоты город: «Тебриз. Самый известный в Азербайджане город. Прекрасный город, в котором живут множество людей, с хорошо выстроенными из кирпича и известняка стенами» (Istochniki, 2007: 185).

В исторических источниках немало интересных сведений и о Баку. В IX-X веках возрастало экономическое значение и Баку. Богатые нефтяные «родники» прославили Баку в соседних странах. Арабский путшественник Аль-Масуди в своей работе «Место промывания золота и промыслы сокровищ» назвал Баку нефтяной землей и прибрежным городом Ширвана» (Istoriya, 2009: 239-240). В другом источнике указывается на превращение этого города в один из главных городов Ширвана в конце X века (http://az.wikipedia.org/wiki/Bakı). И даже позднее после Шемахинского землятрясения столица Ширвана была перенесена в Баку, с конца 40-х годов XIX столетия Баку развился еще больше, прославился и как центр торговли, и как центр культуры.

В азербайджанской истории важное место и у города Ардебиля. Ардебиль – один из наиболее известных столичных городов Азербайджана (Istochniki, 2007: 183). В исторических источниках упоминается о существовании еще в раннем средневековье (VII-IX) в этом городе очагов образования, библиотек, мечетей и величественных памятников.

Арабские путешественники отмечают и то, что и Марага являлась одним из крупнейших городов Азербайджана. Марага прославилась также марагинской обсерваторией. Город Марага был первой столицей Эльханидов, одним из крупнейших центров Ближнего Востока (Istoriya, 2009: 335).

Согласно историчским источникам, Барда была второй после Габалы столицей Азербайджана (http: // az.wikipedia.org/wiki/Bərdə). Барда также была городом, где развивалась и наука с культурой. В средние века было поколение великих ученых с псевдонимом «Бардаи», родившихся в Барде, своей деятельностью, работами ставшие известными на Ближнем и Среднем Востоке. Среди ученых Бардаи были математики, инженеры, лекари, историки, философы, поэты, ораторы, астрологи и политические деятели (http: // az.wikipedia.org/wiki/Bərdə).

Эти указанные города с определенного периода были и столицей, и научными, культурным

центрами Азербайджана. Естественно, что в каждом из этих городов существовала дворцовая литература и действовали поэты, взявшие себе псевдонимы, связанные с названием каждого города. А это создавало условия для воспевания, восхваления упомянутых городов и в поэзии.

Хотя Азербайджан неоднократно подвергался завоеванию, агрессии, он каждый раз возрождался. Живущий с решительностью, с духом свободы народ обрел свою независимость, пусть за счет цены своей крови. Выбирающие каждый раз крупные города столицей любящие свой край люди, прожив счастье независимости, передавали эти высшие чувства последующим поколениям как дар.

Среди бывших столицей городов у Гянджи особое место. Гянджа была столицей и резиденцией ряда возникших на территории древнего Азербайджана могущественных государств, хотя неоднократна подвергалась нападению чужеземцев, благодаря гордым жителям восстановила свое прежнее могущество. В одном из источников находим интересную информацию. «Гянджинцы постоянно ходили с оружием на случай неожиданных нападений. Гянджинские юноши были очень искуссны в стрельбе из лука. Несмотря на то, что из всех мусульманских стран сюда привозили оружие, и сама Гянджа была в Южном Кавказе важным центром изготовления оружия» (Istoriya, 2009: 243).

Одним словом, прошедшие множество кровавых сражений, битв такие города, как Тебриз, Баку, Ардебиль, Гянджа, Марага, Барда и др., символизировались, возвысились в глазах народа несокрушимой столицей Азербайджана, опорой истины, местом и хранителем надежды, гордости, свободы и независимости каждого, оставила глубокие следы в национальной памяти. Народ даже в тяжелых сражениях не сник духом, создал песни о героических сынах, сочинил стихи о них. Посвященные могущественному гянджинскому хану Джавад-хану стихи дошли до нашего времени. Бывший родом из Гянджи поэт по имени Гасан, высказывая косвенно свою печаль по случаю смерти Джавад-хана, подчеркивая трагедию Гянджи, произошедшую одновременно с его смертью, сообщает о потере независимости Гянджинского ханства. Поэт пишет:

Baydakları bürc üstündə qurdular,
Tifil uşaqları, hamı qırdılar.
O zaman ki, Cavad xanı vurdular,
Sanasan qırıldı beli Gəncənin (Mumtaz, 1927: 62-63).

Знамя возвысилось над крепостью,
Всех бедных детей уничтожили.
Как сразили Джавад-хана,
Считай, сломался хребет Гянджи.

До нашего времени дошло и стихотворение Абдуррахмана-аги Дилбаза (был ослеплен Ираклием II).

Bir olmazın müsibət dövran elədi,
Rus Gəncə şəhrini viran eylədi (Istoriya, 2009: 730).

Невидимое несчастье случилось,
Русский разрушил город Гянджу..

Ruslar Gəncəyə oldu həvalə,
Döyüşdü Cavad xan, gəldi zəvalə (Sbornik, 1989: 128).

Русские напали на Гянджу,
Сразился Джавад-хан, пал мертвым.

Как отмечалось, народом бывшие столицей Азербайджана города всегда поминались как источники надежды, древними местами, где установилась истина и справедливость, воспеванию и восхвалению этих городов в поэзии уделялось особое место. Например, Саиб Тебризи, показывая свою хорошую жизнь, пишет о связи этого с тем, что Тебриз занимает выдающееся место среди городов:

Saib, gündən-günə çiçəklənən gözəl təbindən
Baş qaldırır Təbrizim bütün şəhərlər içindən
(İstoriya, 2009: 731).

Саиб, от цветущего день ото дня прекрасного вдохновения
Возвышается мой Тебриз над всеми городами.

Среди этих упомянутых городов значительное количество стихотворений было посвящено, песен написано и о Баку. Упоминание некоторых из них подтвердит истинность сказанного. Великий азербайджанский поэт Самед Вургун пишет:

Bir dön bizim Bakıya bax,
Sahilləri çıraq-çıraq,
Buruqları hayqıraraq
Nərə salır boz çöllərə,
İşıqlanır hər dağ-dərə (Vurgun, 1986: 27).

Обернись, посмотри на наш Баку,
Берега огнями горят,

Окрик нефтяных вышек
Окутывает серые поля,
Освещаются все горы и долы.

О Баку написаны песни на стихи И. Сафарли «Доброе утро, Баку», Дж. Новруза «Девушки Баку», А. Расула «Огни Баку» (Pesni, 1976: 83, 228, 254).

Все эти примечания лишний раз доказывают, что бывшие столицей Азербайджана в разные периоды города, в том числе Гянджа, в глазах народа сформировались в качестве символа свободы и независимости Азербайджана, прославились как опора независимости нашей страны.

Данные о Гяндже в средневековых источниках сведения показывают важное место данного города в общественно-политической жизни Азербайджана в различные периоды.

Гянджа, будучи одним из древнейших городов Азербайджана, обладает славной историей. Этот город, как иТебриз, Ардебиль, Барда, Баку, Марага, неоднократно была столицей Азербайджана, сопротивлялась нападению и вторжению захватчиков. С X века (944-го года), времени утраты Бардой столичного статуса, её место заняла превратившаяся в центр области Арран Гянджа.

Достигающие в толщину в среднем до двух метров окружающие крепостные стены подтверждают стремительное развитие Гянджи, значение которой как крупного центра ремесла и интенсивной торговли растет день ото дня. (http: // www.tarix.gov.az/gence.php).

Средневековые города Азербайджана внешне были похожи один на другой. Они окружались крепкими крепостными стенами, заложенными в эффективных для продажи ремесленных продуктов местах – на караванных дорогах, берегах Каспия, выгодных для обороны естественно-географических позициях, окружались крепкими крепостными стенами. Для защиты от чужеземных нападений порой вокруг средневековых городов строились двойные стены, а затем окружив широкими и глубокими рвами, заполняли их водой (İstoriya, 2009: 240).

В средневековых источниках, то есть в работах путешественников, историков и других людей науки есть немало информации и сведений. Аль-Истахри в своей работе «Китаб Аль Масалик Аль- Мамалик» пишет: от Барды до Гянзи (Гянджа была дана как Гянза) – это город – 9 фарсахов, от Гянджи до Шамкира – 10 фарсахов» (İstochniki, 2007: 129).

Ягут аль-Намави в работе «Муджам аль-Баб» повествует об Арране, его городах. Он пишет: «Арран – это название обширной области с неарабским названием, в ней много городов. Среди них есть города Гянза (народ называет его Гянджой), Барда, Шамкир, Бейлаган (İstochniki, 2007: 183).

Естественно, что в средние века каждый город считался неприступной крепостью, обладал величественным замком – системой обороны. Для защиты от внезапных нападений и грабежей вокруг городов выстраивались крепостные стены, его оборона всегда стояла перед глазами.

В работе «История» Киракоса из Гянджи показываются тяжелые дни Гянджи, грузинский правитель Иване, воспользовавшийся разрушением и ослаблением города после Гянджинского землятрясения, не стесняется разграбить Гянджинцев, население страдает от чужеземного ига. Киракос из Гянджи пишет: «Население города приветливо встретило их (гуннов), поскольку грузинские войска, вытесняя их, грабили страну, брали людей в плен и уводили скот... Хотя грузинский правитель Иване и хотел, разграбив Азербайджан, разбить гуннов, у него это не получилось. В тот день христианское войско потерпело поражение, Всевышний отвернулся от них» (İstochniki, 2007: 179). Этот историк показывает и вторжение в Гянджу монголо-татар. Он пишет, что когда население увидело, что город перешел в руки врагов, каждый, запершись в своем доме, сжигал вместе с собой дом для того, чтобы хотя бы не попасться в руки врагов» (İstochniki, 2007: 180).

Сказанное подчеркивает значительную роль Гянджи среди городов Азербайджана, его древнее прошлое, а также бытность его торговым центром.

Город Гянджа также породил в людях любовь к этому месту своими величественными крепостными стенами, дворцами, мечетями, медресе, банями, неприступная крепость привила чувство великого места, где живут храбрецы. Фархад Мирза Гаджар в своих «Путевых заметках» пишет о Гяндже: «На севере и востоке Гянджи возвышаются величественные горы. Эти горы тянутся до Гянджи на расстоянии пятьдесят фарсахов. Здесь видна прекрасная мечеть и перед мечетью заложена длинная и широкая площадь. Вокруг есть много магазинов» (Mirza, 1875: 58).

Хотя и произошли подобные исторические события, город заново оживился, благодаря це-

леустремленности оказавшего сопротивление трудностям населения снова возвысился. Для уточнения истинности сказанного достаточно взглянуть на некоторые исторические события.

Важная роль Гянджи в борьбе ради свободы и независимости народа ощущается в произошедшем в 1231 году Гянджинском восстании. Это историческое событие в исторической литературе отмечается следующим образом: «В 1231 году город Гянджа поднял восстание под руководством Усты Бандара. Был разрушен дворец Джалал-эд-дина, чиновники вырезаны. Джалалэддин окружил город, уj восставшие не приняли его предложения сдаться. Уста Бандар со своими воинами был побежден в открытом сражении (İstoriya, 2009: 276). Почему Уста Бандар не следует предложению Джалалэддина сдаться? Потому, что глава восстания поднял его во имя свободы Гянджи, стремился продолжить борьбу ради его независимости и добиться её. Поэтому Бандар не принимает предложения о сдаче. Правда, он и потерпел поражение в открытом сражении, добился бессмертия, продолжения идей свободы и независимости у населения. Хотя враг жестоко наказал таких сынов народа, как Бандар, не смог помешать его освобождению из-под ига, эти идеи живут в народе, в его духе, передаются будущим поколениям. Это более наглядно демонстрирует произошедшее в начале XIX века одно событие.

Цицианов в декабре 1803 года дал Джавад-хану ультиматум о капитуляции. Джавад-хан не преминул дать ответ: «Знай свои границы. Письмо пошлю тогда, когда захочу. Это первое. Что касается сдачи города, не тешь себя иллюзиями. В Гянджу придти можешь лишь по трупам. Понял? После моей смерти, никак иначе» (İstoriya, 2011: 610-611).

Кириакос из Гянджи наряду с отображением в своей работе «История» нападения монголо-татар на Гянджу и порожденные ими в городе разруху и совершенные зверства, показывает и сопротивление населения врагу. Сжигая самих себя, они сжигают и все свое имущество, чтобы оно не досталось врагу. То есть гянджинцы не склоняют головы и не принимают иго врага, мужественно принимают смерть.

Заключение

В результате, несмотря на то, что Джавад-хан погиб, рабства не принял, говорил о том, что не отдаст врагу город. Хан погибает, его войска терпят поражение, однако идеи свободы и независимости в народе не умирают, живут. С этой точки зрения город Гянджа в глазах народа возвысился как могучий, неприступный город, обитель свободы и независимости, слагая о нем песни, показывают и древность, и значимое место среди азербайджанских городов.

Литература

Рустамова А. Предисловие // История азербайджанской литературы. II том. – Баку: Наука, 2007. – 151 с.
История Азербайджана. – Баку: Чыраг, 2009. – 872 с.
Источники по истории Азербайджана. – Баку: Чыраг, 2007. – 400 с.
Вургун С. Избранные произведения. I том. – Баку, 1986. – 302 с.
Сборник поэтов, известных в Азербайджане. – Баку: Наука, 1989.
Мумтаз С. Азербайджанская литература. Народные поэты. – Баку: Азериздат, 1927.
Песни. – Баку: Ишыг, 1976. – 290 с.
Мирза Гаджар Ф. Путевые заметки. – Баку: Наука и образование, 1875.
История Азербайджана. – I том. – Баку: Чыраг, 2011. – 720 с.

References

Istochniki po istorii Azerbaijana (2007) [Sources on history of Azerbaijan]. Baku: Chirag. 400 p. (in Azerbaijani)
Istoriya Azerbaijana (2009) [History of Azerbaijan]. Baku: Chirag. 872 p. (in Azerbaijani)
Istoriya Azerbaijana (2011) [History of Azerbaijan]. I part. Baku: Chirag. 720 p. (in Azerbaijani)
Mirza Gajar F. (1875). Puteviye zametki [Traveling notes]. Baku: Nauka i obrazovaniye, 1875. (in Azerbaijani)
Mumtaz S. (1927). Azerbaijanskaya literatura. Narodniye poeti [Azerbaijani literature. National poets]. Baku: Azerizdat, 1927 (in Azerbaijani)
Pesni (1976). [Songs]. Baku: Ishig. 290 p. (in Azerbaijani)
Rustamova A. (2007). Predisloviye [Foreword] Istoriya Azerbaijanskoy literaturi. Part II. Baku: Nauka. 151 p. (in Azerbaijani)
Sbornik poetov, izvestnih v Azerbaijane (1989) [Collection by the poets known in Azerbaijan]. Baku: Nauka. (in Azerbaijani)
Vurgun S. (1986). Isbranniye proizvedeniya [Chozen works]. I part. Baku. 302 p. (in Azerbaijani)

МРНТИ 17.07.41

Джолдасбекова Б.У.[1], Жаппаркулова К.Н.[2], Александрова О.И.[3],

[1]д. ф. н. профессор, [2]PhD докторант Казахского национального университета
им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[3]к. ф. н. доцент Российского университета дружбы народов, Россия, г. Москва,
e-mail: karlygash.zhapparkul@gmail.com

ФИЛОСОФСКАЯ И ЭСТЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ МИРА В ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.К. ТОЛСТОГО

Философская и эстетическая модель мира А.К. Толстого включала в себя веру в параллельное существование мира реального и его законов, объяснимых с точки зрения логики и здравого смысла, и мира иррационального. Стихия и законы последнего лежат вне разумных начал человеческого понимания и объяснения и, тем не менее, способны активно вторгаться в мир людей, неся собой как позитивное, так и враждебное человеку начало. Без изучения этого аспекта мировоззрения писателя интерпретация его литературных текстов не может претендовать на корректность, убедительность и полное раскрытие авторского замысла.

Ключевые слова: религиозный идеализм, художественное воплощение, литературный текст, модель мира, рациональный мир, иррациональный мир, интерпретация, художественное творчество, авторская идея, вымысел, философское и эстетическое мировоззрение.

Zholdasbekova B.U.[1], Zhapparkulova K.N.[2], Alexandrova O.I.[3],

[1]Doctor of Philological Sciences, Professor,
[2]doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
[3]Candidate of Philology Sciences, A/Professor of Peoples Friendship University
of Russian, Russia, Moscow, e-mail: karlygash.zhapparkul@gmail.com

Philosophical and aesthetic model of the world in the literary works of A.K. Tolstoy

Philosophical and aesthetic model of the world by A.K. Tolstoy includes the belief in both existence of the real world related common sense and irrational world rejected common logic approach. According writer's view, the irrational world is out of reasonable human understanding and nevertheless is capable to interfere in the real world. The influence of the irrational world on people life may be positive and very harmful at the same time.This research trend of art creativity A.K. Tolstoy supports properly interpretation of the main author fiction idea and represents philosophical and esthetic outlook of the writer.

Key words: religious idealism, art embodiment, literacy topic, world model, real world, irrational world, interpretation, art creativity, author idea, fiction, philosophical and esthetic outlook.

Жолдасбекова Б.Ө.[1], Жаппарқұлова Қ.Н.[2], Александрова О.И.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің [1]профессоры, ф. ғ. д.,
[2]PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
[3]Ресей халықтар достығы университетінің доценті, ф. ғ. к., Ресей, Мәскеу қ.,
e-mail: karlygash.zhapparkul@gmail.com

А. К. Толстойдың әдеби шығармаларындағы әлемнің философиялық және эстетикалық моделі

А.К. Толстойдың философиялық және эстетикалық моделі логика мен ақыл-ой және иррационалды әлем тұрғысынан түсіндірілетін нақты және оның заңдары әлемнің параллель өмір

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

сүруіне деген сенімін қамтыды. Соңғы аяттар мен заңдар адам түсініктері мен түсіндірмелерінің ақылға қонымды бастауларынан тыс жатыр, дегенмен, адамдар әлеміне белсенді түрде басып кіруге қабілетті, оң да, дұшпандық да басы жоқ. Жазушының дүниетанымының осы аспектісін зерттемей, оның әдеби мәтіндерін интерпретациялау авторлық ойдың дұрыс, сенімді және толық ашылуын талап ете алмайды.

Түйін сөздер: діни идеализм, көркем көрініс, әдеби мәтін, әлем үлгісі, ұтымды әлем, иррационалдық әлем, интерпретация, көркем шығармашылық, авторлық идея, ой, философиялық және эстетикалық дүниетаным.

Введение

Мир иррационального в художественном творчестве А.К. Толстого не только существует параллельно с миром реальным и объяснимым с точки зрения логики, но и активно защищает свои границы. Поэтому за недозволенные попытки заглянуть или проникнуть в него героев, как это происходит фантастической повести «Упырь» их ждёт неизбежная расплата. Один из персонажей Антонио получает за это желание смерть, а другой – Рыбаренко переживает сначала сумасшествие, а потом также обретает вечность в виде смерти.

Религиозный идеализм, который стал основанием для философской и эстетической модели мира, которую выстроил писатель, допускал существование добрых и позитивных для человека сил. Но с другой стороны, вовсе не отменял существования мира демонов, активно враждебных человеческому существованию. Светлые силы добра не одерживают в повести А.К. Толстого безусловную победу над демонической стихией разрушения, но тем не менее это история торжества человечности, добра, гуманности и наказания зла и несправедливости.

Идеализм и мистицизм писателя сохраняет свою актуальность и востребованность и в других произведениях.

Он характерен балладам и лирическим стихотворениям А.К. Толстого.

Мир иррационального присутствует в романе «Князь Серебряный» наряду с миром реально-бытовым.Всё это отвечало как мистицизму и идеализму самого А.К. Толстого, так и модным философским веяниям его эпохи. Поэтому без изучения этих аспектов мировоззрения писателя интерпретация его литературных текстов не может претендовать на корректность и убедительность.

Мифологические существа в художественном мире писателя вызывают к себе страх, почитание, а иногда над ними могут даже подшучивать, как княжна Мстиславская и князь Шаховской в трагедии «Царь Фёдор Иоаннович».

Княжна: А я в Москву-реку прыгнула бы?
Шаховской: А я бы за тобой!
Княжна: А водяной бы за меня вступился?
Шаховской: А я б его за бороду схватил
Да за усы моржовые! (Tolstoy, 19691: 42)

Но в существовании Жар-птицы, домового, леших, бабы-Яги, Змея Горыновича, Соловея-разбойника, русалок, птицы Естрафиль и Кикиморы никто из героев А.К. Толстого не сомневается.

Мифологические мотивы выступают в функции опоэтизированной надежды народа на возможные изменения его жизни к лучшему.Целебными свойствами и сакральным значением обладает в романе «Князь Серебряный» Алатырь-камень и Индра-зверь. В романе возникает мифологизированный образ единорога по имени Индра или Индрик-зверя. Этот образ в западноевропейских сказаниях является символом гармонии и чистоты и внешне выступает в роли райского белоснежного животного необыкновенной красоты.

В «Князе Серебряном» Индрик-зверь завораживает читателя, а образ Елены Морозовой соотносится с образом русалки, хотя писатель напрямую не соотносит свою героиню с существом мира иррационального. Но читателю намерено предлагается множество соответствий, и перед чудесной красотой Елены не могут устоять ни Морозов, ни Вяземский, ни Серебряный.

Но необыкновенная красота Елены также гибельна для всех, кто хочет полюбить ее, как и магическая притягательность русалок, также несущих с собой погибель тем, кто встречается на их пути. В творчестве А.К.Толстого есть персонажи, которые стоят на грани мира реального и ирреального. Все они обладают какими-либо сверхъестественными способностями, и поэтому могут удержаться на зыбкой грани между этим и «тем» миром. Это скоморохи, юродивые,

волхвы, колдуны, травники, которые выступают как хранители особого сакрального знания.

Эти персонажи обладают узнаваемыми человеческими чертами, но наполнены мифологическим колоритом. В стихотворении А.К. Толстого «Пантелей-целитель» 1866 года интересен образ ведуна-зеленщика. В народном сознании Пантелей-это усеченное от Пантелеимон. Так звали целителя и великомучителя, день святой памяти которого приходится в Святках на 9 августа.

У А.К. Толстого причудливо переплетаются исторические сведения и фольклорные элементы: «Над зверями зверь, и он ходит, зверь по подземелью, яко солнышко по поднебесью; он копает рогом сыру мать-землю <> дает людям питайница, питайница, обмывайница» (Tolstoy, 19691: 97).

В реальности святой Пантелеимон жил в IV веке в вифанском городе Никомидия – одном из древних городов на берегу Мраморного моря. Имя Пантелеимон обозначает «во всем лев», так как отец полагал, что сын своим мужеством буден подобен льву» (Fedotov, 1990:27).

У Толстого Пантелей именуется «государем», что указывает на его главенствующую роль в семейно-родовой общине. Его патриархальная община – это растения. Однако «как святой великомученик и целитель он вошел в историю под именем «Пантелеимон», что означает «всемилостивый» (Fedotov, 1990: 37).

Святой Пантелеимон посвятил свою жизнь больным, страждущим и нищим. Он безвозмездно лечил всех обращавшихся к нему. Житие повествует, как по велению императора великомученика Пантелеимона бросили на растерзание диким зверям в цирке. Но звери лизали его ноги и отталкивали друг друга, стараясь коснуться руки святого. Один из воинов ударил его мечом, но меч сделался мягким, как воск, и не нанес никакой раны. Когда мученику отсекли голову, из раны полилось молоко, а маслина, к которой он был привязан, в момент смерти покрылась плодами.

Почитание святого Пантелеимона в русской православной церкви известно с XII века. Князь Изяслав, в крещении Пантелеймон, сын Мстислава Великого, имел изображение мученика на своем шлеме. Считается, что благодаря заступничеству этого святого Мстислав остался жив в войну 1151 года. Святые мощи Пантелеимона разошлись по всему христианскому миру. Его глава хранится в Русском Афонском Свято-Пантелеимоновском монастыре» (Panteleimon, 2003: 97).

Устная фольклорная традиция хранит обычай мерить рост травы параметрами человека. Этот процесс отражения антропоморфности-можно найти в таких устойчивых выражениях как «трава в рост человека», «ростом в локоть «, «в четверть», «в пядень», «трава в рост человека». Подобные выражения закрепились во все возможных лечебниках и травниках.

Растительный мир персонифицируется у А.К. Толстого, и «поэтому травы перед Пантелеем расступаются, а цветы «ему все поклоняются», «добрые травы он приветствует, а худым грозит суковатой палкой». Пантелей – государь ходит по полю, и цветы и травы ему по пояс» (Tolstoy, 19691: 97).

Пантелей обладает скрытым знанием, которые недоступно обычным людям, не прошедшим сакральное «посвящение». Пантелей и государь, и ведун, то есть воплощают в себе грани миров национального и иррационального.

В фольклорной традиции сбор лекарственных трав употребляется священному обряду, проходить который нужно с чистым сердцем, более того, сам процесс собирания сопряжен с целой серией специальных обрядовых действий. Определенную траву надо собирать при определенных обстоятельствах, часто соразмерно с фазой луны и только в определенное время суток.

«По листочку с благих собирает он. И мешок ими свой наполняет он». Собирание лекарственных трав сопровождалось и магией вербальной. Об этом факте есть замечание В. Федоровой: «Для традиции жанра характерна сакрализация времени. Слово произносится на каком-то определенном временном переломе: на восходе месяца, на утренней заре» (Krupin, 2008: 103).

В образе Пантелеимона смешиваются христианская и языческая традиции. Поэтому возникает синонимичный ряд слов из разных сфер духовного и религиозного сознания: «трава-отвар-зелье- елей».

Фольклорная традиция сменяется в стихотворении А.К. Толстого житийными элементами с рассказом о святом Пантелеимоне, которые соотносятся с канонической молитвой, используемой верующими при обращений за помощью к святому:

«И на хворую братию бедную
Из них зелье варит целебное».

Согласно житию, искусству врачевания будущий целитель обучался у Ефросина, знаменитого врача, современника Пантелеймона, живущего в III веке в Никодимии при императоре Максимилиане. Вместе с тем, по церковному

преданию, врачебное искусство Пантелеймона от самого Бога.

Для обращения к целителю есть несколько персональных молитв, где традиционно используется звательный падеж: «О, великий угодниче Христов, страстотерпче и врачу многомилостивый Пантелеймоне» (Fedorov, 2003: 97).

Образ Пантелеимона широко используется в народных заговорах, что указывает на сохранение памяти о нем фольклорной традиции. Следы образа Пантелеимона можно найти в чертах языческого божества Полеконы, который сохранился в украинской мифологии. Образ Пантелеимона-целителя прочно закрепился не только в фольклорной традиции, но и в иконографии. Поэтому на православных иконах он обычно изображается с ложечкой для травяных отваров, способных исцелить нуждающихся.

Народная медицина уделяла целебным травам, огромное внимание и предлагала множество способов их применения. «Травы можно было носить при себе в виде венка или ожерелья, натираться ими, использовать для веника в бане. Но самый распространённый способ извлечения целебных свойств из растения – это отвар. Предписывалось их принимать «по утрам и на тощее сердце», а также «нахлебаться гораздо не поодножды». Случались и более точные указания насчет дозы и продолжительности приема лекарственного средства: «... а пить по чарки по утру и по вечеру, по три дня» (Putilov, 2003: 47).

Мифологические представления славян, как и у других народов, включали в себя веру в то, что каждое растение играет свою роль в исцелении и восстановлении человека, который подвергся воздействию враждебных темных сил, несущих ему бедствии и смерть.

Древние люди верили, что с помощью целебных трав, наделенных в их сознании чудодейственной силой, можно в определенный сакральный период воскресить умершего. Этими способностями также обладает целитель Пантелей. Верующие обращались к святому Пантелеимону за исцелением не только физических, но и душевных недугов. Отсюда он выступает не только, как целитель человеческой плоти, но и духа, что еще более возвышает и обожествляет его образ.

Молитва, обращенная к этому великомученику, содержит характерные слова: «молитвами твоими душевныя наши недуга исцели». Известно, что «в церковной обрядности таинство елеосвящения соединяется с таинством покаяния и сопровождается разрешением грехов. В результате исцеление немощи душевной служит предпосылкой к излечению телесных недугов. На Руси при елеосвящении призывался в особенную молитвенную помощь именно святой великомученик и целитель Пантелеймон» (Alpatov, 2005: 41).

Для средневекового славянина из простой крестьянской среды образ Пантелея-целителя органично входил в мир его представлений и верований. Вера в неограниченность его сверхъестественных способностей была безусловной и ни с какой стороны не подвергалась сомнению.

Среди персонажей, которые стоят на зыбкой грани мира реально-предметного и инфернального, необходимо особо остановится на образе юродивого из романа «Князь Серебряный».

Юродивость как миропонятие имеет свои корни в театрально-обрядовой традиции и основных положениях христианской доктрины.

Эпатаж и склонность к аффектации являются отличительной манерой презентации юродства.

В средневековом обществе, которое художественным способом воссоздает А.К. Толстой, юродивые публично обличают монашескую неискренность и тщеславие, подвергают критике церковную мораль, в том виде, в котором ее поддерживает государственная власть. Они открыто осмеливаются выявлять противоречия между здравым смыслом житейской жизни мирян и постулатами христианства, выдаваемыми за истинную правду. Юродивые служили утверждению духовной власти отдельной личности и посвящали свое слово служению миру и вере в победу духа над слабостью и низостью.

Самое понятие термина «юродивый» находится на тонкой грани комического и трагического. В греческом переводе слово «юродивый» соответствует определению простой или глупый. Угасание культа княжеской святости привело к расцвету юродства на Руси в XVI столетии, и исторические сведения оставили нам не менее десяти святых «юродивых», живших в XII-XIX веках (Alpatov, 2005: 61).

В основе юродства лежит амбивалентный принцип категориальной оценочной системы. В ней юродивые готовые принять на себя аскетическое самоунижение, но в тоже время являются способными на обличение юроков и «ругание миру». Отсюда «нищие духом» обретают «дух сильный», «балансируя между комическим и трагическим. Юродивый выступает в образе протестующего одиночки. «Юродивые всегда были склонны к аффектации, эпатажу, который

жития целомудренно прикрывают фразой: «похабся творя» (Putilov, 2003: 97).

В народном сознании они обладали даром пророчества, исцеляли недуги и обладали целым рядом других сверхъестественных способностей.

Самый известный юродивый на Руси – это Василий Блаженный, живший в Москве в период правления Ивана Грозного. Образ его харизматической личности затеняет большое перемешивание исторических небылиц и анахронизмов, в которых отразились многочисленные наслоения легенд и заимствования из греческого жития.

В романе А.К. Толстого внешнее описание юродивого не обнаруживает расхождения с фольклорными первоисточниками. «По улице шел человек лет сорока, в одной полотняной рубахе. На груди его звенели железные кресты и вериги, а в руках были деревянные четки. Бледное лицо его выражало необыкновенную доброту, на устах, осененных реденькою бородкой, играла улыбка, но глаза глядели мутно и неопределенно» (Alpatov, 2005: 103).

Но народные предания не отличаются сосредоточенностью на психологических деталях. Вся экстравагантность и особенность юродивого передается через связанный с ним эпатаж и наблюдение чудесных событий.

В романе А. К. Толстого очевидна тенденция к психологическому аспекту художественного описания: «В конце площади показался человек с реденькой бородкой, бледный, босой, в одной полотняной рубахе. Лицо его было необыкновенно кротко, а на устах играла странная, детски добродушная улыбка <…> Против обыкновения, судорога подергивала эти улыбающиеся уста, как будто с кротостью боролось другое, непривычное чувство». (Miller, 2005: 109).

Телесная нагота Василия выступает у писателя как выражение ничем не прикрытой «голой правды».

Именно этот мотив звучит в речи юродивого, которая обращена к Никите Серебряному: «У тебя там чисто, чисто, одна голая правда; мы с тобой оба юродивые…» (Miller, 2005: 207).

Весь мир Василий разделяет на два лагеря, на две различные морально-ценностные системы. В одном мире живут правдолюбцы, то есть «наши», и к этому миру он относит Серебряного и Морозова, а другой мир наполнен «не нашими», которые несут в него зло и ненависть.

В народной памяти Василий Блаженный остался провидцем. Когда он находится в учениках у сапожника, то горюет о скорой кончине купца, заказавшего сшить ему сапоги. Сбываются предсказания юродивого и о грядущих пожарах в Москве и в Новгороде.

В романе А.К. Толстого юродивый не желает показать Никите Серебряному дорогу к дому Морозова, как будто имеет уверенность, что встреча князя с бывшей невестой станет роковой. Юродивый предвидит и скорую трагическую погибель Дружины Морозова. «Этот наш! Этот праведник! Только голова у него непоклонная! У, какая непоклонная! А скоро поклонится, скоро поклонится, да уж не поднимется!» (Miller, 2005: 135).

Художественный мотив предвидения отражается в раздумьях героя Толстого, князя Серебряного и усиливается смысловыми повторениями, способствуя напряженности и драматизму сюжетного действия. «Что хотел сказать мне блаженный? – думал он, потупя голову, – зачем не указал он мне дом Морозова, да еще прибавил, что не хочет посылать меня на недоброе дело?» (Miller, 2005: 220).

Многие истории о реальном Василии Блаженном полны домыслов и нелепостей при всей сакральности заложенного в них смысла. Народные предания утверждают, что на базаре он разбивал крынки с несвежым молоком, а в московских легендах Блаженный швыряет камни в дома добрых людей и целует домов «кощунов» Почему? До потому что у первых на воротах виснут бесы, а у вторых по углам плачут ангелы (Putilov, 2003: 190). Сохранилось также предания о том, что юродивый разбил чудотворный образ Божьей Матери у Варварских ворот. И сделал это не зря, потому что на доске под святым изображением бога Матери спряталось изображение черта.

Смысл предания в том, что блаженный Василий мог уверенно распознавать дьявола в любом облике и в любой ситуации.

Подобный мотив использован и А.К. Толстым, когда юродивый видит и разоблачает дьявола в облике самого Иоанна Грозного. «Смотрите! Смотрите» – заговорил он, – что это у него на лбу? Что это у тебя, Ивашко? У тебя рога на лбу: у тебя козлиные рога выросли! И голова-то твоя стала песья…» (Miller, 2005: 247).

Осуждение юродивого выражает суровое осуждение народа в целом как выразителя высшей божьей справедливости. Образ царя принимает черты злого демона, почти гротескного чудовища, с которым связано зло и несчастья на земле. Напряженность сюжетной коллизии еще более усиливается, когда царь заносит над юродивым копье, желая в гневе наказать его. В этот момент назревает открытое противостояние

царя и народной толпы. Иоанн отступает и не решается вступить в открытый конфликт, видя, что народ полон решительности защитить Василия. В ярости и чувствуя свое бессилие, Иоанн отъезжает, и жертвой его копья становится первый встречный.

Детская улыбка Василия Блаженного много раз сравнивается с детской улыбкой как символом невинности и непорочности. Но никакого социального протеста народные предания по своей сути не содержат. Царь-батюшка не может вступать в конфликт с провидцем, устами которого говорит с людьми Господь. Поэтому народная память всегда хранит идеализированный образ царя, который послушен богу и не имеет ничего общего с Антихристом.

Кроме того, реальный Василий Блаженный умер в середине XVI века и не стал свидетелем террора и казней, которые сопровождало введение Иваном VI опричнины. Все это позволяет создать, что реальный прототип и герой-юродивый в романе А.К. Толстого существенно различаются между собой.

В народном фольклоре образ Василия Блаженного лишен героического пафоса, и он не выступает как активный борец за справедливость. Воспоминания о нем отражают коллективную народную память.

В романе Толстого, напротив, юродивый обладает яркими индивидуальными психологическими особенностями и выступает как романтический бунтарь, бесстрашный и бескорыстный борец за справедливость.

Это позволяет сделать вывод о возможных потенциях фольклорных образов в их реализации конкретной авторской художественной задачи.

Заключение

Таким образом, религиозный идеализм, с точки зрения философского и эстетического мировоззрения А.К.Толстого, допускал параллельное существование добрых и благотворных для человека сил, но и не отрицал враждебные на него стихии как символ всего мрачного и зловещего. Доброе начало прозе писателя не обладает безусловным доминированием на демоническими силами разрушения, но читатель становится при соприкосновении с образом Пантелеймона безусловным свидетелем торжества милосердия и сострадания, которые способны преодолеть злобу и душевную жестокость. Литературные тексты А.К.Толстого имеют существенную мифологическую составляющую, которая является одной из основ философской и эстетической модели художественного мира писателя и позволяет его адресату более глубоко понять своеобразие его индивидуальный повествовательный манеры.

Литература

Толстой А.К. Собрание сочинений в 4-х томах. – М., 1969. – 530 с.

Федотов Т.П. Святые Древней Руси. – Волга, 1990, №4. – С.123-135.

Житие, страдания и полное описание чудес святого великомученика и целителя Пантелеймона. – М.: Трифонов – Печенгский монастырь, 2003. – 480 с.

Крупин В.Н. Русские святые. – М., 2008. – 320 с.

Федорова В.П. Человек и слово в заговорах. – М., 2003. – 288 с.

Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2003. – 464 с.

Алпатов С. Фольклор и литература // Литература. – 2000. – №19. – 48 с.

Миллер В.Ф. Народный эпос и история. – М., 2005. – 391 с.

References

Alpatov S. (2000) Folklori literature [Folklore and literature – Literature]. 2000, №19. 48 p.

Miller V. F. (2005) Narodny epos iistorya [Folk epic and history]. M., 2005. 391 p.

Krupin V. N. (2008) Russkyesvyatye [Russian saints]. Moscow: 2008. 320 p.

Putilov B. N. (2003) Folklor I narodnayakultura [Folklore and folk culture]. St. Petersburg, St. Petersburg Oriental Studies, 2003. 464 p.

Fedorov V. P. (2003) Chelovek I slovo v zagovorax [Man and the word in the conspiracy]. M., 2003. 288 p.

Fedotov T. P. (1990) SvyatyeDrevneyRusy [The Saints of Ancient Russia, the Volga]. 1990, №4. 123-135 p.

The Life, suffering and a complete description of the miracles of the Holy great Martyr and healer Panteleimon. M: Trifonov-Pechengsky monastery, 2003, 480 p.

Tolstoy A. K. (1969) Sobranye sochyneny [Collected works in 4 volumes]. Moscow, 1969. 530 p.

ҒТАМР 17.07.31

Жутаева А.К.[1], Әбдиманұлы Ө.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]2-курс магистранты, [2]профессоры, ф. ғ. д., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: assel.zhutayeva@gmail.com

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ПОСТМОДЕРНИЗМ КӨРІНІСТЕРІ

Мақалада қазіргі қазақ әдебиетіндегі постмодернизм көріністерінің детальдық және менталитеттік аражігі ажыратылып, олардың прозадағы көрініс тапқан сюжеттері қарастырылған. Жазушы лабораториясының негізгі мәселелері талданып, постмодерндік бағыттың басты идеясы талқыланады.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары жарық көрген шығармалар нысанға алынып, зерттелді. Постмодернизмнің әдебиетпен бірге қатарласа отырып үндесу мәдениеті жанрлық дүниелердің бірқалыпты болуына әкелетіндігі, ұлттық-генетикалық және «кірме» жанрлардың типологиялық біртектілігін анықтайтындығы сараланды. Зерттеу нәтижелері қазіргі қазақ әдебиетінің даму үдерісін, құрылымдық ерекшеліктерін анықтайды.

Түйін сөздер: постмодернизм, концепт, интерпретация, иллюзия, адресат.

Zhutayeva A.K.[1], Abdimanuly O. [2],

[1]professor, doctor of philological science, [2]master student 2 courses
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: assel.zhutayeva@gmail.com

Manifestations of postmodernism in modern Kazakh literature

This article identifies the differences in the detailed and mental picture of the post-modernism of modern Kazakh literature and also describes their manifestations in prose scenes. The author analyzed the main problems of the writer's laboratory and discussed the idea of a postmodernist trend.

The object of the study were works, published after independence. The article highlights the combination of postmodernism and literature, which leads to the genre uniformity of the culture of harmony and determines the typological homogeneity of national-genetic or adopted genres. The research results determine the process of literary development and the structural specifics of modern Kazakh literature.

Key words: postmodernism, concept, interpretation, illusion, addressee.

Жутаева А.К.[1], Абдиманулы О.[2],

[1]магистрант 2-го курса, [2]профессор, д.ф.н.
Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: assel.zhutayeva@gmail.com

Проявления постмодернизма в современной казахской литературе

В данной статье определяются различия детальной и ментальной картины постмодернизма современной казахской литературы, также рассмотрены их проявления в прозаических сюжетах. Автор проанализировал основные проблемы лаборатории писателя и обсудил идею постмодернистского направления.

Объектом исследования стали произведения, опубликованные после обретения независимости. В статье выделяется сочетание постмодернизма и литературы, которое приводит

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

к жанровой равномерности культуры гармонии и определяет типологическую однородность национально-генетических или заимствованных жанров. Результаты исследования определяют процесс литературного развития и структурной специфики современной казахской литературы.

Ключевые слова: постмодернизм, концепт, интерпретация, иллюзия, адресат.

Кіріспе

Әдебиетті, соның ішінде қазақ әдебиетін сөз еткен тұста бүгінгі әдебиет көрінісін, оның даму үдерісін, шығармашылықпен айналысатын қауымның жаңашыл ізденісі мен бүгінгі әдебиеттің формасына жасақталып келген шығармалардың көркемдік таным деңгейін, образдық ерекшеліктерін оқырман ретінде де, автор ретінде де нақтылап көрсету керек. Жазба әдебиеттің қалыптасу кезеңінен бері шығармаларды қарастырар болсақ, классикалық туындылармен қатар культтық ерекшеліктерге сай түрлі бағыттар мен ағымдар негізінде шығармалар дүниеге келді. Қазақ әдебиеті әр кезеңнің қоғамдық мәселелерін, әлеуметтік топтың өзіндік болмысын жазушының жекелей зертханасына сүйене отырып, ізденіске толы көркем шығармаларды өмірге әкелді. Әдебиетті дәуірге бөліп қарастырған тұста, тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазақ әдебиеті жаңашылдыққа толы. Сол жаңашылдықтың детальдары бүгінгі кезеңдегі жазушыларымыздың шығармаларында молынан кездеседі. Қоғамдық ұлттық болмысты әдебиеттен ажыратқан тұста кей тенденцияларға зерттеуші ғалымдар оң пікір танытса, кейбірі қолдамайтындарын ашық жеткізді. Қазіргі әдебиеттегі осындай тенденциялардың ең күрделі мәселелі, сан алуан пікір мен түрлі толғамдарға толысы постмодернизм сарынындағы шығармалар екені белгілі. Н.А. Нагорная өз еңбегінде былай дейді: «Материалом для постмодернизма становятся уже не «жизнь», как для классического реализма XIX в., и не модернисткий миф об этой жизни, а языки культуры Вместо модернисткой «глубины» возникает постмодернистская «поверхность» (Нагорная, 2003: 14-16). Шындығында классикалық шығармалардың желісіндегі жеке субьектінің өмір сүруі немесе жеке мүдделері емес, ол адамның ішкі түйсігі, түс көру ережелері, ойын алаңындағы шартты орындау барысы, ойын барысындағы мінез-құлық ерекшеліктері анықталады. Қазақ әдебиетінің еншісінде постмодернизм жазушы зертханасының аумағында қарастырылады. Әдебиетке арнайы заңдылықпен енген термині немесе нақты түсіндірмесі әзірге жоқ. Десе де болжамдар мен толғамдардың нәтижесінде, біздің әдебиетке де жаңашылдықтың керек екенін аңғаруға болады.

Постмодернизм терминін айтқан кезде екі жақты дау туып, бірі әдебиеттен алыс санап, менталитеттік ерекшеліктің талаптарына сыйғызбай жатса, екінші топ керісінше, оның зерттелу өрісінің шетел әдебиеттерінде әлдеқашан қолданыс тапқанын ескере отырып, біздің әдебиетке де оның керек екенін, жаңашылдығын, көркемдік таным деңгейін саралап беріп отыр. Қазіргі таңда таза постмодернистік бағытты ұстана отырып, толыққанды түрде жазылған шығарма қазақ әдебиетінде жоқтың қасы. Десе де кейбір шығарманың бөліктерінде оның өзіндік штрихтарының көрініс беріп жүргенін байқап жүрміз. Шетел әдебиетіндегі бірқатар ғалымдар постмодернизмді модернизмнің жалғасы дейді. Әдебиетте әр терминнің ғылымға енген өзіндік хронологиясы бар. Ал постмодернизмнің үзік-үзік белгілерін Гомердің жырларынан да аңғаруға болады. Демек ол белгілі шектеулерден, уақыттың еншісіндегі кезеңнен тұрмайды. Жазушы санасының еркіндігі қай жерге дейін жетіп, шарықтау шегін тапса, сонымен қатар, жанның ұғымындағы түйсіктің тоғысуымен өрбісе, белгілі бір сюжетке емес ойдың нәтижелерін ғана құраса ол шығарма осы бағыттың жемісіә болып санала береді (Затонский, 2000: 256).

Постмодернизмді сөз еткенде әдебиеттің эстетикасы мен әдебиет қай ұлттың тілінде жазылса, сол ұлттың ішкі болмысы мен таным түйсігін қарастырып алған жөн. Постмодернизм де, эстетика да күрделі, көпмағыналы, концепциялық ұғымдар екені рас. Таным деңгейінде елес куу, моральды нормалардың шегінен шығу, қоғамдық мәселені түрлі ішкі монологтар арқылы беру, психологиялық ерекшеліктерді, ежелгі мифтік сарындарды бүгінгі тылсыммен байланыстыра отырып суреттеу, нақты емес дүниелердің шешімін оқырманға қалдыру, ойыншыл қағиданы ұстану, бейтарап оқырман мен бейтарап автор арасындағы байланыс сынды көріністер постмодернизмнің төңірегінде қарастырылады (Гречко, 2000: 47-49).

Қазірде әдебиеттегі постмодернизм терминін естігенде, ең алдымен, иллюзия, интертекст, галлютинация, сенсибилизация, автор өлімі, хаос, белгісіздік (неопределенность), үзіп алынған

сәт (фрагментарность), деканонизация, ризома, пастиш пен пародия және т.б. сынды қымқиғаш ұғымдар елес береді (Ильин, 2001: 63-64). Көпшілікті қинайтын да осыдан туатын сұрақ: «Постмодернизм дегеніміз өзі не, ол қайдан, қалай, не үшін туындап отыр, кімге қажет болып отыр?».

Шетелдік ғалымдардың бұл ұғым жайлы сан алуан қайшылықты көзқарастарын былай қойғанда, өзіміздің ғалымдарымыздың, жазушыларымыздың көзқарасы үшке жарылады. Бірі постмоднернизмді жақтап, қолдап отырса, екіншісі түбегейлі қарсы шығып, мойындамай отыр, ал үшінші топ ғылыми салқынқандылықпен оның бар болмысын тануға, танытуға талпынып отырған бейтарап топ. Біз үшін ең қажетті жол үшіншісі екені айқын. Бірақ бұл жерде де біршама сұрақтардың жауапсыз екенін ескеруіміз қажет. Мысалы, академик С. Қасқабасов постмодернизм туралы: «Шынтуайтына келгенде модернизм дегеннің өзі – жаңа деген сөз. Постмодернизм – өндірісі қатты дамыған постиндустриялы елдерде кең таралған. Өйткені, олар бұрынғы классикалық әдебиеттен қол үзіп кеткен. Біз болсақ, классикалық реализмнен, классикалық әдебиеттен қол үзгеміз жоқ. Одан қол үзе алмайтын себебіміз, бізде әлі постиндустриялық қоғам құрылған жоқ. Ол үшін өндіріс өте мықты дамып, капитализмнің ең биік шыңына жетіп, бүкіл өмірдің бәрі индустрияланыу керек, қалалық ұлт болып қалыптасуымыз керек. Сосын бүкіл қалалық өмір мен далалық өмір араласып, құжынап жатуы тиіс. Бірақ біз оған жеткен жоқпыз. Сондықтан постиндустриялық қоғам болмай тұрып, постиндустриялық қоғамның өмірін суреттей алмаймыз». Постмодернизм көрінісінің біздің әдебиетте жиі кездесе қоймауына да осындай пікірлер дәлел.

Жоғарыда айтылып өткен пікірлерге қарамастан, постмодернизмнің сыртқы формасына сай өзінің әңгіме-повестьерін жариялап жүрген жазушыларымыз баршылық. Олардың қатарына Төлен Әбдіков, Асқар Алтай, Дидар Амантай, Роза Мұқанова, Айгүл Кемелбаева т.б. жатқызуға болады. Постмодернистік бағыттың белгі-көріністерін аталған жазушылардың шығармаларындағы детальдық көріністерден аңғара аламыз. Айгүл Кемелбаева екі оқиғаны бір желіге сыйғыза отырып баяндаса, Дидар Амантай ескілік пен жаңашылдықтың ортасына өзара байланыс (связка) жасайды. Асқар Алтай мифтік бейнелердің көрінісін бүгінгі қоғамның әрекетімен көрсетеді. Сонымен қатар Төлен Әбдіковтің адам бойындағы психологиялық факторларды физикалық құндылықтармен қатар беруі де постмодернизмнің кішігірім көріністерін аңғартады. (Әбдіков, 1991: 256). Кейінгі жас жазушылардың шығармаларында да осы секілді белгілер кеңінен кездеседі. Бұлардың барлығын түгелдей дерлік постмодернистік шығармалар немесе постмодернизмнің негізгі белгілері деп айта алмаймыз. Алайда көрініс беретін, кей концептілері сәйкес, фрагменттері тұтас осы бағыттың деңгейінде қарастыратын, сөздік немесе сөйлем ерекшеліктеріндегі құрылымдық яки құрылыстық қайта жасақталу номалары (деконструкция) да зерттеуді қажет ететін дүниелер деп айта аламыз. (Ильин, 2001:61).

Әлем әдебиетіндегі постмодернизмдік шеңберге Кобо АБЭ, Кэндзабуро ОЭ, Умберто Эко, Габриель Гарсиа Маркес, Харуки Мураками сынды жазушыларды айта аламыз. Олардың шығармаларынан орын алатын мәселе адамдардың қарым-қатынасындағы қайшылықтар, мүдделердің қақтығысы туралы ғана емес, кең тұрғыдан алғанда, келешек ұрпақ жайлы. Адам санасының ең биік ойлау шкаласын өлшеп білмей-ақ, әр адамның тең құқықты екендігін жеткізгісі келеді. Ал біздің қазақ әдебиетіндегі бұл бағыттың алар орнында өзіндік өзгеше мазмұн бар. Кейіпкерлердің ішкі әлемі, адам мен тылсым арасындағы байланыс, дәстүр мен жаңашылдық дейтін дүниелерге назар аударуымыз керек. Соңғы жылдары әдебиетте ой еркіндігімен, талғам биіктігімен танылып үлгерген бір топ жас буын өкілдері бар. Орта буын өкілдерінен шыққан Асқар Алтай, Жүсіпбек Қорғасбек, Талаптан Ахметжан, Нұрғали Ораз, Жаңабек Шағатай, Роза Мұқанова т.б. сынды суреткерлердің тәуелсіздік жылдары жазған әңгімелері мен повестері нарықтық тарихымызға да, қоғам өміріне де ықпалы болғандықтан, бүгінгі қазақ прозасының мағыналы мазмұнына айналды.

Әр жазушының өзіндік ерекшелігі, әдебиеттегі орны бар. Қазақ әдебиетінің тарихында еліміздің тәуелсіздік арнасына түскеннен кейінгі кезеңі өзіндік даму бағытымен, көркемдік ізденістерімен ерекшеленеді. Тәуелсіздік әкелген өзгерістерді, рухани әлеміміздегі желісі үзілмеген тарихи сабақтастықты, азат сана тудырған айшықты оралымдарды осы кезеңдегі ақындар шығармашылығынан айқын аңғарамыз. Тың тыныс, соны серпінді байқаймыз. Әрине, ұзақ жылдарға созылған азаттық таңын аңсау мен оған жету жолындағы қоғамдық күрестердің hәм олар туындатқан тарихи оқиғалардың төл

поэзиямызға тигізген әсері ерекше екендігі сөзсіз. Ұсынылып отырған зерттеу еңбекте тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясының даму үрдістері, қазіргі поэзияның көркемдік тұтастығы мен бейнелеу құралдары, түрлік-пішіндік, идеялық-мазмұндық ізденістері жан-жақты талдау нысанына айналған. Постмодерндік бағытты ұстана отырып, постмодернистік сананың жетегінде жүрген елдердің көпшілігінде ұлттық дүние, моральдық ерекшеліктер мен ұят мәселесі екінші орынға ауысқан. Сол үшін де олардың кеңістік төңірегіндегі еркіндігі тым күрделі мәселелерді қамтиды. Батыс жазушы-ларының бұл бағытта ой өрбіте алуы қалыпты құбылыс. Себебі, олар әлдеқашан демократиялық қоғам құру үшін қан төгіп, күресіп, алты-жеті ғасыр бойы саналарын құлдықтан босатты. Сөйтті де, еркіндіктің қоғамдық көрінісі демократияға қол жеткізді. Осыған орай біртіндеп санада ірі-ірі жарылыстар жасалды. Ал біздің қоғам, соның ішінде Қазақстан тоталитарлық қоғамнан күні кеше ғана босап, бірден демократияға өтті. Ал сана әлі де сол коммунистік идеология сипатынан арыла алмай жүр. Сол үшін де постмодерндік бағытты толық қамтитын шығарма әлі де жоқ. Сонымен қатар әр ұлтқа сай таным мен түйсік деңгейі де біздің елдің менталитетімен ерекшеленеді. Шындығында қазақ әдебиетіне бұл бағыттың берері бар ма?

Постмодернизмнің әдебиетпен бірге қатарласа отырып үндесу мәдениеті жанрлық дүниелердің бірқалыпты болуына әкеліп, ұлттық-генетикалық және «кірме» жанрлардың типологиялық біртектілігін анықтайды. Өзімізге бұрыннан белгілі балладалар, поэмалар, толғаулар, сонеттер, эллегиялар, одалар сияқты жанрлармен қатар, бұдан сирегірек кездесетін жанрлар мен жанр түрлері (сонымен қатар, эпитафия, мадригал, эпиграмма, идиллия, дифрамб, рондо, секстина, сега, рубаят, хокку, спич, памфлет, гимн, реквием, күнделік, дәптер және т.б.) сияқты жанрлардың тілдік көркемдіктерінің өзгеріске ұшырау барысы оның пішіндік қалпын да түрлендіруге саяды.

Қазіргі қазақ прозасында саралау ол өз бейнелілігінің түп-тамырына барып қана қоймай, кері байланыста болуы мүмкін екенін мойындауға мүмкіндік береді: көркем түсініктер мен ұғымдар жаңаша бояулармен жаңғыртылып, кең көлемді метафоралар мен көріктеуіш құралдар қалыптастырып, қазір прозаның бейнелік қорын ғана емес, оның әлеуетті жанрлық – стильдік арсеналын да кеңейте отырып, образдылықтың бастапқы архетиптері өзектеліне түседі. (Әбдіков, 1991: 78)

Қазіргі қазақ прозасы өкілдерінің бір бағыт ұстанып, бір мектепке бірікпеуінің тарихи астарлы себептері де бар. XX ғасырдың соңы – қандай да бір қоғамдық құрылымдар жойылып, ортақ идеалдардан бас тарту заманы болды. Бірнеше адамның бір идеяны ұстануы сирек кездесетін құбылысқа айналды. Әр жазушы аласапыран дүниеден шындықты өзі ғана іздейді, әрі соны жалғыз ақиқат деп дәлелдеуге тырысады. Жазушылардың әрқайсысы өз субъективті пікірін ұстанады, өз дүниетанымын өзгелерге тануға ұмтылады. Бүгінде әлемдік сананың өзгеруі жаңа дүниетанымға негіз болды, жаңа кейіпкер типін жасауға, сол кейіпкер бойына өз субъективті қабылдаулары мен түсініктерін дарытуға әкеп соқты. Сонымен қатар бұл дәуірдің кезеңінде қазақ әдебиетіне еркіндіктен гөрі ұлттық идеяларды қамту негізге алынды. Осы тұрғыдан алғанда модернистік шығармалар кеңінен орын алды. Өзіндік моральдың шеңберінен шыға қоймады. Оқырман талғамы бірқалыпты үрдіспен шектелді. Автор жақсы дегенді жақсы, жаман дегенді жаман деп қабылдау керек деген түсінік қалыптасты. Бүгінгі әдебиеттің сарыны мүлдем басқаша. Оқырман автор ойымен келіспесе де, қабылдамаса да өз еркі. Қазіргі тәуелсіз қазақ әдебиетінде постмодернистік сарын үлгісі басқа арналармен бірлескен. Постмодернизм көріністері қазақ әдебиетінде қалай көрініс табады?

Эксперимент

Н. Қожабекова қазіргі қазақ прозасындағы кейіпкерлер туралы төмендегідей пікірде. Ең басты қатынас – өз-өзімен ішкі «менімен» қатынасы. Мұндай көріністе тән сипаттар постмодернизмге берген анықтамаға сүйенсек, М. Мағауиннің, Ә. Нұрпейісов, Т. Әбдіков, А. Алтай, Р. Мұқанова, Д. Амантай шығармаларынан байқалады. Осы орайда көрсетілген жазушыларымыздың шығармаларына әдебиеттің нормасына сай зерттеу жүргізер болсақ, әр деталь мен штрихты оңай аңғара аламыз. Ендеше, мақаламыздың алғашқы талдау шығармасы ретінде әдебиетте қалыптасқан өзіндік стилі қалыптасқан, сөздік қоры бай жазушы Айгүл Кемелбаевадан бастайық.

«Постмодернистік ойын» элементтерін шебер меңгерген қаламгер бірінші жақтық баяндау әдісін ұсынғанымен, оны сан алуан аралық мәтін арқылы (интертекст), сарқылмайтын реми-

ненсценция мысалдарымен байытып, көркейте түседі. Осы бағыттағы өзге шығармалармен салыстырғанда «Мұнара» шығармасында іс – әрекет иелер тіптен аз. Шығарманың бас кейіпкері – Айжан есімді Москвадағы әдебиет институтында оқитын студенттің бес жылғы уақыт көлемі соңғы мерзімдерге арнайы тоқталу түрінде суреттеледі. Еске алу, шегініс жасау амалдары бар. Бір романда екі шығарманың көрінгеніне қарап, жазушы әлем әдебиеті үлгілерінде кездесетін, бүгінгі таңда қазақ әдебиетінде де бой көрсетіп жүрген «интертекстуалдық» яғни әңгіме ішіндегі әңгіме, роман ішіндегі роман сияқты әдіс-тәсілді қолданғандығын байқаймыз.

Айгүл Кемелбаева өз шығармасына адам тағдырын арқау ете отырып, сол адамның ішкі-сыртқы танымын мінсіз көрсете алған. Оны оқырманға дәл жеткізу үшін шығарма кейіпкерлерін әр түрлі қоғамдық, әлеуметтік жағдайлармен беттестіріп қояды. Сонымен қатар шығарма желісіндегі өзге де кейіпкерлерді танымы бөлек адамдармен қарым-қатынасқа түсіреді, оны өмір тартысының әр кезеңінде жекелей формада суреттейді. Соған сай, «Мұнара» романында да Айжанның мінез көрінісі сан қырынан ашылады. Романның қысқаша мазмұнына тоқтала кетсек, ол былайша өріледі. Мәскеудің әдебиет институтында оқитын Айжан есімді қыздың оқу бітірер шағы елдегі Кеңес үкіметінің ыдырау уақытына тұспа-тұс келеді. Ресей мен Қазақстан арасында пошта байланысы тоқтап қалып, ата-анасынан келген ақша мен тамақты ала алмай, алып шаһарда аш құрсақ, көк тиынсыз қалған студент қыздың қиын күндерінен сыр шертеді. Автор романның бірінші бөлімінде санаулы кейіпкерлер арқылы адам өмірінің қиын кезеңін, психологиялық жан күйзелісін айқын көрсете алған. Бас кейіпкер Айжанның қатты аштықтан қамыққаны соншалық өзі оқыған шығармаларынан Гамсунның «Аштық» романын, Гогольдің «Өлі жандар» романындағы Чичиковтың дастархан үстіндегі сәтін көз алдына елестетіп: «...Соңғы күндері астан өзге ештеңе ойлауға қабілетім жоқ болып кетті, дұрыстап құнарлы ас жемей, еттен қағылған соң, аш қарын ештеңе мұқтаж емес...» дейді.

Осы қиындықтың кесірінен жұмыс іздеуге кірісіп, құрбысы Лиляның көмегімен бала күтушілікке орналасады. Бала күтушілігімен қоса, сол үйдің құдды бір күні секілді барлық үй шаруасына жауапты болады. Рухани жағынан ештеңе бермейтін, байлаулы ит тәрізді күй кештіретін іш пыстырарлық тірліктер Айжанның төзімін тығырыққа тірейді. Кейде ойланып, «Демек, бұл фәниде неге болса да шыдап, көніп бағудың арты жаман болмайды, алдамшы дүниеде не көрсең де Құдайдың басқа салғанына көнуден артығы жоқ болар. Өйткені кішірейтетін де бір Өзі, зорайтатын да бір Өзі» дегенінен Аллаға сенімін ешқашан жоғалтпағанын, мұсылмандық құндылықтарды да дәріптей отырып, ертеңгі күнге зор сеніммен қарайтынын байқауға болады.

Романның екінші бөлімі бірінші бөлімді одан әрі өрбітпейді. Қайтадан жаңа құрылыммен екінші әңгіме басталады. «Соңғы жолбарыс» аталатын шығарманың өн бойы аты айтып тұрғандай жолбарыстың қасиетімен суреттеліп, оқырманға өзге ой салу арқылы өрбиді. «Соңғы жолбарыста» карт аңшы Тарбақ арқылы Арқадағы аң-құстардың тыныс-тіршілігінен толықтай хабардар етеді. Бастысы Жолбарыстың мінез-құлқын, сыртқы бейнесін жан-жақты ашып, туған жерін адамнан да қатты сүйетінін, оған ерекше қамқор болып иелік еткен махаббатына оқырманды қайран қалдырады. Жазушы романын сәтті шыққан нағыз реалистік шығарма деп бағалауға болады. Өзі куә болған нақтылы құбылыстармен, сонымен қоса бір кейіпкер тағдырын суреттей отырып, бірнеше адамның басындағы әртүрлі әлеуметтік жағдайларға назар аудартуға тырысқан. Яғни, жеке мінездеуден типтік мінездеу тудырады (Ісімақова, 2009: 114).

А. Кемелбаеваның «Мұнара» романы – қазіргі қазақ романының үлкен жетістігі. Әдебиетші ғалымдар бүгінгі қазақ прозасында мәдениетті кейіпкер образының, яғни жаңа заманға сай, жаңа қазақ адамының қалыптасып келе жатқанын алға тартуда. «Мұнара» романындағы Айжан да мәдениетті кейіпкер, жаңа әлемнің адамы. Әр жазушының шығармашылық лабораториясын зерттеген адам оның өмір шындығын көркем жинақтау, яки әдеби бейнелерді типтендіру әрекеті, көбінесе әр типке прототип табудан басталғандығынан шебер жазатындығына куә болады. Прототип шығарманы шынайы суреттеп, көркем бейнені нанымды етудің, шындықты шынайылаудың құралы секілді. Жазушы кейіпкер психологиясының, оның жасаған іс-әрекетінің әр-алуан бұралаң иірімдерін ғана емес, көркем бейнені жасауға керек материалдың өзін сұрыптап пайдаланады. Жазушы, әдебиет зерттеушісі Тұрсын Жұртбай: «Әр жазушының жазушылық тағдыры, жазушылық психологиясы, жеке өмірі болады. Үшеуі бір-бірімен қашанда тығыз байланыста.

«Мұнара» романы Айгүлдің жан-дүниесінің ашылуы деп қабылдаймын. Өзінің тағдырын

көркемдікке айналдырып, өз-өзінің ақылының түбіне жетеді. «Мұнара» натурализм мен сентиментализмнің арасында, өткен дәуірді бүгінгі дәуірмен қатар ала отырып баяндайтын көркем шығарма. Кішкентай трагедия болғанмен де, түсініп оқыған адамға астарында үлкен трагедия бар. Адамның жалғыздығы, әйел адамның жан күйзелісі, өзегінің үзілгендігі жатыр» дейді. Жалпы романның әдебиеттің басқа жанрларынан айырмасы, мұнда бір дәуірді, кезеңді өз заманындағы идеясы кең көрсететін кесек әрекет алынады. Автордың бұл шығармасында постмодернистік сипаттардың ерекшелігі басым. Мәскеуде үй күтуші болған автор Айжан есімді қыздың нарраторлық шеберлігі бірінші бөлімде жай ғана хабарлы сөйлемдермен жүзеге асады. Ішкі монолог пен ішкі түйсіктің қарым-қатынас негізімен әңгіме өрбиді. Ал екінші бөлімі алдыңғы бөлімнің мазмұндық ерекшелігіне қарамай-ақ бірден сонау мифологиялық жолбарыс бейнесінің ару санасындағы қадір-қасиетінің сипатталуымен ерекшеленіп кетеді. Екі бөлім іштей байланыс құра алғанымен, сырттай екі әлемді қатар, бір уақыттың еншісінде баяндайды. Бірақ кеңістік екі түрлі. Айгүл шығармаларындағы ерекшелік те осы. Ол адам санасының ең тұңғиығына бойлай отырып, ішкі жан-дүниенің үйлесіміне баса назар аударады. Әдебиеттегі уақыт пен кеңістік қамтыла отырып, постмодерндік бағыттың терең ұшқындары орын алады. Айгүлдің бұл шығармасына көптеген пікірлер айтылып, авторды модернистік және постмодернистік дүниелерді толық меңгерген авторлар қатарына жатқызды. Десе де оның бұл шығармасын модернистік бағытқа жатқызатындар да аз емес (Кемелбаева, 2003: 108).

Философ П. Гречко: «Модернистер дөрекі, алабажақ, тұрақсыз, шындықты ар жағынан жоғары шындық, жоғары өмір, сабақтас әлем, іргелі тұтастық, өзгеше ой, тың ауқымды идея іздестірді. Өмір олар үшін көріксіз де, тазалық пен әсемдік өнерде ғана сақталмақ» дей келіп, модернизм мен постмодернизмнің айырмашылығын былайша көрсетеді: «Постмодернизм мұндай кемшіліктерден ада, олар, біріншіден, осы сәттегі тысқары нәрсеге назар аударады» деген екен. Қазақ ғалымы Б. Майтанов: «Модернизм көз алдында тұрған шындықты місе тұтпаса, үлкен-кіші деп бөлмейді, кез-келген зат, құбылысты дүние санауға бейім. Ол техногенді, постиндустриалды қоғам негізінде бей-берекет тіршіліктен безер болудың орнына бәріне көнген, бекінген, қасіретін ішіне түйген қалыпта, ешнәрсеге қатты алаңсыз, жүйкесін сауытпен қоршап күн кешуді жөн санайды. Тығырықтан шығар жол іздеудің қажеті жоқ. Егер адамзат өркениеттің жар қабағында тұрса, оған амал іздеу мүмкін емес. Әркім өзінде бар әлем, үлесіне тиген тағдыр мен сағат, сәттің тұтқынына сол күйіне жасымай, зар төкпей тыныстауы қажет» деді. Шындығында Айгүлдің «Мұнара» шығармасы бірінші жақтан баяндала отырып, ондаған кейіпкердің шындық әлемін түрлі тәсілдер арқылы ашып көрсетеді.

Басы мен аяғы бар бүтін шығарма болғанымен, бейтарап автор, бейтарап оқырман, интертекстуалдылық сынды дүнилер орын алады. Айгүл Кемелбаеваға дейін де «Киллер сауысқан», «Атаукере», «Кербұғы», «Сайтанкөпір» шығармаларында мұндай көріністер аңғарылып отырды. Бірақ ұлттық дүниеде аталмыш шығармалардағы бейнелер дәстүрлі форманы сақтай алған. Сол үшін де біз оларды таза классикалық шығармалардың қатарына жатқызамыз. Ал Айгүл шығармасындағы жолбарыс бейнесі – атадан балаға деген сенімнің негізіндегі қиялдан туған күрделі бейне екені айқын. Автор осы бір кішігірім эпизодтың өзінде түс көру, елес қуу, эпитафия құбылыстарын ұтымды пайдаланған. Біздің түгел кездеспегенімен, кей шығармалардың өн бойынан көрініс тауып жатады дейтініміз де осының дәлелі. Сол бір соңғы жолбарыс арқылы туған жерге деген студент қыздың сезімін ұштастырып әкеліп, оқырманға ұтымды сюжет, талғамды шығарма ұсынады. А. Кемелбаеваның «Мұнара» романын Б. Майтанов «Автор және мәтін – кентавр» деп аталатын бірнеше жазушылардың прозалары қарастырылған мақаласында: «Постмодернистік ойын» элементтерін әдемі меңгерген қаламгер...» деп бағаланған. Басқа да көптеген жазушылардың оң пікіріне іліккен, «Мұнара» романы талай зерттеулердің нысанасы бола беретіні хақ (Кемелбаева, 2003: 149).

Соңғы жиырма жыл ішінде қазақ қоғамында болып жатқан түбегейлі өзгерістер әлеуметтік рухани өмірімізді жаңа белеске шығарды. Кеңестік кезеңдегі қоғамдық шектеуден, социалистік реализм құрсауынан босаған қазақ көркем сөзі абдырап қалғаны рас. Қоғамда «қазақ әдебиеті тоқырауға ұшырады, бүгінгі заманның жедел қарқынына ілесе алмай қалды» деген пікірлер тудырды. Алайда көркем өнер тез күш жинап, батыл ізденістерге барғанын зерттеу нәтижелері көрсетіп отыр. Ұшқыр да оңтайлы жанр – поэзияны былай қойғанда , шығармашылық толғанысы ұзаққа кететін проза жанры ширақ қимылдап,

жаңа заман биігінен қарап жазылған бірқатар үлкенді-кішілі шығармалар жаңа тақырып, тың сюжеттерді алып келді. Қазіргі қазақ прозасының көркемдік көкжиегі кеңейіп, шағын жанр әңгіме мен повесть жанрының болсын шығармашылық обьектілері көбейді. Бүгінгі проза терең ойлануды қажет ететін материалдардан тұрады, бұл материалдардың біразы қым-қуыт байланысып жатыр. У. Бенжаминнің пікірінше: «Проза жеке адамның тыныс-тіршілігі». «Проза ауызша әңгіме айтуға ұқсамайды. Ол кітапты қажет етеді. Проза жалғыздықтан жабырқаған адамның туындысы. Өз мәселелерін аршып айтудан қалған, онысын түсіндіріп те бере алмайтын, басқалардың ақылына құштар емес, басқаларға ақыл айтқысы келмейтін. Жан дүниесін толқын атып, кемерін керіп тұрған, сондай көңіл-күйге бой ұра беретін күй. Проза дегенің жан иесінің терең толғануға құштарлығы».

Образ тереңнен ойлау кез келген оқырманға яки кез келген жазушыға беріле бермейтін қасиет. Сонау тәуелсіздік алған жылдардың басында жапон жазушы Кэнзабуро Оэ Нобель сыйлығын иемденді. Ал сол жеңімпаз болған шығарма желісі – адамзаттың бүгінгі қасіретінің қатерлі көрінісі ақиқат пен аңыз астарластыра, асқақ құдіретпен сомдалған әлем келбетін жасағаны үшін берілді. Осы жерді әлем келбеті деген не? деген сұрақ туады. Шындығында ұлттық деңгейде жазылған шығарма сол ұлттың оқырман шеңберінде ғана қалып қояды. Ал ортақ мәселе ұлт, нәсіл, дін дегенді бөліп қарамай, түгел қауымдық ерекшелікке сай, адами құбылыстарға бағыттала отырып жазылса жер шарындағы біршама оқырманға жететіні де белгілі. Әлемдік деңгейдегі постмодернистік шығармалардың үздігі болып танылатын «Замандастар ойыны» шығармасында көне аңыз бен бүгінгі қоғамның шынайы бет-бейнесі бір байланыста, бір уақыт пен бір кеңістікте ғана суреттеледі. Оқырман оны оңай қабылдағанымен, роман соңында кімді жақтарын білмей дел-сал болады. Кейіпкер Күйретуші ойы ішкі сезіммен үндессе, халық билігінен де алыстай алмайды.

Шығарма бинарлық оппозиция тудыруымен қатар, бедел дағдарысына әкеліп соқтырады. Осы секілді ерекшеліктерді саралай келе, оқырман ретінде постмодерндік сарынның басты көріністерінің бірі – аңыз бен ақиқатты, жалған мен шынды, болмыс пен қасиетті сабақтастыра отырып, тың идея танытуы дер едім. Алайда аталған дүниелерді өз шығармаларында сабақтастырудан түркі әдебиетінде, өзіміздің қазақ әдебиетінде Әбіш Кекілбаев пен Шыңғыс Айтматовты атап өтпесек болмайды. Олар да өткір, әлеуметтік мәселелерді көтере отырып, ол жерде баяндалған дүниелер арқылы өз елінен, өз қоғамынан арнайы кейіпкер тауып отырды. Жалпы алғанда, қазақ әдебиетінде постмодерді бағыттың сарынын түгел бір романға құйып қою еш мүмкін емес. Себебі, сана енді-енді әлемдік шеңберді қамти отыра, көп нәрсеге құлақ асуды үйреніп келе жатыр. Ал дәл осы жағдайда шағын ғана детальдар мен эпизодтар арқылы көз үйретіп, тақырыптық ерекшелікке бой үйретуі тиімді. Сол үшін де қазақ әдебиетіне бұл бағыттың немесе кей ғалымдар айтпақшы бұл ағымның керек екені рас. Осы постмодернистік бағытқа сай жазушыларымыз жеке-дара стиль қалыптастырып та үлгеруде. Нарраторлық шеберліктің де жан-жақты қырлары саралануда. Автор мен оқырман арасында тұрақты қарым-қатынас орнап, талғам мен таным қалыптасты. Пастиш, ризома, субьект өлімі мен автор өлімі, ойын қағидасы мен абстрактілі оқырма жүйесі бір ізге түсіп, жүйелене бастады. Ендігі бірекі ғасырдан кейін адами сананың дамуы дәрежесінде фантазияға толы жаңа романдардың дүниеге келетіні заңдылық. Көне түркі дәуірінен беріге дейінгі уақытты қамтығанда жоғарыда көрсетілген терминдердің барлығы дерлік қазақтың фольклорынан бастап, бүгінгі әдебиетті қамти алады. Ежелгі салт-дәстүрдің негізінде де әрекеттердің көрінісі постмодернизмнің кей элементтерін айқындай алады. Ал сол ежелден көрініс тапқан кей терминдердердің қазір жаңаша формада түрленуінің нәтижесінде әдебиетке жаңа есімдер, тың тақырыптар келді. Олар сол терминдерге сай түрлі тақырыпта ой қозғады (Қасқабасов, 2009:116).

Нәтиже-талқы

Жоғарыда аталған шығармалардың басым көпшілігі бүгінгі әдебиеттің орта буын өкілдерінің шығармалары. Кейінгі толқыннан да Аягүл Мантай, Думан Рамазан, Сәуле Досжан, Арман Әлменбет, Лира Қоныс, Мадина Омарова сынды жас жазушылардың шығармалары бар. Бүгінгі қоғамның беткі көріністері мен заманның таза бейнесі соңғы шығармаларда тікелей ажыратылады. Әдебиеттің даму үдерісінде тың терминдер қазақ тіліне аударылып, шығармаларда көрініс ала бастады. Постмодернизм төңірегіндегі қолданыс табатын терминдердің бірқатарын жоғарыда атап өттік. Оларды қазақ әдебиетіндегі қолданыс ерекшеліктеріне сай талдай алуымыз қажет.

Қорытынды

Постмодернизмді бетке алған бір топ қазақ жазушысының пайда болуы, атап айтқанда Д. Амантай, Ә. Қодар (ақын), Р. Мұқанова, Ықсан және басқалары. Қазақ әдебиетінде мифологиялық желінің дамуы мифологиялық реализмнің қалыптасуын білдірді. «Сана ағымы», «жаттану», «көп дауыстылық», тәмсілдеу, символизм, ұқсастық секілді баяндаудың модернистік формаларының қабылдануы үрдістің 20 ғасырдың соңында да әдебиетте жалғасқандығын көрсетеді. (Қасқабасов, 2009: 118). Ал қазіргі 21 ғасырда әдебиет ағымы тым күрделі. Әдебиет тек прозамен шектелмейтіні белгілі. Әдебиетте поэзия, драматургиялардың алар орны бар екенін ескерер болсақ, постмодернизм әр салада жекеше көрініс табатынын да назарға алу керек. Бүгінгі жазушыларымыздың жазу шеберлігіндегі ойлау деңгейі мен ойды жеткізу шеберлігі бүгінгі күннің экосоциологиялық мәселелерді түрлі эмоциямен бейнелі, ал жалпы идеялық бірлікті астыртын түрде салыстырған идеологеманы құрайды.

Қорыта айтқанда, постмодернистік бағыт постиндустриалды қоғамның дамуыменті келей байланысты. Біздің қоғам әлі күнге дейін ұлттық болмыс пен ұлттық дүниелерден алшақтамауымыз керек деген пікірді ұстанады. Десе де әдебиеттің осыдан екі ғасыр бұрын қозғаған мәселелерін қазақ әдебиеті де өз деңгейіне сай саралай алуы қажет. Философиялық ойлардың жиынтығын әр оқырманның сана деңгейі мен сана ағымына сай бірлікке жіктей алуы шарт.

Әдебиеттер

Нагорная Н.А. Сновидения в постмодернисткой прозе. – М.: Русская речь, 2003. – № 3. – С. 14-16.

Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм: мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств. – Харьков: Фолио, 2000. – 256 с.

Гречко Л.К. Интеллектуальный импорт, или О периферийном постмодернизме // Общественные науки и современность. – 2000. – №. 2. – С. 166-179.

Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов. – М.: ИНИОН РАН – INTRADA, 2001. – С. 1-12.

Әбдіков Т. Таңдамалы: Роман және повестер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 512 б.

Ісімақова А.С. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009. – 376 б.

Грицанов А.А., Можайко М.А. Постмодернизм: Энциклопедия. – Минск: Интерпрессервис; Книжный дом, 2001. – 767 с.

Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада, – 158 с.

Кемелбаева А. Мұнара. – Алматы, 2003. – 149 б.

Қасқабасов С. Қазақ әдебиеті. Алматы, 2009. – №13. – 23 б.

References

Nagornaya N.A. Snovideniya v postmodernistkoj proze [Dreams and postmodernism process]. – M.: Russkaya rech’, 2003. – № 3. – p. 14-16. (in Russian)

Zatonskij D.V. Modernizm i postmodernizm: mysli ob izvechnom kolovrashchenii izyashchnyh i neizyashchnyh iskusstv [Modernism and Postmodernism: Thoughts on the Eternal Rotation of Fine and Non-Fine Arts]. – Har’kov: Folio, 2000. – p. 256. (in Russian)

Grechko L.K. Intellektual’nyj import, ili O periferijnom postmodernizme // Obshchestvennye nauki i sovremennost’ [Intellectual Import, or Peripheral Postmodernism]. – 2000. – №. 2. – p. 166-179. (in Russian)

Il’in I. Postmodernizm. Slovar’ terminov. – Moskva: INION RAN – INTRADA. – 2001. – p. 1-12. (in Russian)

Abdikov T. Tandamaly: Roman zhane povester. – Almaty: Zhazushy, – 1991. – p. 512. (in Kazakh)

Isimaqova A.S. Asyl sozdin teoriyasy. – Almaty: Tanbaly, – 2009. – p. 376. (in Kazakh)

Gricanov A.A., Mozhajko M.A.. Postmodernizm: Enciklopediya. – Minsk: Interpresservis; Knizhnyj dom. – 2001. – p. 767. (in Russian)

Il’in I.P. Postmodernizm ot istokov do konca stoletiya: ehvolyuciya nauchnogo mifa [Postmodernism from the beginnings to the end of the century: the evolution of the scientific myth]. – M.: Intrada, – p. 158. (in Russian)

Kemelbaeva A. Munara. – Almaty, – 2003. – p. 149. (in Kazakh)

Qasqabasov C. Qazaq adebieti. Almaty, – №13. – 2009. – p. 23. (in Kazakh)

МРНТИ 17.09.91

Исмаилова А.С.,

диссертант Института фольклора
Национальной Академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: dilchilik2001@gmail.com

ТИПОЛОГИЯ ЖАНРОВ ДАСТАН И БАЛЛАДА: «КЕРОГЛУ» И «РОБИН ГУД»

«Робин Гуд», имеющий еще в средние века множество вариантов и версий, по своему жанру является балладой. Баллада – лирический жанр, несущий в себе признаки поэтических форм лирики. Баллада, наряду с лирическими свойствами, также обладает свойствами повествования. Это говорит о том, что в поэтической структуре этого жанра объединяются лирика и эпос. Балладе присущи не только черты лирики и эпоса, а также черты драмы. Таким образом, баллада по своей природе связана с народными танцами, то есть, с драматическим видом фольклора. С точки зрения историко-культурной природы и поэтического настроения баллада несет в себе эпические, лирические и драмматические виды фольклорных признаков. Эта черта с точки зрения типологии объединяет балладу с жанром эпоса.

Ключевые слова: баллада, эпос, Кероглы, Робин Гуд, фольклор.

Ismayilova A.S.,

research assistant of the Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Azerbaijan, Baku, e-mail: dilchilik2001@gmail.com

Typology of epos and ballad genres: «Koroghlu» and « Robin Hood»

The epos of Robin Hood which had a number of variants and versions in the Middle Ages is a ballad according to its genre. A ballad is a lyrical genre first of all, as this genre contains the features of poetical norm of the lyrical type. Besides possessing lyrical features, it has narrative and characteristics as well. The genre of ballad has both lyrical and epic features and it proves that lyrical and epic types have joined in the structure in this genre. A ballad possesses not only the features of lyrical and epic types, but also the features of dramatic types. So, according to its origin a ballad is connected with folk dances, i.e. the drama type of folklore. From the point of view of it is poetic structure the historical and cultural origin of a ballad conveys the peculiarities epical lyric and dramatic types of folklore. This characteric feature combines a ballad with the genre of epos from typological standpoint.

Key words: ballad, epos, Koroghlu, Robin Hood, folklore.

Исмаилова А.С.,

Азербайжан Ұлттық ғылым академиясы Фольклор институтының диссертанты,
Азербайжан, Баку қ., e-mail: dilchilik2001@gmail.com

Дастан және баллада жанрының типологиясы: «Көрұғлұ» және «Робин Гуд»

«Робин Гуд» – орта ғасырларда көптеген нұсқалар мен баламалары бар, жанры бойынша Баллада болып табылатын шығарма түрі. Баллада – лириканың поэтикалық формаларының белгілерін көрсететін лирикалық жанр. Баллада лирикалық қасиеттермен қатар, баяндау қасиеттеріне ие. Бұл жанрдың поэтикалық құрылымында лирика мен эпос бірігетінін білдіреді. Балладаға лирика мен эпостың ғана емес, сондай-ақ драмалық белгілер де тән. Осылайша, баллада өзінің табиғаты бойынша халық билерімен, яғни фольклордың драмалық түрімен байланысты. Тарихи-мәдени

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

табиғат және балладаның поэтикалық жай-күйі тұрғысынан фольклорлық белгілердің эпикалық, лирикалық және драмалық түрлері бар. Типология тұрғысынан бұл көзқарас эпос жанры мен балладаны біріктіреді.

Түйін сөздер: баллада, эпос, Көрұғлұ, Робин Гуд, фольклор.

Введение

«Кероглу» является творческим фольклорным памятником тюркских народов. Известно, что возникшие в устной форме и в этой же форме существующие, передаваемые из поколения в поколение произведения творчества считаются фольклором. И эпосы «Кероглу» и «Робин Гуд», хотя и появились в разных историко-географических пространствах, с точки зрения типологии возникновения являются фольклорными памятниками. Как «Кероглу» возник из сочиненных легенд, преданий, песен о героях, заработавших уважение народа своей борьбой, так и «Робин Гуд» сформировался этим же способом. В этом контексте оба памятника являются фольклорным памятником, продуктом народного творчества. «Кероглу» как продукт азербайджанского устного народного творчества в жанре дастана, а «Робин Гуд» – в жанре баллады. Хотя «дастан» и «баллада» являются разными словами, они указывают на типологически близкие, схожие жанры. То есть и дастан, и баллада типологически представляют собой героический эпос.

Эксперимент

Главная цель в написании статьи заключается в изучении типологии жанра дастан и баллада на основе памятников «Кероглы» и «Робин Гуд».

Еще со средних веков имеющий множество вариантов и версий эпос «Робин Гуд» по своему жанру является *балладой.* Сравнение образов Кероглу и Робина Гуда требует сначала пристального внимания к значению термина «баллада», его сравнения с термином «дастан».

Е. Аксенова пишет, что «баллада» происходит от провансальского слова «ballar» и означает танцевать. Баллада – жанр лирической поэзии, имеющий характер повествования. Жанр баллады возник, развившись из широко распространенных в средние века народных танцев любовного содержания (Aksenova, 1974: 24).

Баллада, с точки зрения историко-культурного происхождения, поэтического строя носит в себе признаки эпического, лирического и драматического видов. Эта черта объединяет типологически балладу с жанром дастан.

Что касается жанра дастан, наблюдаемые в жанре баллады свойства можно увидеть и в нем. Начиная с «Книги моего Деда Коркута», героические эпосы как «Кероглы», в том числе все любовные дастаны, с точки зрения поэтического строя состоят из поэтической и называемой «юрд» прозаической частей.. То есть в дастане перемешались свойства лирических и эпических видов. Однако представить дастаны вне пределов драматических элементов тоже нельзя. Так, дастан насыщен диалогами. Ашуг исполняет дастан как актёр, озвучивает диалоги в нем. С другой стороны, и возникновение баллад развитием из широко распространенных в средние века народных танцев любовного содержания составляет типологическую идентичность с дастаном «Кероглу». И в возникновении дастана «Кероглу» есть большая роль сочиненных в честь народных героев песен, воспевающих их борьбу.

Жанр баллада. Хотя жанр баллады, и соединяет в себе, можно сказать, все элементы английского народного творчества, название жанра связано непосредственно с танцами и музыкой. Как отмечалось в данных о жанре сведениях, баллады о «Робин Гуде» сохранились в форме стихотворений с сюжетом. Слово «баллада» образовалось из общего корня со словом «балет». В самом начале сопровождаемые танцами народные песни назывались балладами (Robin Gud / http://mycelebrities.ru/publ/).

И другие данные об этом жанре показывают что, «баллада» объединяет в себе основные элементы всех видов народного творчества. Любопытно, что как «дастан» распространившись среди народов Востока, обрел широкое терминологическое значение, так и жанр баллады, распространившись среди европейских народов, прошел обширный путь развития. Рассмотрим краткое объяснение, данное термину:

1. *Баллада* (от французского слова «ballade», латинского «ballo» – «танцую») – лирический жанр французской литературы в XIV-XV веках, обладающий устоявшейся формой. В английской народной поэзии лироэпический жанр и одинаковый с ним поэтический жанр в романтизме. Романтические баллады представляют собой стихотворения с сюжетами, построенными на основе фантастических, фольклорных,

легендарно-исторических, бытовых материалов (Ballada // http://slovar.lib.ru).

2. Во Франции баллады писал знаменитый баснописец Лафонтен в XVII веке. В содержании немецких баллад превалирует печальный характер. В русской литературе баллада появилась в начале XİX века (Ballada // https://ru.wikipedia.org).

Таким образом, «баллада» и «дастан» объединяют в себе эпические, лирические, драматические, музыкальные, танцевальные элементы. В этом плане, то, что «Кероглу» жанрово является дастаном, а «Робин Гуд» балладой, не создает между ними основательных различий. Оба они являются народным эпосом, и их эпичность является самой важной типологической почвой, объединяющей эти два эпоса.

Дастан «Кероглу» по структурной форме опирается на чередование поэзии с прозой. А «Робин Гуд» от начала и до конца в стихах. Данная черта выглядит одной их коренных отличий между дастаном и балладой. Однако при взгляде на данный вопрос в контексте истории азербайджанского эпоса это различие само-собой устраняется.

Как известно, традиция азербайджанского героического эпоса начинается с «Книги моего Деда Коркута». Темой этого эпоса является героизм. От начала и до конца он посвящен геройствам огузских храбрецов (Kniga, 1988: 5). Текст дастана возник из единства героического духа, поэзии и музыки.

Поэтическае форма и поэтический дух в целом в дастане «Деде Коркут» привлекают внимание во всем тексте. Покойный ученый-коркутовед Т. Гаджиев выдвинул следующую мысль о том, что в эпосе «Книга Деде Коркута» на самом деле «прозы» нет, дастан от начала и до конца состоит из поэзии: поэтическая технология «Книги отца Коркута» не изучена на нужном уровне. Составлявшие и издававшие «Книгу» в разные периоды ученые указывали на разное количество образцов поэзии в тексте. Каждый из этих ученых, через раз видевших стихотворения в дастане, от начала до конца являющемся стихотворением, естественно, сильно ошибались» (Gadjiev, 2004: 14). В «Книге Деде Коркута» прозы нет вовсе, от начала и до конца текст состоит из стихотворения, и здесь стихотворения не могут чередоваться ни с чем, или вернее, с чем-то отсутствующим. Просто в «Книге» есть две формы выражения поэзии: эпико-изобразительная поэзия, интенсивная поэзия. Подача явлений, событий происходит с помощью эпико-изобразительной поэзии. В моменты психологического напряжения, активного лиризма ритм упорядочивается, становится более продолжительным» (Gadjiev, 2004: 29). Т. Гаджиев так подытоживает свои взгляды: «Все еще есть те, кто создает полемику о стихотворности или прозаичности содержания «Книги Деде Коркута». Согласно нашим личным предположениям, «Книга» написана в поэтической форме. К подобному выводу мы пришли после неоднократных сравнений с тюркской фольклорной поэзией и образцами средневековой тюркской поэзии» (Gadjiev, 2004: 3).

В дастане «Кероглу» поэзия чередуется с прозой. Это чередование, в действительности, является основным показателем героических эпосов, в том числе и эпоса «Кероглу». Поскольку героизм, в первую очередь, связан с эпическим видом, то есть с *изображением событий.* В дастане «Кероглу» традиция *эпико-изобразительной поэзии,* идущая из «Книги Деде Коркута», превратилась в прозаическое повествование, *интенсивная поэзия* же свое развитие продолжила как поэзия.

«Робин Гуд» как баллада является именно героическим эпосом. Главный герой произведения Робин Гуд является знаменитым героем средневековых английских народных баллад. Согласно обобщенным данным о Робине Гуде, он был вождем лесных разбойников. Согласно преданиям, со своей ватагой разбойничал, грабил богатых, раздавал бедным награбленное в Шервудском лесу в окрестностях Ноттингема.

В георгафии дастана «Кероглы» основное ядро указывает на древнюю огузскую эпическую традицию. А в этой традиции азербайджанский вариант «Кероглу» играет роль ядра. Идентичную ситуацию можно наблюдать и в традиции, связанной с эпосом «Робин Гуд». Баллада-эпос возникла в Англии, развилась, превратилась в стабильную эпическую традицию, а затем распространилась.

Как известно, баллады о «Робин Гуде» не появились внезапно. Согласно исследователям, эпос «Робин Гуд», корнями, происхождением связанный с народным движением, появился на основе преданий, легенд, песен об исторической личности.

Изучение образа Кероглы в качестве героя дастана показывает, что данный образ тесно связан с первым предком огузов, образом мифического Огуз-кагана. Это естественное явление. Каждый герой эпоса должен быть связан с мифическими корнями на почве эпической тра-

диции. Поскольку дастан свои истоки берет из мифа, легенд о первом мифическом герое. Огуз-каган является первым предком огузов. На основе легенд, преданий, рассказов о нем был создан дастан «Огуз-каган». И эпос «Кероглы» также является продолжением традиции «Огузнаме».

Заключение

Таким образом, образ Робин Гуда, как и Кероглы, связан с мифическими взглядами. Как Кероглы привязан к образу мифического предка Огуз-кагана, так и Робин Гуд связан с образом, известным в германской мифологии под именами Вотана, Водена, Одина. Головной убор образа этого идолопоклоннического верховного бога, кроме того, скрывает его лицо как некая вуаль-маска. И наличие головного убора, шапки у образа Робин Гуда акцентируется особо. Можно полагать, что здесь указанная шапка является основной чертой в образе Робин Гуда, сохраненной от образа Вотана-Водена-Одина из германской мифологии.

Связь образов Робин Гуда и Кероглы с мифическими воззрениями представляет собой типологическую сторону, свойственную героическим эпосам. Эпический герой обладает отличающейся от всех прочих героев силой, качествами, средствами. В эпосе источником этих необычных сил и средств является мифология. Как азербайджанский дастан «Кероглы» свое начало берет из мифологии, так и английская баллада «Робин Гуд» связана с мифологическими источниками. Мифология представляет собой начало национальной культуры каждого народа. В фольклоре не может быть такого образа, которой какой-либо чертой не был бы связан с мифическими значениями. В фольклоре даже реальные исторические события обретают мифические, легендарные, магические черты. Причина этого заключается в том, что зародыш фольклора составляет мифлогия. Как можно видеть, привязанность к мифическим корням, мифическим взглядам проявляется в качестве одного из типологических признаков, объединяющих жанры дастана и баллады.

Литература

Аксенова Е. Очерк «Баллада» / Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974. – С. 24-25.

Робин Гуд – Средневековые легенды и предания – http://mycelebrities.ru/publ/mify_i_legendy/skazanija_srednevekovoj_evropy/robin_gud/115-1-0-785

Баллада – Словарь литературоведческих терминов – http://slovar.lib.ru/dictionary/ballada.htm

Баллада – Википедия – https://ru.wikipedia.org/wiki/Баллада

Книга моего Деда Коркута / Предисловие, составление и транскрипция Ф. Зейналов и С. Ализаде. – Баку: Писатель, 1988. – 265 с.

Гаджиев Т. Деде Коркут наше прошлое // Журнал «Деде Коркут». – 2004. – № 2. – С. 12-16.

Гаджиев Т. Поэтическое мастерство Орхонских дастанов / Исследования по Азербайджанскому устному народному творчеству. книга XV. – Баку: Сада, 2004. – С. 3-54.

Гаджиев Т. Еще раз о поэтике «Книги Деде Коркута» // Журнал «Деде Коркут». – 2005. – № 1. – С. 3-16.

Робин Гуд – Википедия – https://ru.wikipedia.org/wiki/Робин_Гуд

Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь. – М.: Издательство политической литературы, 1980. – 828 с.

Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Наука, 1974. – 727 с.

Джафероглы А. Антропонимический строй песен Деде Коркута // Сборник исследований тюркского языка. – Анкара, 1959. – С. 59-80.

Рзасой С. Парадигмы огузского мифа. – Баку: Сада, 2004. – 200 с.

История о Робин Гуде – http://www.pravda.ru /science /mysterious /past /21-09-2012/1126629-robin_hood_1-0/

References

Aksenova E. (1974). Ocherk «Ballada» [Sketch «Ballad»] Dictionary of literary terms. Moscow: Prosvesheniye. P. 24-25. (in Russian)

Ballada [Ballad] Dictionary of literary terms//http://slovar.lib.ru /dictionary /ballada.htm (in Russian)

Ballada [Ballad] Wikipediya // https://ru.wikipedia.org/wiki/Баллада (in Russian)

Frezer J. (1980). Zolotaya vetv [Gold branch]. Moscow: Publishing house of political literature, 828 p. (in Russian)

Gadjiev T. (2004). Dede Korkut nashe proshloye [Dede Korkut is our past] Journal «Dede Korkut». № 2. P. 12-16. (in Azerbaijani)

Gadjiev T. (2004) Poeticheskoe masterstvo orhonskih dastanov [Poetic features of the Orkhon eposes] Researches on the Azerbaijani folklore. book XV. Baku: Sada. P. 3-54. (in Azerbaijani)

Gadjiev T. (2005) Eshe raz o poetike «Knigi Dede Korkuta» [Again about poetics of the «Book of Dede Korkut»] Journal «Dede Korkut», № 1. P. 3-16. (in Azerbaijani)

Istoriya o Robin Gude [History about Robin Hood] – http:// www. pravda. ru /science /mysterious /past /21-09-2012/1126629-robin_hood_1-0/ (in Russian)

Jaferoglu A. (1959). Antroponimicheskiy stroy pesen Dede Korkuta [Antroponymic system of songs Dede Korkut] Collection of researches of Turkic language. Ankara. P. 59-80. (in Turkish)

Jirmunski V.M. (1974). Tyurkskiy geroicheskiy epos [Turkic heroic epos]. Leningrad: Nauka. 727 p. (in Russian)

Kniga moeqo Deda Korkuta (1988) [The book of Dede Korkut]. Baku: Pisatel. 265 p. (in Azerbaijani)

Robin Gud [Robin Hood] Wikipediya // https://ru.wikipedia.org /wiki/ Робин_Гуд (in Russian)

Robin Gud – Srednevekoviye legendi i predaniya [Robin Hood – Medieval legends] http://mycelebrities.ru/publ/mify_i_legendy/ skazanija_ srednevekovoj_ evropy/robin_gud/115-1-0-785 (in Russian)

Rzasoy S. (2004). Paradigmi oguzskogo mifa [Paradigms of the oguz myth] Baku: Sada, 2004. 200 p. (in Azerbaijani)

МРНТИ 17.07.41

Муминов С.О.,

к.п.н., доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e -mail: s.muminov2012@yandex.kz

РОМАН А. БЕЛОГО «ПЕТЕРБУРГ» В КОНТЕКСТЕ ЗАРУБЕЖНОГО МОДЕРНИЗМА

Роман Андрея Белого «Петербург» находится в контексте развития западной литературы. Поэтика романов Андрея Белого и Джойса основана на сокращении антропологических характеристик литературных персонажей.

Оба писателя активно используют гротеск, иронию и пародию. Эти источники комического эффекта способствуют сокращению антропологической поэтики, характерной для реалистической литературы. Художественные сатирические приемы основаны на концентрации и обобщении человеческих характеристик (гротеск), на игре смыслов (ирония и пародия). Кроме того, значительная часть сатирических приемов искажает, даже схематизирует облик человека.

В романе «Улисс» Джойс рисует распавшиеся образы персонажей, расширяет художественный мир, включая пространственные образы и культурный контекст. Это сближает творческий метод Джойса с поэтикой Андрея Белого, в романе которого «Петербург» представлены лаконичные портреты персонажей, превратившихся в тени, глобальные образы России, Петербурга, Востока и Запада, играющие заметную роль в произведении.

Очевидно также, что Пруст и Андрей Белый на сходных принципах обновили жанр романа. Последовательный интерес писателей к прошлому, высокий статус онтологических образов в их романах, единый поток прошлого и настоящего, сокращенные антропологические свойства персонажей – вот что сближает романы Пруста и Андрея Белого.

Ключевые слова: Андрей Белый, роман «Петербург», роман, М.Пруст, Джойс, новаторство.

Muminov S.O.,

PhD, A/Professor of al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: s.muminov2012@yandex.kz

The novel of A. Bely «Petersburg» in the context of foreign modernism

Andrei Bely's novel «Petersburg» is in the context of the development of Western literature. The poetics of Andrei Bely and Joyce's novels is based on the reduction of anthropological characteristics of literary characters.

Both writers actively use grotesque, irony and parody. These sources of comic effect contribute to the reduction of anthropological poetics characteristic of realistic literature. Satirical art techniques based on the concentration and synthesis of human characteristics (the grotesque), on the game of meaning (irony and parody). In addition, a significant part of satirical techniques distorts, even schematizes the appearance of a person.

In the novel «Ulysses» Joyce draws broken images of characters, expands the artistic world, including spatial images and cultural context. This brings together the creative method of Joyce with the poetics of Andrei Bely, whose novel «Petersburg» presents laconic portraits of characters that have turned into shadows, global images of Russia, Petersburg, East and West, playing a significant role in the work.

It is also obvious that Proust and Andrei Bely updated the genre of the novel on similar principles. The writers' consistent interest in the past, the high status of ontological images in their novels, the single stream of the past and the present, the reduced anthropological properties of the characters – that's what brings together the novels of Proust and Andrei Bely.

Key words: Andrei Bely, the novel «Petersburg», novel, M. Proust, Joyce, innovation.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Муминов С.О.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, п. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: s.muminov2012@yandex.kz

А. Белыйдың «Петербург» романы шетелдік модернизм мәнмәтінінде

Андрей Белыйдың «Петербург» романы Батыс әдебиетін дамыту мәнмәтінінде орналасқан. Андрей Белый және Джойстың романдарының поэтикасы әдеби кейіпкерлердің антропологиялық сипаттамаларын қысқартуда негізделген.

Екі жазушы да гротеск, ирония мен пародияны белсенді пайдаланады. Бұл күлкілі әсер көздері шынайы әдебиетке тән антропологиялық поэтиканың қысқаруына ықпал етеді. Көркем сатиралық әдістер адам сипаттамаларының шоғырлануы мен жинақталуына (гротеск), мағыналарды жан-жақты пайдаланғанда (ирония және пародия) негізделген. Сонымен қатар, сатиралық тәсілдердің едәуір бөлігі бұрмалайды, тіпті адамның келбетінің сұлбасын салады.

Джойс «Улисс» романында кейіпкерлердің ыдыраған бейнелерін суреттейді, кеңістіктік бейнелер мен мәдени мәнмәтінді қоса көркемдік әлемді кеңейтеді. Джойстың бұл шығармашылық әдісі Андрей Белыйдың поэтикасымен, оның романында көлеңкеге айналған кейіпкерлердің қысқа портреттері, шығармада елеулі орын атқаратын Ресей, Петербург, Шығыс және Батыстың жаһандық бейнелері жақындастырады.

Сондай-ақ Пруст пен Андрей Белый ұқсас қағидаттарға сүйене отырып романның жанрын жаңартты. Жазушылардың өткенге дәйекті қызығушылығы, олардың романдарында онтологиялық бейнелердің жоғары мәртебесі, өткен және қазіргі бірыңғай ағыны, кейіпкерлердің қысқартылған антропологиялық қасиеттері – осының бәрі Пруст пен Андрей Белый романдарын жақындастырады.

Түйін сөздер: Андрей Белый, «Петербург» романы, роман, М. Пруст, Джойс, жаңашылдық.

Введение

Изучение романа Андрея Белого «Петербург» нашло отражение в трудах Л. Долгополова (Dolgopolov L.K., 1988), Л. Колобаевой (Kolobaeva L.A., 1990), Л. Силард (Silard L.,1984), Л. Целковой (Celkova L.I.,1991), Э. Чистяковой (Chistyakova E. I., 1978) и др.

Но контекстуальные отношения данного романа с зарубежным модернизмом практически не изучены. Требуются дальнейшие усилия, направленные на исследование, например, сходства поэтик Андрея Белого, Джеймса Джойса и Марселя Пруста.

Эксперимент

Роман Андрея Белого «Петербург», знаменующий развитие новых художественных форм, прочно вошел в контекст развития западной литературы. Так, В. Пискунов убежден: «Следовало бы сказать, что в романе Белого образно воплощена тотальность закона отчуждения людей от собственной человеческой природы – и в этом смысле «Петербург» предвосхищает произведения Кафки, Джойса, с которыми, как правило, связываются новые пути европейской прозы» (Piskunov V.M., 1988: 212).

В чем же заключается новизна поисков западного искусства? Выдающийся испанский философ XX века Хосе Ортега-и-Гассет следующим образом суммирует новые пути западной литературы: «Анализируя новый стиль, можно заметить в нем определенные взаимосвязанные тенденции, а именно: 1) тенденцию к дегуманизации искусства; 2) тенденцию избегать живых форм; 3) стремление к тому, чтобы произведение искусства было лишь произведением искусства; 4) стремление понимать искусство как игру, и только; 5) тяготение к глубокой иронии; 6) тенденцию избегать всякой фальши и в этой связи тщательное исполнительское мастерство, наконец; 7) искусство, согласно мнению молодых художников, безусловно, чуждо какой-либо трансценденции» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 227, 228).

Далее конкретизируется каждая из перечисленных тенденций. Дегуманизация заключается, по мнению философа, в том, что современное искусство стремится «дерзко деформировать реальность, разбить ее человеческий аспект, дегуманизировать ее» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 227, 234). Хосе Ортега-и-Гассет подчеркивает, что современное искусство характеризуется тем, что «пластические искусства нового стиля обнаружили искреннее отвращение к «живым» фор-

мам, или к формам «живых существ» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 248, 249).

Указанная тенденция наблюдается и в художественном мире романа Андрея Белого «Петербург», автор которого избегает изображения полнокровных антропоморфных персонажей. Новые художественные тенденции отличаются исключительно эстетическими экспериментами, что делает ее понятной узкому кругу людей. «… новый стиль в самом общем своем виде характеризуется вытеснением человеческих, слишком человеческих элементов и сохранением только чисто художественной материи» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 253).

В новом искусстве усиливаются игровые моменты. Игра становится важным художественным способом постижения сути бытия. Игра соотносится с иронией. Если прежнее искусство было серьезным, то новое стремится к иронии, в том числе и к самоиронии. Хосе Ортега-и-Гассет констатирует: «В искусстве, обремененном «человечностью», отразилось специфически «серьезное» отношение к жизни. Искусство было штукой серьезной, почти священной. Иногда оно – например, от имени Шопенгауэра и Вагнера – претендовало на спасение рода человеческого, никак не меньше! Не может не поразить тот факт, что новое вдохновение – всегда непременно комическое по характеру. Оно затрагивает именно эту струну, звучит в этой тональности. Оно насыщено комизмом, который простирается от откровенной клоунады до едва заметного иронического подмигивания, но никогда не исчезает вовсе. И не то чтобы содержание произведения было комичным – это значило бы вернуться к формам и категориям «человеческого» стиля, – дело в том, что независимо от содержания само искусство становится игрой» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 254).

Развивая эту мысль, философ утверждает, что современная культура «предлагает нам смотреть на искусство как на игру, как, в сущности, на насмешку над самим собой. Именно здесь источник комизма нового вдохновения. Вместо того чтобы потешаться над кем-то определенным (без жертвы не бывает комедии), новое искусство высмеивает само искусство» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 255).

Новому искусству, по мысли испанского философа, присуща также нетрансцендентность. Он сопоставляет новую эстетику с прежней, для которой была характерна серьезность поднимаемой проблематики. «Поэзия и музыка имели тогда огромный авторитет: от них ждали по меньшей мере спасения рода человеческого на руинах религии и на фоне неумолимого релятивизма науки. Искусство было трансцендентным в двойном смысле. Оно было таковым по теме, которая обычно отражала наиболее серьезные проблемы человеческой жизни, и оно было таковым само по себе, как способность, придающая достоинство всему человеческому роду и оправдывающая его» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 256).

В модернизированной художественной литературе серьезность утрачивает свое былое ведущее положение. «Для современного художника, напротив, нечто собственно художественное начинается тогда, когда он замечает, что в воздухе больше не пахнет серьезностью и что вещи, утратив всякую степенность, легкомысленно пускаются в пляс. Этот всеобщий пируэт – для него подлинный признак существования муз. Если и можно сказать, что искусство спасает человека, то только в том смысле, что оно спасает его от серьезной жизни и пробуждает в нем мальчишество. Символом искусства вновь становится волшебная флейта Пана, которая заставляет козлят пастись на опушке леса» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 257).

Хосе Ортега-и-Гассет видит в нетрансцендентности нового искусства необходимость «изменить свое место в иерархии человеческих забот и интересов». «Я сказал бы, что искусство, ранее располагавшееся, как наука или политика, в непосредственной близости от центра тяжести нашей личности, теперь переместилось ближе к периферии. Оно не потеряло ни одного из своих внешних признаков, но удалилось, стало вторичным и менее весомым» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 258). «Искусство, освободившись от человеческой патетики, лишилось какой бы-то ни было трансценденции, осталось только искусство, без претензии на большее» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 258).

В самых общих чертах суммируя размышления испанского философа о тенденциях в развитии искусства XX века, необходимо отметить, что оно освобождается от художественных принципов антропологической поэтики: от «человечности», т.е. антропоцентричности, от «живых форм», т.е. антропоморфных персонажей, от патетики и серьезности. Важную роль в процессе обновления художественной литературы сыграла русская романистика XX века в лице Андрея Белого. Его роману «Петербург» присущи перечисленные выше черты.

Серьезным реформатором жанра романа был и М. Пруст. При внимательном рассмо-

трении романа Андрея Белого «Петербург» и романов Пруста обнаруживаются сходные признаки поэтик писателей. Основным объектом художественного изображения Пруст выбрал время. Объективная действительность его мало интересовала, а приметы внешнего мира, если писатель и обращался к ним, занимали подчиненное, второстепенное положение. Само заглавие его многотомного романа «В поисках утраченного времени» носит онтологический характер, указывает на ведущую роль в его художественном мире временной сферы. В романе «У Германтов» задействован онтологический образ Имени-Времени как главного конструкта его сюжета.

Пруст настаивает на том, что каждый миг прошлого обладает индивидуальной неповторимостью. В прошлом он ищет надежные ориентиры. В романе Пруста тема памяти поэтому одна из центральных. В предыдущей литературной традиции воспоминания персонажа служили для выстраивания общей сюжетной линии, то есть они привлекались как вспомогательный материал. Хосе Ортега-и-Гассет отмечает, что новаторство Пруста в области изображения времени воспоминания определяется иными установками и подходами. «Впервые память из поставщика материала, с помощью которого описывается другая вещь, сама становится вещью, которая описывается. Поэтому автор обычно не добавляет к вспоминаемому того, чего ему не хватает, он оставляет воспоминание таким, как оно есть, объективно неполным...» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 178).

Пруст добился значительного успеха в поиске других новых художественных приемов. «Пруст был тем, кто установил между нами и вещами новое расстояние» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 179). Поэтика Пруста противостоит прежней эстетике. «Он утверждает новые расстояния по отношению к человеческим чувствам, ломая сложившуюся традицию монументального изображения» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 180). В художественной системе Пруста изменились приемы обрисовки действующих лиц. «У персонажей Пруста... нет четких контуров, они, скорее, напоминают изменчивые атмосферные скопления пара, облачка души, которые ветер и свет каждый миг преображают» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 182). Художественный мир Пруста пребывает в мерцании, он лишен твердых очертаний. «В конечном счете Пруст приносит в литературу то, что можно назвать воздушной средой. Пейзаж и люди, внешний и внутренний мир – все пребывает в состоянии мерцающей неустойчивости» (Ortega-i-Gasset Kh., 1991: 182).

В условиях такого зыбкого художественного мира невозможна твердая, хронологически выстроенная событийная линия. Между прошлым и настоящим нет четкой и ясной границы. В настоящем возникают образы прошлого, прошлое актуализируется. Память выступает в качестве самостоятельного персонажа. Герои лишены твердо очерченной биографии, их личное время растворено во времени прошлого. Разрушается граница между персонажами и временной сферой. Сознание героев пронизано сугубо индивидуальными умонастроениями. Локализация персонажа в пределах его биографической, мировоззренческой и эмоциональной данности нарушена, поскольку его внутренний мир пронизан импульсами прошлого, хотя он находится в границах настоящего.

Очевидно, что художественные открытия Пруста родственны творческим исканиям Андрея Белого. Интерес к сфере прошлого, которое получает в их романах высокий художественно-смысловой статус, синтез прошлого и настоящего, «внутренний» персонаж, изолированный от внешней действительности, размытые антропоморфные контуры – вот что сближает произведения Пруста и Андрея Белого.

Великий реформатор романа Джойс (как Пруст и Белый) последовательно занимался поиском новых художественных приемов, неузнаваемо изменивших облик этого ведущего жанра. Роман Джойса «Улисс» представляет собой роман принципиально нового типа.

Жанровое своеобразие этого произведения обусловлено воплощением принципа «потока сознания». Джойс решительно отказался от принципов романистики XIX века, находя, что прежняя эстетика исчерпала свои ресурсы, что она не в состояния адекватно передать художественными средствами традиционного романа сферу подсознательного. Принцип «потока сознания» привел к отказу от антропологически ориентированных подходов, в частности, от развернутых портретов, от раскрытия внутреннего мира героев через систему поступков, от описательной линии и т.д. Большую часть площади романа занимают скрупулезно воссозданные картины внутренней жизни персонажей. Персонажи не локализованы в своих границах, они пребывают в нерасчлененном потоке времени, то и дело погружаясь в мир воспоминаний.

Значительную роль играют фрагменты художественного пространства. Писатель акцен-

тирует различные аспекты внешнего бытия. Пространство и человек сополагаются в рамках художественного мира романа Джойса. Причем элементы пространства фигурируют в качестве персонажей. Так, город Дублин становится одним из основных героев.

Персонажный репертуар расширяется и за счет усиления статуса культурного и мифологического контекста. В романе пародируются предыдущие жанровые формы, литературные стили и направления. Содержание романа явно перекликается с гомеровской поэмой «Одиссея», с миром древних греков. Джойс задействовал в качестве персонажа культурный контекст далекой эпохи.

В романе «Улисс» наблюдаются новаторские принципы изображения человека. Джойс выработал новую персонажную поэтику. С.С. Хоружий, один из авторитетных исследователей творчества Джойса, считает, что художественные подходы писателя обретают «самоценность и суверенность, почти переставая служить обычным изобразительно-повествовательным целям и, в частности, созданию «цельных образов». Новые принципы джойсова письма неуклонно вели и к аналитическому, расчленяющему представлению человека. Присущая прежней литературе «скульптурная» модель человека («героя») как объемной фигуры, как цельного характера фатально распадается и исчезает» (Khoruzhiy S.S., 1994: 504,505).

Исследователь верно отмечает распад прежней антропологической поэтики. Подвергается разрушению не только сфера «скульптурности», но и характерологическая целостность персонажей. Персонажная сфера дробится на множество «проекций и архетипов». Распавшиеся компоненты персонажной сферы получают дальнейшую самостоятельность. Персонажи в романе наделены минимальными антропологическими свойствами и качествами. По Джойсу, личность человека представляет собой распавшийся мир, вернее, микромир. Он рассматривает человека не как цельное явление, а как нечто характеризующееся множественностью и обобщенностью.

С.С. Хоружий констатирует: «Эти интуиции – исходный этап модели ... работа разложения – этап, следующий за ним. Заключительный же этап – обобщение человека, его универсализация и деперсонализация» (Khoruzhiy S.S., 1994: 506). Действительно, яркая черта персонажного мышления Джойса – деперсонализация человека. Его литературные герои теряют свою антропологическую данность. С.С. Хоружий приводит интересный пример деперсонализации одного из действующих лиц романа. «… в конце «Итаки» Блум получает новое имя: Всякий–и–Никто. Это – безличный деперсонализированный человек, неизбежная черта которого – малая роль, узкий диапазон возможностей волевого, деятельного начала» (Khoruzhiy S.S., 1994: 506). Джойс последовательно редуцирует не только содержательную, характерологическую цельность героев, но и стремится к сокращению их визуальных признаков. Принципы персонажного мышления Джойса исключают возможность применения портретных описаний.

В дальнейшем в творчестве Джойса тенденция к депортретизации персонажей явно усиливается и явно приобретает принципиальную направленность. В романе «Улисс» портретные описания полностью исчезают. Персонаж включен в сферу онтологических раздумий Джойса. Писатель новаторски подошел не только к воплощению системы персонажей, но и хронотопа. С.С. Хоружий дает следующую точную характеристику новаторских подходов Джойса в области воссоздания пространственно-временных отношений: «В чем же уникальность хронотопа «Улисса»? Во-первых, она уже в самом превращении его в прием: в том, что художник его рассматривает и использует как прием. Это нисколько не свойственно прежней прозе» (Khoruzhiy S.S., 1994: 486).

Как известно, хронотоп в романе XIX века был обусловлен жанровым содержанием произведения, он рассматривался как фон, на котором происходило развитие сюжета, а также изображалась система персонажей. Хронотоп имитировал материальные, пространственные и временные условия жизни действующих лиц. Словом, хронотоп в антропологическом реалистическом романе выполнял подчиненную функцию. В «Улиссе» имеет место автономизация хронотопа. Это, по мнению С.С.Хоружего, приводит к гиперлокализации. «Принцип гиперлокализации создает особенную, необычайно тесную связь романа и его места действия» (Khoruzhiy S.S., 1994: 487).

В результате хронотоп имеет сжатый и в то же время объемный характер, что находит свое выражение в тенденции к символизации элементов художественного пространства. Акцентирование роли хронотопа приводит к тому, что Дублин выступает в качестве основного персонажа романа. «Дублин в романе – не просто географическая проекция, но и действующее лицо,

особого рода персонаж» (Khoruzhiy S.S., 1994: 487, 488).

Таковы основные черты поэтики романа «Улисс». С.С. Хоружий отмечает, что «до сути художества, до принципов эстетики и поэтики, то здесь, как и замечалось издавна, у Джойса и Белого, наряду с важными различиями, – глубокая и многосторонняя общность» (Khoruzhiy S.S., 1994: 534).

Сходство художественных почерков данных писателей проявляется также в следующем. В их романах важное композиционное значение имеют сквозные мотивы и лейтмотивы, пунктирные сюжетные линии, «часто маркируемые определенным предметом или ключевым словом: пунктиры мыла, картофелины, укуса пчелы в «Улиссе», сардинницы, домино, кареты в «Петербурге» (Khoruzhiy S.S., 1994: 536). Оба романиста подмечают и изображают «ассоциативный механизм работы мышления, которое постоянно перескакивает от одного мотива к другому, увлекаясь всевозможными ассоциациями. Общий элемент стилистики – многочисленные аллюзии, которые часто развертываются в сложные аллюзивно-ассоциативные конструкции» (Khoruzhiy S.S., 1994: 536).

Результаты и обсуждение

Перечисленные сходные черты романов Белого и Джойса способствуют сокращению объемных антропологических характеристик литературных персонажей. Размывание антропоморфных свойств героев происходит и в случае обращения этих писателей к гротеску, иронии и пародии. Эти источники комического эффекта значительно сужают возможности применения средств антропологической поэтики. Художественные приемы комического основаны на сгущении, концентрации, обобщении человеческих характеристик (гротеск), на игре смыслов (ирония и пародия). Помимо этого значительная часть средств комического искажает, даже схематизирует облик человека.

Поэтика романа «Улисс» основана на изображении распавшегося антропоморфного образа персонажей, на расширении персонажной сферы за счет включения в нее пространственных образов и культурного контекста, что сближает творческий метод Джойса с поэтикой Андрея Белого. Напомним, что в романе «Петербург» представлены лаконичные портреты персонажей, которые превратились в тени, глобальные образы России, Петербурга, Востока и Запада, играющие заметную роль в произведении.

Очевидно также, что Пруст и Белый на родственных принципах модернизировали жанр романа. Их последовательный интерес к прошлому, высокий художественно-смысловой статус онтологических образов в их романах, единый поток прошлого и настоящего, «внутренний» персонаж, сокращенные антропологические образы персонажей – вот что сближает романы Пруста и Белого.

Заключение

Таким образом, роман Андрея Белого «Петербург» включен в контекст обновления жанра романа. Наряду с крупнейшими западными писателями Прустом и Джойсом русский писатель внес свой выдающийся вклад в процесс модернизации художественной литературы.

Таким образом, в мировой литературе возник и прочно утвердился новый тип романа. Художественно-смысловые признаки обновленного романа определили его онтологический характер. В его художественном мире онтологическое начало доминирует над антропологическим началом.

Онтологический роман, воплотивший с помощью своего художественно-смыслового строя изменившееся состояние бытия, противостоит антропологическому роману, который господствовал в реалистической литературе XIX века.

Анализ эволюции жанра романа позволяет сделать следующий важный вывод. Конкретное художественно-содержательное наполнение романа определяется волей его автора и требованиями исторической эпохи, но его жанровый каркас, его жанровая сущность, несмотря на его бурную динамику, в целом не изменились, так как именно этот литературный жанр более других приспособлен для воплощения масштабной концепции мира.

Поскольку картина мира имеет обыкновение меняться, то будут меняться и художественно-содержательные черты романа, но, впрочем, не настолько, чтобы этот жанр полностью исчез из мировой литературы.

Литература

Долгополов Л.К. Андрей Белый и его роман «Петербург». – Л.: Советский писатель, 1988. – 416 с.

Колобаева Л.А. Концепция личности в русской литературе рубежа XIX – XX веков. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 336 с.

Силард Л. Поэтика символистского романа конца XIX – начала XX века (В. Брюсов, Ф. Сологуб, А. Белый) // Проблемы поэтики русского реализма XIX века. – Л.: Изд-во Ленингр. ун – та, 1984. – С. 265 – 284.

Целкова Л.И. Поэтика сюжета в романе Андрея Белого «Петербург»// Филологические науки. – 1991. – № 2. – С. 11 – 19.

Чистякова Э. И. О символизме А. Белого //Вестник МГУ. Серия 7. Философия. – 1978. – № 3. – С. 39 – 48.

Пискунов В. М. «Второе пространство» романа А. Белого «Петербург»//Андрей Белый: Проблемы творчества: Статьи, воспоминания, публикации. Сборник. – М.: Советский писатель, 1988. – С. 193 – 214.

Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / Вступ. статья Г.М. Фридлендера; Сост. В.Е. Багно. – М.: Искусство, 1991. – 588 с.

Хоружий С.С. «Улисс» в русском зеркале // Улисс: роман / часть III/; перевод с англ. В. Хинкиса и С. Хоружего. – М.: Знак, 1994. – Т. 3. – С. 195 – 605.

References

Celkova L.I.(1991). Poehtika syuzheta v romane Andreya Belogo «Peterburg» [Poetics of the plot in the novel by Andrei Bely «Petersburg»]. Philological science. No. 2. Pp. 11 – 19. (In Russian)

Chistyakova E.I. (1978). O simvolizme A. Belogo [The symbolism of A. Bely]. Bulletin of Moscow state University. Series 7. Philosophy. No. 3. Pp. 39 – 48. (In Russian)

Dolgopolov L.K. (1988). Andrej Belyj i ego roman «Peterburg» [Andrei Bely and his novel «Petersburg»]. Leningrad: Soviet writer, 416 p. (In Russian)

Khoruzhiy S.S. (1994). «Uliss» v russkom zerkale [«Ulysses» in the Russian mirror]. Ulysses: Roman / part III. M.: Sign. Vol. 3. Pp. 195 – 605. (In Russian)

Kolobaeva L.A. (1990). Koncepciya lichnosti v russkoj literature rubezha XIX – XX vv. [The concept of personality in Russian literature at the turn of 19 – 20 centuries]. Moscow: Moscow state University Publishing house, 336 p. (In Russian)

Ortega-i-Gasset Kh. (1991). Estetika. Filosofiya kultury [Aesthetics. Philosophy of culture]. Moscow: Art, 588 p. (In Russian)

Piskunov V.M. (1988). «Vtoroe prostranstvo» romana A. Belogo «Peterburg» [«Second space» of the novel of A. Bely «Petersburg»]. Andrei Bely: The problems of work: Articles, memoirs, publications. Collector. Moscow: Soviet writer, pp. 193 – 214. (In Russian)

Silard L. (1984). Poehtika simvolistskogo romana konca XIX – nachala XX veka (V. Bryusov, F. Sologub, A. Belyj) [The symbolist poetics of the novel of the late 19 – early 20 century (V. Bryusov, F. Sologub, A. Bely)]. Problems of poetics of Russian realism of the 19 century. Leningrad: Publishing house of Leningrad University, Pp. S. 265 – 284. (In Russian)

МНРТИ 18.41.85

Рустамова Ф.А.,

врач-гинеколог клиники «Семья»,
исследователь древнеегипетской мифологии и народной медицины,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: firengiz.rustamova@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ ДРЕВНЕЕГИПЕТСКОЙ И ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ МИФОЛОГИИ

В статье ведется анализ персонажей древнеегипетской мифологии. Автор в основном останавливается на образах Осирис//Осир// Озир//Усир//Азер, Гор//Хор//Хоруса, Хат//Хатун, Исис//Исида//Изиды и др. Этимология имен и названий этих мифологических персонажей, их функции и миссия, место и роль в пантеоне подвергаются исследованию. В статье на основе сравнительно-сопоставительного метода эти персонажи – древнеегипетские боги и богини сопоставляются с идентичными образами тюркской мифологии. Также представляются мифы о сотворении как египетской мифологии, так и тюркской. Приведенные параллели выявляют многие общие черты, мотивы и образы в мифологиях этих народов, несмотря на географическую отдаленность. Еще одну общую черту в мифологии этих народов составляют духи-покровители, в тюркской мифологии называемые Ийеси//Йийеси//ЕЕси //Иччиси// Иси//Исси// Изи//Иззи//Иге// Идже//Едже.

Ключевые слова: Египетские боги, Гор, Хорус, Исида, тюркская мифология, пантеон.

Rustamova F.A.,

Gynecologist of the clinic «Family» researcher
of ancient Egyptian mythology and traditional medicine,
Azerbaijan, Baku, e-mail: firengiz.rustamova@mail.ru

Some parallels of ancient Egyptian and ancient Turkic mythology

The article analyzes the characters of ancient Egyptian mythology. The author mostly stops at the images of Osiris // Osir // Ozir // Usir // Azer, Hor // Horus, Khat // Hatun, Isis//Isida//Izida and others. Etymology of the names of these mythological characters, their functions and mission, place and role in the pantheon are being explored. In the article based on the comparative method, these characters – the ancient Egyptian gods and goddesses are compared with identical images of Turkic mythology. Also presented the myths about the creation of both Egyptian mythology and Turkic. These parallels reveal many common features, motifs and images in the mythologies of these peoples, despite the geographical remoteness. Another common feature in the mythology of these peoples is the patron spirits, in Turkic mythology they are called Iyesi // Yiyesi // EEsi // Ichchisi // Isi // Issi // Izi // Izzy // Ige // Ije // Eje

Key words: Egyptian gods, Horus, Isis, İsida, Turkic mythology, pantheon.

Рустамова Ф.А.,

«Жануя» клиникасының дәрігер-гинекологы,
Ежелгі египет мифологиясын және халық медицинасын зерттеуші,
Азербайжан, Баку қ., e-mail: firengiz.rustamova@mail.ru

Ежелгі Египет және ежелгі Түрік мифологиясының кейбір параллельдері

Мақалада Ежелгі Египет мифологиясындағы кейіпкерлерге талдау жүргізіледі. Автор негізінен Осирис//Осир// Озир//Усир//Азер, Гор//Хор//Хоруса, Хат//Хатун, Исис//Исида// Изиданың образдарына тоқталады. Осы мифологиялық кейіпкерлердің атаулары мен аттарының

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

этимологиясы, олардың функциялары мен миссиясы, пантеондағы орны мен рөлі зерттеледі. Салыстырмалы-салғастырмалы әдіске негізделген мақалада бұл кейіпкерлер – ежелгі Египет құдайлары мен құдай аналары түркі мифологиясындағы ұқсас образдармен қатар қарастырылады. Мысырдың мифологиясы мен түркі мифологиясының пайда болуы туралы мифтер де бар. Бұл параллельдер географиялық алыстыққа қарамастан, осы халықтардың мифологиясындағы көптеген ортақ белгілерді, мотивтер мен суреттерді көрсетеді. Бұл халықтардағы мифологиясының тағы бір ерекшелігі – қорғаушы – рухтар, түрік мифологиясында Ийеси//Йийеси//ЕЕси //Иччиси// Иси//Исси// Изи//Иззи//Иге//Идже//Едже деп аталады.

Түйін сөздер: Египет құдайлары, Гор, Хорус, Исида, түркі мифологиясы, пантеон.

Введение

Осирис / Осир / Озир / Усир / Бог Азер. В древнеегипетской мифологии Осирис – сын «Неба» и «Земли», т.е. бога земли Геба и богини неба Нут, отец «Гор»а, брат Исиды, Нефтиды и Сета. Является царем и богом небес. По Озиру/Азеру, который одновременно воспринимается как бог Гек//Гей, дневной цвет небес голубой (гей) – на испанском, португальском и галисийском языках «Азул», на филипинском «Асул», венгерском «Кек//кок», на разных тюркских языках (kök/gök/göy) – кёк//гёк//гёй, в том числе, на казахском «кёк», на узбекском «кок», небо же называют «само», на киргизском («Köqultur») – «кёгултур».

На азербайджанском языке небо называется «Göy» – «Гёй», а цвет небес ««göy rəng»» – синий цвет. В казахском языке небо «Aspan» «Аспан», на таджикском – «Osmon» – Осмон, на киргизском «Asman» – асман. На азербайджанском небо также называют «Asiman» – Асиман. В этом слове, означающем небо, скрыто слово «ас//асиман». Слова азур, лазурь обозначают оттенки голубого//синего цвета, а в Израиле есть поселение под названием Азор. А в слове Азур, которое обозначает синий небесный цвет, скрыто слово Азер. По мнению исследователя И. Джафарсоя, «Культ Азера в большей степени был распространен в Офре, нынешней Урфе (Jafarsoy, 2014: 56). Кроме этого, в храме Ваала был воздвигнут языческий памятник из дерева «Азер»у. Паломники, посещавшие этот храм приносили в жертву Азеру быка. В некоторых источниках храм Азера обозначается как «Азерам». До прихода израильтян храм Азерам был одним из мест поклонения в городе Баальбеке.

Эксперимент

Озир – царь ренессанса, а также бог, который учит людей земледелию, садоводству и виноделию. Тело Осира, убитого сводным братом Сеттом, и расчлененным на 14 частей, было собрано и восстановлено Исидой, по настоянию бога «Ра» и с помощью божества Анубиса, с головой шакала и телом человека, проводника умерших в загробный мир. Исида, превращаясь в самку птицы коршуна – в птицу Хат, обняв тело Осира//Осириса, с помощью магических заклинаний забеременела и родила от него бога Гора//Хора//Хоруса. Исида также считалась женой Осириса. По приказу Ра, великого божества, Осирис был мумифицирован Анубисом. Этот факт считается первым фактом мумификации, бальзамирования и беременности без участия отца//мужчины в истории медицины и всего человечества.

После рождения Гор//Хор//Хорус вырос на плавающем острове Хеммис, вблизи Буто.

Хат//Хатун. По всей вероятности, птица коршун, под названием Хат, была самкой.

На якутском языке «хотун», «хатун» означает женщина, а «хотов-хотой» означает «ястреб», «орел». В улусе Нам, в честь матерей и женщин орлов наименовали словами «Хоткой Танкара» и «Хоро Тангара», что обозначает Божество. По этому поводу исследователь Дениз Каракурт пишет: «Хотой – Бог Орел//Ястреб. Некоторые тюркские племена верят что, они взяли свое начало от орла. Нужно принять во внимание и тот факт, что в якутском языке это слово, обозначающее «орел», схоже со словом «Кудай (Бог)» (Karakurt, 2011: 35).

Уместно привлечь внимание на тот факт, что превращение Исиды в птицу коршуна Хат, распластание ею крыльев над мумией Осириса и рождение от этой близости бога Гора, идентично с сотворением из орла в тюркских мифах о сотворении.

Кроме того, имя Хотой напоминает верховного бога Худай/Кудая в алтайской, казахской, киргизской, хакасской, татарской и мифологии др. тюркских народов. Он считается верховным божеством по той причине, что вместе со своим братом Эрликом Кудай сотворил человека из глины и вдохнул дыханием в него душу. Известен тот факт, что во всех монотеистических религиях есть поверье в то, что первый человек на

земле Адам был сотворен из глины. Может быть, отцом первого человека действительно был Гёк Танры, ниспосылавший на землю плодородные дожди, а матерью является плодородная Земля – Мать?

В Японии, в провинциях Осуми и Сасума и на юге острова Кюсю, некогда жил народ, называемый «Хаято». Японцы этот народ называли «Хаято», то есть «Люди Ястребы».

В Кубатлинском районе Азербайджана есть деревня под названием Хат. Рельеф этого района горный. Можно предположить что, название этой деревни произошло от слов «Хат/Орел/Ястреб», т.е. живущие на высоте.

«Хат» также является неотъемлемой частью пяти условий, которые формирует человека в древнеегипетской мифологии – Аб, Ба, Ка, Хат, Ху. Существует концепция «Хат//Куд//Гут», которая является «священной» энергией, силой жизни, в древних представлениях турок, монголов и алтайцев, а также в поверьях других тюркских народов. Случайны ли все эти совпадения?

Исис//Исида//Изида. Исида является матерью божества Гора, а также всех египетских фараонов, также сама считается богиней. Ее отец бог земли Геб, а мать богиня неба Нут. Слово Исида означает «трон», ее головной убор – корона также изображается в виде трона, символа государственности. Если присмотреться внимательно, в слове Исис, скрыты слова Иси//Ысы//Ышым//Ишыг, со значением «свет». Можно с легкостью сопоставить два образа – Исиду с короной из трона на голове и тюркскую Проматерь, восседавшую на троне.

Из древнетюркских эпосов, мифов о стоворении известно что, у древних тюрков существовало поверье в «ийе» (богов-патронов и патронесс), которые преследовали человека, со дня его рождения до самой смерти, и превращались в часть его жизни.

По поверьям татар, башкир, саха-якутов, чувашей, анатолийских тюрков, орхонских и енисейских, саянских, западно-сибирских, северокавказских и среднеазиатских тюрок, все воды, леса, дома и т.д. обладают духами-покровителями, называющимися Ийеси//Йийеси//ЕЕси //Иччиси// Иси//Исси// Изи//Иззи//Иге//Идже//Едже и т.д.

В некоторых регионах Азербайджана мать, помимо слова ана, также называют «Чижи//Чийи». Тюркское женское имя Эдже//Эче имеет некоторые значения:

1. Правительница
2. Королева
3. Мать
4. Старуха//пожилая женщина

Во всех этих значениях существуют параллели, которые можно привести с образом «Исси//Иссида//Исида». По мнению исследователя Дениза Каракурта, «Ич//Из//Ий – является духом, душой, спрятанной внутри» (Karakurt, 2011: 45). В якутском языке это слово обладает несколькими значениями, в том числе обозначает владыку, скрытую силу существа, основу и т.д. Корень слова «ич» также означает спрятанная внутри, внутренность.

Это понятие также связано с «Ийе//Ыйе».

Ийе//Иче обладает значениями духа-защитника, покровителя и владельца.

На монгольском языке слово «Ишин» (древнемонгольское «Эшен») означает корень или же истоки чего-либо.

Известно также, что есть богиня по имени Ичите.

Ичите//Иччите. Ичите – Богиня здравия, предотвращая болезни, дарит людям здоровье.

С ее повеления приходят защитные духи, чтобы исцелить больных.

Значение: (Ий /Из/Ич).

Это слово также связано со значениями Ийе//Иче, то есть духи-покровители или же владельцы.

Кроме этого, также тесно связана со словами «Эче//Эдже», в значении королева или же старшая сестра. Слово «Иччи», в значении духа-покровителя обладает идентичным произношением с якутским словом «Иччите//Ичите». Можно предположить что, именно богиня здоровья «Ичите//Исида» вернула к жизни – воскресила убитого «Осира//Азера». Как видим, имена и миссии «Исси//Исиды» и древнетюркской богини здоровья «Ичите» одинаковы. Обратимся к исследователю Денизу Каракурту: «Иди» – Господь, Бог. Эквивалент – «Изи». На венгерском «Истен» – создатель, творец, владыка и т.д.

Является одним из древних понятий тюркских народных религиозных поверий. На самом деле это имя духовных существ (Ийе и Иччи), которые защищают все природные явления и символизируют их, но, как видно из Исламских словарей, это понятие расширив круг своих значений стало использоваться как эквивалент слова «Бог». Например на тюркском языке Караханидов это слово означает «Бог». В «Диване лугатит-тюрк» Махмуда Кашгари, также используется с вариантом «Изи» и означает «владелец», «владыка». В арабском языке это слово имеет аналог – «Рабб//Ребб». В первых перево-

дах «Коран»а на тюрский язык в период Республики, обращение к господу «Раббена!!» было переведено в форме «О Изи наш!»// (т.е. О господь наш!)

Одним из чинов Уйгурского Каганата – «Ыдукут//Идукут», обладает значениями «властелин кута(судьбы)», избранный Богом, посланный Богом.

Значение: (Из /Ыз /Ид /Ыд /Ий/Ич) – святой дух. Обладает значениями владычества и счастья. На монгольском языке слово «Иши» (древнемонгольское Эшен) означает происхождение чего-либо. По мнению исследователя М.Моргуля, «когда мы всматриваемся к слову «йаз», в ней видим эйзи/огуз, а Авеста является учением этого племени» (Morgul, 2015: 145). А при раскрытии «Авесты» появляется выражение «Огуз-Ата». Обратим также свое внимание на другие имена Авесты, такие как Авестак, Вабсита, Веста, Оисита, Ойста и др.; во всех присутствует скрытый «огузата».

В тунгусском языке корень – «Оду», монгольском – «Уду», турецком – «Иди» означают «сверхъестественное», «чудесное». На венгерском языке «Истен» означает Бог, Господь. Также связаны с тюркским «Ийе» в значении владельца и «Эзен» на монгольском.

Это также касается слова «Идик» (в значении освобожденный).

Хор /Гор/Гер/Хорус/Хорос. В древнеегипетской мифологии крылатое солнце, солнечный луч, орлиное небо, бог солнца. Хор/Гор/Хорус – сын богини плодородия Исиды и Осириса – бога производительных сил, был царем и повелителем. Его супругой была Хат Хор – богиня любви, покровительница женщин и родов. На якутском языке «Хотун» или же «Хатун» означает «женщина». По нашему мнению, в имени Хат Хор – Хат это хатун, а Хор это бог Гор, а все слово означает – женщина (супруга) Гора.

В настоящее время на Кавказе можно повстречать имя Хотхор, что означает «арка, круг» и т.д. Хатхор же богиня небес, а символом неба является арка (Jdanov, 2006: 135).

В некоторых источниках имя Хатхор представляется как «Хатор», а разъясняется как «дом Гора//Хора». А домом бога Гора являются Небеса. Гор ведь был богом небес. Арка как элемент древней Месопотамской архитектуры, с II тысячелетия до н.э. до наших дней во всех религиозных храмах символизирует «Небеса». Знак зодиака «Орион». Если наблюдать невооруженным глазом созвездие «Орион» с северного, а также южного полушария, то можно увидеть фигуру человека. Потому что, это созвездие состоит из ярких звезд. В древнем Египте ее называли «Сах» и считали воплощением Осириса в небе. А когда произносим «Сах» то вспоминается турки «Саха» – Якутия. А что означает слово «Сах»? Среди исследователей существуют разные мнения по этому поводу. Бурятский ученый У.Дондуков считает что, на языке тунгусов и маньчжур слово саха означает – охоту. В таком случае, можно ли назвать случайностью тот факт, что в древнем Египте созвездие «Орион», т.е. «Охотник» называют словом «Сах»?

Период царства Гора приходится на эпоху «рака» – 8640 – 6480 года до н.э. Об этом периоде также есть множество мифов и преданий. В общем можно сказать, что за каждым мифологическим персонажем существует планета или же небесное тело, то есть планеты или же небесные тела символизируют мифологические персонажи. Также помимо эпохи «рака» – периода царствие Гора, в астрологии есть также знак зодиака – «рак». «Рак» – это водное существо, и почти на многих языках мира он называется «Краб» и «Рак». Зеркальное отображение этого слова – «Кар», т.е. «все что есть на небесах, есть и на земле».

В слове «Горур» частица «ур» – большой, могущий, великий, а само слово означает могущий, величественный Гор. В татарском языке «Горур» – «гурур», т.е. гордость, в русском языке «Гор-дый», у белорусов «Гонар», испанцев и англичан «Honor», французов «Honneur», итальянцев «Onore», у турок «Onur» и т.д. и все в одном и том же смысле. Как видим в этих словах и значениях много общего.

Синий цвет неба называется «гом» на ирландском. Слово «тенгер» на монгольском, «дангус» (схоже с нашим словом «дан») на литовском, «зеруан» на баскском, «чер» на румынском, «сурга» на индонезийском означают «небо». Между тем, Тан «н»/Тен «гер»/Тен«чер» /Тен«гри»/Дин«гир» также означают «Властелин небес».

Заключение

Таким образом, Гор предстает перед нами в трех ипостасях:

1. Утреннее солнце, сын Исиды.
2. Мститель за отца.
3. Как Божество.

Также встречаем три воплощения Гора:

1. Властелин небес.
2. Орел/Ястреб.
3. Фараон на земле.

Его земное тело после смерти трансформируется в тело его отца Осириса, и этим гарантируется его бессмертие.

Литература

Джафарсой И. Следы тюркского мифического мышления в иберском и хайском фольклоре. – Баку, 2014. – 218 с.

Каракурт Д. Словарь тюркских фразеологизмов. – 2011 // https://upload. wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf

Моргюль М. Изучение Ирана в Иране. – Стамбул: Илим, 2015. – 380 с.

Жданов В. Древнеегипетская религия. – М.: Академический проект, 2006. – 1256 с.

References

Jafarsoy I. (2014) Sledi turkskogo mificheskogo mishleniya v iberskom i hayskom folklore [Traces of the Turkic mythical thinking in Iberian and Hai folklore]. Baku, 218 p. (in Azerbaijani)

Jdanov V. (2006) Drevneegipetskaya religiya [Ancient Egyptian religion]. Moscow, 2006, 1256 p. (in Russian)

Karakurt D. (2011) Slovar turkskih frazeiologizmov [Dictionary of Turkic idioms] https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf (in Turkish)

Morgul M.(2015) Izucheniye Irana v Irane [Exploring Iran in Iran]. Istanbul, 2015, 380 p. (in Turkish)

IRSTI 82:801.6

Temirbolat A.B.,

Doctor of Philological Sciences, Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aluatem2015@gmail.com

ARTISTIC ORIGINALITY OF G. BELGER'S NOVEL «TUYUK SU»

The article discusses the work of the famous Kazakh writer G. Belger. The features of his artistic world and the author's concept are revealed. The originality of G. Belger, his skill and originality of the approach to the image of reality are being understood. As the main object of study the novel «Tuyuk su» was chosen. The problems, the plot of this work are disclosed. It is indicated, that the theme of the motherland is central in the novel. In the process of analysis, it is noted that it permeates the structure of the work's narration. It is proved that the theme of the motherland is closely intertwined with the theme of the journey, the search and finding the hero of his «I». In the process of research, the peculiarities of the novel's narrative system are considered. The dramatism, polyphonism of the work are emphasized. The principles of constructing a novel are revealed. The influence of the three national cultures on the writer's work, his worldview is noted. The language features of the work are considered.

Key words: work, novel, theme, birthplace, plot, idea, narration, writer.

Темірболат А.Б.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aluatem2015@gmail.com

Г. Бельгер «Тұйық су» романының көркемдік ерекшелігі

Мақалада Қазақстанның белгілі жазушысы Г. Бельгердің шығармашылығы қарастырылады. Қаламгердің көркемдік әлемі мен авторлық концепциясының ерекшеліктері ашылады. Мақалада Г. Бельгердің шығармашылық шеберлігі және ақиқат шындықты бейнеленудегі өзіндік тәсілдері зерделенеді. Авторлар жазушының «Тұйық су» романын зерттеудің негізгі нысаны ретінде алады. Мақалада бұл шығарманың проблематикасы мен сюжеті талданады. Романда отан тақырыбы басты тақырып екені дәлелденеді. Шығарманы талдау негізінде бұл мәселе баяндау құрылымын безендіргені анықталады. Отан тақырыбы саяхат және кейіпкердің өз-өзін іздеу, табу тақырыбымен тығыз байланысатыны дәлелденеді. Зерттеу барысында романның баяндау жүйесі қарастырылады. Мақалада шығарманың полифонизмі мен драматизмі анықталады. Авторлар роман құрылымының қағидаларын ашады. Мақалада қаламгердің көзқарасы мен шығармашылығына үш ұлттық мәдениеттің әсері зерделенеді және шығарманың тіл ерекшеліктері қарастырылады.

Түйін сөздер: шығарма, роман, тақырып, отан, сюжет, идея, баяндау, жазушы.

Темирболат А.Б.,

д. ф. н. профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aluatem2015@gmail.com

Художественное своеобразие романа Г. Бельгера «Туюк су»

В статье рассматривается творчество известного казахстанского писателя Г. Бельгера. Раскрываются особенности его художественного мира и авторской концепции. Осмысляется самобытность Г. Бельгера, его мастерство и своеобразие подхода к изображению действительности. В качестве основного объекта исследования выбран роман «Туюк су». Раскрываются проблематика, сюжет данного произведения. Указывается, что центральной в

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

романе является тема родины. В процессе анализа отмечается, что она пронизывает структуру повествования произведения. Доказывается, что тема родины тесно переплетается с темой странствия, поиском и обретением героем своего «я». В процессе исследования рассматриваются особенности повествовательной системы романа. Подчеркивается драматизм, полифонизм произведения. Раскрываются принципы построения романа. Отмечается влияние трех национальных культур на творчество писателя, его мировоззрение. Рассматриваются языковые особенности произведения.

Ключевые слова: произведение, роман, тема, родина, сюжет, идея, повествование, писатель.

Introduction

The name of Herold Karlovich Belger is known to a wide circle of readers. His translations, essays, novels are very popular among people of different generations. Works of G.K. Belger is constantly attracting public attention and criticism. Creativity of the writer is the object of research scientists.

G.K. Belger is the author of over two thousand works. His books are published in Almaty, Astana, Moscow, Berlin. He is the laureate of Beimbet Mailin premium of the Union of Kazakhstan's Writers (1988), Honored Worker of Culture of Republic of Kazakhstan (1987), Laureate of Presidential premium of Peace and Spiritual Agreement (1992), holder of Parasat Order (1994), laureate of the premium of Kazakh PEN Club (1996), laureate of the Independent premium «Tarlan» (2002).

Gerold Karlovich Belger is one of the most prominent and original writers of Kazakhstan. His work, which absorbed the traditions of three national cultures – Kazakh, German, Russian – is distinguished by versatility, polyphony, capacity, and richness of images.

Works of G.K. Belger is imbued with subtle lyricism, which, according to the researchers, is expressed in the writer's poetic generalizations, in the «clearly guessed intimacy of the moods and thoughts of the characters and the author», «spread in the landscape, intonations, detailing», the construction of phrases (Ananyeva S.V., Babkina L.M., 2004: 56).

The prose of Herold Karlovich is characterized by musicality. In his work, folk melodies, symphonies of classics, songs and sounds of steppes are organically combined.

Essays, stories, tales, novels of G.K. Belger are filled with reflections on the fate of humanity, on the essence and meaning of history. On the pages of his works, the writer seeks to comprehend the origins of the interaction of Kazakh, German and Russian cultures. He makes extensive use the national legends and fairy-tales. Often the writer compares the folklore and literary works of the Kazakhs, Germans and Russians.

Experiment

Possessing deep knowledge in the field of philology, cultural studies, history, G.K. Belger managed to create his own unique and wonderful world. Each work of the writer is a kaleidoscope of people's destinies, a musical overture in which the voices and melodies of the soul of his characters are heard. A striking example of this is the novel «Tuyuk su» (2001).

Possessing deep knowledge in the field of philology, cultural studies, history, G.K. Belger managed to create his own unique and wonderful world. Each work of the writer is a kaleidoscope of people's destinies, a musical overture in which the voices and melodies of the soul of his characters are heard. A striking example of this is the novel «Tuyuk su» (2001).

The basis of this work's plot of is the fate of the Kazakh village. Describing his history, life, traditions, cultural way of its inhabitants, the author raises universal and eternal problems. Together with his heroes, he reflects on such categories as good and evil, friendship, love and happiness, honor and conscience.

In the novel «Tuyuk su» converge together the key problems, that worried G. Belger throughout his life. This work, in its content, sums up «a peculiar result of the themes developed earlier, raising them to a new level of artistic generalization». For the novel reflects the whole layers of history (repression, war, the labor army, the postwar period and modern reality) (Ananyeva S.V., 2013).

A significant place in the work is given to the theme of the motherland. It permeates the entire narrative structure of the novel. Homeland in the understanding of the writer is the keeper of the historical past of man. It connects people with their origins, roots. Motherland binds the fate of man with the fate of his people. Therefore its image constantly arises at the level of memories of the characters of the novel, their thoughts about the future.

The theme of the motherland rises in the epigraphs of the work. Before the beginning of the narration, the author quotes the words of the famous

Kazakh writer Gumar Karashev: «If you can, then love with all your heart the native land, / And love the earth, where the road was begun by you». Thus, the writer, firstly, indicates that the central theme of the work is the theme of the motherland; secondly, he emphasizes, that every person should love and appreciate the place, where he was born; thirdly, he reveals the idea, that the lives of people are inextricably linked with the fate of their country.

As an epigraph G.K. Belger also cites the words of a Kazakh folk song: «Your village is beyond the hills, behind the hills...». This phrase contains a double meaning. On the one hand, it reflects the closeness of the motherland, its permanent invisible presence in the life of every person; on the other hand, it reminds people of the need to remember their origins, the place, where their father's house is located.

The theme of the motherland is closely intertwined in the work with the theme of the journey, the path, the search for the heroes of your «I». So, reflecting on the fate of the German special immigrant, the author asks: «And where is his homeland, a native of Russia, a resident of Kazakhstan, a German citizen – Edmund Worm? Russia expelled him, evicted, rejected, at once crossing out the fate of their ancestors, leaving a nick in my heart forever. Kazakhstan sheltered for many decades, raised, watered, took in its arms. Here he knew himself, and people, and life, and sadness, and joy, gained dignity and faith. And Germany accepted, admitted him, graciously, with compassion, as a distant descendant of a German ancestor... The descendant has returned – the circle is closed. But he, Edmund Worm, Germany was not born. She became his place of permanent residence. And only ... So, who is he, a special immigrant, then a late returnee Edmund Worm? A man without a homeland? A wanderer with an awkward fate? Where is that corner of the earth, where his soul will be comforted and quieted?» (Belger G., 2004: 245). Old Zhaymurza is sent on a journey to visit his son and daughter, who left their father's house forever, and to understand the meaning of their life.

Motherland appears in the novel as a symbol of person's future. It is an integral part of people's being. Loss by the person of the homeland means the loss the meaning of his life, his own «I».

This image has several meanings in the novel. First, homeland means the place, where the person was born. Secondly, its image is interwoven with the image of an aul in which the life of the main hero of the work passes. Thirdly, the image of the historical homeland appears in the novel. It is inextricably linked with the fate of the German special settlers and, in particular, Edmund Worm. Fourthly, the homeland is the country in which the childhood and life of the heroes of the novel.

The ambiguity of this image led to the uniqueness of its chronotope. The boundaries of its time-space are then narrowed to a specific aul, then moved apart to universal scales.

In the process of narration the author touches upon the perennial problem of fathers and children. Describing the residents of Tuyuk su, describing their behavior and actions, he emphasizes, that most of the young men and women after leaving school, going in search of happiness to the city. At the same time, in order to gain material well-being, they gradually break away from their roots, renounce their past, while the older generation takes care of history, native land, traditions and customs of the ancestors (see, for example, the images of Zhaymurza and his daughters Ayman and Sholpan).

The problem of fathers and children, on the one hand, develops into a problem of the city and village in the novel, on the other hand, it is connected with the theme of moral memory. Using the images of his characters as an example, the writer tries to understand the reasons for the disharmonious development of society, the loss of spiritual and ethical values by people. «A strange life has gone, – notes the author. – It's not those who, it would seem, should succeed: not hard workers, not talented, not brainy, not capable, but notorious quitters, bashibazouks, stupid and mediocre. New people appeared who did not study, did not read books, did not work, despised all customs and customs, ...but used all the blessings of life, fooling around, sharpening lyasy, walking-feasting, throwing left-to-right from where the «greenbacks» came from. Aksakals and karasakals were perplexed... New trends, resilient, all-destroying whirlwind, bursting into a quiet village, stirred up the usual way, and many could not adapt to them from the hand. And the youth captured. Lured, dragged into the pool this crazy whirlwind. In the cities, gambling idols and monuments of all those who have been worshiped for so many years,.. were destroyed and dumped on the pedestals of old idols with excitement» (Belger G., 2004: 41).

Great attention in the novel is given to the problem of the alienation of people, which became relevant in XX century. Describing the fate of his characters, the author points out that almost all of them are lonely, since each of them lives in the own world, within the limits of individual time-space. Hence the misunderstanding that prevails between people, their separation from each other and from the outside world.

The problem of alienation acquires a universal scale in the novel. Speaking about the fate of Tuyuk su, the author emphasizes that, on the one hand, its inhabitants are lonely, on the other – the village itself is an abandoned and unnecessary corner. «He walked, walked an old man, and it seemed to him that he was not walking on his native land, but fate had casually abandoned him on a section forgotten by God or on the moon. So everything was moribund, where not look» (Belger G., 2004: 21).

In this case, the cause of alienation are the acts of people that led to the death of their native village. Drawing parallels with the moon, the author thereby, first, pushes the spatial and temporal boundaries of the world he portrays; secondly, emphasizes the scale of the changes taking place in modern society; thirdly, it reinforces the drama of the narration, shows the catastrophic situation.

Results and discussions

The central place in the novel is the image of the house. It is the key and is inextricably linked with the fate of the heroes of the work. The image of the house contains several meanings. It, «in the first place, appears as the «keeper» of life, the pledge of the birth of the new; secondly, it is associated with the motherland; thirdly, it is a kind of temple of the human soul, his memory» (Temirbolat A.B., 2005: 72); fourthly, intertwined with the image of the village; fifthly, it is a reflection of the present, a symbol of the future; sixthly, it is the embodiment of a man's dream and destiny. As a result, the chronotope of home is constantly changing. It narrows to the boundaries of a particular image, then moves apart to universal scales.

When describing a house, the author pays great attention to his condition, appearance. «Edmund didn't recognize his house. Settled, shabby, filthy, the house only in general terms resembled the once dreamed and self-built mansion of good quality, brick by brick» (Belger G., 2004: 3). Thus, G.K. Belger emphasizes the unity of the inner world of man and his surroundings. According to the concept of the writer, changes in the consciousness of the individual invariably lead to the transformation of the reality in which people's lives flow.

Interestingly the opposition of the words «mansion» and «house». It shows the narrowing of the boundaries of the space of the soul of the heroes of the novel, the emptiness and contradictory nature of their inner world, the drama of their fate. Being bright, spacious, beautiful, the mansion of Edmund Worm reflects his aspiration and faith in the future. Transformed into a shabby, filthy house, this image becomes the embodiment of the hopeless present of Rakhmetbai and Asima, the loss of harmony by them.

Notable failures on the roof. They symbolize the moral decline of society and, in particular, the heroes of the novel, down, the collapse of the former world with its spiritual ideals and values. Moreover, the leaky roof embodies the uncertainty of Rakhmetbai and Asima in their future, doubts and contradictions that plague them in connection with the change of the historical era, changes in the village.

The idea is made in the work that «the goal of the life course of each person is to find their own home». This image allows you to understand the «deep essence of being heroes» (Kusainova A.M., 2011: 87), their feelings, aspirations, experiences.

The house is the embodiment of the future of heroes. Its image is inextricably intertwined with the ideas of the heroes about the family as the basis of the social being of people. «Zhaymurza's former dream of a future life in a new big house, – the author writes, – certainly on two levels, as the Germans built in the village, together with children, daughters-in-law, grandchildren, surrounded by a large garden with all kinds of extensions, cracked...» (Belger G., 2004: 36).

A significant place in the novel is given to the theme «man and nature». Narrating about the fate of the heroes, the author constantly draws parallels with the world around them. For example, characterizing Zhaymurza and Kumis, the writer notes, that they resemble two dried trees. Zhumatai is associated in the consciousness of Edmund Worm with the lonely golden eagle Karatorgai, who broke off his wings. Reflecting on the events, his own fate, Zhaymurza compares the earth with a woman.

The image of nature arises repeatedly in the lyrical digressions of the author. Describing the mental state of the heroes, he notes the changes taking place in the world around them. Before the eyes of the reader stand pictures of the steppe in different time periods. Thus, the writer shows the unity of man and the world around him.

Nature, in the understanding of the writer, is witnessing the events. It carries the stamp of time. «There was a brown, barely veiled steppe around the stretched grasses, – says the author. – In the distance, silent hills mound. What did this steppe just not see behind the darkness of dark ages? What only upheavals and human destinies do not conceal these hills?» (Belger G., 2004: 214-215).

The theme of nature in the novel is connected to the theme of eternity. Describing the arrival of

Edmund Worm in Kazakhstan after his many years in Germany, the author notes, that while contemplating the steppe landscapes, the hero comes to the conclusion that man is only a guest on Earth. He is the speck of the universe. His life is fleeting and fleeting, unlike the surrounding nature. For, despite the change of generations, historical eras, «the earth remains forever, the sun shines forever, the dome of the sky stretches like hundreds of thousands of years ago» (Belger G., 2004: 215).

Opposition of the eternal and the passing, nature and man, on the one hand, reveals the idea of the unity of all things, the participation of the fate of people and the Earth; on the other hand, it contributes to the expansion of the space-time boundaries of the imaged world.

In the process of narration, the writer touches the theme of memory. It is revealed at the level of, firstly, the fate of the main heroes of the novel, their reflections, memories; secondly, the image of the village Tuyuk su; thirdly, the themes of the house; fourthly, the events developing in the novel.

The past is constantly present in the work. It is not just intertwined with the present, but also becomes an integral part of being, the consciousness of the heroes. Zhaymurza, Edmund Worm, Franz Ottovich Friesen often reflect on their lives, on the fate and traditions of the Kazakh and German peoples. Their life takes place at the junction of the past and present. Turning to the story, the heroes seek to understand and explain the phenomena observed in their surrounding reality.

The past is the measure of people's morality. The attitude of heroes to history determines the peculiarities of their worldview, behavior, and spiritual world. An example of this are the images of children Zhaymurza. All of them not only leave the parental home, but also break away from their origins, roots. Their attitude towards their native land, the history of the country, the culture of the people is manifested in the feelings they have for the village in which they grew up, the family, their behavior, the reaction to the collapse of monuments to revolutionaries. Thus, in the understanding of Ayman, her parents, Zhaymurza and Kumis, are in poverty and languishing. She argues that Tuyuk su is distinguished by a poor rural life. She is supported by her younger sister.

Experiencing negative feelings for their paternal house, Ayman and Sholpan actually renounce their past. In an effort to gain material well-being, they leave the native village for ever. Their action reflects, on the one hand, a change in the moral orientation of the younger generation, and on the other, the isolation of people in the present.

The theme of memory is connected in the novel with the problem of the national language. During a conversation with the customs officer at the airport, Edmund Worm asks him: «Nege memlekettik tilinde soilemeisiz? Kazakh emessiz be? »(«Why don't you speak the state language? Are you not Kazakh?») (Belger G., 2004: 244).

This question is actually the author asks the reader. The language in the understanding of G.K. Belger provides communication and continuity of generations, reflects the attitude of man to the culture of his people.

Moreover, the writer's appeal to this problem is determined, on the one hand, by the desire to find the reasons for its occurrence, on the other – to show the dramatic natura of the lives of modern people. For, not wanting to learn the native language, to comprehend the native culture, a person renounces his history, his past, his homeland, condemning himself to a futurelessness.

The novel touches the theme of war. It is revealed at the level of the heroes' fate of the work. In the process of narration, the author mentions events related to the Great Patriotic War and the war in Afghanistan. The writer traces its influence on people's lives and minds.

According to the author's opinion, the war not only drastically changes the habitual way of life of a person, but also has a significant impact on his inner world. An example of this is the image of Esengeldy. After returning from the war in Afghanistan, he, having lived for some time in Tuyuk su, leaves his father's house forever and goes to Russia, where he creates a family, marrying the sister of his fighting friend Stepa.

Esengeldy's act reflects his mental crisis caused by the collapse of his former ideals and values, the loss of his own «I». Moving to Russia symbolizes his desire to find harmony with himself.

It should be noted, that the war changed the appearance and character of Esengeldy. As the author points out, «parents could hardly recognize in the son of the former good-natured bumpkin, an agreeable dzhigit. He even changed outwardly. He got tough, bony became, slouched, his head pulled into his neck, as if fearing a blow, the round skull half bare, his mustache let go,.. spoke in a wooden voice, stretching, kept silent for a long time, then suddenly began chattering at random, hot, choking, and in his eyes splashing dregs, which made even mother scared. He was not interested in anything, either in the house or in the village, and Zhaymurza sometimes seemed as if his son had been replaced during these three years » (Belger G., 2004: 34-35).

In the novel war appears as a measure of the strength of a person's spirit. It tests his moral values and qualities. A person, who has managed to preserve his «I» and remain faithful to his spiritual ideals continues to build, thereby overcoming the destructive influence of war.

The people weak spirit forever lock themselves off in their own world. They divide their lives into two periods – before and after the war. The individual time-space of such people closes mainly on their past and on the memories of the shocks they experienced. Therefore, they lose interest to life, to the world around them, cease to develop spiritually.

At the level of the theme of war, the author makes a hidden comparison of two generations – fathers and children. The first of them, despite all the difficulties and hardships, managed to withstand and start building a new life. The second of them is morally broken. The reason, according to the writer, is that the older generation cherished their history, culture, traditions of their ancestors, and their native land. Its representatives believed in the future. The younger generation, renouncing the past, is actually lost in the present. Its representatives have lost the moral basis of their being, which is the culture and history of their native people.

Describing the fate of German special settlers, the author reflects on the role of the political regime in the fate of people. He shows the impact of the rules, established by the Soviet state, on the consciousness, the inner world of person. The author notes, that German special settlers constantly experience feelings of fear and guilt. On them, according to the writer, as if Cain's seal is imposed.

In the novel the influence of geographical features on the appearance and inner world of man are traced. Describing the German congresses, that took place in Moscow in the end of eightieth – the beginning of the ninetieth years, the author emphasizes, that the characteristics of the terrain, the environment, in which they live, are clearly manifested in their character and manner of speaking. «Siberian Germans, – notes G.K. Belger, – immediately struck by their aggressiveness, sharpness, recklessness, ...local sayings. The Germans from Kazakhstan behaved very correctly, tolerantly, distinguished by sociability, cohesiveness, and appeasability. The Germans from Turkmenistan could not be distinguished from the Turkmen themselves. <…> And the Germans from Petersburg and the Baltic were not like anyone. They were pretentious, gallant, polite, kept out and barely spoke German...» (Belger G., 2004: 117).

The work is permeated by dramatism. It sounds literally in every line of the author's narration, it is an integral part of the characteristics of the central and secondary images of the novel. For example, the fate of the German special immigrant Edmund Worm is dramatic. Throughout his life, he tries to find his place on earth, to find harmony with the world and with himself.

The life of brigadier Zhaimurza is full of drama. His children, barely matured, leave their father's house forever.

Dramatism characterizes the image of Zaida. Surrounded by numerous grandchildren, she is at the same time lonely and unhappy.

The fate of the village is dramatic. Once a prosperous Kirov collective farm, after the collapse of the Soviet Union, it turned into an abandoned, plundered farm.

The dramatism sounds in the title of the novel. As the author notes, «tuyuk su» in translation from Kazakh language means «quiet backwater», «dead-end water». Thus, the writer initially emphasizes that it will be a question of a certain dramatic inconsistency. For water must flow by nature. This is indicated by the hero of the novel teacher Franz Friesen. «A crooked name, – he says, – is a fate curve» (Belger G., 2004: 11).

Moreover, being the name of the village, the title of the work carries a deep symbolic meaning. At his level, the author shows what influence the name has on the fate of people, the locality. Deciding to call SM. Kirov collective farm Tuyuk su, the locals actually predetermined the future of their village. «Life has gone bad, – says the author. – Everything went awry. Do not go and that's it. All that was, plundered and fled, who where. <…> No, in the unkind hour the village acquired its new name. For no reason, Tuyuk su found himself at an impasse» (Belger G., 2004: 11).

The work is imbued with the ideas of humanism, internationalism. In the novel the people of various nationalities – Kazakhs, Germans, Russians, Poles, Chechens, Ingushs, Uzbeks, Tatars, Greeks, and others – are presented. G.K. Belger describes their life, reveals the peculiarities of their worldview. At the same time, the focus of the writer's attention is primarily on those traits and qualities that unite, bring people together.

In the work the theme of art is raised. Talking about two books by Edmund Worm, the author describes the meetings of German and Central Asian writers. According to his words, they are «dull gatherings», where «stupid disputes» sometimes occur, and an atmosphere of «despair» reigns.

This state of art, the author considers, is due to lack of spirituality, moral degradation, and indifference of modern society. This is confirmed by the following lines: «...He (Edmund Worm) was full, well-groomed, ...but was not needed, no one needed, a stranger in himself, needed only by himself and, perhaps, his family, and that until the children did not stand up. It is this – the public unnecessary, the constant feeling of personal lack of demand and led him to compose, to paperwork, to the desire to speak, to express, to ease the soul in words» (Belger G., 2004: 115).

The novel is characterized by duality. In the process of narration, the author constantly correlates the past and the present. Edmund Worm compares Kazakhstan and Germany. Zhaymurza in reflections relates the city and the village.

Duality is inherent to the heroes of the work. So, for example, the harsh, bold, brisk conductor of the Bishkek – Jalal-Abad train at night turns into a defenseless, weak woman, offended by fate.

Duality reflects, first, the inconsistency of modern life; secondly, the eternal struggle of two opposite beginnings laid down in nature, – good and evil, life and death.

The novel is permeated with the writer's thoughts about the vicissitudes of fate, about the power that dominates a man. Narrating about the life of the characters, the author repeatedly notes that each person has his own path. Thus, the writer takes the idea of a certain predetermination of the fate of people, the closure of their private chronotopes.

The novel presents a whole gallery of images. The author portrays representatives of various social strata. Scientists, writers, company owners, salespeople, workers, etc., appear before the reader's eye. The author depicts their life, reveals their inner world, thereby showing the spiritual atmosphere of modern reality.

The composition of the work is interesting. It is built on the principle of a parabola. Touching on a particular problem, the writer gradually brings it to deep philosophical generalizations, giving it a universal human sound. An example of this is the comparison of Kazakhstan and Germany. Comparing the two countries in terms of everyday life, the standard of living of people, Edmund Worm gradually proceeds to talk about the eternal and passing. According to his thought, Germany, with its well-groomed streets, fields, vineyards, is reminiscent of the «man-made nature of human existence». It carries the stamp of tragedy, the passions of people, their desires and aspirations. Kazakhstan, with its boundless steppes, saturated with the smell of wormwood, towering hills, reminds of the eternal, forcing a person to feel «a speck of dust in a huge universe».

Polyphony is inherent in the novel. The narration is filled by voices of people. Quite often in work music sounds. It, on the one hand, adds lyricism to the narrative; on the other hand, it deepens the psychologism, the dramatic nature of the novel (see, for example, the episode, which describes the performance of the song «Karatorgay» by Zhumatay).

The speech of the author and the heroes is interesting. It is a kind of synthesis of Russian, Kazakh and German. This combination reflects, firstly, the peculiarities of the writer's spiritual world; secondly, the multinational culture of our republic.

In the novel, the word «whirlwind» is repeatedly used. The author applies it at the characteristic of a historical epoch, the description of a market. Thus, he emphasizes the diversity, complexity and cyclical nature of human existence.

In the work a large role is played by the images of the bazaar, the labyrinth, the railway station. At their level there is a merger of private chronotopes of people. They symbolize the diversity, complexity and unity of human existence.

Conclusion

Thus, the novel «Tuyuk su» is a peculiar panorama of the life of Kazakhstan in the XX and XXI centuries. Before the eyes of the reader appear pictures of the historical past of our country and reality.

The work is distinguished by genuine humanism, deep psychologism, historicism of thinking, the ability of the writer to penetrate the very essence of the problems raised.

The fate of the heroes of the novel are considered in inseparable unity with the fate of the people, the country. The writer interprets historical events through the prism of the consciousness of people of different generations. In the novel the peculiarities of the national mentality, the deep edges of the heroes' spiritual world are revealed. Great attention is paid to the theme of moral memory, continuity of the past, present and future.

The space-time continuum of the novel is characterized by multidimensionality. The events depicted in it develop in several plans – past, present and future. The reality is intertwined with the story, the memories of the heroes are connected with their dreams and hopes.

Литература

Ананьева С.В., Бабкина Л.М. Творчество Герольда Бельгера в контексте современного литературного процесса. – Алматы: Школы XXI века, 2004. – 199 с.

Ананьева С.В. От жизненного факта – к истории судьбы // Филологические науки. – 2013. – № 8. Родной язык и литература. Retrieved from http://www.rusnauka.com/7_NITSB_2013/Philologia/8_130977.doc.htm

Бельгер Г. Туюк су. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 246 с.

Темирболат А.Б. Диалог культур как основа художественной системы романа Г.К. Бельгера «Дом скитальца» // Культура и текст / Сборник научных трудов международной конференции. Том 3. – СПб., Барнаул, Самара, 2005. – С. 68-72.

Кусаинова А.М. Отражение ключевых понятий «родина», «память», «дом» в национальной картине мира российских немцев, русских и казахов // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. – 2011. – № 17 (232). – Вып. 55. – С. 85–88.

References

Ananyeva S.V., Babkina L.M. (2004) Tvorchestvo Gerolda Belgera v kontekste sovremennogo literaturnogo processa [The work of Herold Belger in the context of the modern literary process]. Almaty: Schools of XXI century, 199 p. (in Russian)

Ananyeva S.V. (2013) Ot zhiznennogo fakta – k istorii sud'by // Philologicheskie nauki. 2013. № 8. Rodnoi yazyk i literatura. [From the fact of life – to the history of fate]. Philological sciences. 2013. № 8. Mother tongue and literature. Retrieved from http://www.rusnauka.com/7_NITSB_2013/Philologia/8_130977.doc.htm (in Russian)

Belger G. (2004) Tuyuk su [Stagnat water]. Almaty: Dayk-Press, 246 p. (in Russian)

Temirbolat A.B. (2005) Dialog kultur kak osnova khudozhestvennoi sistemy romana G.K. Belgera «Dom skitalca» // Kultura I tekst / Sbornik nauchnyh trudov mezhdunarodnoi konferencii. Tom 3. [The dialogue of cultures as the basis of the artistic system of the novel G.K. Belger «The Wanderer's House»]. Culture and Text. Collection of scientific papers of the International conference. Sant-Petersburg, Barnaul, Samara, Vol. 3. P. 68-72. (in Russian)

Kusainova A.M. (2011) Otrazhenie klyuchevyh ponyatii «rodina», «pamyat'», «dom» v nacionalnoi kartine mira rossiiskih nemcev, russkih i kazakhov // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Philologia. Iskusstvovedenie. [The reflection of the key concepts of «homeland», «memory», «house» in the national picture of the world of Russian Germans, Russians and Kazakhs]. Bulletin of Chelyabinsk State University. Philology. Art Criticism. № 17 (232). Vol. 55. P. 85–88. (in Russian)

ҒТАМР 17.71.07

Тұрысбек Р.,

Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., e-mail: rst58@mail.ru

ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ «МАНАС» ЭПОСЫ

Мақалада «Манас» эпосының тақырыптық мәні, уақыт пен кеңістік сипаты, көркемдік-рухани байлығы және зерттелу тарихы сөз етіледі. Сондай-ақ, «Қазақ, қырғыз халықтарының арасындағы эпикалық дәстүр байланысы мәселесі де фольклортану тұрғысынан қарастырылады. Эпикалық дәстүр және қазақ-қырғыз фольклортану мәселелеріне үлес қосқан жазушы, әдебиеттанушы, зерттеушілердің шығармашылығы да жеке жеке сөз етіліп кеңінен сөз болады.

Түйін сөздер: әдебиет, көркемдік, уақыт, кеңістік, тарих, тақырып, тіл, эпос.

Turysbyek R.,

Doctor of Philological Science, Professor of L. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan, e-mail: rst58@mail.ru,

Turkish world and the epic «Manas»

This article discusses the essence of the epic «Manas», time and space, artistic and spiritual wealth and history of research. Also, the problem of epic tradition between the Kazakhs and the Kyrgyz peoples is considered in terms of folklore. Writers, literary critics and researchers who contributed to the problems of epic tradition and Kazakh-Kyrgyz folklore were also widely discussed.

Key words: literature, art, time, space, history, theme, language, epic.

Турысбек Р.,

д. ф. н. профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан, e-mail: rst58@mail.ru

Турецкий мир и эпос «Манаса»

В этой статье рассматривается сущность эпоса «Манас», времени и пространства, художественно-духовное богатство и история исследований. Также проблема эпической традиции между казахами и кыргызскими народами рассматривается с точки зрения фольклора. Писатели, литературоведы и исследователи, которые внесли свой вклад в проблемы эпической традиции и казахско-кыргызского фольклора, также широко обсуждались.

Ключевые слова: литература, искусство, время, пространство, история, тема, язык, эпос.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде халықтар арасындағы байланыс пен сабақтастықтың маңыз-мәні бұрынғыдан да артып, жаңа бағыт, кең өріс алып келеді. Қоғамдық-әлеуметтік арналардан өзге, мәдени-гуманитарлық салалар да тиісінше байланыс-ықпалдастық тұрғыдан нығайып, жауапкершілік жүгі артып, жаңашылдық пен жасампаздық бағыттар арқылы жүйелі ағыс құрап, өрісі мен өресін, өнеге-ұлағатын да кеңейтіп жатқаны анық. Бұл ретте, сөз жоқ қазақ-қырғыз халықтары тамырлы тарихымен, бауырластық қарым-қатынас пен мәдени-рухани жағынан да өзара байып, барыс-келіс күшейе түскені әр тараптан айқын аңғарылады. Арғы-бергі тарихтағы ортақ мұраттар, елдік ұстаным мен руханият ісіндегі асыл арналар да қазақ-қырғыз қарым-қатынасын, байланыс-сабақтастық сипаттарын, кеше-бүгін көріністерін кеңінен танытады.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Қазақ-қырғыз халықтарының әдеби байланысын еске алғанда, сөз жоқ бірқатар ортақ мұрат пен өз ара үндестік, сабақтастық сырларына көз жеткізер едік. Бұл реттен алғанда, әрине «Қазақ фольклористикасы» атты ұжымдық еңбектің айрықша маңызы бары анық. Әрі онда халық әдебиеті үлгілері, қалыптасуы мен даму жолдары, жиналуы мен зерттелу тарихы кеңінен қарастырылады (Бекхожин, 1981: 298).

Сондай-ақ, атап айтқанда: «Қазақ, қырғыз халықтарының арасындағы эпикалық дәстүр байланысы мәселесі де фольклортануда кезек күтіп тұрған тақырыптың бірі. Туысқан халықтың ұлы эпосы – «Манасты» зерттеуге XIX ғасырда Шоқан Уәлиханов салған із совет заманында жалғаса түсті, М. Әуезов, Ә. Марғұлан еңбектері манастанудың жаңа беттерін ашты» (Қасқарбасов, 2009: 23).

Бұдан басқа, халық әдебиеті нұсқаларында асыл сөзді ардақ тұтып, ел мүддесін асқақтата жырлаған – Сүйінбай, Жамбыл, Кенен т.б. «Манас» эпосын басқа да жыр үлгілерін кеңінен толғап, жеткізгенін айтқан жөн.

Қазақ ағартушысы Һәм ғалымы Ш. Уәлиханов, әсіресе Орта Азия халықтарының фольклорын, оның ішінде қырғыз халқына қатысты – «Жоңғария очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Ыстықкөлге сапар» сынды сапарнама-күнделіктерінде аңыз-әңгіме, ертегі-миф, ән-өлең мәтіндерін, ақындық өнерде эпикалық жыр үлгілерін өмір мәні мен тарихи шындық тұрғысынан қарастырып, тарихи-этнографиялық шолулар мен терең тұжырымдар жасайды. Ал, «Манас» эпосының табиғатын, тарихы мен мазмұнын,кең көлемде қарастырып, біліми-ғылыми тұрғыдан негіздеп, терең мәнді қорытындылар жасап, классикалық сипатта баға береді. Осы реттен келгенде, әрине атаған жөн: «Манас» – бұл энциклопедия, халықтың бір белгілі батыры айналасына, Манас төңірегіне, бір уақытқа жинақталған барлық ертегілерінің, хикаяларының, аңыз-әңгімелерінің, географиялық, діни, ақыл, адамгершілік түсінігінің қосындысы. «Манас» – тұтас бір халықтың шығармасы, тереңнен нәр алып ұзақ замандарда дамыған халықтың эпосы, сахараның «Иллиадасы»,- деп ғылыми адалдық пен тарихи шындықты негіз еткен терең мәнді тұжырым жасайды (Валиханов, 1985: 367).

Осы тұрғыдан келгенде: «...қырғыз халқының эпосы «Манас» жырының үлкен бір бөлігін жазып алуы, орыс тіліне аударуы, ең алғаш эпостың жалпы бітімі, мәдени мәні, ерекшелігі туралы беделді пікір айтуы нағыз ғылыми ерлік... «Манастың» Шоқан жазып алған бөлігін ағылшын профессоры А.Т. Хатто латын әрпімен жариялап, қатарына ағылшын аудармасын берген. Мұның өзі қазақ ғалымы бастаған істің жалғастық тауып келе жатқанын сипаттайды... Шоқанның «Манас» текстін ескі қадым жазуының мүмкіндігі толық пайдаланып, барыншы ғылыми адалдық сақтап еңбек еткені ешқашан бағасы кемімейтін жұмыс. Шоқан жазып алған «Көкетайдың асы» кейінгі кезде қырғыз тілінде де жарияланды, қазақ ғалымының эпосты хатқа түсіру принциптеріне талдау берілді. Бұл зерттеу архивтік түпнұсқа негізінде биік ғылыми методологиялық деңгейде жүргізілген» (Садырбаев, 1988:66-67).

Бұл, біздіңше еске алып, әрдайым назарда ұстап, зерттеу мен зерделеу ісінде, ғылыми ұстанымда басшылыққа алатын маңызды жәйттердің бірі.

Бір ғана руханият арнасы мен осы бағыттағы өрнекті өрістерге ден қойсақ, қырғыз халқының айбыны мен айдынын аңғартатын басты мақтанышы – «Манас» эпосының зерттелу тарихынан-ақ көп жайларға қанығар едік. Осы орайда, Ш. Уәлиханов, С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов, Б. Кенжебаев, Ә. Марғұлан, Р. Бердібаев, М. Жолдасбеков, Ж. Бейсенбаев т.б. ізденіс мұраттары, эпос пен оны айтушыларға қатысты көзқарас, еңбектері маңыз-мәнін әлі де жойған жоқ. Бұл реттте, сөз жоқ ф.ғ.д., профессор М.Жолдасбековтің бағалаулары мен көзқарастарының негізі бар: «...Шоқанды эпос зерттеушісі ретінде оның «Манас» жайындағы еңбектерінен («Жоңғария очерктерінде», «Ыстықкөл сапарларының күнделігінде», «Қырғыздар жайында») анық танимыз. Екінші жағынан, мұның өзін ғалымның жалпы эпос жайындағы зерттеулерінің биігі әрі қорытындысы деуге болар еді.

... «Манасты» бүтін халық өмірінің шежіресі, бүкіл халықтың ақыл-ойының көрінісі ретінде бағалайды.

... Көлемі жағынан «Илиаданың» өзінен асып түсетін – «Манас» жырын алғаш хатқа түсіріп, жариялап, «Манастану» іліміне із салған Шоқан дейтін болсақ, совет дәуірінде сол ілімді негіздеген тағы да қазақ ғалымы Мұхтар Әуезов екендігін әрқашан да мақтанышпен айта аламыз. Бұл ғылыми ортада әлдеқашан мойындалған ақиқатты әрі қуанышты шындық» (Жолдасбеков, 1990: 294). Бұл арғы тарихтың ақиқатты жайттарының бірі болса, кеше мен бүгінді байланыстыратын дереккөздері, тарихи-әдеби Һәм мәдени-рухани арналарда ортақ мақсат-

мұраттарға негізделген шынайы шындықтардың бары белгілі.Қысқа шегініс жасасақ, БҰҰ шешімімен «Манас» эпосының 1000 жылдығы (1995) кең көлемде аталып, әр алуан бағытта іс-шаралар өтті. Бұл Қырғыз мемлекетімен бірге түркі халықтары үшін де маңызы жоғары әрі мәдени-рухани мәні де айрықша құбылыстардың бірі болды. «Манас» эпосының идеясы халықтың рухын көтерді. Бірлігі мен ұлтаралық һәм қоғамдық келісімді арттыра түсті (Ибраимов, 2018:282). Асылы, «Жазушылар – жауапты ойдың адамдары» (Әуезов, 1969:411).

Осы орайда, әлем әдебиетінің көрнекті өкілі, қырғыз халқының даңқты перзенті Шыңғыс Айтматов «Манас» эпосын әр кез-ақ мадақ етіп, ондағы елдік-ерлік рухты жоғары қойды. Тіпті, «Манас» ұлттық және жалпыадамзаттық құндылығы мол, әрі әдеби-тарихи негізі бай тағылымды туынды. Бастысы, қырғыз халқының әлемдік мәдениетке қосқан сүбелі үлесі дегенді айтып-жазып жүрді. Осы орайда, көрнекті һәм танымал тұлға Ш. Айтматовтың: «...Өз басым өзге елге сапарға шығып, өзге жұрттың табалдырығын аттай қалсам, әрқашан қасиет тұтып, өзіммен бірге алып жүретін екі түрлі ұлттық асылым бар: бірі – «Манас», екіншісі – Мұхтар Әуезов»» – дегенінде айрықша мақтаныш, берік сенім мен терең ғибрат та бар. Әрі мұның да өзіндік мәні, негізі мен заңдылықтары да бар еді. Ойға алсақ, анығында Қырғызстанда «Манастану» ғылымы қалыптасқаны анық. Әр жылдары, атап айтқанда 1980-1985 жылдары С. Оразбақов пен С. Қаралаевтың жырлауымен «Манас» эпосының 9 томдық академиялық басылымы жарық көрді. «КСРО халықтарының эпосы» атты одақтық серия негізінде – қырғыз, орыс тілдерінде жарық көрді. «Ел әдебиеті» сериясымен 14 том болып басылды» (Дәдебаев, 207:135,141).

Талдау

Қырғызстанның экс-президенті, академик А. Ақаев «Қырғыз мемелекеттігі және «Манас» халық эпосы» атты еңбегінде пассионерлі қызығушы күш әрі Мемлекеттік идеясының негізі, ар мен адамгершілік кодексі төңірегенде қарастырылды. Манастың жеті өсиеті назарға алынады: Бірлік пен ұйымшылдық; Ұлтаралық келісім, достық, ұлттық ар мен патриотизм; Қажырлы ерен еңбек пен білім арқылы – гүлдену мен өркендеу; Гуманизм, кеңпейілділік, сабырлық; Табиғатпен үйлесім; Қырғыз мемлекетін нығайту және қорғау (Ақаев, 2003:229,237).

Бұл тұстардан, сөз жоқ «Манас» батырлық эпосы, арғы тарихтың құпиялары мен сыр-сипаттары кең түрде танылады. Әрі кітап авторы ежелгі заман мұраларына, батырлық эпостар мен тарихи оқиғалар мәніне, ғасырлар қойнауынан қазіргі кезең аралығындағы сыртқы-ішкі жағдайларға, Қырғыз өлкесі Темірлан, Қоқан дәуіріне, адам құқықтары мен шекара мәселесіне де ден қояды. Бастысы, «Манас» эпосы мен қырғыз мемлекеттілігі мәселесіне кең орын береді. Кеше мен бүгін байланысына, тағылымды тұстарына ден қояды.

Орайлы тұста еске алсақ, Қырғыз мемлекетінің бастауында тұрған Ә. Сыдықов, Ж. Әбдірахманов, Т. Айтматов, И. Айдарбеков, Б. Исакеев, Қ. Тыныстанов т.б. қоғамдық-саяси ахуалға, мәдени-рухани арналарға сергек қарады. Ел-жердің тағдыр-талайына араласып, ұлттық мемлекет құру жолында ерен еңбек етті. Айталық, бір ғана Қасым Тыныстанов мемлекет қайраткері деңгейіне көтерілуімен қатар, ұлт руханиятының барша саласында (мысалы, ақын, ағартушы, әдебиеттанушы һәм драматург) айқын бағыты мен бедерлі бейнесін, өшпес ізін қалдырды (Жаныбеков, 2003:292). Әсіресе, ағарту саласының басында тұрды. Жаңа алфавитті қабылдау ісіне белсене араласты. Бакуде өткен (1926) Бүкілодақтық түркологиялық конференцияға қатысып, арнайы баяндама жасайды. «Біз не үшін латын әліпбиіне өтуден жасқанамыз» атты маңыз-мәні жоғары, өзектілігі айқын мақала жазды. Бұдан басқа, «Алфавитті алмастыру жөніндегі сұраулар» (1925), «Жаңа алфавит құрылымының негізгі қағидалары» (1926), «Ана тілі – мәдени құрылыстың тірегі» (1934) т.с.с. мақалаларында ұлт пен ұрпақ, отан мен отбасы алдындағы жауакершілік жүгі, алфавит мәні, сауатсыздық мәселесін өткір көтерді.

Атап айтар жәйт: жоғарыда еске алған Ч.Д. Жаныбековтың «Касым Тыныстанов: жизнь и творчество» атты зерттеу еңбегінде танымал тұлғаның қайраткерлік қырлары, талайлы тағдырымен қатар, ақын-ағартушы, ғалым-қаламгер, аудармашы-драматургтігі кең орын алады. Сонымен бірге, әрине мәдени-ағарту ісіне, әсіресе жаңа алфавит жасау жолындағы жанкешті әрекеті мен жауапкершілік жүгін, туған тілдің грамматикасы мен әдеби тілдің негізін қалағанын кең түрде сөз етіледі. Бұдан басқа, Қырғызстандағы мәдени құрылысты дамыту мен нығайтуға, ұлттық мұражай мен ғылыми кітапхананы, музыкалық-драмалық театр өнерін ұйымдастыру ісіне белсене қатысқаны да алуан ізденіс, дереккөздері мен мұрағаттық мате-

риалдар арқылы жан-жақты ашылады. Елдік мүдде, дәстүр тағылымы, руханият өрісі терең қозғалады.

Сондай-ақ, бірқатар оқулық пен оқу құралдарын жазды: Оқу кітабы (1924), Үлкендерге арналған әліппе (1926), Ана тіліміз (1927), Тіл сабағы (1932), Қырғыз тілінің морфологиясы (1934), Қырғыз тілінің синтаксисі (1936) т.т. Негізгісі, ел тарихы мен руханиятына сүбелі үлес қосты. Қырғыз грамматикасы мен әдеби тілінің негізін қалайды (Жаныбеков, 2003:211).

Біздіңше, Қ. Тыныстанов туралы аталмыш еңбек ізденіс арнасы кең, мұрағаттық материалы мол, қоғамдық құбылыстар мен кезең көріністері әр қырынан ашылғандықтан, танытқыштық мәні зор, біліми-ғылыми сипаты айқын, мәдени-рухани тағылымы бағалы зерттеулердің қатарына жатады.

Бастысы, айрықша атап өтер болсақ, Қ. Тыныстанов РКП (б) обкомы коллегисында «Манас» эпосы жөнінде жасаған баяндамасында (1925), кейінгі кезекте «Манас» эпосына қатысты алғашқы Бүкілодақтық конференцияға қатысып, онда тарихи туындының тақырыптық-идеялық бағытын, жанрлық жүйелер мен көркемдік-эстетикалық құндылықтарын айқындап, манастану мәселесінің өткір де өзекті тұстарына назар аударады (1935, 27-28 желтоқсан). Бұдан басқа, аталмыш маңызды басқосуда профессор Е.Д. Поливанов, қазақ қаламгері М.О. Әуезов баяндама жасайды.

Еске алсақ, М. Әуезов өз кезегінде – «Әр жылдар ойлары» (1959), «Уақыт және әдебиет» (1962) атты еңбектерінде, атап айтқанда «Қырғыздың батырлық эпосы «Манас», «Манас» эпосының халықтық нұсқасын жасау керек» (Фрунзе қаласында «Манас» эпосын зерттеу жайындағы конференцияда сөйлеген сөз – 1952 жыл, 8 шілде) жан-жақты көрініс тапты (Әуезов, 1969:478). Әсіресе, аталған мақала, зерттеулер жүйесінде – «Манас» мәселесін, «Манастану» тарихын кең түрде сөз етеді. Алғашқы тұстары жырдың пайда болуы мен оның тарауы, насихатталуы мен даму үдерістеріне, ондағы жомықшылардың орынүлесі, типологиялық һәм поэтика мәселелеріне мән береді. Сондай-ақ, эпостың орындаушылары – Сағымбай Оразбақов пен Саяқбай Қаралаевтың жыршылық-орындаушылық қабілет-мүмкіндіктері, жырдың тақырыптық ерекшеліктері, құрылымдық жүйесі, идеялық мәні, көпнұсқалығы һәм көпқабаттылығы мен заңдылық-шарттары, эпикалық орта мен халықтық сипаттар, генезистік жүйе мен дәстүрлілік арқау, өмір өрімі, идеялық-тақырыптық Һәм көркемдік қырлары кеңінен көрсетіледі. Эпос мәні, табиғаты мен тарихы, тағылымы сөз болады.

Анығында, М. Әуезовтің «Қырғыздың батырлық эпосы «Манас» атты зерттеу еңбегінде – «Манасты» айтушылардың алдыңғы қатарында – Келдібек, Балық, Найманбай, Ақылбек, Тыныбек орны мен үлесі кеңінен көрсетіледі. Ал, Сағымбай, Қаралаев нұсқасы, оның тақырыптық мәні, ерекшелігі де кең түрде сөз болады. Туынды табиғаты, аңыздық-мифтік жәйттер, оқиға желісі, көркемдік өрнектер, синтақсистік айшықтар, сөздік құрамы, поэтикалық тәсілдер, қысқасы архитектоникасына мән беріледі. Орайлы тұста: «...Қай нұсқасын алып қарасақ та, эпостың негізі элементтерінен бұл жыр о баста халықтың туындысы екенін, оны ру коллективінің мақсаты мен тілегін білдірген жыршылар шығарғанын анық көреміз. Батырлық хикаяны тудырған да, өз ішінен шыққан өкілдердің, яғни батырлардың жинақты бейнелерін жасаған да –халық» десе (Әуезов, 1969 :111), келесі кезекте: «... «Манасты» тұтас күйінде бір кісі ғана шығармаған. Ол сан ғасыр бойына, сан буын жомықшылардың қатысуымен ұлғайып, дамып отырған. Тіпті бір ақынның өзі де туындысын бір сәтте аз уақыттың ішінде шығара салмаған. Белгілі бір тыңдаушылардың алдында жырлайтын болғандықтан ол ақындық қуаты мен қиялы жеткенше жаңа оқиғалар, жаңа эпизодтар ойлап тауып отырған. Ал қиял өрісі тарылып, шабыты сарқылғанда ол жырлауды аз уақытқа, кейде айлап, жылдап доғара тұрып дастанның желісін ұлғайтумен, жаңа эпизодтар енгізумен болған», – деп жазады (Әуезов, 1969:112). Осының негізінде автор дастанның мазмұны мен формасына, жорықтар жайына, сюжеттік желіге, ерлік сипаттарына, баяндау мотивтері мен циклдар сырына мән береді. Бұдан өзге, ас тақырыбы, ат жарысы мен балуан күресі, Манас пен Қанікей қатнасы, өз ара құрметтері де нақты да нанымды өріс алады. Қоғамдық жағдай, кезең көріністері, өмір ағынына мән беріледі.

Зерттеу жүйесінен, дастандағы қаһармандар бейнесі, ондағы басты бейне – Манастың батырлық-тұлғалық ерлік-қимылдары, жорық-ұрыстардағы әрекеті мен монологтары, портреттік сипаттары әсерлі, мәнді беріледі. Бұдан басқа, Манастың ортасы мен отбасы, достық және туыстық қарым-қатнастары, тіпті батырдың аты – Аққұла сипаты да тиісінше сөз етіледі. Ал, Манас төңірегіндегі батырлар – Шуақ пен Сырғақ хандардан – Көкше мен Жаңбыршы елдік, ерлік қасиеттерімен ерекшеленеді. Дастандағы

қалмақтар мен қытай жұрты, зорлықшыл топ өкілдері – Қоңырбай, Дөкір, Жолой да өз орындарында көрініп, әрекет-қимылдары мен айлатәсілдері мол бейнелер ретінде есте қалады. Автор дастан табиғатына еркін еніп, дәуір дидарын, өмір өрімін, адамдар әрекетін, олардың ортасын кең түрде ашады. Уақыт пен кеңістікке мән беріледі.

Зерттеудің салмақты бөлігін – «Манастың» сөздік-поэтикалық тәсілдері» құрайды. Мұнда, әсіресе Сағымбай айтуындағы мәтін құбылысы, баяндау мәнері, әсіресе ондағы қисынсыз көрініс, сәтсіз суреттеулер, негізсіз қайталаулар, әр жырдың бастауы мен оқиғалар желісі, жанама эпизодтар тізбегі кеңінен қамтылып, мән-маңызы өріс-өрнегі сын тұрғысынан еске алынады.

Ал, дастандағы өлеңдік ерекшеліктер , аллитерация мен ассонанстың басым сипат алуы, мазмұн мен формада, басталуы мен аяқталу сәттерінде, жер-су, ру-тайпа атаулары, табиғат құбылысы, жануарлар дүниесі т.с.с. әуезділік, өз ара үйлесімділік мәні назар аудартады. Сондай-ақ, дастан жүйесінен танылатын – стилистикалық ерекшелік, архайизм мен варваризмдер, комизм үлгілері, қысқасы авторлық өнер өрімі кең орын алады. Оның кейбір тұстарын автор былай қорытады: «...дастанның өзіндік ерекшеліктерінен туатын аса зор, түбегейлі бір мәселе, ең болмаса талданып отырған бір нұсқаның авторлары жайындағы мәселе мүлдем шешілмей қалып отыр. Бір жағынан дастанның ұлғайып өсуінде, оның сюжеттік құрылысында талай-талай автордың еңбегі бар екендігі даусыз. Екіншіден, аталған жәйттердің бәр-бәрін негізгі ойға бағындырып, нұсқаға белгілі дәрежеде біртұтас сипат берген бейнебір редактор тәрізді соңғы жыршының творчестволық зор іс тындырғаны да айқын көрінеді. Дастанның формасын бұдан әрі зерттегенде сөздік стильді, сөз құрамын, ұйқасты, синтаксистік айшықтарды талдауға, сөйтіп соңғы айтушының және оның алдындағы жыршылардың авторлық өнерін ашуға көңіл бөлінуі шарт. Бұл міндетті маман фольклористердің, әсіресе қырғыздан шыққан ғалымдардың бірлесе, тізе қоса еңбек етуі арқылы ғана шешуге болады. Өйткені, ана тілінің рухы басқалардан гөрі олардың өздеріне әлдеқайда түсінікті де жақын» (Әуезов, 1969:163).

Ал, «Манас» эпосының халықтық нұсқасын жасау керек» атты келесі зерттеуде атақты дастанның әр ел халықтарының фольклоры мен эпосы арасында оқшау тұрғаны, оны зерттеудің міндеттері мен жинақтау-жариялау жолдарын айқындау қажеттілігі кеңінен көрсетіледі. Зерттеу жүйесіне қатысты: «...Мен 30 жылдардың басында «Манасты» зерттеуге кірістім де, 1935 жылға дейін өз зерттеуімнің алғашқы нұсқасын тәмамдадым, ал 1937 жылы жөндеп шықтым. 1942-1943 жылдары мұнда мен жоқта оны біреулер үстінен қарапты. Бірақ, 1944 жылы мен өзім тағы өңдедім де, тіл және әдебиет институтына тапсырдым. Осы еңбектің негізінде жазылып, газеттерде жарияланған кейбір мақалалар болмаса, ол тұтас қалпында әлі жарық көрген емес. Оның үстіне сол кезде, яғни отызыншы жылдардың бас кезі мен орта шенінде «Манастың» Сағымбай нұсқасынан басқа варианты болған емес. Қаралаев варианты 1936 жылы жазылып, алына бастады. Мен сол жазылып бітпеген нұсқаны оқыдым. Ал, Молдабасанды тыңдап көрдім, бірақ оқыған емеспін», – деп жазады (Әуезов, 1969:165).

Орайлы тұста, қырғыз халқына «Манас» эпосы керек пе, әлде жоқ па? деген сұрақтар төңірегінде ізденістер жасап, оның қажеттілігін әр қырынан ашып, талдау-салыстырулар жасайды. Нәтижесінде: «Манас» кітап болып басылуға, зерттелуге тиіс», – деген қорытынды жасайды. Автор ол үшін, әрине әр алуан нұсқалар мен оның ерекшелігіне ден қояды. Ондағы ел-жер тағдыры, табиғат құбылысы, авторлық Һәм образдық жүйеге, эпикалық баяндауға, оқиға желісі мен қайталаулар мәніне, поэтикалық-стильдік белгі мен айырмашылықтарға, портреттік сипаттамаларға, ерлік-өрлік қимылдарға, мораль мен дін арақатнасына, наным-сенім, қияли мезеттерге, комедиялық ситуацияларға, ой-сөз жүйесіне, басқа да қырларына назар аударылады.

Нәтиже

Жинақтап айтқанда, М. Әуезовтің «Қырғыздың батырлық эпосы – «Манас» (1936-1959), «Манас» эпосының халықтық нұсқасын жасау керек» (1959) атты зерттеу мақалалары әр жылдар ізденісі мен нәтижесін, біліми-ғылыми аспектілерді, бастысы атақты дастанның табиғаты мен тағылымын, жанр жүйесі мен көркемдік арналарын, мәтін құбылысын, тілдік-стильдік сипаттарын салыстыру-талдау арқылы қоғамдық жәйттерге, кезең көріністеріне қатысты кемел ойлар айтып, өзекті де өткір мәселелерді кеңінен қозғайды.

Бұдан басқа, әсіресе: «М. Әуезовтің «Манас» жөніндегі дискуссияға араласып, ең беделді, шешуші сөз айтуы оның ғылыми мүддені ардақ тұтқаны ғана емес, халықтар достығының

нығаюына да қосқан үлесі болды» (Бердібаев, 1989: 356).

Әдебиеттанушы-ғалым Р. Бердібаев «Шоқан шарапаты» атты мақаласында: «...Қазақ ғалымының қырғыз фольклорына арналған еңбегінің ең маңыздысы – «Манас» эпосының бір бөлігін жазып алуы, оны орыс тіліне аударып, сол замандағы ғылым назарына ұсынуы. Ғалым бұл жырдың құрамын, мазмұнын, көркемдік ерекшеліктерін терең түсініп қана қоймай, күні бүгінге дейін бағасын жоймаған тамаша талдаулар жасаған...

Шоқанның «Манас» жайындағы айтқан пікірлері фольклортану тарихында тұңғыш қымбат тексеру болып табылады» (Бердібаев, 1989: 311).

Бұл бағыт, ізденіс арнасы мен зерттеу жүйесі журналист-қаламгер Ж. Бейсенбайұлының «Шоқан» атты ғұмырнамалық-деректі хикаятында жаңа бағыт, кең өріспен тереңдей түседі (Бейсенбайұлы, 2009:608).

Әдебиетші-ғалым Т. Жұртбай М. Әуезовтің «Манас» эпосының тарихилығы мен халықтығы төңірегіндегі 1951-1953 жылдардағы Бүкілодақтық көлемдегі талқы тұсындағы: Қырғаз халқына «Манас» керек пе, жоқ па? – деген ортақ сауалға қатысты адами әрекет-қимылдары, біліми-ғылыми ұстанымы, мәтіндік мәні мен нұсқаларына, аудармасы мен жариялануына сүбелі үлесі, батылдық пен жауапкершілік жүгін терең танытқанын кең түрде көрсетті. Түйінді тұста: «...Мұхтар Әуезовтің «Манас» эпосының тағдырын шешкен осы еңбегінің өзіақ оның есімін әлемдік руханият тарихында мәңгі қалдыруға толық татитын ерлікке парапар оқшау оқиға еді», – деп жазды (Жұртбай, 2011:225).

Асылы, осы жәйттерді ескерген тұста, әрине қазақ-қырғыз халықтары, тарихы мен тағдыры төңірегінде арғы-бергі кезеңдерге бірқатар барлау-талдау, қысқа шолу жасасақ, ортақ та үндес, сабақтас сипатты мәнді де мағыналы сырлар көп-ақ. Еске түсірсек, бұл ретте: « Ауылы аралас, қойы қоралас жатқан, ежелден еншісі бөлінбеген, әдет-ғұрпы, салт-санасы, тіпті тағдыр-талайы да ұқсас қазақ пен қырғыз халқының әдеби байланыстары да түп тереңнен бастау алатыны да бәсенеден белгілі. «Манас» пен «Алпамыс» дастандарынан басталып, Сүйінбай, Дулат, Мұрат, Құлманбет, Шортанбайлар мен Қатаған, Қалығұл, Арыстанбек, Нұрмолда, Молда Қылыш жырларымен астасып, Абай мен Тоқтағұлдармен жалғасып, Мұхтар Әуезов пен Шыңғыс Айтматовтарға ұласқан достық Һәм бауырластық әдеби байланыстардың дәстүр жалғастығы бүгінгі күнге дейін ешбір үзілген жоқ» (Жайлыбай, 2018:3).

Анығында, қазақ-қырғыз халықтары арасындағы арыдан бастау алатын асыл арна жекелеген тұлғалар арқылы да жарасымды жалғасын тапты. Ойға алсақ: «Бұл байланыстың басталуына көрнекті тұлға Мұхтар Әуезовтің көреген көсемдігін, болжампаз даналығын сол кездегі «бала» Шыңғыстың шығармасына зер салып бағалауынан аңғаруға болады. Екі заңғардың білімпаздығы мен биікөресін, үндескен сәтін тарихи «Манас» дастанының төңірегіндегі төккен терлерінен де тануға болады. Айтматов пен Әуезовтің бауырластық байланысы қырғыз бен қазақтың қарым-қатнастарын алға ілгерілетті және ұрпаққа айтарлықтай сабақ болып, дәстүр қалыптастырды» (Рысқұл, 2018:5).

Сонымен бірге, Жұмағұл Сааданбековтың «Шыңғыс Айтматовтың философиясы» атты еңбегінде Ш.Айтматов пен қырғыз халқы хақында кеңінен тоқталып, атақты қаламгердің дүниетанымы мен шығармашылық мұрасы, әлемдік деңгейдегі даңқты тұғыры туралы жан-жақты сөз етеді [16.184]. Әсіресе, Ш. Айтматовтың қырғыз алқының атақты «Манас» эпосына қатысты көзқарасын, азаматтық берік ұстанымын кең көлемде ашады.

Орайлы тұста, ақын А.Токомбаевтың «Манас» туралы Қырғыз КП ОК Хатшыларына жолдаған хатын, ондағы коммунистік талаптарды, сталиндік қуғын-сүргін кезеңді, қоғамдық санадағы әр қилы ұстанымдарды кең түрде көрсетеді. Кітапта берілген Хат мәтіні, «Токомбаевқа жауап» сынды материалда – «Манас» эпосы, оны айтушы С.Орозбаков есімі мен еңбегі теріске шығарылады. Тіпті: Манас – «ұлтшыл», эпосты айтушылар – «ұлтшылдар» аталады. «Манасқа» қатысты: әуежай, кинотеатр, канал, ұжымшар, аудан, алаң, кешен, т.т. орын алғаны да тілге тиек етіледі. Өз кезегінде: «Айтматов республика ішіндегі этноұлттық қарым-қатынастың тым саясаттанып кеткеніне тым мазасыздық пен алаңдаушылық танытты. Ол қоғамда саяси тұрақтылық пен сенімділік және достық атмосфераны дамытуда басты ұлт ретінде қырғыз халқына үлкен жауапкершілік жүктелетінін білді. Ош оқиғасы кезінде ол сол жерге барып, қырғыздың жергілікті этноұлттық элитасына барлық кінәні артты. Бұл, өкінішке орай, солардың жауапкершілік сезімін оятқан жоқ, керісінше, реніш пен түсінбестік туғызды.

Шыңғыс Айтматов бірнеше рет өз сөзінде кітаптың, әдебиет пен өнердің, бұқаралық ақпарат

құралдарының, әсіресе қырғыз тіліндегі, республикада тұтас азаматтық ұлт қалыптастырудағы жоғары рөлін атап көрсетті. Өз халқының тарихын жетік зерттегендіктен, ол осыны талап етті» (Сааданбеков, 2018:120). Қоғамдағы еуразиялық концепция, еуропалық модель, посткеңістік интеграция жөніндегі көзқарастары да жаһандық әлемдегі басты позициялармен үндестік табады. Осы жайларды назарға алсақ, Ш. Айтматовтың дүниетанымы мен шығармашылық мұрасында қырғыз халқы, оның руханияты, елдің арғы-бергі кезеңін терең танытатын басты туындысы – «Манас» эпосы тақырыптық ерекшелігімен, мазмұн жүйесімен, оқиғалық өрімі мен даму желісімен, тарих пен тағдырлар талқысын шынайы шындықтар арқылы көрсеткен мәнді қырларымен, кезеңдік құбылыстарды әр тұсынан алып, айқын танытқан маңызды сипаттарымен, баяндау мәнері, жеткізу жолдары әсерлі Һәм тартымды әрі қызғылықты оқылып, рухани-тәлімдік сыр-сипаттарымен, танымдық-тағылымдық белгі-бедерімен, көркемдік нәрімен айрықша болып табылады.

Асылы, сөз арқауы – «Манас» эпосы хақында болғандықтан, Қырғызстанның астанасы – Бішкекте Халықаралық Түркі академиясы жарыққа шығарған «Манас» эпосының таныстырылымы өтті (Кітап көлемі – 650 бет). Бішкектегі гуманитарлық университет ұжымы ұйымдастырған – «Манас»эпосының таныстырылымы бірнеше қырынан назар аудартқан еді.

Қорытынды

Алдымен, қалың көпшілікке бұрыннан белгілі манасшы Медер Мергенбаевтан жеткен қолжазба жан-жақты жинақталып, тиянақты дайындалған-ды. Келесі кезекте, араб графикасындағы қолжазба нұсқа бұрын басылмаған әрі тақырыптық мәні, мәтін мазмұны, оқиға өрімі, тілдік-стильдік ерекшеліктер жүйесі де қалың оқырман ойын қозғап, әдеби-рухани талап- тілектерге толық жауап берері хақ. Анығында, М. Мергенбаев қырғыз халқына кеңінен таныс, әрі белгілі манасшылар қатарына кіреді. Ел руханиятына сүбелі үлес қосқан С. Орозбақов, С. Қаралаев, Тоғолоқ Молдо т.б. атақты манасшы-эпосшылармен берік байланыс орнатып, әр алуан нұсқаларын естіп-үйреніп, жазып та алады. Бастысы, латын әліпбиімен қырғыз тілінде тұңғыш рет жарық көрген ғылыми басылымдар қатарына жатады. Демек, «Манас» эпосы әлемдік даңқы зор, әрі түркі халықтары арасында руханият өрісін, көркемдік көкжиегін кеңейткен, білім-ғылым мәнін арттырып, биік бел-белестерге көтерген қымбат қазына әрі әлем жұртшылығына, түркі халықтарына аса мәшһүр туындылардың бірі. «Манас» эпосының әлемдік даңқы мен руханият өрісіндегі танымдық мәні, тағылымдық тағылымдық қыры осы жәйттерден анық-қанық аңғарылады.

Бұдан басқа, кейінгі кезеңдерде ақын-айтыскер, қаламгер Б. Әлімжановтың «Манас» эпосының 1000 жылдығы тұсындағы Қазақстан-Қырғызстан ақындарының айтысында (мысалы, О. Құтманалиев, А. Нұрғалиев, Ә. Айталиев т.б.) қазақ-қырғыз халықтарының достығы, арғы-бергі тарихтағы қарым-қатнасы хақындағы ойлары мен толғамдарының мәні зор (Сааданбеков, 2018:324). Әрі ақын-айтыскер Б.Әлімжанов «Манас» эпосын алқалы жиындар мен мәдени-рухани шаралар тұсында ауызша айтып, кең көлемде насихаттап, жан-жақты таныстырып-түсіндіріп келе жатқаны да елдік-ерлік рухты асқақтатудың, отансүйгіштік пен патриотизмнің нақты мысал-дерек, үлгілі үрдістердің бірі (мысалы, ҚР Ұлттық академиялық кітапхана, Ұлттық музей, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2-4 Еуразиялық халықаралық кітап көрме-жәрмеңкесі т.с.с. арнаулы орындарда әлденеше рет туынды табиғатына терең еніп, көңіл толқындары мен жан-жүректің тебіреністербелістерін емен-жарқын көпшілік алдында жүйелі жеткізген-ді).

Бұдан байқалатыны, «Манас» эпосы халықтық мұраның, ақындық өнердің озық та үздік үлгісі екеніне көз жетеді. Оның үстіне, «Манас» эпосы елдік пен ерлік шежіресі. Ал, табиғаты мен тағылымы, көлемі мен көркемдігі, мазмұн желісі мен мәтін құбылысы, батырлық әрекеттер, әр қилы жорық-шайқастар, Көкетай асы, Алмамбет, Қанікей орны, қаһарманның әрекет-қимылдары, әдеби-рухани әлемі, болмыс бедері, уақыт рухы, тіл мүмкіндіктері мен стильдік айшық-нақыштар да табиғи өріс алып, жинақы да жатық, жүйелі жеткізіледі.

Қырғыз халқының атақты «Манас» эпосын айтушылар мен оны әр алуан нұсқасында жырлап – жеткізген, насихаттаушылар мектебінің де алар орны, үлес-салмағы орасан зор. Жыр мен жыршылық өнер заңдылықтары, жомықшылар қызметі де мәнді орын алады. Манасшылардың көпқырлы қасиеттері, орындаушылық Һәм жыршылық сынды өнерпаздық сипаттары мен шығармашылық әлеуеті де назар аударуға тұрады. Бұл ретте, сөз жоқ эпостың танымал орындаушылары – Сағымбай Оразбақов пен Саяқбай Қаралаевтың еңбектері ерен. Өз

кезегінде М. Әуезов «Манас» эпосын айтушылар мектебін анықтаған тұста – Нарын мен Қаракөл (Пржевальск) мәнін кең түрде ашады. Әрі осы екі мектептің ірі де көрнекті өкілдері ретінде С. Оразбақов пен С. Қаралаевтың есімі мен еңбегін, жыршылық-орындаушылық қырларын, мәнді қасиеттерін, ұлт руханиятындағы ересен үлесін де орынды атап көрсетеді.

Жинақтап айтқанда, Түркі әлемі мен «Манас» эпосының ортақ мұраттарынан, қазақ-қырғыз әдебиетінің тамырлы тарихынан арғы-бергі кезеңдердегі қарым-қатынас, басым бағыттар мен байланыс арналары кең орын алады. Ал, руханият өрісінен – «Манас» эпосының тарихы, зерттелуі мен жариялану жайы, ортақ мұраттар тоғысынан талайлы тағдыр, оның ішінде М. Әуезовтің елдік-ерлік ұстанымдары, біліми-ғылыми қырлары, жанкештілігі мен жауапкершілік жүгі, ақыл-парасаты, зерттеу жүйесі, көркемдік арналар, өз ара әсер-ықпалы да терең көрініс береді. Мұның қазір де мәнмаңызы зор.

Әдебиеттер

Ақаев А. Қырғыз мемлекеттігі және «Манас» халық эпосы. – Астана: Күлтегін, 2003. – Б. 229, 237.
Әлімжанов Б. Шығармалары. 6-том. – Көкшетау: Келешек, 2016. – 324 б.
Әуезов М. 12 томдық шығармалар жинағы. 11 – том. – Алматы: Жазушы, 1969. – 478 б.
Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1989. – 356 б.
Бейсенбайұлы Ж. Шоқан. – Алматы: Қазақстан, 2009. – 608 б.
Дәдебаев Ж. Менің университетім. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – Б. 135,141.
Жұртбай Т. Ұраным – Алаш!.. 3-том. – Алматы: Ел-шежіре, 2011. – 225 б.
Жайлыбай Ғ. Тағдыры ұқсас, тамыры терең // Жұлдыз. –2018. – №11. – Б. 3
Жаныбеков. Ч. Д Касым Тыныстанов: жизнь и творчество. – Бішкек: Биіктік, 2003. – 292 с.
Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1990. – 294 б.
Ибраимов О. Айтматов последний писатель империи. Жизнь и творчество. – Астана: Ғылым, 2018. – 282 б.
Қазақ фольклористикасының тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988. – Б. 66-67.
Қазақ фолклористикасы. – Алматы: Ғылым, 1972. – 298 б.
Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1981. – 23 б.
Рысқұл А. Шығыстың жарық жұлдызы – Шыңғыс Айтматов // Жұлдыз. –2018. – №11. – Б. 5.
Сааданбеков Ж. Шыңғыс Айтматовтың философиясы. – Астана: Basprint, 2018. – 184 б.
Валиханов Ч. Собран. соч. Т.1 – 367 б.

References

Akaev A. (2009) Kyrgyz Statehood and Manas Folk Epos. Astana: Kultegin, 2003. P. 229-237. (In Kazakh)
Alimzhanov B. (2016). Works. Volume 6. Kokshetau: The Future, 2016. 324 p. (In Kazakh)
Auezov Collection of 12 volumes. Volume 11. Almaty: Writer, 1969. 478 p. (In Kazakh)
Berdybaev R.(1989). Kausar Spring. Almaty: Writer, 1989. 356 p. (In Kazakh)
Beisenbayuly Zh. Shokan. (2009) Almaty: Kazakhstan, 2009. 608 p. (In Kazakh)
Dadebaev Zh. (2007) Menin Unïversïtetim. Almatı: Qazaq unïversiteti, 2007. P. 135,141.
Ibraimov O. (2018). Aytmatov posledniy pisatel' imperii. Zhizn' i tvorchestvo. Astana: Ġylym, 2018. 282 p. (IN RUSSIAN)
Jaylıbay Ğ. (2018).Tağdırı uqsas, tamırı tereñ. Juldız, 2018, №11. P. 3. (In Kazakh)
Joldasbekov M.(1990). Asıl arnalar. Almatı: Jazushı, 1990. 294 p. (In Kazakh)
Jurtbay T. (2011). Uranım-Alaş!.. 3-tom. Almatı: El-shejire, 2011. 225 p. (In Kazakh)
Janıbekov. Ç. D (2003). Kasım Tınıstanov: Jizn i tvorchestvo. Bískek: Biíktík, 2003. 292 p. (In Kazakh)
Kazakh Folklore Historiography. (1972) Almaty: Gylym, 298 p. (In Kazakh)
Typology of Kazakh folklore. (1981) Almaty: Gylym,, 1981. P. 23. (In Kazakh)
Rısqul A. (2018).Şığıstıñ jarıq juldızı. Şıñğıs Aytmatov. Juldız, 2018, № 11. P. 5. (In Kazakh)
Saadanbekov J. (2018). Chingis Aytmatovtın fïlosofïyası. Astana: Basprint, 2018. 184 p. (In Kazakh)
Valikhanov Ch.Ch. Collected works in five volumes. Volume 1, 367 p.

МНРТИ 17.09.91

Халилова Г.М.,

диссертант Института фольклора Национальной Академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: lit.gun@mail.ru

«СИРОТСТВО» КАК ОДИН ИЗ НАЧАЛЬНЫХ МОТИВОВ СКАЗОК И ЕГО МИФОЛОГИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА

Волшебные сказки могут иметь мотивы бесплодия, слепоты, старости и т.д. Одним из мотивов, данных в сказках, представляющих собой один из самых широко распространенных жанров устного народного творчества, является мотив сиротства. В начале волшебных сказок герой изображается без родителей, или же у него бывает лишь старая бабушка. Главный герой обычно бывает низкого социального статуса, постоянно становится объектом гнева окружающих. И вместе с этим в сказке возникает коллизия, герой превращается в выразителя общественного идеала и его счастливая судьба превращается в средство претворения в жизнь народного идеала.

Изображаемый в начале некоторых сказок герой-сирота еще и лыс. Также в большинстве сказок о лысом он является еще и сиротой. Этот ленивый герой неожиданно демонстрирует подвиги, или же с помощью волшебных сил достигает своих целей. В последние годы в мировой литературе и кинематографе самым знаменитым лысым образом является Волен-де-Морт. Он основной антагонистический персонаж в цикле романов о Гарри Поттере. Гарри Поттер и Волан-де-Морт – сироты и связаны со змеёй. Герой, обладающий обоими атрибутами (сиротство и плешивость), является героем, владеющим космическим знанием, прошедшим инициацию.

Ключевые слова: мотив сироты, мотив плешивого, сказки, мифология.

Khalilova G.M.,

research assistant of the Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Azerbaijan, Baku, e-mail: lit.gun@mail.ru

«Orphanage» as one of initial motives of fairy tales and its mythological semantics

One of the most widely spread genres of oral folklore is fairy tales. Fairy tales can begin with the motives of infertility, blindness, old age, illness and etc. One of the beginning motives of Azerbaijani fairy tales is orphanage. In the beginning of fairy tales the hero is describing as a lonely one. He has only old grandmother. He is in a low social position, poor, always in anger. Orphan hero can make a social collision arises in folk tale. The hero turns to the signifier of social ideals and his happy fate as the means of realization of the ideal of people. This hero image is the transformation of initial ancestor. His mythological origin related with cultural hero, neophyte which travelling to dead world. In some fairy tales the orphan hero is also bald. Almost in all tales about bald hero he is orphaned. This luminous hero shows unexpected bravado, or achieves his goal with the help of magic forces. Baldness attribute has a demonic origin. The baldness of orphan hero is connected with resurrection, travel to the realm of dead. Recent years in world cinema and literature one of the most famous bald hero is the Voldemort. He is the main antagonist image of series novels about Harry Potter by Joanne Rowling. Harry Potter and lord Voldemort are both orphans. The hero carrying both attributes is a hero with space knowledge, who has crossed through initiation.

Key words: orphan motive, baldness motive, fairy tales, mythology

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Халилова Г.М.,
Азербайжан Ұлттық ғылым академиясы Фольклор институтының диссертанты,
Азербайжан, Баку қ., e-mail: lit.gun@mail.ru

«Жетімдік» ертегілердің бастапқы мотивтерінің бірі ретінде және оның мифологиялық семантикасы

Таңғажайып ертегі бедеулік, соқырлық, қарттық және т. б. мотивтермен басталуы мүмкін. Ауыз әдебиетіндегі ертегілерде көп таралған мотивтердің бірі кейіпкердің ата-анасы болмайды немесе оның кәрі әжесі ғана бар. Бұл кейіпкер әдетте төмен әлеуметтік топтан болады, үнемі айналасындағылардың ашуын тудырып жүреді. Осы арқылы ертегіде коллизия пайда болады, кейіпкер халықтың арманындағы батырға айналады және оның бақытты тағдыры халық қиялынан көрініс береді.

Кейбір ертегілердегі жетім – кейіпкер тазша болып та келеді. Сондай-ақ, тазша туралы көптеген ертегілерде – жетім. Бұл жалқау кейіпкер кенеттен ерлік көрсетеді немесе сиқырлы күштің көмегімен өз мақсаттарына жетеді. Соңғы жылдары әлемдік әдебиет пен кинематографияда ең танымал таз-тұлға – Волан-де-Морт. Ол Гарри Поттер туралы романдар циклындағы негізгі антагонистік кейіпкер. Гарри Поттер мен Волан-де-Морт – жетімдер және жыланмен байланыстары бар. Екі атрибутқа ие кейіпкер (жетімдік және тазша) – ғарыштық білімге ие, бастамадан өткен кейіпкер.

Түйін сөздер: жетімдік мотиві, тазша мотиві, ертегі, мифология.

Введение

Одним из начальных мотивов сказок, представляющих собой самый широко распространенный жанр устного народного творчества, является сиротство героя. «Tələtin nağılı» // «Сказка о Таляте», «Çıraxlı İsa» // «Иса с лампой», «Yetim qız» // «Девочка-сиротка», относящиеся к азербайджанским волшебным сказкам, начинаются этим мотивом: «Давным-давно, в прошедшие времена был сирота по имени Талят. Кроме старухи-бабушки и разрушенной хижини у него ничего не было» (Azerbaijanskiye, 2005: 111); «Жила-была нищая старуха. И у этой старухи был внук-сирота по имени Иса» (Azerbaijanskiye, 2005: 260); «В некоем городе была девочка-сиротка. У этой девочки не было никого» (Aliyev, 2001: 189).

Эксперимент

Мотив сиротства можно встретить в сказках многих народов. Е. Мелетинский в своей книге «Герой волшебной сказки» подробно изучил мотив сиротства на основе эскимосских, чукотских, индейских и меланезийских сказок (Meletinski, 1958: 8). Исследователь подчеркивает, что часть сказочных сюжетов воспользовалась фольклором доклассового общества (тотемное животное-волшебная жена, борьба с злыми духами-дивами, схватка с драконом и пр.), а часть возникла позднее с распадом первобытнообщинного строя, матриархата. Исследователь к подобным сюжетам относит сюжеты о невинно преследуемых людях – бедной сироте, младшем сыне, падчерице. Он подобных героев считает первыми жертвами распада племени или же семьи матриархального уклада (Meletinski, 1958: 13). При переходе от племени к семье лишенный всего человек превращается в героя сказки. И этим в сказке создается социальная коллизия, герой превращается в выразителя общественного идеала и его счастливая судьба становится средством реализации народного идеала. Сказочный герой является первой жертвой распада племени или же матриархальной семьи. Распадом общины порождается социальное неравенство, народ, демонстрируя отношение к этому неравенству, порой образ наиболее страдающего от него сироты превращает в центральную фигуру. Мелетинский образ сироты называет первым бытовым образом фольклора (Meletinski, 1958: 21).

В некоторых сказках атрибут «сиротства» участвует параллельно с атрибутом «плешивости» в сказочном сюжете. «Keçəl»//«Плешивый» (Azerbaijanskiye, 2005: 141), «Keçəl Məhəmməd»//«Плешивый Махаммад» (Azerbaijanskiye, 2005: 34), «Keçəlin divanı»// «Диван плешивого» (Azerbaijanskiye, 2005: 303), «Рыжий плешивый»//«Noxudu Keçəl» (Azerbaijanskiye, 2005: 329), «Keçəllə qazının nağılı»//«Сказка о плешивом и кази» (Azerbaijanskiye, 2005: 369), «Keçəl»//«Плешивый» (Aliyev, 2001: 194). В подобного типа сказках о глупом черте сиротство дается не в качестве начального мотива, а признака Плешивого. Можно сказать, что во всех сказках о Плешивом он является сиротой.

Е.Мелетинский показывает, что существует 2 типа героев волшебных сказок. Одним из них является эпический герой «благородного происхождения», а другим – «низкий», «не обнадеживающий» герой. Он находится в низком социальном положении, постоянно находится под прицелом гнева окружаюших. Этот ленивый герой неожиданно демонстрирует подвиги, или же с помощью волшебных сил достигает своих целей. Автор отмечает обобщение этого второго типа героя в тюркских сказках именно в образе плешивого. О.Алиев отмечает, что и в азербайджанских сказках плешивый образ занимает важное место, что плешивый изображается как бедный, бездомный, однако веселый, находчивый, борющийся герой (Aliyev, 2001: 21). В сказках, где героем является плешивый, сначала показывается сиротство, уродливая внешность героя, однако по ходу событий выявляется его истинное лицо. Плешивый благодаря своим умениям и способностям добивается желанного.

И в вышеперечисленных волшебных сказках, и в других сказках, где Плешивый изображен сиротой, описывыается бедная жизнь героя: «У плешивого от поедания сухого хлеба рот кровоточил» (Aliyev, 2001: 194); «Старуха Фаты на деньги от проданной пряжи покупала немного хлеба, немного лука. Бабушка со внуком жили, питаясь этим» (Azerbaijanskiye, 2005: 34); «Жил-был некий бедный мужик. У него был единственный сын» (Azerbaijanskiye, 2005: 353). О бедности сирот в сказках Е.Мелетинский подчеркивает, что это было связано с отсутствием принципа распределения добычи, существующего при первобытнообщинном строе. Исследователь отмечает показ обычно в начале сказок о сиротах, живущих в прерии индейцев, изображения бедности и оскорбления сироты, а в конце – его храбрости. В начале сказки изображаемый всегда в грязной, поношенной одежде герой в конце сказки превращается в прекрасного юношу (Tursunov, 1977: 48-49). Относящийся к этому вопросу в социальном контексте борьбы верха с низом, слабого с сильным О.Алиев подчеркивает, что подобные сказки начинаются с описания нищей жизни героя и завершаются достижением им счастья (Aliyev, 2001: 22). М.Тахмасиб отмечает, что если сказка раньше была выражением отношения людей к господствующим силам природы, с течением времени стала быть выражением, наряду с теми силами, недавно появившихся и в первое время, как те же природные силы, оставшихся непонятным для человека общественных сил и отношения людей к ним. Героем подобных сказок являются образы слуг-поденщиков, некоторые из которых были лысыми. Е.Мелетинский, исследуя образы сироты в меланезийских сказках, замечает, что у людей этих племен в силу своих мифологических представлений оставшегося сиротой ребенка дядя с материнской стороны брал под свою опеку. А когда ребенок доходил до совершеннолетия, для прохождения через инициацию должна была быть выплачена определенная сумма. Это сумму выплачивал также дядя ребенка. Согласно принципам матриархата, наследство умершего мужчины оставалось племянникам – детям его сестры. При переходе от племенного устройства к семейному, возникает и углубляется конфликт между семьей дяди и ребенком-сиротой, что находит свое отражение в сказках. Из азербайджанских сказок подобный сюжет видим в сказке «Noxudu Keçəl»//«Рыжий плешивый». У плешивого кроме дяди и жены дяди нет никого. Он ходит по крышам. Слышит разговор жены дяди с даргой (начальником ночной базарной охраны – прим. пер.). Мешает их попыткам встретиться. В конце все рассказывает дяде. Дарга умерщвляется, а жена дяди порицается. После этого начинают жить да поживать (Azerbaijanskiye, 2005: 332). Отметим, что «Сказка о плешивом и кази» сюжетно подобна этой сказке. Отсутствие кого-либо кроме дяди у изображенного сиротой и плешивым героя связано с ритуальной семантикой, что можно объяснить как рудимент матриархата.

В изучении происхождения связи между образами сироты и плешивого нам может помочь сказка «Синеглазый Коса (т.е. редкобородый) и плешивый». Так, в соответстывии с сюжетной линией сказки в одном из сел Самуха были два ребенка, с ранних лет лишившихся отцовской и материнской ласки. Этих детей (Тахира и Зохру) люди женят, у них рождается сын, называют его Махаммад. Махаммад утратил отца с самых ранних лет. Именно после становления сиротой на голове Махаммада появляется плешь. «Махаммад по всем признакам превосходил своих сверстников». А это показывает на отличие Махаммада, как плешивого, героя волшебной сказки, от обычных людей, принадлежность его к космическому началу. Однако в трудную минуту к нему на помощь приходят не волшебные силы, а символизирующие их его разум, понимание.

Плешивый связан также с представлениями о празднике Новруз. После редкобородого Косы

самым активным образом в игрищах-представлениях является Плешивый. Корни создания восходят в доисламский период, в искусстве муг (жрец). С течением веков выглядящий бойким, находчивым, простоватым, однако упорно выходящий из всех сложных ситуаций, с чистой душой, представитель простого слоя народа, защитник справедливости, знающий тайны образ превратился в любимого сценического персонажа большинства гаравелли, шуток народа. Некогда у исполнителя роли плешивого имелось две основные маски. Во-первых, маска плешивого-выразителя народных идеалов и чаяний, мстящего за слабых сильным, смекалистого, отважного, сметливого, изворотливого, умного плешивого. Во-вторых, маска кичливого, высокомерного, болтливого, трусливого, безобразного, неумелого, бездарного, нерасторопного плешивого. У плешивого есть отдельный наряд для обеих масок. Ими пользовались соответственно содержанию и замыслу игрищ-представлений. Исполнитель образа плешивого в качестве признака плеши на голову надевал либо вывороченный наизнанку бараний пузырь, или же повязывал на голову белую бязь и папаху надевал наизнанку. И по сей день этот элемент имеет место быть (obrazi: http://azteatr.musigi-dunya.az). А. Халил в своей статье «Структура «Новруза»: архаичный ритуал, календарь и праздник» отмечает наличие двух персонажей в проводимой в праздник Новруза игре «Коса-Коса» двух персонажей, прохождение через реинкарнацию Косы. Здесь Плешивый выступает в роли медиатора. То есть оказывает поддержку в его сакрализации и переходе из хаоса в космос (Xalil // intangible.az)

Образ плешивого можно встретить не только в сказках, но даже и в эпосах. И здесь они своих признаков не утрачивают. В эпосе «Кероглы» в части «Похищение Гамзой Гырата» также есть образ плешивого: «В нижней части меджлиса сидел некий плешивый по имени Гамза, с которым не считались, и к которому не было почтения» (Koroglu, 1997: 8). Этот образ благодаря своей хитрости может обмануть такого молодца, как Кёроглу. М. Иманов отмечает присущесть коварства, свойственного образу плешивости, считающегося непосредственным символом плутовства, Плешивому Гамзе, принявшим в «Поход Кероглы в Тогат» облик сначала табунщика, затем мельника. В качестве причины этого ученый-исследователь указывает участие в генезисе образа плешивого, наряду с другими мифологическими образами, и демонических существ. М. Иманов отмечает не вместимость образа плешивого в форму «абсолютного добра». Причиной этого указывает связь образа с представлениями Среднего мира в тюркской мифологии. Исследователь в книге «Архаические корни смеха», в статье под заголовком «Златовласый герой и Плешивый», отмечает, что в сказках у существ, принадлежащих к потустороннему миру, наряду с длинными волосами и бородой, отсутствие волос также является показателем силы и могущества. Обобщая существующие о плешивом мнения, отмечает, что плешивость как факт изменения, превращения кроме В.Я. Проппа и Е.М. Мелетинского подтверждают и Е. Турсунов и А. Аскер. (İmanov, 2005: 109). М.Иманов, опираясь на связывание А.Аскером происхождения образа плешивого с Главным богом Тааз-каном (плешивый хан) и мифологемоq матерью-Землей в тюркской мифологии, подчеркивает лысину как признак связанности с сверхъестественными силами. В результате же отмечает объединение образом плешивого в себе признаков сверхъестественных сил, демонических существ и златовласого героя. (İmanov, 2005: 114).

Ссылаясь на сказочную эстетику, Е.Турсунов отмечает идеализацию в сказках слабого. Это униженное положение плешивого, его бедность, сиротство, оскорбление всеми или же ненависть всех со временем создало условия для его превращения в героя бытовых сказок (Tursunov, 1977: 177). Е.Турсунов считает образ плешивого типом противоречивого героя, отмечает пересечение в нем коварства и глупости, униженности и необычных способностей. Народная вера награждала плешивого коварством. Волшебные сказки, взяв за основу демоническую сущность плешивого, приписали плешивому необычные умения, а бытовые сказки умения заменили ловкостью и разумом (Tursunov, 1977: 177-178).

Образ сироты также представляет собой парадигму первого сотворенного человека. Отсутствие у него родителей, родственников, братьев и сестер, его одиночество представляет собой намек на мифического первочеловека.

Е. Мелетинский по поводу отсутствия у героя отца и матери в якутских и алтайских сказках отмечает, что сказители иногда это «одиночество» рационально изображают как сиротство героя (Meletinski, 1976: 272). Это одиночество представляет собой семантему того, что герой является первичным предком. Так, это отсутствие символизирует хаос. До сотворения долж-

но быть некое ничто – Хаос, на почве которого было бы сотворение. С другой стороны, это можно связать с обрядом инициации. Так, в момент достижения совершеннолетия до изменения статуса герой преднамеренно лишается всего с тем, чтобы возродиться в новом статусе. В начально-прелиминарной стадии переходных ритуалов, изображенных В.Геннепом, неофит изолируется от среды проживания. Если в сказках, начинающихся мотивами «завещание», «уход из родительского дома», «мачеха», герой внутри сюжета изолируется от среды проживания, в сказках, начинающихся с атрибута «сиротства» герой представляется в уже изолированном виде. Иногда параллельно с этим, обретение героем «плешивости» или же изображение его плешивым является указанием на его демоническое начало. Демонстрирует ритуальную смерть героя, существование в царстве мёртвых.

А в сказке «Göyçək Fatma»//«Красавица Фатима» атрибуты сиротства и плешивости даны как атрибуты, свойственные различным героям. У лишенной матери Фатимы (вид сиротства) сводная сеста Фатима плешива. И это отражает в себе отрицательные моменты плешивости. Согласно казахским верованиям, сестра Дьявола плешива. Образ плешивого связан с потустронним миром, с силами зла. Согласно тюрко-монгольским верованиям, волосы – место приюта, проживания духов добра. В. Пропп полагает, что волосы – место нахождения духа. Утрата волос означала утрату силы. Е.Турсунов отсюда приходит к выводу о том, что плешивый потому несчастлив и невезуч, что он лишен покровительства представляющих добро духов (Tursunov, 1977: 4). Плешивый в сказках уподобляется демоническим существам. Любопытно, что у Плешивого часто не бывает имени. Именуется просто Плешивым. Однако здесь плешивая девушка обладает одинаковым с главным героем именем. Происхождение двух героев, обладающих одинаковым именем, можно связать с мифом о близнецах. А в сказке «Göyçək Fatma»//«Красавица Фатима» негативный оттенок образа плешивого акцентирясь, противопоставляется против героя-сироты. Согласно логике бинарной оппозиции мифологического сознания, первичный предок (герой-сирота) и злая сила сводная сестра (плешивая) даются как противоборствующие стороны. А это уже парадигма борьбы добра и зла, замены хаоса и космоса.

Заключение

Любопытно, что образ плешивого можно встретить и в мировой литературе и кинематографе. Героя фильма «Маска» Стэнли Ипкинса постоянно оскорбляют, унижают его начальник, хозяйка, даже механики в автосервисе. Надев найденную зеленую маску Стэнли превращается в «зеленого плешивого» трикстера.

Другим же образом является созданный в 1911 году французскими писателями Марселем Алленом и Пьером Сувестром образ «Фантомаса». Один из самых знаменитых антигероев французской литературы и кинематографа Фантомас является гениальным преступником. Он, скрывая свое облик, личность, претворяет в жизнь свои преступления под маской «голубого лысого».

В последние годы одним из самых знаменитых образов плешивого мировой литературы и кинематографа является основной антагонистический персонаж всемирно известного цикла романов Джоан Кэтлин Роулинг о Гарри Поттере. Он, пряча свою жизнь в различных предметах, обретает бессмертие. И это напоминает мотив хранения жизни дива в пузырьке, в голубке в наших сказках. Все боятся назвать его имя. Бледное лицо, лысая голова, похожие на змею носовые отверстия представляют собой основные признаки его внешнего вида. Волан-де-Морт в молодости был красив. Изменения во внешнем облике произошли после крестража. Любопытно, что и Волан-де-Морт, и главный герой произведения Гарри Поттер являются сиротами. Как в сказке «Красавица Фатима» плешивый и сирота даны в качестве вражеских друг другу сторон. Само «сиротство» в соответствии с логикой сказки носит семантему не являющегося родным, чужого, принадлежащего царству мертвых.

И Фантомас, и Маска, и Волан-де-Морт напоминают образ трикстера в мифологии. Образ трикстера, считающийся комико-демоническим близнецом культурного героя, находится в серединном положении между сильным и слабым, чужим и своим.

Литература

Азербайджанские сказки. В пяти томах. – Том V. – Баку: Восток-Запад, 2005. – 304 с.
Алиев О. Поэтика Азербайджанских сказок. – Баку: Сада, 2001.
Мелетинский Е. М. Герой волшебной сказки. – М.: Восточная литература, 1958.
Азербайджанские сказки. В пяти томах. – Том IV. – Баку: Восток-Запад, 2005. – 336 с.
Турсунов Е. Д. Генезис казахской бытовой сказки. – Алма-Ата: Наука, 1977.
Образы и маски в играх и представлениях // http://azteatr.musigi-dunya.az/file?id=143&dt=1160
Халил А. Структура Новруза: архаический ритуал, календарь и праздник // intangible.az
Кероглы. Парижский экземпляр / Подговитель И. Аббаслы. – Баку: Озан, 1997.
Иманов М. Архаические корни смеха. – Баку: Наука, 2005.
Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976.
Campbell J. The Hero with a Thousand Faces//http://citeseerx.ist .psu.edu/viewdoc

References

Azerbaijanskiye skazki (2005). [Azerbaijanian fairy tales]. Part V. Baku: Vostok-Zapad. 304 p. (in Azerbaijani)
Azerbaijanskiye skazki (2005). [Azerbaijanian fairy tales]. Part IV. Baku: Vostok-Zapad, 2005. 336 p. (in Azerbaijani)
Aliyev O. (2001). Poetika Azerbaijanskih skazok [Poetics of the Azerbaijani fairy tales]. Baku: Sada, 2001. (in Azerbaijani)
Campbell J. The Hero with a Thousand Faces//http://citeseerx.ist .psu.edu/viewdoc (in English)
Imanov M. (2005). Arhaicheskiye korni smeha [Archaic roots of laughter]. Baku: Nauka. (in Azerbaijani)
Meletinski Y.M. (1958). Geroy volshebnoy skazki [Hero of the magic fairy tale]. Moscow, Vostochnaya literature. (in Russian)
Meletinski Y.M. (1976). Poetika mifa [Myth poetics]. Moscow: Nauka. (in Russian)
Obrazi i maski v igrah i predstavleniyah [Images and masks in games and representations] // http://azteatr.musigi-dunya.az/file?id=143&dt=1160 (in Azerbaijani)
Tursunov Y.D. (1977). Genesis kazahskoy bitovoy skazki [Genesis of the Kazakh household fairy tale]. Alma-ata, Nauka. (in Russian)
Khalil A. Struktura Novruza: arhaicheskiy ritual, kalendar i prazdnik [Structure of Novruz: archaic ritual, calendar and holiday] // intangible.az (in Azerbaijani)
Koroglu. (1997). Parijskiy ekzemplyar [Keroglu. Paris manuscript]. Baku: Ozan (in Azerbaijani)

2-бөлім

ТІЛ БІЛІМІ

Section 2

LINGUISTICS

Раздел 2

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

МРНТИ 16.21.23

Ли В.С.[1], Чэлэмугэ[2],

[1]д. ф. н. профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[2]магистрант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: li-vs@mail.ru, 1228035072@qq.com

ОСОБЕННОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ АНТОНИМИЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РУССКОМ И МОНГОЛЬСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматриваются общетеоретические и собственно лингвокультурологические аспекты исследования антонимичных отношений в разносистемных языках. Дается обзор наиболее распространенных пониманий и дефиниций термина «антоним», представленных в современной лингвистике. При этом в статье разрабатывается концепция широкого понимания антонимии, согласно которой в антонимичные отношения входят не только слова одной и той же части речи, но и разных частей речи, имеющие разные грамматические признаки и выполняющие неодинаковые семантические и синтаксические функции. Материалом для анализа послужили слова и выражения, входящие в антонимичные отношения в русском и монгольском языках. Этот анализ показал, что, несмотря на вполне объяснимые различия, антонимия в русской и монгольской лингвокультурах подчиняется общим правилам категоризации и концептуализации действительности, правилам, присущим человеческому сознанию в целом. Анализ также показал, что антоним тесно связан с другими категориями лексико-семантической системы языка.

Ключевыеслова: антоним, семантика слова, однокоренные слова, части речи, полисемия, грамматические признаки, монгольский язык.

Lee V.S.[1], Tchelemuge[2]

[1] Doctor of Science, Professorof Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
[2]Research Assistant of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: li-vs@mail.ru1228035072@qq.com

Expression features of antonyms relations in russian and mongolian languages

The article discusses the general theoretical and linguocultural aspects of the antonymous relations study in different system languages. A review of the most common understandings and definitions of the term «antonym» presented in modern linguistics is given. At the same time, the article develops to the concept of a broad understanding of antonymy, according to which antonym relations include not only words of the same part of speech, but also different parts of speech and having different grammatical features and performing different semantic and syntactic functions.The material for the analysis was the words and expressions that are part of antonymic relations in the Russian and Mongolian languages. This analysis showed that, despite quite understandable differences, antonymy in the Russian and Mongolian linguistic cultures obeys the general rules of categorization and conceptualization of reality, the rules inherent in the human mind as a whole. The analysis also showed that the antonym is closely related to other categories of the lexical-semantic system of the language.

Key words: antonym, semantics of a word, cognate words, parts of speech, polysemy, grammatical features, Mongolian.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Ли В.С.[1], Чэлэмугэ[2],
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің [1]профессоры, ф. ғ. д., [2]магистранты,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: li-vs@mail.ru, 1228035072@qq.com

Орыс және монғол тілдерінде антонимдік қатынасты білдірудің ерекшеліктері

Мақалада түрлі жүйелі тілдердің арасында антонимдік қатынасты зерттеудің жалпытеориялық және лингвомәдениеттік қырлары қарастырылған. Қазіргі лингвистикада ұсынылатын «антоним» терминінің кең таралған ұғымы мен дефиницияларына шолу жасалған. Сонымен мақалада антонимдік қатынасқа (көзқарасқа) кіретін тек бір сөйлем мүшесі ғана емес, түрлі грамматикалық белгілері мен әркелкі семантикалық (мағыналық) және синтаксистік қызмет жасайтын сөйлем мүшелерінің сөздеріне сәйкес келетін, антонимия ұғымының тұжырымдамасы әзірленген. Талдау жасау үшін материал ретінде орыс және монғол тілдеріндегі антонимдік қатынасқа кіретін сөздер мен сөйлемдер негізге алынды. Талдау барысында түрлі айырмашылықтарына қарамастан, орыс және монғол лингвомәдениетіндегі антонимия шынайы категориялық және концептуалдаудың жалпы қағидасына, адам санасына тән ережелерге жүгінетіні көрсетілген. Сондай-ақ антоним тілдің лексикалық-семантикалық жүйесінің басқа категорияларымен тығыз байланысқаны талдауда анықталған.

Түйін сөздер: антоним, сөз семантикасы (мағынасы), бір түбірлі сөздер, сөйлем мүшелері, полисемия, грамматикалық белгілер, монғол тілі.

Введение

Языковая противоположность рассматривается обычно как усиление простого различия. Язык – орудие познания, с помощью его средств удается отразить в гибких, взаимо переходящих понятиях противоречивую сущность многих сложных явлений. Немаловажную роль в этом играют антонимы – слова, специально предназначенные для выражения противоположности в языке. Таким образом, по своему логико-философскому содержанию языковая антонимия является выражением противоположности.

В других определениях сущность антонимии раскрывается более четко. А.А. Реформатский, называя антонимами слова противоположного значения, распространяет и дополняет определение антонимов: «Здесь соотношение чисто семасиологическое: оно основано на противопоставлении понятий»(Reformatskıı A.A., 1967: 95). Н.М. Шанский более конкретизирует признаки антонимии, называя антонимами слова разного звучания, которые выражают противоположные, но соотносительные друг с другом понятия (Shanskıı N.M., 1972:, 69). Под антонимами здесь понимается противопоставление не просто понятий, а соотносительных друг с другом понятий. Но с другой стороны, А.С. Тихонов утверждает, что «антонимы – как лингвистическое явление – должны изучаться в терминах значения. Антонимы – это слова с противоположными, но соотносительными лексическими значениями. В то же время лексические значения антонимов так или иначе отражают понятия, поскольку они как единицы языка обладают противоположными лексическими значениями» (Tıhonov A.N., 1976: 19). Термин «понятие» более подходит для логической противоположности. М.И. Фомина называет антонимией «соотносительное противопоставление двух и более слов, противоположных по самому общему и наиболее существенному для их значения семантическому признаку» (Fomına M.I., 1983: 119). Наиболее полное определение дает Д.Н. Шмелев: «Антонимами могут быть признаны слова, которые противопоставлены по самому общему и существенному для их значения семантическому признаку, причем находятся они на крайних точках соответствующей лексико-семантической парадигмы» (Shmelev D.N.. 1972: 202). Здесь указывается на существенный для антонимии признак, по которому противопоставляются слова с противоположными значениями, то есть из данного определения следует, что антонимами являются слова, противопоставленные по одному семантическому признаку, являющемуся частью значения слова, вступающего в отношения антонимии с другим словом.

Эксперимент

Таким образом, можно заключить, что антонимы – это слова, имеющие соотносительные противоположные значения. Поскольку антонимы обозначают соотносительные, логически совместимые понятия, они всегда относятся к

одной и той же лексико-семантической группе. Например, прилагательные *цагаан – хар / белый – черный* относятся к цветообозначениям; *залуу – хөгшин / молодой – старый* обозначают возраст; *бага – их / маленький – большой* входят в лексико-семантическую группу прилагательных со значением размера и т.д.

Важнейшим грамматическим признаком антонимов считается принадлежность их к одной и той же части речи и своеобразная лексическая сочетаемость. Признаки лексической сочетаемости-антонимов определяются их семантическими особенностями. Антонимические отношения слов строятся не на всем объеме их лексической семантики, то есть в своей семантической структуре антонимы имеют как общие, так и различительные элементы. «Способность антонимов иметь общие и дифференциальные семы определяюще влияет на их функционирование, употребление в речи, в текстах. На базе общей семы у них развивается одинаковая сочетаемость, а на основе дифференциальной семы возникает несовпадающая сочетаемость» (Denısov P.N., 1980: 18). Например, антонимы *друг – враг* могут иметь определения *давний, старый, хитрый, коварный, жестокий*, но определения *близкий, интимный, преданный, отличный* относятся только к слову друг. Таким образом, в сочетаемости антонимов отражается их сложная семантическая природа. Это особенно ярко проявляется в многозначных словах, у которых каждое лексическое значение диктует свою сочетаемость, обладает своими дистрибутивными особенностями.

При исследовании антонимов некоторыми учеными высказывалась мысль, что антонимичными могут быть только разнокорневые слова, выражающие качественные понятия. Например, дается такое определение у Р.А. Будагова: «Прежде всего очевидно, что не все слова могут иметь свои антонимы, а только те, которые выражают качественные понятия или имеют те или иные качественные признаки» (Shanskıı N.M., 1972:6). П.Н. Денисов считал, что «антонимические пары образуют преимущественно качественные прилагательные и наречия, а также те существительные и глаголы, которые в своем значении содержат качественный признак» (Denısov P.N., 1980: 102). Например, *плохой – хороший, близко – далеко, добро – зло, беднеть – богатеть, светлеть – темнеть* и др. В Большом энциклопедическом словаре подчеркивалось, что антонимы бывают только у слов, содержащих в своем значении указание на качество. и являются словами обязательно разных корней.

Однако в работе Л.Ю. Максимова «Антонимия как один из показателей качественности прилагательных» на обширном языковом материале о прилагательных представлено, что среди способов образования качественных антонимов префиксальный способ (при помощи приставки не-) занимает ведущее место. Им доказано, что антонимами являются не только разнокорневые слова, но и однокорневые слова. В этой работе впервые исследован центр семантической противоположности лексики – качественная антонимия прилагательных. Но понимание антонимии как одного из признаков качественности прилагательных приводило к сужению понимания противоположности, значительно ограничивало понятие антонимии.

«Ограничение разряда антонимов со стороны семантической (антонимы выражают противоположность только качественных понятий) или структурной (антонимами являются слова только разнокорневые или, напротив, только однокорневые) вряд ли правомерно» (Tıhonov A.N., 1976: 4). Л.А. Вараксиным исследованы однокорневые префиксальные глаголы-антонимы в русском языке. Он отмечает, что «однокорневым глаголам-антонимам свойственны те же определяющие признаки, что и антонимам разнокорневым: в их лексическом значении отражена противопоставленность другому слову; они регулярно противопоставляются в речи; сферы лексической сочетаемости их почти полностью совпадают (Tıhonov A.N., 1976: 20). Данное исследование привело автора к выводу, что сущность явления антонимии не может быть, сведена лишь к качественной противоположности лексических единиц, поскольку разряд слов, являющихся выражением противоположных понятий, при таком ограничении совершенно неоправданно сужается, что затрудняет лингвистический анализ антонимии» как единого целостного явления.

Д.Н. Шмелев утверждает, что «признание антонимами только»-разнокоренных слов не отражает действительного положения вещей, так как выражение антонимических отношений при помощи префикса не-.занимает,- – нехороший, веселый – невеселый и т.д.

Действительно, в русском языке количество однокорневых антонимов велико, и наблюдения исследователей доказывают, что однокорневые слова наряду с разнокорневыми являются абсолютными антонимами. Подробное описание противоположности в лексической системе находим в работе Л.А. Новикова «Антонимия в

русском языке». Автор также утверждает, что нельзя считать антонимами только разнокорневые слова с противоположными значениями, такое определение не учитывает всех возможностей выражения противоположного в языке. Он считает, что «данные слова являются антонимами, если они удовлетворяют одному из следующих требований: 1) слова X и У соответствуют противоположным (контрарным) понятиям, представляют собой крайние члены упорядоченного множества и выражают контрарную противоположность: *молодой – <не старый, не молодой, пожилой> – старый; холодный – <не горячий, прохладный, теплый> – горячий* ит.п. Это наиболее характерный и распространенный вид противоположности: он лежит в основе антонимии слов, содержащих указание на качество; 2) слова X и У выражают противоположность разнонаправленных действий, признаков и т.п. Например, *ускорять – замедлять, сборка – разборка, законный – противозаконный*; 3) слова X и У соответствуют формально противоречащим (контрадикторным) понятиям типа X – не X, но выступают в языке как противоположные, как выражение контрадикторной противоположности (*неистинный –> ложный, неложный –> истинный*). Характерная особенность таких оппозиций – отсутствие среднего,- промежуточного члена».

Из этого следует, антонимия выступает в качестве знаков «раздвоенного» на противоположность единства, одновременно определяя и предел проявления того или иного качества, свойства, действия, отношения и указывая на неразрывную связь противоположности в каждом конкретном проявлении сущности.

Вопрос о разнообразии типов противоположности в языке освещается разными исследователями. Джон Лайонз различает три типа «противоположности»: антонимия, дополнительность и конверсивность. В качестве примера дополнительности приводятся прилагательные single – married «холостой» – «женатый». Характерная черта таких пар лексических единиц заключается в том, что отрицание одного члена пары имплицирует утверждение другого и утверждение второго члена пары имплицирует отрицание первого (Джон не женат – Джон холост и Джон холост – Джон не женат). Антонимия слов иллюстрируется прилагательными big – small «большой» – «маленький». Характерно для них то, что они регулярно поддаются градации, что предполагает различную степень проявления качества (признака), регулярную возможность' сравнения (например, *Наш дом больше, чем ваш*). Третье смысловое отношение Лайонз называет термином конверсивность (например, buy – sell «покупать – продавать).

Л.А. Новиков отмечает, что «основной массив противопоставлений, представляющих ядро антонимии русского языка, образуют слова, значения которых воспринимаются как обозначения качества (хороший – плохой, добрый -– злой) или направленности (входить – выходить, светать – темнеть). По своей форме эти слова могут быть как разнокорневыми (высокий – низкий, живой – мертвый), так и однокорневыми (культурный – некультурный, прилетать – улетать), а по характеру их семантических отношений – соразмерными (легкий – тяжелый, разбирать – собирать: модель X-(0)-Y; действие – противодействие, удар – контрудар: X – Y) и несоразмерными (начинать – переставать, зажигать – гасить: X – Y, т.е. вызывать и ликвидировать что-то; ср. также народный – антинародный)». В соответствии с этим выделяются шесть основных типов слов с противоположным значением: 1) антонимы, обозначающие качество, разнокорневые и соразмерные (легкий – тяжелый, черный – белый); 2) антонимы, обозначающие качество, однокорневые и соразмерные (культурный – некультурный, сильный – бессильный); 3) антонимы, обозначающие направленность, разнокорневые и соразмерные (подниматься – опускаться, вставать – ложиться); 4) антонимы, обозначающие направленность, однокорневые и соразмерные (входить – выходить, действие – противодействие); 5) антонимы, обозначающие направленность, разнокорневые и несоразмерные (зажигать – гасить); 6) антонимы, обозначающие направленность, однокорневые и несоразмерные (думать – раздумать).

Здесь необходимо отметить, что у лексических единиц, обозначающих качество, несоразмерные отношения отсутствуют, поскольку антонимам – качественным словам, обнаруживающим градуальные оппозиции с постепенным изменением качества от одного полюса к другому, свойственны только соразмерные симметричные отношения.

Е.Н. Миллер делит антонимы на абсолютные и относительные. В первом случае противоположность значений безусловна, независима, безотносительна; во втором случае противоположность значений зависима от конкретной коммуникативной ситуации. К первой группе относятся две разновидности антонимов: антонимы, которые обозначают противоположные явле-

ния, процессы, свойства, которые существуют в объективной действительности материального мира, например: выделение – поглощение, замедление – ускорение, замерзание – оттаивание, разъединение – соединение, повышение – снижение, ослабление – усиление и др.; антонимы, которые обозначают противоположные явления, процессы, события, факты, свойства, существующие в обществе, например: возмущаться – восхищаться, волновать – успокаивать, вопрос – ответ, вражда – дружба и др. Ко второй группе относятся две разновидности антонимов: 1) антонимы, обозначающие или характеризующие реально существующие независимо от сознания людей явления, процессы, факты, события, вещи, свойства, между которыми отношения противоположности ограничены какими-либо рамками; противоположность значений таких антонимов является относительной и имеет конкретный характер – применительно к определенной области действительности и в определенном отношении, например: бедный – богатый, ближняя – дальняя, долго – недолго, конец – начало и др.; 2) антонимы, обозначающие или характеризующие явления, процессы, факты, события, вещи, свойства, объективные различия между которыми воспринимаются сознанием субъективно как противоположности в зависимости от установившихся в обществе норм оценки явлений, фактов, процессов, свойств,, в зависимости от конкретных условий жизни человека, от многовековых обычаев, традиций, привычек, от тех или иных ситуаций и т.п., например: безобразный – красивый, горький – сладкий, грешный – святой, плохой – хороший.

Эксперимент

В монгольском языке наблюдается наличие синонимичных пар антонимов: Например, ехэ – бага / большой – маленький; ехэ – жэжэ / большой – крошечный, томо – бага / огромный – маленький, томо – жэжэ / огромный – крошечный. В лексической системе языка антонимы, обозначающие противоположность тех или иных качеств, действий, явлений действительности, находятся в тесном взаимодействии с синонимами, например, при обозначении худобы человека, где антонимичные прилагательные входят в соответствующие синонимические отношения с группой слов, которые по-разному, с разных сторон характеризуют обозначаемый предмет: худой – тощий, костлявый, тонкий, сухощавый, сухопарый} худосочный, исхудалый, истощенный. Аналогично: полный, толстый – жирный, тучный, грузный, пухлый, полнотелый, упитанный, пышный, сдобный, мясистый, дородный. В этом случае ярко проявляется антонимия синонимических рядов.

В.А. Иванова в своей монографии выделяет черты сходства антонимов и синонимов: «...антонимы и синонимы 1) являются разными словами; 2) относятся к одной части речи; 3) входят в одну лексико-грамматическую группу; 4) вступают в антонимические и синонимические отношения, в отдельных значениях; 5) образуют микроструктуры, именуемые антонимическими и синонимическими рядами» (Ivanova V.A., 2011: 28)... В своей работе автор подробно охарактеризовала модели синонимо-антонимических отношений.

Между словами антонимо-синонимической парадигмы существуют два вида связи: радиальная и линейная. Радиальная связь – это такая связь, когда все слова одного синонимического ряда образуют пары антонимов с каждым словом другого синонимического ряда. Например: в антонимо- синонимической парадигме сила, мощь, могущество, всесилие, всемогущество и слабость, бессилие слова *сила, мощь, могущество* образуют антонимичные пары с обоими синонимами противоположного значения.

При линейной связи каждый синоним одного ряда тяготеет к какому-то одному синониму другого ряда. Чаще всего такая связь обнаруживается в том случае, если слова, противопоставленные друг другу, являются однокорневыми: *вежливый – невежливый, деликатный – неделикатный, учтивый – неучтивый.*

В монгольском языкознании классификации антонимов детально не рассматривались. Но на основании существующей в лингвистике классификации антонимов, антонимы монгольского языка также можно охарактеризовать с точки зрения типов самой противоположности, свойственных основным классам антонимов.

Учитывая специфические особенности антонимии и русского, и монгольского языков, в обоих языках, в зависимости от характера обозначаемой противоположности можно выделить три семантических класса антонимов. Первый семантический класс представляют антонимы, выражающие градуальную качественную противоположность и противоположность координационных понятий (*ундэр – набтар / высокий – низкий, зволэн – хатуу / мягкий – жесткий, ургэн – нарин / широкий – узкий). Антонимы данного*

*вида могут обнаруживать в языке*градуальную (ступенчатую) оппозицию, то есть могут предполагать последовательный ряд отрицаний. Например, *халуун – булеэн – хуйтэншэг – хуйтэн / горячий –теплый – прохладный – холодный. Антонимы типа «горячий – холодный»* имеют промежуточный, средний член, служащий своеобразной ¡точкой отсчета^ степени проявления качества. Например*, легкое, нелегкое, трудное,* сложное (*задание); богатый, небогатый, нуждающийся, бедный.*

У антонимов монгольского языка, выражающих качественную противоположность, роль среднего члена чаще выполняет слово с отрицательной частицей «бэшэ»: *дуурэн – дуурэнбэшэ – хоонон / полный – неполный – пустой* (например, о ведре), *хунгэн – хунгэнбэшэ – хундэ* /легкий – *нелегкий – тяжелый* (например, о какой-либо ноше).

Также к данному классу относятся группы обозначений временных и пространственных координат, обладающих ступенчатыми парадигмами: *усэгэлдэр – муновдэр – углводэр / вчера – сегодня – завтра, углов – удэр – удэшэ – нуни / утро – день – вечер – ночь, дээдэ – дунда – доро / верхний – средний – нижний (этаж), ходо – заримдаа – хэзээшъе, огто / всегда – иногда – никогда.*

Разнокорневые антонимы монгольского и русского языков пронизывают самые важные лексико-грамматические классы слов: имена существительные, имена прилагательные, глаголы, наречия, а также некоторые служебные части речи (частицы, междометия). В обоих языках антонимия как лексико-семантическое явление характерна для существительных *(удэр – нули / день – ночь,' эрэ – эхэнэр / мужчина м женщина, газар – тэнгэри / земля – небо нухэр – дайсан / друг – враг, халуун – хуйтэн / жара – холод, хойтозуг – урдазуг / север – юг), прилагательных (гуйхэн – гунзэгы У мелкий – глубокий; номгон – шууяатай / тихий – шумный, зурхэтэй – аймхай/храбрый – трусливый, ургэн – нарин / широкий – узкий, сагаан – хара / белый – черный*), *нщ) счий (ишшэ – тишшээ / туда – сюда, мунеодэр – угловдэр / сегодня – завтра, эртэ – орой /рано – поздно, эндэ – тэндэ / тут – там, туруун – нуулдэ / раньше – после, муугаар – найнаар /плохо – хорошо), глаголов (ерэхэ – ошохо / приходить – уходить, энеэхэ – уйлаха / смеяться – плакать, угтаха – хургэхэ / встретить – проводить, абаха – угэхэ / брать – давать, олохо – гээхэ / находить – терять), местоимений (тэрэ – энэ / тот – этот, ши – би / ты – я*) и др.

Имена прилагательные в монгольском языке в отличие от русского языка не имеют четко выраженных морфологических признаков: они примыкают к определяемым существительным. Например, нонин ном / интересная книга, нонин номой / интересной книги, нонинномоор / интересной *книгой* и т.д.

Прилагательные вступают в антонимические отношения в конкретных лексико-семантических вариантах. Поэтому здесь важным представляется минимальный контекст, под которым подразумевается сочетание прилагательного с существительным. Например, *наш хун – харатайхун / добрый человек – злой человек, найнудэр – муудэр /хороший день – плохой день; шангахун – пула хун / сильный человек – слабый человек, шангахоолой*

* *аалинхоолой /громкий голос – тихий голос* и т.д.

Результаты и обсуждение

Качественные прилагательные в монгольском и русском языках могут выражать в основном отношение к классу антонимов, обозначающих качественную противоположность. Внутренняя градуальная противоположность качественных слов-антонимов находит внешнее выражение в характерных грамматических особенностях их реализации в речи (т.е. в характерной формуле их употребления). Антонимы в русском языке, выражая качественный признак, образуют степени сравнения и употребляются в характерных сравнительных конструкциях: сильный – слабый, сильнее – слабее, сильнейший – слабейший (самый сильный – самый слабый). В монгольском языке степень выражается синтаксически, а превосходная степень – с помощью частиц *эгээ, угаа, тон*. Антонимы в монгольском языке, выражая качественный признак, образуют степени сравнения так: *эгээехэ – эгээ бага / самый большой – самый маленький.*

Разнокорневые антонимы-прилагательные в монгольском языке по лексическим значениям различаются в зависимости от того, что обозначают:

1) цвет, вес, объем, размер, температуру: (сагаан – хара / белый – черный, ехэ – бага / большой – маленький, ута – богони / длинный – короткий, зузаан – нимгэн / толстый – тонкий, хуйтэн – халуун / холодный - горячий).

* Томо,хундэ, хунгэн – ямаршье шагай наадандаоорынонсо уургэтэй / Большая, маленькая, тяжелая, легкая – любая косточка имеет в

игре свое предназначение (Ц. Номтоев. Хониной шагайнууд / Бараньи бабки); Удааньэмээлээтохоод, дуроогэйнъутабайхаданьбогониболгонтаа-руулжа, мордобоб / Медленно наложив потник, длинное стремя подогнав под короткое, я сел на коня (Ц-Ж. Жимбиев. Галмогойжэл / Год огненной змеи).

** порядок расположения предметов (явлений) и слова, выражающие понятие пространства. Например: (доодо – дээдэ / нижний - верхний, дутын – холын / близкий – далекий, баруун – зуун / правый - левый, хойтозугэй – урдазугэй / северный – южный).

Дасанайъургуулигурбаншатаболожохубаардагбайгаа: дээдэ, дунда, доодо / Школа дацана делилась на три ступени: высшая, средняя, ы ижняя (Ш. Чимитдоржиев. Урдасагайбуряаднургуулинууд / Бурятские школы в ранние времена); Эдэзуналангуудайхамагайбаруунзахадазуунтээгээнорхигорхонбутуу сарай залгажабаринанхабтагархарамодонгэр (Х. Намсараев. На утренней заре).

** качество предмета: (хуушан – шэнэ / старый - новый, сэбэр – муухай / чистый - грязный, наш - муу / хороший - плохой, зевлэн - хатуу / мягкий - твердый, унэгуй – унэтэй / дешевый - дорогой, ургэн - уужам / широкий – узкий).

Заключение

Сопоставительный анализ антонимичных отношений в русском и монгольском языках показывает, что, несмотря на некоторые отличия, антонимия в принципе базируется на общих логико-смысловых связях и отношениях, присущих человеческому сознанию как таковому, С другой стороны, антонимия тесно связана и взаимодействует с другими категориями лексико-семантической системы языка, прежде всего с синонимией и полисемией языковых единиц.

Литература

Реформатский А.А. Введение в языковедение / А.А. Реформатский. – М., 1967. – 542 с.

Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка : учеб. пособие / Н.М. Шанский. – М., 1972. – 326 с.

Тихонов А.Н., Емельянова С.А. Антонимы и словообразование / А.Н. Тихонов, С.А. Емельянова // Вопросы общего и русского языкознания : сб. науч. трудов Ташкентского ун-та. – Ташкент, 1976. – С. 126-131.

Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология : учеб. пособие / М.И. Фомина. – М., 1983. – 355 с.

Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика : учеб пособие / Д.Н. Шмелев. – М., 1972. – 335 с.

Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы ее описания / П.Н. Денисов. – М., 1980. – 253 с.

Иванова В.А. Логика и семиотика языка науки: Автореферат дисс. доктора филос. наук. – Новосибирск, 2011. – 48 с.

References

Denısov P.N. (1980). Leksika russkogo yazyka i printsipyyeye opisaniya[Russian vocabulary and principles of its description]. – M., – 253 p. (in Russian)

Fomına M.I. (1983). Sovremennyy russkiy yazyk. Leksikologiya: tutorial [Modern Russian language. Lexicology]. – M., – 355 p. (in Russian)

Ivanova V.A. (2011). Logika i semiotika yazyka nauki: Avtoreferat dıss. doktorafılos. nauk. Novosıbırsk,[Logic and semiotics of the language of science].- 48 p. (in Russian)

Tıhonov A.N., Emelıanova S.A. (1976). Antonımyı slovoobrazovanıe: collection of works.[Antonyms and word formation] – Tashkent, -p. 126-131. (in Russian)

Shmelev D.N. (1972). Sovremennyı russkyi ıazyk. Leksıka: tutorial[Modern Russian language. Vocabulary]– M– 335 p. (in Russian)

Reformatskıı A.A. (1967). Vvedenıe v ıazykovedenıe[Introduction to Linguistics]. – M., 542 p. (in Russian)

Shanskıı N.M. (1972). Leksıkologııa sovremennogo russkogo ıazyka: tutorial [Lexicology of modern Russian language]. – M., 326 p. (in Russian)

IRSTI 16.31.02

Alkebayeva D.A.[1], Amirov A.J.[2],
Alimtayeva L.T.[3], Kurmanzhanuly B.[4],

[1]Doctor of Science, Professor, [2]Associate Professor, [3]Associate Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
[4]Deputy Head of the Kazakh Language Department
of the of National Language Translations Center of CNR, CNR, Beijing,
e-mail: alkebaeva@mail.ru, abdibek71@mail.ru, lazalim72@mail.ru, berknur318@126. com

SPECIAL PURPOSE LANGUAGE

This article discusses the formation and development of a special purpose language that has recently appeared in linguistics. It is necessary to integrate the results of language research into the educational process of modern Kazakhstan into a special, purposeful, comprehensive, pragmatic intercultural communication that meets modern requirements. One of such directions is the special purpose language in Russian NCC, English (LSP). This article describes the reasons for the emergence of the language, the factors influencing it, its scientific and terminological character. Functional style of the special purpose language, its connection with the register, genre features, lexical units, conjugation of words, words from other language combinations, numerical and artificial symbols, terms of literary language, use of professional slang.

Key words: special purpose language, lexical units, conjugation of words, terms, numerical and artificial symbols.

Әлкебаева Д.А.[1], Әміров Ә.Ж.[2],
Әлімтаева Л.Т.[3], Құрманжанұлы Б. [4],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің [1]профессоры,
ф. ғ. д., [2]доценті, ф. ғ. к., [3]доценті, ф. ғ. к., Қазақстан, Алматы қ.
[4]ҚХР Ұлттар тіл-аударма орталығының Қазақ тіл бөлімі бастығының орынбасары, ҚХР, Пекин қ.,
e-mail: alkebaeva@mail.ru , abdibek71@mail.ru, lazalim72@mail.ru, berknur318@126. com

Арнаулы мақсатты тіл

Бұл мақалада соңғы уақытта лингвистикада пайда болған арнаулы мақсаттағы тілдің қалыптасуы, дамуы қарастырылады. Заманауи талаптарға сай арнайы мақсатқа бағытталған, кешенді, прагматикалық мәдениет аралық коммуникацияда арнаулы мақсаттағы тіл зерттеулерінің нәтижелерін қазіргі Қазақстанның білім беретін үдерісіне қосу қажет. Сондай салалардың бірі – арнаулы мақсаттағы тіл, орысшасы ЯСЦ, ағылшыншасы (LSP). Бұл мақалада арнаулы мақсаттағы тілдің пайда болу себептері, оған ықпал еткен факторлар, оның ғылыми-терминологиялық сипаты туралы баяндалады. Арнаулы мақсаттағы тілдің функционалды стилі, регистрмен арақатынасы, жанрлық ерекшеліктері, ондағы лексикалық бірліктер, сөзжасамдық құбылыстар, басқа тілдің бірігуінен жасалынған сөздер, сандық және жасанды символдар, әдеби тілден жасалынған терминдер, кәсіби сленгтердің қолданылуы қарастырылады.

Түйін сөздер: арнаулы мақсаттағы тіл, лексикалық бірліктер, сөзжасамдық құбылыстар, терминдер, сандық және жасанды символдар.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Алкебаева Д.А.[1], Амиров А.Ж.[2],
Алимтаева Л.Т.[3], Курманжанулы Б. [4],
[1]д. ф. н. профессор, [2]к. ф. н. доцент, [3]к. ф. н. доцент
Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[4]заместитель начальника отдела казахского языка Центра народных языковых переводов КНР, Китай, Пекин,
e-mail: alkebaeva@mail.ru, abdibek71@mail.ru, lazalim72@mail.ru, berknur318@126. com

Язык специальных целей

В данной статье рассматривается формирование и развитие языка специального назначения, который в последнее время появился в лингвистике. Необходимо интегрировать результаты языковых исследований в образовательный процесс современного Казахстана в особую, целенаправленную, комплексную, прагматичную межкультурную коммуникацию, отвечающую современным требованиям. Одним из таких направлений является язык специального назначения на русском языке NCC, английском (LSP). В статье описаны причины возникновения языка, факторы, влияющие на него, его научный и терминологический характер. Функциональный стиль языка специального назначения, его связь с регистром, жанровые особенности, лексические единицы, спряжение слов, слов из других языковых сочетаний, числовые и искусственные символы, термины литературного языка, использование профессионального сленга.

Ключевые слова: язык специального назначения, лексические единицы, спряжение слов, термины, числовые и искусственные символы.

Introduction

The focus of linguists is the emergence of such spheres as language, language and culture, language of special purpose, and systematization of their scientific basis is essential for science.

In modern linguistics and methodical literature, the concept of language for special purposes has become widely used. P.Stevens, J.Svales, T.Hutchinson, A.Waters, Plekhan Alekseev, etc. p. (Stevens P.1977: 145, Svales J, 2004: 54, Hutchinson T., Waters A 1987: 65. Alexeyev PN, 1988: 62). In the works of these scientists, definitions, rules regarding the language of special purpose are considered in connection with the functional transformation of the language, and therefore provide a quality and effective communication in a particular area.

In the general scientific literature, scientific views on the structure and content of the language of special purpose, scientific-theoretical issues are different. In modern linguistics, scientific terminology, such as languages, interdisciplinary, functional styles, registers, and genres, which are closely related to a specific target language, can provide the structure and content of a language concept for specific purposes.

In order to achieve these goals, the following objectives must be achieved:

1) To study the history and development of the concept of special purpose language, to define its scope;

2) the special purpose language is used to compensate for the needs of the modern language of the consumer;

3) to determine the ratio of «special purpose language» in modern linguistics to «intercultural», «functional style», «register», «genre»;

4) analyze the business language in Kazakh and determine its results;

5) show the main scientific, methodological and general language aspects of the special purpose language for the Kazakh language.

All this leads to the need to communicate in intercultural communication to optimize special cultures, so it is necessary to learn a special language.

In the integration and accumulation structure you can use different text levels (words, phrases, phrases, super-economic units) and much more. An attempt is made to combine the results of the analysis. Special-purpose language has a text analysis methodology and rhetorical measures are also applied to a certain extent within the framework of cognitive and communication strategy.

The emergence and development of the concept of «special-purpose language» is closely related to the historical division of labor. «Language for special purposes» is a language designed to ensure mutually beneficial communication in a specialized and specialized subject in a generalized and concentrated language.

There are 3 dimensions for the language of the specialty:

1. Multidimensional internal format (subject area);

2. Functional style (scope of activity);

3. Relationship conditions; (participants of communication – owners of specialties).

The latter criteria are stable, and the first two may differ depending on the degree of abstraction, and special vocabulary languages are used as linguistic tools of speech. In contrast to the special-purpose language, functional styles are conditional on one-dimensional subjects. The «special purpose language» is recommended for improving the communication of professional staff and then introduces an interdisciplinary concept that describes the general knowledge of the subject in the subject area for a certain level of abstraction and for the final goal.

Intensive development in modern society, society, technological changes and intercultural communication in different special places, the need for language-specific research and scientific concepts require. Therefore, it is also important to consider and develop areas of computer linguistics (computational linguistics) in this area, and there is great potential for this. The problem of special-purpose language, which is a new field of modern linguistics, is an area specially considered for Kazakh linguistics.

Experiment

In modern linguistics, special-purpose language has long been studied. As required by different traditions, the use of the language for special purposes is socially and historically significant in terms of communication. Special-purpose language has been separated from the point of view of historical linguistic aspect. With the emergence of different divisions of labour, knowledge and concepts have been acquired in different professions. It has been the focus of the special knowledge language, it has acquired knowledge in various fields, and it has accumulated the language used by various scientific disciplines and its specialists, as well as the vocabulary of production and consumption. The concepts of «special purpose language» and «functional style», «register», «genre» in modern linguistics are interrelated.

The language of the special task is mainly communication, which provides spoken services in relation to the profession in relation to people. The concept of the special purpose language is composed of oral and written discourse in the form of text. They come from a variety of studies adapted to specific (professional) topics to address specific topics. A language text for special purposes is a text that is constantly compiled and accumulates a special knowledge base in which language units are stored.

In the second half of the twentieth century, special-purpose language has gone through new stages of its development. The special targeting language was used in English for international communication, technology, global communication in global trade and intercultural processes, i.e. to focus on a specific English language.

The process of internationalization and English philosophy in public life has often been a process. Its main reasons are international exchanges, international conferences, transnational research, international projects, consortia of enterprises and institutions, global scientific, industrial, educational processes and other types of Internet communications, e-mail, broadcasts in English, magazines published in English. L.S. Scherba's scientific discoveries have this problem. The functional peculiarities of the language in speech situations are analyzed. It consists of several stages

1. In the 1930s, it was necessary to create an artificial language in a certain area,
2. The 50-60s of the 20th century depend on functional stylistics.
3. Depending on the mission of the English language.

The major initiative of this industry is closely related to the full English language's profound vision of the language of professional communication in 1962.

Both in Russia and abroad there are many variations of the term «language for special purposes». K.Y.Averbukh singles out the presence in German-speaking countries of the name Fachsprachen, in English-speaking countries – Languages for special (specific) purposes, in French-speaking industries: France medicale, France chemie, etc., which indicates the existence of their own names of the language of scientific communication in different countries. However, despite the ambiguous nature of the terminology, the need to recognize the language of science or language for special purposes has become apparent. «The first European symposium on «language for special purposes», i.e. the language used in various fields of human activity, such as medicine, law, education, etc., was convened in Vienna in 1977. (Averbukh, K.Ya. 2004: 215). A language for special purposes is a set of natural or natural-artificial language means, used in any field of knowledge and / or activity mainly for the transmission of subject information and reflecting the conceptual apparatus, which is not the property of the majority of native speakers of a given national language» (Khomutova T.N. 2007: 74).

Special-purpose language is a language necessary for international communication. The emergence and development of the conceptual concept of language consists of the following three platforms: historical (pragmatic), linguistic and linguistic-hydraulic.

T. Hutchinson and A. Waterstars are based on two major historical events that influenced the special purpose language: 1) the end of World War II and 2) the oil crisis (Hutchinson T., Waters A., 1987: 87). Major historical events in the life of society have had a significant impact on the emergence and development of the special purpose language concept. The crisis of the 1970s and the unprecedented growth in scientific and technological development, economic activity and especially the need for English due to economic power, English becomes an international language, etc. E. The main factor in the formation of a special-purpose language.

Post-war development and post-crisis training required English as well as the language of specialization. English is not now an «art language for the arts», but the fate of English is devoted to the needs of people.

T. Hutchinson and A. According to Vaterer, the second factor in the language sector, which has the greatest impact on the development of special-purpose languages, is the major revolution. (Hutchinson T., Waters A., 1987: 55). In order to change the formal paradigm of the already established language science, it was necessary to pay attention to this problem. Linguists now need to focus on language learning for formal communication rather than for formal, language-specific situational contexts. T. Hutchinson and A. According to Waterers, the third reason is related to the purpose of learning: firstly, language change has led to changes in communication, and secondly, to motivated learning and the need to meet the individual needs of the student to understand the need to change the content. In modern linguodidactics, special language theory is called personality theory.

In order to analyze the «special purpose language» experiment in modern linguistics, it was suggested that the concepts of «functional style», «register» and «genre» are closely interrelated. The experimental sample was formed from a special target language (O.A. Zyablova). 2005: 39, Kravtsova O.A., Yastrebova E.B. 2012, 30, Averbukh K. 2004: 92, Gwishiani N.S. 2013: 101, Moskalenko P.I. 2017: 328).

1. Functional style. Special purpose language» is a form of functional style, a new form. «Special-purpose language» and functional style are interpreted as one of the modern linguistic or other socially significant areas of communication and literary language, depending on the peculiarities of communication in this area. Depending on the nature of the functional style and relationships in different areas of human activity, the peculiarity of each style is the functionality of the language in this area. Functional style of language is directly connected with socially significant sphere of public speeches, in other words, sphere of dialogue and activity. Functionality of functional style depends on language function. The basis of functional style is divided into the following ones: 1) type(s), 2) activity of an individual (relations), determines the communication function of a person in the process of social speech communication, with the outside world, in the process of social interaction. Changes in social and industrial relations lead to changes in their speech, so today there is a variety of functional styles. Different styles interact with the classification of new functional styles. There are open systems with a central core and periphery (peripheral devices) of functional styles. The basic center of functional styles depends on language which is characteristic for the same style, and in extreme areas non-linguistic stylistic approaches are used. On the contrary, «Special-purpose language» is not limited to the thematic area of functional style and is intended for communication with professionals and non-experts in this area. The concept of «special purpose language» and the concept of «functional style» are common, and the communication function is the same.

2. The term «register» is associated with the name of M.Halliday (Halliday M.A. 1978: 16). This term is widely used in sociology, stylistics, «style of speech» in applied linguistics and to define the processes of change of function in the language. The register shows the functionality of the language in different situations. This term has undergone various changes in the development of structural and functional linguistics. The first meaning of the register is a typical text of typical lexical grammatical units. The register represents a functional type of language in different contexts. The register acts as an intermediary between the text and social context. It is characterized by three dimensions in each case (situational type) in relation to the actual value estimation:

– sphere – social sphere, subject area;

– social role of communication between participants;

– Normal role of language (jazz, verb, genre, literary and non-literary).

A language function that serves three dimensions of the situation:

– a conceptual view of practice;

– social relations and interpersonal support;

– create a text text.

The register is a functional language, a semantic concept, a concept typical of specific concepts of the situation field. The concept of the register is sometimes directly related to the concept of «special purpose language». However, it should be noted that there is a radical difference between these concepts. The conceptual register is much broader than the «special target language». «Special-purpose language differs from language that is directly related to the use of human language, so that one can move to roles depending on the context of the speech act. R. This is usually seen in three P's: official, neutral and neophytic. R. Glazer identifies five typical numbers: 1) «Lady» (the only one on the top floor of the third floor); 2) official (Visitors to the museum should immediately climb to the second one); 3) trustworthy (don't worry, you can hang up on the third floor); 4) without inscriptions (Porsuk upside down); 5) «Intimate» (FAMILY) (Don't worry, guys!). 2. The same as the language subsystem (Glaser R.)

Register classification is a heterogeneous set of linguistic structures of business, legal, scientific and technical English language.

3. A special target language is considered a genre. The genre is a semiconductor semiconductor system with its own content and speech. The content plan or complex structure of the genre represents extreme factors, in particular, social actions, communication situations, participants and roles, activity, content of the topic. According to scientists, the special purpose language genre belongs to the type of oral and written text. Social context text, which is communicative and defined by certain formalities, is a new type of text. The American scientist J. Svales describes the genre as follows: «A common form of language unit genre, widely known to audiences in connection with the general profession of communicating with ordinary professionals» (Svales J. 2004: 54).

Definitions of modern linguistic genres are closely linked to sociolinguistic research, as the genre is seen as a form of sociolinguistic analysis. Genres are now changing in all fields of science.

A layout plan or language units corresponding to the entire structure, i.e. lexical, grammatical, stylistic, graphic, composite, etc. Д. Through language units the genre is formed in time and space. The concept of the genre corresponds to the level of discourse as a result of the use of linguistic multi-dimensionality.

The genre of special purpose corresponds to the characteristics of the register, as well as the compatibility of general language measurements directly related to the literary abilities of the language at each level of the special purpose language system.

4. Interlinear understanding. His appearance was the result of contact with people. They have to deal with a limited topic, even if they do not speak a foreign language, and use the most commonly used commercial languages. The multidisciplinary concept was used in the twentieth century to describe «special-purpose language» (e.g., the term «seafarers and lawyers»). Based on this explanation, in the Basic English language, which was created in the 1930s to facilitate the learning of a foreign language, Chapter Ogden teaches foreign languages. It has a limited set of 850 words and syntax rules. This concept has some intricate interweaving, which is usually a combination of foreign languages in higher education institutions, lawyers and metallurgists, so it is impossible to avoid mistakes in terminology, so the concept of special purpose language is a «functional style». «Register, Genre and Functional Diversity of Languages by different authors. There are ways. Currently, a foreign language is limited to the inter-lingual connection with the thematic range, which is interpreted as a set of lexical and grammatical structures.

Result and discussion

This article discusses the linguistic aspect of the special purpose language. Intensive growth of English business predetermines the growth and development of other components of the ASC (ESP). The analysis of genre, body and functional linguistics has had a great impact on the development of the ASC (ESP). The use of English as a means of interactive communication and interaction between non-English speaking speakers has a significant impact on various EAC (ESP) programs. Functional multilingualism, which, as mentioned above, ensures normal and effective communication of language specialties. The language of the special assignment itself is considered to be full of functional diversity, in particular limited research and communication. The Kazakh language is not yet fully understood and is still young. But it is time to write about the work in this field and the specialists who teach it. Most native English speakers (LSP) speak business English, and in Kazakh they are closely linked to the basic laws of the industry. For example,

K.P.Chilingaryan describes the JCC for the Russian legal field (K.P.Chilingaryan 2014: 145-150). This law is characterized by the Kazakh language. The language of special targeting occurs with each level of the national literary language. Their heads can be described as follows. The most frequently used language units in the special purpose language genre are words from the general literary language, for example, in physics: «acceleration», «value» in the economy, etc.

Word processes from lexical elements of Latin and Greek languages. For example: aqua, hydro, etc;

– Hacking words from other languages:

– Digital and artificial symbols (in mathematics, genetics);

– terms developed on the basis of a common literary language (trial and error method, method of perversion and fraud in politics);

– professional slang; professional (speculator on the stock exchange), bruises (bruises);

– Brands and names. For example: aspirin, show and many other things.

Special-purpose languages are languages that are specifically limited (profession, profession, discipline, science) in a particular field of specialization. It will also provide additional tools to explain the low level of abstraction and specialization of professionals. For example, textbooks, teaching aids, teaching aids. At the same time, special knowledge can be obtained through certain axioms and truths (laws of energy conservation, law of attraction, transition from number to quality, etc.). Д.). This is why the interplanetary concept can be understood as a «special purpose language».

The «special purpose language» is in turn recommended for improving the communication of professional staff and then introduces an interdisciplinary concept that describes the general knowledge of the subject in the subject area for a certain level of abstraction and for the final goal.

Not all resources of all semantic and syntactic natural languages are fully used in all communication situations. This is why participants in communication create lexical and grammatically interdisciplinary interventions. In addition to the historical reasons, the method of individually oriented learning proves that linguistic development of special purpose takes place in two directions: linguistic and linguistic and waterdectic. On the one hand, it was connected with the functional study of the system-structural formation of the language, and on the other hand, it was connected with the method of teaching as a tool of special purpose language communication. That is why all linguistic or linguistic-hydrodactic researches of such scale are considered as functional grammar. This is a constant link between special-purpose language as a form of linguistic and linguistic-hydrodactic research.

To create a special-purpose language, you must provide scientific literature relevant to the field. To create a «special purpose language» in the business field, you should refer to the relevant scientific literature. In Kazakh, TA Tasmagambetov, D.O. Belinov, «Accounting and Analysis» (2002), Z.A. Askarova, «Business Valuation» (2007), village Toksanbayev, «Dictionary of Russian-Kazakh Business Plates» (2008). This dictionary contains about 1500 words and phrases used by businessmen and brokers. T. Apuov, «Kazakh business» (2010); Abdilmanov, «Scientific and practical basis for the formation of a special industrial language» (2012); B. Makysheva, «Monetary circulation and credit» (2012) can be used (Tasmagambetov T.A., Abenov D.O., 2002, Askarova Z.A., 2007, Toksanbayev S., 2008, Apuov T., 2010, Abdilmanov A., 2012, Makyshev B., 2012).

The terms that rank first in the Special Purpose Language dictionary. Terminology is a set of names that serve to compensate for its communication needs by defining the system specificity of the concepts of a particular industry. Business terms derive from Latin, Greek, French, English, Italian and other terminology, depending on the development of business, development and stabilization of business, so include the Latin alphabet, rent (lease), deposit, earnings, mortgages from the Greek language, discounts (deductions) from English, know-how (francophone), force majeure (force majeure) are typical for all types of business.

Special-purpose language should be metatolized in each field of science. This also requires a scientific dissertation. Metallic is a specialized language. The main thing is to have terms from the national language dictionary. Let's look at the word «tax», which consists of one lexical unit. Tax breaks, tax system, tax rate, profit tax. The word «tax» refers to both pronunciation and verbal phrases, which complements the text content of the special purpose language. Taxation, taxation, taxation, taxation, taxation, tax stability, tax refunds.

According to Musagaliyeva, 60 per cent of business terms in Kazakh have the Kazakh equivalent, 15 per cent have been partially translated and 25 per cent have not been translated (Musagaliyeva A.K., 42).

Trading floor, market, barter, voucher, dealer, distributor, futures, leasing (commodity duties)

in business. These include historical protectors, merchants, pajinas. For example, business exchanges are used in the special use language: allegri (lottery), gambling (sharp price changes), hawk (foreign wholesale carrier), roof (high price, high interest rates, high interest rates) Particle, project starting from scratch, bullish hour (steady growth in the stock market), bearish hour (steady decline in the stock market). Brief words: AIDA (enthusiasm, readiness to act), used in the preparation of the dealer, designer, KAF (cost and transportation), FOB (price at the airport), etc.

The terms «special purpose business language» should be described, amended, unified, standardized. Frequently used business terms are grouped in a central field, and its periphery is supplemented by rarely used terms. Business terms in Kazakh are semantically rich, structured and developed in accordance with the development process in society.

It should also be taken into account that the discussion in this area is different. Thus, lexical and grammatical limitations limited to communication are considered part of a special purpose language that uses artificially modelled means of communication, with the aim of investing in the process of communication in a language that describes a specific subject area and in the teaching of a foreign language for specific purposes. Registration has three levels: informal, formal and neutral. Less or less free to choose a language tool (informal or neutral) when communicating with one person in the same social environment; when communicating with strangers, language tools are chosen – supporting the language repertoire (e.g. communicating with an employee, doctor or judge, avoiding verbal abuse, usually advocating for verbal behaviour). Language is a means of communication and a method of learning. Knowledge is the answer to an action that strikes the mind and results in a result.

Each function explains the potential meanings of this type of situation. Each of the potential values in this situation speaks only about some of them. In this case, the set of treaties is a concept that ensures the continuity of the text and its continuity between the social and semiotic environment. By analyzing the careful selection of grammatical and lexical units in a special text, we can define the composition and restore the social situation.

Inference

After all, a specialty language is a new field of study. The industry has its own history of development, prerequisites and scientific and theoretical basis. The special-purpose language industry has not been formed at once. The first foundation of this industry began to be formed from the division of labour. This was due to the need for English language skills, the results of international communication and communication, and the demand for various professions. For example, language courses for special purposes can also be found in Russia (http: prosv.ru).

As a result of scientific researches of scientists in the field of foreign linguistics there appeared. The language of special targeting is an area with specific features, although it is closely related to the spheres of «functional style», «register» and «genre». This is why this field is closely related to such areas as genre types, functional style, computer linguistics, and speech communication. These lexical and grammatical units of linguistics, as well as certain communicative dimensions have special vocabulary terms, and the relevance of this industry research is in demand by the public. Register is a multidimensional concept, which is a unit of language specification at the level of discourse. A multivariate combination that describes a language at the speech level is used to describe the discourse in a three-dimensional system. This, in turn, includes numbers such as subtitle language and measurement functional style such as genre and communication.

«Special-purpose language», in turn, is a very important area of communication for professionals and professional contacts in this field. Special-purpose language is communication that provides speaking services in relation to a particular profession in the face of people. The special task language is written in the form of an oral and written speech. This is the type of text that is created on specific (professional) topics to talk to a specific professional speaking service.

This requires that modern intercultural communication be considered as scientific concepts and special linguistic areas of the special language, so it is also important to develop and improve the special language, which has great potential.

Әдебиеттер

Strevens P. Special purpose language learning: A perspective // Language Teaching and Linguistics Abstracts. – 1977. – N 10. – P. 145-163.

Гвишиани Н. Б. Язык научного общения (вопросы методологии). – М., 1986. – С. 219.

Swales J. M. Research Genres. Explorations and Applications. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – P. 54.

Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A learning-centered approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Алексеев П.М. Частотные словари и приемы их составления // Статистика речи. Отдельный оттиск. – Л., 1968. – С. 62.

Авербух К.Я. Общая теория термина. – Иваново, 2004. – 252 с.

Хомутова Т.Н. К вопросу типологии функциональных стилей // Актуальные вопросы современного университетского образования: Материалы X Российского-Американской научно-практической конференции 14-16 мая 2007 года. – СПб. – С. 296-300.

Зяблова О. А. Принципы исследования языка для специальных целей: Дис. ... д-ра филол. наук. – М., 2005. – С. 314.

Кравцова О.А., Ястребова Е.Б. Английский язык для специальных и академических целей. Международные отношения и зарубежное регионоведение: Учебное пособие. В 2 частях. Часть 2. Уровень С1. Ч. 2. – М., 2016. – С. 231.

Гвишиани Н.Б. Язык научного общения: Вопросы методологии. – М.: ЛКИ, 2013. – С. 280.

Москаленко П.И. К вопросу о понятии «язык для специальных целей» и термине, его обозначающем // Молодой ученый. – 2017. – №19. – С. 410-414.

Halliday M. A. Language as Social Semiotic. – London: Edward Arnold, 1978. – P. 145.

Чилингарян К.П. Английский для специальных (АСЦ) целей в современном обществе // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 3-1. – С. 145-150.

Тасмағамбетов Т.А., Әбленов Д.О. Бизнес есеп пен талдау. – Алматы, 2002.

Асқарова Ж.А. Бизнесті бағалау. – Алматы: Заң әдебиеті, 2007. – 194 б.

Тоқсанбаев С. Орысша – қазақша бизнес – биржа жаргондарының сөздігі. – Алматы: КИЕлингвоелтану инновациялық орталығы, 2008. – 200 б.

Апуов Т. Қазақша бизнес. – Алматы, 2010.

Әбділманов А. Арнаулы сала тілін қалыптастырудың ғылыми-практикалық негіздері. – Алматы, 2012.

Мақышев Б. Ақша айналысы және несие. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

Мусағалиева А. К. Қазақ тілінде бизнес терминдерінің даму үрдісі. – Алматы, 2014.

References

Abdylmanov A. (2012) Scientific and Practical Basics of Formation of a Special Industrial Language. Almaty. 2012. 217 p.

Alexei P. M. (1968) Frequency Dictionaries and Techniques and Status [Statistics of Statistics]. Separate socket. Л., 1968. 62 p.

Apulov T. (2010) English business. Almaty. 2010. 159 p.

Askarova Z.A. (2007) Business assessment. Almaty: Legal Literature. 2007. 194 p.

Averbukh, K.Y. (2004) General theory of thermography. Ivanovo. 2004. 252 p.

Chilingaryan K.P. (2014) English for special purposes in modern society [International Journal of Experimental Education]. 2014. № 3-1. 165 p.

Gvaniyani N. B. (2013) Language of Science: Methodological Problems. LKI. 2013. 280 p.

Hutchinson T., Waters A. (1987) English for Specific Purposes: A learning-centered approach. Cambridge: Cambridge University Press. 1987. 198 p.

Khalliday M. A. (1978) Language as a social semiotic. London: Edward Arnold. 1978. 145 p.

Khomutova T.N. (2007) Functional and stylistic typologies [Topical issues of modern university education: Proceedings of the X Russian-American scientific-practical conference on May 14-16]. Saint-Petersburg. 2007. 354 p.

Kravtsova O.A., Yastrebova E.B. (2016) English for special and academic purposes. International relations and foreign regional studies. Textbook. In 2 parts. Part 2. Level C1. Chapter 2. M.: Nauka. 2016. 231 p.

Makyshev B. (2012) Management and credit. Almaty: Kazakh University. 2012. 194 p.

Moskalenko P. I. (2017) To the question of the concept of «young scientist. 2017. №19. 456 p.

Musagaliyeva A.K. (2014) Process of development of business terminals in Kazakh language. Almaty. 2014. 126 p.

Strevens P. (1977) Special purpose language learning: A perspective [Language Teaching and Linguistics Abstracts]. 1977. N 10. 215 p.

Swales J. M. (2004) Research Genres. Explorations and Applications. Cambridge: Cambridge University Press. 2004. 54 p.

Tasmagambetov T.A., Abilenov A. (2002) Business reporting and analysis. Almaty. 2002. 128 p.

Toksanbayev S. (2008) Dictionary of Russian-Kazakh business – stock compounds. Almaty: Innovation Center of Independent Sciences. 2008. 200 p.

Zyablova O. A. (2005) Principles of language research for special purposes. Disk ... Dr. Philol. Science. M.: Nauka. 2005. 314 p.

МРНТИ 81’243

Абдуллаева Ж.Т.,

к. ф. н. и.о. доцента Казахского национального университета имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zhibekabdullaeva19@gmail.com

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЛЕКСЕМЫ «УЛЫБКА» В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: ОПЫТ ПРОВЕДЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

В данной статье рассмотрен опыт проведения лингвистической экспертизы на примере лексемы «улыбка» в русском языке. Автор провела лингвистическую экспертизу лексемы «улыбка» для выяснения вопросов: является ли слово «улыбка» общеупотребительным или уникальным, индивидуальным и имеет ли данное слово ассоциативную связь с услугами в области стоматологии? Для исследования использовались такие методы, как лексико-семантический анализ, метод свободных ассоциаций и др. В ходе экспертизы были рассмотрены и проанализированы словарные статьи слова «Улыбка» во всех толковых словарях русского языка, а также статистические данные использования слова в Частотном словаре русского языка. В результате экспертизы автор делает вывод, что лексема «улыбка» является общеупотребительным и не относится к лексике с ограниченной сферой употребления и имеет только косвенную ассоциативную связь с услугами в области стоматологии.

Ключевые слова: лексема, лексическое значение, лингвистическая экспертиза, общеупотребительное слово, стоматология, ассоциация.

Abdullayeva Zh.T.,

Candidate of Philological Sciences, senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhibekabdullaeva19@gmail.com

The lexico-semantic meaning of the lexeme «smile» in the Russian language: experience in linguistic expertise

This article describes the experience of conducting linguistic expertise on the example of the lexeme «smile» in Russian. The author conducted a linguistic examination of the «smile» token to clarify the questions: is the word «smile» commonly used or unique, individual, and does this word have an associative connection with services in the field of dentistry? Methods such as lexical-semantic analysis, the method of free associations, etc. were used for the study. During the examination, the dictionary entries of the word «Smile» in all explanatory dictionaries of the Russian language, as well as statistical data on the use of the word in the Frequency Dictionary of the Russian language were reviewed and analyzed. As a result of the examination, the author concludes that the word «smile» is commonly used and does not refer to vocabulary with a limited sphere of use and has only an indirect associative connection with services in the field of dentistry.

Key words: lexeme, lexical meaning, linguistic expertise, common word, dentistry, association.

Абдуллаева Ж.Т.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доцент м.а., ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zhibekabdullaeva19@gmail.com

Орыс тіліндегі «улыбка» («жымию») лексемасының лексикалық-семантикалық мағынасы: лингвистикалық сараптама жүргізу тәжірибесі

Бұл мақалада орыс тіліндегі «улыбка» («жымию/күлімдеу») лексемасы мысалында лингвистикалық сараптаманы жүргізу тәжірибесі қарастырылған. Автор «жымию»/«күлімдеу» деген сөзді лингвистикалық сараптамадан өткізді: «жымию»/«күлімдеу» деген сөз жиі қолданылатын сөзге

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

жатады ма, әлде бірегей дербес болып саналады ма және бұл сөздің стоматология саласындағы қызметтермен ассоциативті байланысы бар ма? Зерттеу үшін лексикалық-семантикалық талдау әдісі, еркін ассоциациялар әдісі және т.б. қолданылды. Сараптама барысында орыс тілінің барлық түсіндірме сөздіктерінде «улыбка» сөзінің сөздік мақалалары, сондай-ақ орыс тілінің Жиілік сөздігінде осы сөзді пайдалану туралы статистикалық деректер қаралып, талданды. Сараптама нәтижесі бойынша автор «күлімсіреу» сөзі жалпы қолданылатын сөз және пайдалану аясы шектеулі лексикаға жатпайтындығы туралы, сондай-ақ, стоматология саласындағы қызметтермен жанама ассоциативті байланысқа ие екені туралы қорытынды жасайды.

Түйін сөздер: лексема, лексикалық мағына, лингвистикалық сараптама, жалпы қолданылатын сөз, стоматология, ассоциация.

Введение

Разнообразие лексического значения слов в языке приводит к разночтениям, появлению двусмысленности в речи, а также в текстах различного содержания. Особенно с данным явлением приходится сталкиваться в рекламных текстах и наименованиях товарных знаков, что требует специальной экспертизы.

Рост судебных дел, связанных со спорными текстами, размещенными в СМИ, Интернет и иных информационных сетях общего пользования возрастает, что, в свою очередь, влияет на увеличение запросов на проведение лингвистических исследований, выводы по которым имеют существенное значение для исхода дела. Все это обуславливает необходимость развития возможностей проведения судебных экспертиз по направлению «лингвистика».

Лингвистическую экспертизу проводят в случае, когда возникают спорные вопросы по поводу смыслового значения текстов и любых записей, попадающих под разделы лингвистики, произнесенной речи или высказываний. Также назначают анализ для определения смысла каких-либо определенных слов и для выяснения почвы их происхождения. Объектом лингвистической экспертизы являются продукты речевой деятельности: высказывания, тексты, лексемы, словесные обозначения товарных знаков и т. д.

Объектом лингвистической экспертизы являются продукты речевой деятельности: высказывания, тексты, лексемы, словесные обозначения товарных знаков и т. д.

Ввиду того, что практическая необходимость проведения лингвистической экспертизы чаще всего возникает для установления юридических фактов в ходе рассмотрения и разрешения судебных дел, в большинстве случаев понятие «лингвистическая экспертиза» тождественно понятию «судебно-лингвистическая экспертиза» (Linguisticexpertise // https://ru.wikipedia.org/).

Лингвистическая экспертиза представляет собой анализ письменных документов, текстов, а также отдельных лексем, который предоставляется суду для решения уголовных, административных или гражданских вопросов (Linguisticexpertise// http://inexpert.kz/services/).

Производство лингвистической экспертизы основывается на лингвистических теориях и разработанных в языкознании методиках исследования лингвистических объектов. При анализе необходимо отметить значимую роль лексикографического источника, т.е. академических словарей.

Лингвистическая экспертиза должна проводиться высококвалифицированными экспертами в сфере лингвистики. Эксперт-филолог должен быть, прежде всего, исследователем, умеющим работать с текстом, анализировать языковые данные и поддерживающим свою квалификацию.

Эксперимент

Была проведена лингвистическая экспертиза по толкованию значений лексемы «улыбка». В ходе исследования использовались такие методы, как лексико-семантический анализ, семантико-синтаксический анализ, лингвостилистический анализ, функционально-прагматический анализ. Также применялся метод свободных ассоциаций, отраженный в психолингвистическом эксперименте.

Как уже было описано ранее, неотъемлемой составляющей постановления о назначении экспертизы являются четкие вопросы, поставленные перед экспертом. Они формулируются, исходя из вида судебной экспертизы, и основываются на конкретных, известных обстоятельствах дела на момент ее назначения.

В нашем случае были поставлены следующие вопросы:

1. Является ли слово «улыбка» общеупотребительным или уникальным, индивидуальным?

Для ответа на данный вопрос прежде всего необходимо уточнить значения определений «общеупотребительный», «уникальный», «индивидуальный».

Толковый словарь русского языка С.И. Ожегова дает следующие определения вышеуказанным словам:

ОБЩЕУПОТРЕБИТЕЛЬНЫЙ, -ая, -ое; -лен, -льна. Всеми употребляемый. Общеупотребительный оборот речи (Ozhegov,Shvedova, 2006:361).

ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ, -ая, -ое; -лен, -льна.

1. Личный, свойственный данному индивидууму, отличающийся характерными признаками от других. Индивидуальные особенности.

2. Единоличный, производимый одним лицом, не коллективом. Индивидуальный труд. Индивидуальное хозяйство.

3. Относящийся в отдельности к каждому. Индивидуальное обслуживание. Индивидуальный подход. В индивидуальном порядке. Подходить индивидуально (нареч.).

4. Отдельный, единичный. Индивидуальный случай. Индивидуальное явление. II сущ. индивидуальность -и, ж. (к 1 и 4 знач.) (Ozhegov, Shvedova, 2006: 210).

УНИКАЛЬНЫЙ, -ая, -ое; -лен, -льна. Единственный в своем роде, неповторимый. Уникальный экспонат. Уникальный эксперимент. Уникальная профессия. || сущ. уникальность, -и, ж. (Ozhegov, Shvedova, 1999: 724).

Рассмотрим подробнее данные понятия в рамках их функционирования в языкознании. Со стилистической точки зрения лексика русского языка делится на две группы:

– общеупотребительные или стилистически нейтральные (могут использоваться во всех стилях речи без ограничения);

– стилистически окрашенные (они принадлежат к одному из стилей речи: книжным: научному, официально-деловому, публицистическому или разговорному; их употребление «не в своем стиле» нарушает правильность, чистоту речи; нужно быть крайне осторожным в их употреблении).

Как отмечает ученый-лингвист М.И. Фомина, «к лексике общеупотребительной относятся слова, использование которых свободно, не ограничено. Подобная лексика составляет устойчивую основу современного русского языка. В ней по тематическому признаку могут быть выделены самые разнообразные лексико-семантические парадигмы: слова, называющие явления, понятия общественно-политической жизни; экономические понятия; явления культурной жизни; бытовые наименования и т.д.п.» (Fomina, 1990: 210).

Таким образом, общеупотребительные слова – это слова, из которых строится наша обыденная речь, этими словами пользуются все, независимо от места жительства и профессии. Это наименования предметов, явлений, качеств, действий, состояний.

К лексике ограниченной сферы употребления относятся диалектизмы, специальная лексика (термины), профессионализмы, жаргонизмы, историзмы, архаизмы, а также неологизмы.

В филологической науке слово «индивидуальный» применяется в форме словосочетаний «индивидуально-авторская лексика», «индивидуально-авторские слова», которые выражают индивидуальность, самобытность стиля писателя или поэта. А уникальными можно назвать слова, которые употребляются в речи чрезвычайно редко. В постановке вопроса слова «индивидуальный» и «уникальный» контекстуально противопоставлены слову «общеупотребительный».

В контексте данного исследования необходимо уточнить, относится ли слово «улыбка» к общеупотребительной лексике или к лексике ограниченной сферы употребления (термин, профессионализм и т.д). Обратимся к Толковому словарю С.И. Ожегова:

УЛЫБКА, -и; мн. род. -бок, дат. – бкам; ж. Движение мышц лица (губ, глаз), показывающее расположение к смеху, выражающее какое-либо чувство или отношение к кому-либо, чему-либо. Радостная, весёлая, довольная, лукавая, ироническая улыбка. Очаровательная, кроткая, открытая, широкая улыбка. Хитрая, злобная, злая, кривая улыбка. Добрая улыбка матери. Улыбка умиления, счастья, смущения. Говорить с улыбкой. Вызвать на лице улыбку. Улыбка осветила лицо девушки. Отвечать улыбкой на приветствие. Лицо расплылось в улыбке. Улыбка во весь рот. Расточать улыбки (улыбаться всем). <Улыбочка, -и; мн. род. -чек, дат. -чкам; ж. Ласковая, добрая улыбочка. Кривая улыбочка (Ozhegov, Shvedova, 2006: 624).

Как видно из примеров, данных в словарной статье, слово «улыбка» широко употребляется в речи и входит в активный словарный запас русского языка. При определении сферы употребления исследуемого слова «улыбка» можно опираться и на статистические данные частотного словаря. «Частотный словарь (или частотный список) – набор слов данного языка (или подъ-

языка) вместе с информацией о частоте их встречаемости. Словарь может быть отсортирован по частоте, по алфавиту (тогда для каждого слова будет указана его частота), по группам слов (например, первая тысяча наиболее частотных слов, за ней вторая и т. п.), по типичности (слова, частотные для большинства текстов), и т.д. Частотные списки используются для преподавания языка, создания новых словарей, приложений компьютерной лингвистики, исследований в области лингвистической типологии, и т. д.» (Frequencydictionary// https://ru.wikipedia.org/).

В ходе исследования мы пользовались статистическими данными Частотного словаря русского языка под редакцией Л.Н. Засориной, который составлялся в первую очередь для определения границ активного словарного составаязыка.

Данный большой «миллионный» частотный словарь представляет собой выборку в 1 056 382 словоупотребления, распределенную по четырем основным функционально-речевым сферам (художественная проза, драматургия, научно-публицистические, а также газетно-журнальные тексты). Исследуемая лексическая единица «улыбка» имеет общую частоту употребления по всей выборке – 100, из них:

1) в газетно-журнальных текстах – 19 (в 5-ти текстах);

2) в драматургии – 20 (в 11-ти текстах);

3) в научных и публицистических – 7 (в 3-х текстах);

4) в художественной прозе – 54 (в 10-ти текстах) (Zasorina, 1997: 737]).

Поэтому, согласно статистическим данным словаря лексема «улыбка» вошла в частотный словник, содержащий слова с частотой 10 и выше, всего 9 044 единицы. Частые слова, отобранные в Частотный словник составляет 23,02% всего словника, но покрывает 92,4 % всего текста. Как видно из данных Частотного словаря, слово «улыбка» входит в список частых слов и бесспорно относится к общеупотребительной лексике.

Таким образом, слово «улыбка» является общеупотребительным и не относится к лексике с ограниченной сферой употребления, то есть не является индивидуальным и уникальным.

2. Имеет ли слово «Улыбка» ассоциативную связь с услугами в области стоматологии?

Для ответа на данный вопрос необходимо дать определения понятиям «ассоциация», «ассоциативная связь», «стоматология».

Согласно академическим словарям и энциклопедии вышеуказанные понятия обозначают следующее:

«АССОЦИАЦИЯ (лат. associatio «соединение»)

1. Союз, объединение кого-либо, или чего-либо.

2. Обусловленная связь представлений, возникающих в сознании человека на основе смежности, сходства или противопоставления с другим известным ему представлением.

3. Объединение языковых единиц по формальному или логико-семантическому признаку (Tihonov, Hashimov2008:27).

АССОЦИАТИВНАЯ СВЯЗЬ, связь языковых единиц по какому-либо признаку (Nelyubin, 2003:18].

СТОМАТОЛОГИЯ, -и, ж. Раздел медицины, занимающийся заболеваниями полости рта, зубов, челюстей и граничащих с ними областей.

прил. стоматологический, -ая, -ое (Ozhegov, Shvedova, 2006: 616).

Как ясно из толкования понятий «улыбка» и «услуги в стоматологии», между ними нет прямой семантической связи.

Исходя из второго значения слова «ассоциация» и определения понятия «ассоциативная связь» следует выявить, возникают ли у людей ассоциативные представления об услугах в области стоматологии при употреблении слова «улыбка».

В Русском ассоциативном словаре (под редакцией Ю.Н. Караулова, Г.А. Черкасова, Н.В. Уфимцева, Ю.А. Сорокина, Е.Ф. Тарасова) даны ассоциации к слову «улыбка», полученные по результатам массового эксперимента, в котором в анкеты было включено слово-стимул (в данном случае – «улыбка») и предложено испытуемым записать рядом со стимулом порожденную им ассоциативную реакцию. Приводим данные этого эксперимента:

УЛЫБКА:

милая, широкая 4;

до ушей, красивая, лицо, очаровательная, приятная, радость, светлая 3;

зубы, на лице, открытая, счастье, твоя, улитка 2;

автобус, Азиза 1;

веселье, во весь рот 1;

Гагарина идеальная улыбка, гадкая, глаза, грусть, губы 1;

девушки, Джоконда, Джоконды, души, дьявола 1;

жены 1;
интересно, искренняя 1;
клоуна-эксцентрика, комара, красиво 1;
лица 1;
манит, ранит, обжигает 1;
моя спасительница 1;
на губах, на плаву, нас делает добрее, настроение, негра 1;
обезьяны, ободряющая, ослепительная, очарованье 1;
палача, песня, подлая, прекрасна, прекрасная, приятно, приятность 1;
равновесие, радостная, радуга, ребенок, рот 1;
свет, светит, симпатия, сквозь слезы, с лица, смерть, смех, смеяться, солнышка, студента, счастливая, счастливый, счастья 1;
улички, улыбка, ура1;
хорошая 1;
человек, чувство 1;
шар 1;
ядовитая 1. 108+81+1+66» (Karaulov, Cherkasov, Ufimtsev, Sorokin, Tarasov, 2002: 685).

Статья построена следующим образом: сначала дано заголовочное слово-стимул, выделенное полужирным шрифтом, за ним следуют слова-реакции на этот стимул, расположенные по мере убывания их частоты, частоты реакций выделены полужирным шрифтом и отделяются от последующих ассоциаций точкой с запятой.

Ядром ассоциативного поля выступают ассоциаты: милая, широкая; до ушей, красивая, лицо, очаровательная, приятная, радость, светлая; зубы, на лице, открытая, счастье, твоя, улитка.

Кроме того, для разрешения поставленного вопроса нами был проведен собственный Ассоциативный Эксперимент.

В проводимом эксперименте соблюдались следующие условия:

а) применялся метод цепной ассоциативной реакции. В течение 20 секунд испытуемому предлагается ответить любым возможным количеством словна стимул «настоящий». При этом, нужно отвечать первым словом, которое придет на ум.

Инструкция отвечать «первым словом, которое придет на ум» имеет принципиальный характер. Ассоциативная реакция – ответ должна следовать немедленно – информант не должен размышлять над тем, что бы ему такое сказать и как отреагировать. Само понятие ассоциативного процесса исключает идею отбора ответов (Frumkina, 2001:9);

б) в исследовании участвовало 100 информантов, носителей русского языка. Были охвачены респонденты от 18 лет и старше, представители как мужского, так и женского пола, отличающиеся по уровню образования, социальному статусу.

в) при количественном анализе учитывались первые слова, выданные информантами, поскольку они и являются настоящей ассоциацией. Последующие реакции могут быть фактически не реакцией на первоначальный стимул, а реакцией на предшествующую реакцию, оказавшуюся новым стимулом.

Цель эксперимента – выявление ассоциативного поля и установление ассоциативных норм. Ассоциативным полем слова является совокупность ассоциатов на слово – стимул. Каждое ассоциативное поле имеет ядро, центр и периферию, состоящие из иерархически, парадигматически и синтагматически соотнесенных ассоциатов. Ядро ассоциативного поля содержит наиболее значимые, неоднократно повторяющиеся ассоциации. Исследователи высказывают мнение, что хотя бы дважды повторенная ассоциация не случайна. Менее частотные ассоциации относятся к периферийной зоне поля (Goroshko, 2001).

В результате опроса получены следующие результаты.

Улыбка:
радость – 40;
счастье – 12;
смех – 9;
губы, веселье, ребенок, солнце – 3;
зубы, жизнь, дети – 2;
положительные эмоции – 1;
сунны – 1;
красивая, красит человека – 1;
семья – 1;
чувства – 1;
радуга – 1;
приятная – 1;
дочка – 1;
мой сын – 1;
обаятельная, – 1;
позитивность – 1;
свобода – 1;
нежность – 1;
широкая – 1;
удовольствие – 1;
цель – 1;
настроение – 1;
с любимой – 1;
прикол – 1;
действия банка – 1.

Ядро ассоциативного поля (ассоциативные нормы) составляют слова-реакции:

радость – 40;
счастье – 12;
смех – 9;
губы, веселье, ребенок, солнце – 3;
зубы, жизнь, дети – 2.

Результаты и обсуждение

Как видно из анализа экспериментальных данных Русского ассоциативного словаря и результатов опроса, на слово-стимул «улыбка» не выявлено ни одного ассоциативного слова-реакции «стоматология» или «услуги в области стоматологии». Вместе с тем, результаты двух ассоциативных экспериментов в качестве ассоциативной нормы зафиксировали слово «зубы». В соответствии с лексико-семантическим анализом, объектом стоматологии являются «заболевания полости рта, зубов, челюстей и граничащих с ними областей». Следовательно, зубы имеют косвенную ассоциативную связь со стоматологией.

Заключение

Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что слово «Улыбка» имеет косвенную ассоциативную связь с услугами в области стоматологии.

1. Слово «улыбка» является общеупотребительным и не относится к лексике с ограниченной сферой употребления, то есть не является индивидуальным и уникальным.

2. Слово «Улыбка» имеет косвенную ассоциативную связь с услугами в области стоматологии.

Таким образом, лингвистическая экспертиза представляет собой небольшое исследование, в котором значение рассматриваемой лексемы раскрывается путем проведения собственного ассоциативного эксперимента и использования различных словарей, в том числе частотного и ассоциативного словарей. Следует отметить, чтоданныесловари являютсянезаменимыми пособиями для различного рода справок, а также играют важную роль в процессе исследования различных процессов в языке.

Литература

Лингвистическая экспертиза // https://ru.wikipedia.org/

Лингвистическая экспертиза // http://inexpert.kz/services/

Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: ИТИ Технологии, 2006.– 944 с.

Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.

Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология: Учебное пособие для филологических специальностей вузов. – Изд. испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1990. – 415 с.

Частотный словарь // https://ru.wikipedia.org/

Частотный словарь русского языка/ Под ред. Л.Н. Засориной. – М.: Русский язык, 1977. – 936 с.

Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий русского языка: в 2-х т. / А.Н. Тихонов, Р.И. Хашимов. – Том 1. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 840 с.

Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. – 3-е издание, переработанное. – М.: Флинта: Наука. 2003. – 320 с.

Русский ассоциативный словарь. В 2 т. Т. II. От реакции к стимулу: Более 100 000 реакций / Ю.Н. Караулов, Г.А. Черкасов, Н.В. Уфимцев, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 992 с.

Фрумкина Р.М. Психолингвистика: учеб. пособие. – М.: Академия, 2001. – 320 с.

Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента [Электронный ресурс] 2001 // http://www.textology.ru/razdel.

References

Chastotnyislovar'. [Frequency dictionary]. https://ru.wikipedia.org(inRussian)

Chastotnyislovar' russkogoyazyka. (1977). [Frequency dictionary of the Russian language]. Pod red. L.N. Zasorinoy. M.: Russkiyyazyk,936p. (in Russian)

Entsiklopedicheskiy slovar'-spravochnik lingvisticheskikh terminov i ponyatiya russkogo yazyka:v 2-h t. (2008). [Encyclopedic dictionary of linguistic terms and concepts Russian language: in 2 tons]. A.N. Tihonov, R.I. Hashimov. Tom 1. M.: Flinta: Nauka, 840 p. (in Russian)

Fomina M.I. (1990). Sovremennyy russkiy yazyk. Leksikologiya [Modern Russian language. Lexicology]: Uchebnoye posobiye dlyafilologicheskikh spetsial'nostey vuzov. M.:Vysshaya shkola, 415 p. (in Russian)

Frumkina R.M. (2001). Psiholingvistika. [Psycholinguistics]: ucheb. posobiye M.: Akademiya, 320 p. (in Russian)

Goroshko E.I. Integrativnaya model' svobodnogoassotsiativnogoeksperimenta. [Integrative model of a free associative experiment]. [Elektronnyiresurs] http://www.textology.ru/razdel.aspx (in Russian)

Lingvisticheskayaekspertiza. [Linguisticexpertise]. https://ru.wikipedia.org (inRussian)

Lingvisticheskayaekspertiza. [Linguisticexpertise]. http://inexpert.kz(in Russian)

NelyubinL.L.(2003). Tolkoviperevodovedcheskiislovar'. [Explanatory translation dictionary]. 3-e izdaniye, pererabotannoye. M.: Flinta: Nauka, 320 p. (in Russian)

OzhegovS.I.,ShvedovaN.YU. (2006). Tolkovyy slovar' russkogo yazyka. [Explanatory dictionaryofthe Russian language]. M.: ITI Tehnologii, 944 p. (in Russian)

Ozhegov S.I., ShvedovaN.YU. (1999). Tolkovi slovar' russkogo yazyka.[Explanatory dictionary ofthe Russian language]. M.: Azbukovnik,,944 p.(in Russian)

Russkiiassotsiativnyislovar'. (2002). [Russian associative dictionary]. V 2 t. T. ÍÍ. Ot reaktsii kstimulu: Boleye 100 000 reaktsii. YU.N. Karaulov, G.A. Cherkasov, N.V.

Ufimtsev, YU.A. Sorokin, Ye.F. Tarasov. M.: OOO «Izdatel'stvoAstrel'»: OOO «Izdatel'stvo AST»,992 p. (in Russian)

ҒТАМР 16.21.31

Бияров Б.Н.[1], Құсманова К.А.[2],

[1]С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
қауымдастырылған профессоры, ф. ғ. к.,
[2]Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университетінің доценті, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Өскемен қ., e-mail: kusmanova_2014@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ТОПОЖҮЙЕСІН РЕТТЕУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада Шығыс Қазақстан облысының топонимикалық кеңістігінің тілдік қабаты (стратиграфиясы) үш қабаттан тұратындығы салыстырмалы тарихи тұрғыдан талданып көрсетілген. Атап айтқанда, біріншісі, ерте заманнан бері келе жатқан, осы өлкенің байырғы тұрғындарының тілінен жасалған түркі қабаты құрайды. Екінші қабат XIII ғасырдан бастап еніп, 1755 жылдарға дейін, яғни Жоңғария құлағанға дейін, жалғасқан моңғол тілді топонимдерден тұрады. Үшінші қабатты славян тілдеріндегі топонимдер құрайды. Сондай-ақ, аймақтың топокеңістігін ретке келтірудің алғышарттары мен жолдары айқындалған. Мақалада аталған мәселелерді шешудің ғылыми-практикалық жолдары қарастырылған. Ең алдымен, аты ауыстырылуға тиіс нысанды көзбен көріп, арнайы зерттеу жүргізу арқылы атауыштық қасиетін анықтау керек екендігі зерделенген. Ол үшін сөз бен топонимнің семантикалық құрылысы салыстырылған. Шығыс Қазақстан топожүйесінің қалыптасу тарихы ғылыми тұрғыдан талданып көрсетілген.

Түйін сөздер: топожүйе, моңғол қабаты, түрік, славян тілдері, этноним, антропоним.

Biyarov B.N.[1], Kusmanova K.A.[2],

[1]Candidate of Philology, Associate Professor of S. Amanzholov EKSU,
[2]Doctor of Philology, Professor of D. Serikbayev EKSTU, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk,
e-mail: kusmanova_2014@mail.ru

Ways of Exploration of Toposystem of East Kazakhstan Region

The article makes the comparative historical analysis of the three language layers of the toponymic space of the East Kazakhstan region (stratigraphy). In particular, the first-the Turkic layer, made of the languages of the indigenous inhabitants of this region, which has taken place since ancient times. The second layer consists of Mongolian-language toponyms, starting from the XIII century to 1755, that is, before the Jungar fall. The third layer consists of toponyms in Slavic languages. In addition, ways and prerequisites to streamline topoarea of the region were made. The article deals with the scientific and practical ways of solving these problems. First of all, it is necessary to make a visual inspection of the object to be replaced, as well as to conduct a special study to determine the properties of the name. To do this, you can compare the semantic structure of the word and the toponym. The history of the formation of toposystem East Kazakhstan was analyzed from the scientific point of view.

Key words: toposystem, Mongolian layer, Turkish, Slavic languages, ethnonym, anthroponym.

Бияров Б.Н.[1], Кусманова К.А.[2],

[1]к. ф. н. ассоцированный профессор Восточно-Казахстанского
государственного университета им. С. Аманжолова,
[2]д. ф. н. доцент Восточно-Казахстанского государственного технического университета
им. Д. Серикбаева, Казахстан, г. Усть-Каменогорск, e-mail: kusmanova_2014@mail.ru

Методы регулирования Восточно-Казахстанской топосистемы

В статье приводится сравнительный исторический анализ трехслойности топонимического пространства (стратиграфии) Восточно-Казахстанской области. В частности, первый тюркский слой, который имеет место с древнейших времен, состоит из языков коренных жителей этого

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

края. Второй слой состоит из монгольско-языковых топонимов, вошедших в период с XIII века до 1755 года, то есть до Джунгарского падения. Третий слой составляют топонимы из славянских языков. Кроме того, были определены пути и предпосылки для упорядочения топопространства региона. В статье рассмотрены научно-практические пути решения указанных проблем. В первую очередь необходимо произвести визуальный осмотр объекта, который необходимо заменить, а также провести специальное исследование, определить свойства названия. Для этого можно сравнить семантику слова и топонима. История становления топосистемы Восточного Казахстана проанализирована с научной точки зрения.

Ключевые слова: топосистема, монгольский пласт, тюркский, славянский языки.

Кіріспе

Шығыс Қазақстан облысының топонимикалық кеңістігін жеке алып қарағанда, оның тілдік қабаты (стратиграфиясы) үш қабаттан тұратыны анық байқалады. Біріншісін есте жоқ ерте заманнан бері келе жатқан, осы өлкенің байырғы тұрғындарының тілінен жасалған *түркі* қабаты құрайды. Тілтаным ғылымында шартты түрде алтай тіл бірлестігі дәуірі, сақ, ғұн, түркі кезеңдері деп бөліп жатады, алайда нақты бір жер-су атының қашан пайда болғанын тап басып анықтау қиын. Сонда да көне атауларға *Алтын йыш-Алтынтағ-Алтынтау (қазіргі Алтай), Мұзтағ-Мұзтау, Ертіс, Бұқтырма, Күршім, Аршаты, Алтықыз, Қаба, Бейнетеңіз (қазіргі Зайсан), Барқытбел (қазіргі Тарбағатай), Қалба* сияқты топонимдерді жатқызуға болады. Түркі қабаты қазіргі аумағымызда ресми тіркеліп жүрген 20 000 атаудың 74,8 %-ын құрайды (State catalogue of geographical names of the Republic of Kazakhstan, 2004: 321).

Екінші қабат XIII ғасырдан бастап еніп, 1755 жылдарға дейін, яғни Жоңғария құлағанға дейін, жалғасқан *моңғол* тілді топонимдерден тұрады. Ол атаулардың көбін қазақтар қайтадан өз тілдеріне аударып алса, көбі фонетикалық өзгеріске түсіп, тілімізге бейімделіп кетті. Мысалы, *Алтай, Зайсан, Тарбағатай, Қалжыр, Күрті, Тұрғысын, Тайынты, Арқауыл, Бүркітауыл, Долон, Ұлан т.б.* Облысымызда жуық шамамен 10 %-дай моңғол атаулары сақталып қалған.

Үшінші қабатты Жоңғария құлағаннан кейін көп ұзамай келе бастаған *славян* тілдеріндегі топонимдер құрайды. Ол атаулар 1760, 1870-ші жылдардан бастап, үздіксіз еніп жатты. Аймақ атауларының 15 %-ы орыс, украин, беларус тілдерінен жасалған: *Быструшка, Тихая, Сухойлог, Каменка, Шеманаевка, Николаевка т.б.* (Saparov, Biyarov, 2006: 14-17).

Шығыс Қазақстанда угро-фин тілдерінен *Согра* «батпақ, саз», араб-парсы тілдерінен *Дара/Дере* «тау шатқалы» тәрізді бірді-екілі топоним кездескенімен, олар жеке-жеке тілдік қабат құрай алмайды.

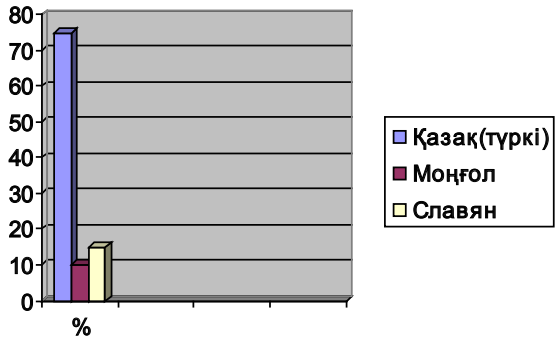

1-сурет – Шығыс Қазақстан облысы топонимдерінің стратиграфиялық бағанасы

Эксперимент

Бұл айтқанымыз Шығыс Қазақстан топожүйесінің қалыптасу тарихын білдіреді, ал аймақ топонимдерінің қазіргі жағдайы мен болашақ даму жолы қандай деген заңды сұрақ туады. Қазақстанда әлі де шешімін таппаған мемлекеттік тіл мәселесінің ішінде оның құрамдас салалары термин мен ономастика да бар екенін ұмытуға болмайды. Тілдің ұлттық бейнесі осы екі салада айқын көрініс беретін себебі, олардың күнделікті өмірде жиі қолданылатындығында болса керек.

Шығыс Қазақстан ономастикасы түбегейлі өзгерістерді қажет етеді. Оның ішінде *этнонимдер* бізге дайын қалпында мұраға қалғандықтан, өзгертуге құқығымыз да, құдіретіміз де жоқ. *Антропонимдер* араб-парсы және басқа тілдерден енген есімдермен біршама шұбарланған болса да, ол кезек күттірмейтін іс емес. Қазіргі кезде ең өзектісі – *топонимдерді* жөнге келтіріп алу, өйткені адам есімі де, өмірі де өтпелі, уақытша құбылыс, ал жер-су – мәңгілік. Топонимдер жас мемлекетіміздің ұлттық келбетін айқындайтын символдар қатарына жатады.

Сондықтан аймақтың топокеңістігін ретке келтірудің мынадай алғышарттары мен жолдары бар: Шығыс Қазақстан облысында ресми тіркелген 20 000 макро және микротопоним бар десек, оның 3 000-ы славян тілінен енген және олардың лексикамызға енгеніне 300 жылға жуық уақыт өтіп кеткен. Бұл мезгілде географиялық нысанның тарихи аты ел жадынан шығып кетуі – заңды құбылыс. Ол нысандардың түркілік не моңғолдық тарихи аттары ешқандай мұрағатта сақталмаған. Бұдан туындайтын мәселе – кірме атаулардың орнын басатын топонимдердің табылмауы. Соның кесірінен атсыз қалған немесе ауыстырылған нысандарға *Ақмарал, Береке, Бейбітшілік, Махаббат тауы, Өркениет, Ынталы, Бақыт, Шаттық* тәрізді жер бедеріне қатысы жоқ атаулар беріле бастады. Бейілсіз байлар мен белгісіз батырлардың есімдерінен жасалған антротопонимдер қаптап кетті. Көрші тұрған табиғи нысанның атын ала салу әдісі пайда болды. Мәселен, *Георгиевка – Қалбатау, Завидное – Айыртау* сияқты. Бұны жақсы үрдіс деп айту қиын. Жер мен су – атымен, затымен қоса – сол жерді мекендеген халықтың байлығы екенін ескерсек, ондай бейберекеттікке жол беруге болмайды.

1996 жылы 23 мамырда мақұлданған «Қазақстан республикасының мемлекеттік сәйкестілігін қалыптастыру тұжырымдамасында» Қазақстанның өз мемлекеттілігін нығайту мен жетілдіру міндеті қойылған еді. Ол құжатта: «...Мемлекеттілік – кез келген қоғам үшін, кез келген халық үшін дамудың басты шарты. Олардың тағдыры да, бүгіні мен болашағы да, игілігі мен гүлденіп-көркеюі де мемлекеттілігіне байланысты... Мемлекеттік сәйкестілік дегеніміз мемлекетке тән барлық элементтердің тәуелсіз мемлекет белгілеріне сәйкес келуін білдіреді» – делінген. Сәйкестіліктің бір элементі ретінде «Қазақстан Республикасындағы ұйымдарды, темір жол бекеттерін, әуежайларды, сондай-ақ физикалық-географиялық нысандарды атау мен қайта атаудың және ол атаулардың транскрипциясын өзгертудің тәртібі» бекітілген болатын. Сол уақыттан бері мемлекеттің ұлттық бейнесін қалыптастыру жолында көптеген істер істелді: діні, тілі, шекарасы, астанасы, ұлттық рәміздері мен менталитеті анықталды. Орындалған жұмыстардың ішінде мемлекеттік тіл саясатының аясына енетін ономастикалық мәселелер де болды. Ол істердің басым бөлігі Егемендіктің алғашқы жылдары қауырт көтерілген патриоттық сезімнің арқасында жүзеге асты. Мәселен, Алматы қаласындағы көше атауларын студент жастар жаяу аралап жүріп, өз қолдарымен ауыстырды; көптеген кірме, саяси атаулардың орнына тарихи атаулар қайтарылды.

Алайда егемендіктің екпінімен, буырқанған сезіммен жасалған істерде асығыстық, ретсіздік болмай қоймады. Ақырында ұлттық оянудың алғашқы кезеңі аяқталып, мемлекеттік тіл мәселесі, өзінің терминдік, ономастикалық салаларымен қоса, дағдарысқа ұшырады. Астатөк сезімнің, эмоцияның ұлы істерге дәрменсіз екені тағы да анықталды. Ұлттық оянудың алғашқы сатысында міндетті түрде болатын «сезімге бой алдыру» үрдісі қазір сабасына түсті. Енді саналы түрде салмақты зерттеулер жүргізу қажеттілігі туды. Негізінен мынадай қателіктер жіберілді.

1) Қазақстанды әлемге танытатын белгіні бірі болып табылатын оның физика-географиялық нысандарының атаулары біртұтас ұлттық сипатқа ие болған жоқ. Ауыстыруды қажет ететін кірме, саяси, жасанды атаулардың пайызы әлі де жоғары. Мәселен, Шығыс Қазақстан облысының Көкпекті, Глубокое, Зырян, Бородулиха, Бесқарағай аудандарында жер-су аттарын мемлекеттілікке сәйкестендіру шаралары жүзеге аспай жатыр. Біз сияқты тәуелсіздігін алған ТМД елдері мемлекеттілігін баяғыда реттеп, ұлттық белгілерін сәйкестендіріп алған. Бізге де сырттан келіп жатқан кедергі жоқ, тек өзіміздің жалтақ, енжар, керітартпа мінезіміз ғана кеселін тигізіп тұр.

Қазақстандық мемлекттілікке сәйкестендіру еріккеннің ермегі емес, республикалық, халықаралық маңызы бар іс екенін түсінетін уақыт жетті, әріптестер. Мұндай шара әлемдегі өркениетті елдің барлығында жүргізіледі. Мысалы: *АҚШ-та* Географиялық атаулар бюросы, *Канадада* Географиялық атаулардың тұрақты комитеті, *Германияда* Географиялық атаулардың ұлттық комитеті, *Англияда* Британия география қоғамының географиялық атаулардың тұрақты комиссиясы, *Ресейде* Геодезия, Аэорофототүсіру, Картография бас басқармалары жұмыс істейді. Олардың барлығына да географиялық атауларды дұрыс пайдалануды бақылап, түзетіп, жүйелеп отыруға бағатталған түрлі құқықтар берілген. Сонымен қатар әр мемлекеттің картографиялық жүйесін *БҰҰ, Бүкіләлемдік почта одағы, Халықаралық гидрографиялық бюро, Халықаралық азаматтық авиация ұйымы, Халықаралық картографиялық бірлестік, Халықаралық стандарттау ұйымы* т.б. ірі қауымдастықтар бақылап отырады.

Англияда, тіпті, итке ат қоюдың заңдастырылған ережесі бар: әйгілі адамдар есімі, ел, қала, белгілі мекен атаулары, шет тіл сөзі және сан есім атау ретінде берілмейді. Берілген кинонимнің (ит атауының) өзі 24 әріптен аспау керек т.б. (Madieva, Imanberdieva, 2005: 240).

2) Атауларды ауыстыру кезінің өзінде сауатсыздық, жауапкершілікті сезінбеу, «өзім білемдікке» салыну орын алуда. Жергілікті жердегі атқарушы ұйымдардың табиғи нысанға, елді мекенге атау беруде қателесуге құқығы жоқ, өйткені ол атау мемлекеттік рәміздер қатарына еніп, саяси-географиялық картада таңбаланып, Қазақстанның болашағына қызмет ететін болады. Облыстық Тілдерді дамыту басқармасы, оның Ономастика бөлімі қаншама конференция, дөңгелек үстел өткізіп, атауларды дұрыс ауыстырудың жолдарын көрсетіп жатса да, аудандық, ауылдық тіпті қалалық әкімшіліктің елді мекен, көше атауларын ауыстыруда белсенділігі тым төмен. Бұл міндетті қазіргі буын өкілдері, яғни біздер, атқаруға тиіспіз, өйткені уақыттың өзі жүктеп отыр.

Біз аталған мәселелерді шешудің ғылыми-практикалық жолдарын қарастырған едік. Ең алдымен, аты ауыстырылуға тиіс нысанды көзбен көріп, арнайы зерттеу жүргізу арқылы ерекше бір белгісін тауып алуымыз керек. Өйткені жалқы есім кәдімгі сөзден жасалатындықтан, сөздің атауыштық қасиетін өз бойында сақтайды. Ол үшін сөз бен топонимнің семантикалық құрылысын салыстырып көрелік:

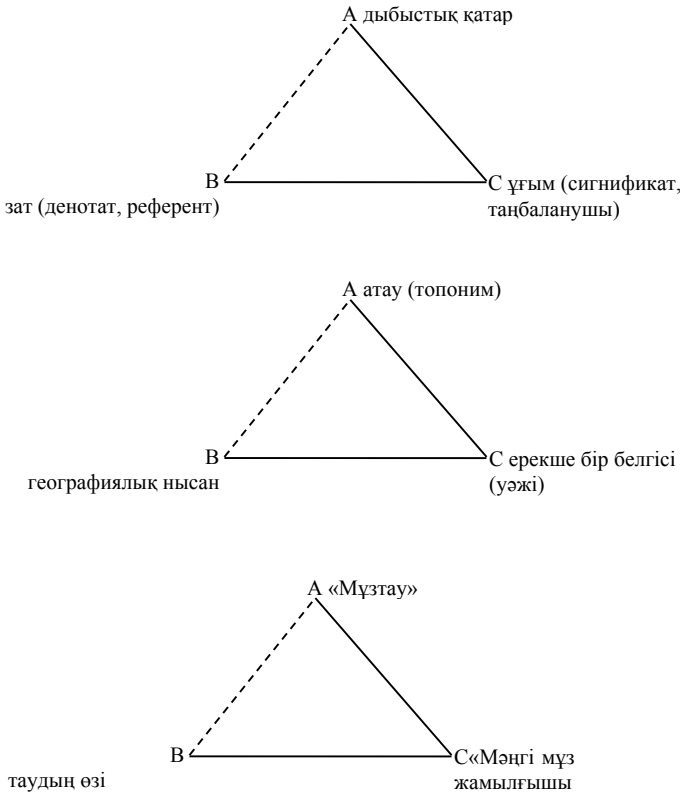

2-сурет – Сөз бен топонимнің семантикалық үшбұрыштары

Бұл айтылғандар табиғатынан сөз сияқты жаратылған жалқы есімдерге де тән болып келеді. *Зат – ұғым – сөз* ретіндегі орын тәртібін сақтау, мәселен, топонимикада *географиялық нысан – ерекше бір белгі – атау* түрінде көрініс береді. Ендеше географиялық нысанға жаңа атау бергенде, осы үлгіні басшылыққа алып, оның ерекше бір белгісіне қарау қажет болады. Мысалы, Алтай тауының ең биік шыңы *Мұзтауды* көрші отырған үш ел бес түрлі атаған. Атап айтқанда: қазақтар – *Мұзтау (Мұздытау),* алтайлар – *Қатын бажы*(басы) немесе *Ақсуулы*, орыстар – *Белуха* немесе *Катунские столбы* түрлерінде атаған. Бұдан үш халықтың жер-суға ат берудегі байқампаздығы, тілдік, уәжділік және логикалық ерекшеліктері байқалып тұр.

Табиғи нысанның ең маңызды белгісін – мәңгі мұз жамылғышын, бірінші болып байқап, алғаш Мұзтау деп атағанына қарағанда, бұл өлкені ежелден түркі тілді тайпалар мекендеген деген қорытынды шығаруға болады. Кейін келген адамдар ол таудың басқа белгілерін байқап, тиісінше атаған.

Нәтижелері және талқылау

Сонымен нысанға атау берерде, нәрестеге ат қою секілді процесс жүреді, бірақ адам баласына кез келген ат қойыла беруі мүмкін, ал табиғи нысанға олай істей алмаймыз. Мәселен, Мұзтау оронимінің орнына Мұзкөл, Мұздала атаулары жүре алмайды. Георгиевка ойконимінің орнына келген Қалбатау ойконимі, әрине, өз нысанын дәл тауып тұр дей алмаймыз. Жалқы есімнен сауатсыз адамдар қойғаннан кейін, амал жоқ таңбалық қызметін атқаруға мәжбүр болуда.

Тыңнан атау жасарда, көптеген қателіктер, кездойсоқ жағдайлардың кездесіп отырғаны жер-су аттарының сол жер туралы ақпарат беріп, ерекше бір белгісін, қасиетін білдіріп тұратынын ескермеуден туындайды. Көшпелі халық табиғатпен етене араласып өмір сүргендіктен, жерге ат беруден ешқашан қателік жібермеген. Мәселен, қазақ *Жалаулы* көлі дегенде, моңғол *Нарын* өзені дегенде нені айтпақ болған? Жалаулы гидрониміне оның жағасында өскен жалаубас қамыс уәж болса, Нарын гидронимі моңғол тіліндегі *нарийн* «жіңішке» сөзінен шығып, өзеннің ені тар, жіңішке екенін білдіреді (Bazylkhan,1984: 885).

Біз Шығыс Қазақстан облыстық Ономастикалық комиссиясының мүшесі ретінде географиялық нысанның бірнеше белгісін салыстыра қарап, біреуін екшеп алу тәжірибесін пайдалануға болатынына көз жеткіздік. Мәселен, Катонқарағай ауданындағы *Черновая* ауылының атын ауыстырғанда, орыс қоныс аударушылары таудан ағып түсетін қара сулы өзенді *Черновая* деп атағанын анықтадық. Тікелей аудару (калька) арқылы *Қарасу* атын ала салуға болатын еді, бірақ облыс көлемінде бірнеше Қарасу ауылы бар болып шықты. Ал атаулардың жиі қайталануы топонимнің қоғамдық қызметін қиындатып жіберетіні белгілі. Ол өзеннің тарихи атауы *Шу* болған деген дерек те табылды, өкінішке орай Шу өзені, қаласы Қазақстанда бар болғандықтан, тағы қайталауға ұшырамауды көздедік. Ауылдың жанында қыста қар тоқтамайтын, желді *Қарадала* жер телімі бар болатын. Қарадала атауын жергілікті тұрғындар қолдамады (көпшілік қауымға атаудың нысанға сәйкестігі емес, әдемі, жарқырағаны қажет екен). Елді мекеннің тағы бір ерекшелігі ауылдың Бұқтырма өзені жағында көптеген қайнар, тұмалар бар екен. Сол белгісіне сүйеніп, ауыл атын *Аққайнар* деп ауыстырға тура келді. Сонда біз аталмыш елді мекеннің төрт түрлі ерекшелігінің біреуіне тоқтадық: 1) *Қарасу* – қыста қатпайтын мөлдір сулы шағын өзен; 2) *Шу* – бұл көне түркі тіліндегі «су» (М.: хак. *чул* «су») болуы мүмкін немесе малдың шуына ұқсас шұбалаңқы, ұзын өзен; 3) *Қарадала* – қыста қарын үрлеп кететін желді жер; 4) *Аққайнар* – қайнар, тұмасы мол жер.

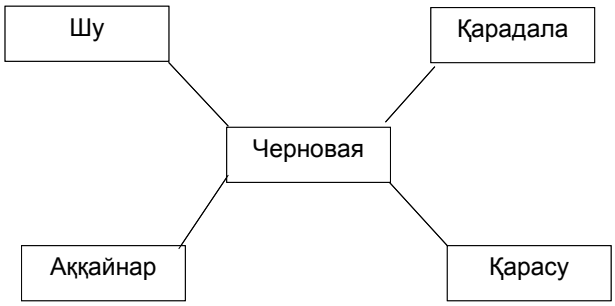

3-сурет – Черновая ойконимін ауыстыруға жарайтын атаулар нұсқалары

Сонымен бірге атаудың ерекше бір белгісіне қарап, көптеген кірме атауларды қазақ тіліне тікелей аударып (калькалап) алуға мүмкіндік туады. Мәселен, кезінде қоныс аударушылар *Құмдақ* топонимін *Песчанка* деп өз тілдеріне қотарып алса, ендігі кезекте оны қайыра калькалап, *Құмдақ* атауын қайтарып алуға болады (Құмдақ – Песчанка – Құмдақ). Бұл – топонимдерді жаңғыртудың ең оңай жолы.

1-кесте – Калькалау әдісінің үлгісі

Ежелден бері	1760, 1870 жылдардан бері	2005 жылдан бері
Құмдақ	*Песчанка*	*Құмдақ*

Қорытынды

1. Қазіргі аудио-видео техникалар мен транспорт түрлері жетілген заманда жер-су аттарын анықтау немесе жаңарту үшін, географиялық нысандарды көзбен көріп, қолмен ұстап барып,

тиісті шешім шығаруға әбден болады. Бұл – міндетті де. Өйткені сөзжасам (топонимжасам) арқылы тың атаулар жасамас бұрын, ол табиғи нысанды көзбен көріп, ерекше белгісін анықтап алса, атау мен нысан арасында сәйкессіздік болмас еді. Топонимжасам арқылы жаңа атаулар тудырғанда, ол атау (мәселен, сөз) географиялық нысанмен (мәселен, зат) үндес келіп жатуға тиіс. Олай болмаса, жаңа атауда ешқандай жалқы есімдік қасиет қалмайды. Ол мән-мағынасыз дыбыстар тіркесі ғана болып шығады.

2. Ең алдымен кірме атауларды ауыстыру арқылы мейілінше шұбарланған Шығыс Қазақстан топокеңістігін тазалап алу міндеті тұр. Бұл міндет Егемендік алғаннан бері шешімін таппай келеді. Әсіресе Қазақстанның солтүстігі мен шығысында кірме атаулардың пайызы әлі де жоғары. Бұл аталмыш аймақтардың геосаяси орны мен демографиялық жағдайларын ескере отырып, үздіксіз жұмыстар жүргізілуге тиіс.

3. Кірме атаулармен бірге кеңестік дәуірде еніп, жадымызға сіңіп кеткен *Алғабас, Еңбек, Жаңадәуір, Жаңаүлгі, Қызылжұлдыз* тәрізді ұраншыл, саясатшыл атауларды да алмастыру қажет. Өйткені мұндай топонимдер жердің ерекше бір белгісін, бедерін білдірмейді. Қазіргі кезде ондай дерексіз сөздерден жасалған атауларды алмастырғанды қойып, қайтадан көбейіп келеді. Мысалы, жер-су аты ғылымынан хабарсыз көптеген «әуесқой топономистер» *Ақмарал, Ынталы, Ынтымақ, Береке, Өркениет, Өргебас,* сияқты жалқы есімге ешқандай қатысы жоқ ойконимдерді қаптатып жіберді. Сонда бұрынғы *Алғабасты* қазіргі *Өргебасқа* айырбастағанда не ұттық деген заңды сұрақ туады? Топонимиканың заңдылығын білмегендіктен, ойға келген атауды қоя салу барлық облыстарға тән «ауру» болып отыр. Тілдегі зат пен сөз сияқты, атау географиялық нысанды дәл белгілеуі керек деген қағида ұмытылған. Қазақ ықылым заманнан бері ақ тауды – *Ақтау,* қара тауды – *Қаратау* деп атағанын ескермейміз.

4. Қазіргі кезде жер-су аттары иесіз, қараусыз қалған сала болғандықтан, әркім өз тегінің атын шығаруға пайдаланатын көз етіп алды. Белгілі ғалым Мекемтас Мырзахметов жерге адам атын қою қазаққа тән емес, оның европадан келген үрдіс екенін айтады. Құрметті адамдарды мәңгілеу үшін, қала көшелеріне, мектептерге, түрлі мекемелерге есімін берсе жеткілікті. Ал адам есімдерін жер-суға қоя беретін болсақ, көп ұзамай-ақ антропонимдер топонимдерді ығыстырып шығаратыны ақиқат-шындық.

5. Қазақ топожүйесін қайта құрудағы негізгі міндет қазақы атауларды сақтап қалу ғана емес, ғаламдасу кезінде ұлттық бейнені танытатындай ұлттық топонимдер жасау болып табылады. Қазақстан жеке ел болып, тілін өміріне арқау етуді алға қойып отырғанда, енді осыдан былай сәтсіз жасалған атаулардың, кірме атаулардың топожүйемізге енуіне жол беруге болмайды. Еліміздің баға жетпес қазыналарының біріне жататын топонимдерді қалай болса солай қолдану, саудаға салу орын алып келген болса, ендігі кезекте белгілі жүйеге енгізіп, дәстүрлі модельдер арқылы саналы түрде атаулар жасауға көшуге болады. Қазақ топонимдерінің дәстүрлі сөзжасам модельдері біздің тарапымыздан жанжақты қарастырылған. Табиғи нысанның ерекше бір белгісін тауып алғаннан кейін, дайын топонимжасам модельдеріне қарап, жаңа атау беру көп қиындық келтіретін шаруа болмаса керек.

Әдебиеттер

Қазақстан Республикасының географиялық атауларының мемлекеттік каталогы. 5-том, I-II бөлім. Шығыс Қазақстан облысы. – Алматы, 2004. – 321 б.

Сапаров Қ., Бияров Б. Шығыс Қазақстан облысы топонимдерінің қалыптасу ерекшеліктері / География және табиғат. – 2006. – №4 (22). – Б. 14-17.

Мәдиева Г., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Астана: «1С-сервис» ЖШС, 2005. – 240 б.

Базылхан Б. Монғол-казах толь (Моңғолша-қазақша сөздік). – Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885 б.

References

Bazylkhan B. (1984). Mongol-Kazakh roofing (Mongola-Kazakh dictionary). Ulaanbaatar-Olgiy, 885 p.

Madieva G. Imanberdieva S.K. (2005). Onomastics: the research problem. Astana: 1C-service LLP, 240 p.

Saparov K., Biyarov B. (2006). Features of formation of toponyms of East Kazakhstan region / Geography and nature. № 4 (22). P. 14-17.

State catalogue of geographical names of the Republic of Kazakhstan. Volume 5, Part I-II. East Kazakhstan region. Almaty, 2004. 321 p.

IRSTI 17.82.10

Dyussembekova Zh.A.[1], Maukeyeva A.O.[2],

[1]master of arts, [2]master of pedagogical sciences,
[1,2]teacher of al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: maukeeva2012@mail.ru; zhansayabaizova@mail.ru

SOUND RECORDING AS ONE OF THE TECHNIQUES OF LANGUAGE PLAYING IN THE WORKS OF THE WRITER K.I. CHUKOVSKY

As is well known, an artistic text is a complex structure of elements that are diversely related and differ in their qualities. All these elements, which form informational and communicative qualities, «work» directly on the content plan. Identifying the linguistic-stylistic features of a work of art contributes to a deeper insight into the content of the work of art. The relevance of the research is connected with the increased interest of modern linguistics to the issues of speech organization of an artistic text. The purpose of this article is to identify the leading techniques of speech imagery in children's works K.I. Chukovsky, acting as style-forming and text-forming components, as well as a means of creating a language game.

Despite the natural limitations of the phonetic methods of lingual game, however, K.I. Chukovsky skillfully uses all the potentials of the phonetic structure of the Russian language, leading to a lingual game. In the process of linguistic stylistic analysis, various phonetic techniques of expressiveness were revealed: alliteration, assonation, epiphora, anaphora, onomatopei. The use of this arsenal of pictorial and expressive means makes the language of the works of K.I. Chukovsky emotional, easily remembered, understandable for readers, gives him texts dynamics and expressiveness. The study is significant in that it solves questions of the modern theory of linguistics, questions of linguistic and stylistic analysis of the poetic text, identifies ways to create a language game in children's works. The results can be applied to further theoretical studies in the field of linguistic stylistics, as well as in the teaching of disciplines related to.

Key words: language game, children's literature, sound recording, alliteration, assonation, epiphore, anaphora, onomatopoeia.

Дюсембекова Ж.А.[1], Маукеева А.О.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]оқытушысы, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, [2]оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: maukeeva2012@mail.ru; zhansayabaizova@mail.ru

К.И. Чуковскийдың балаларға арналған шығармаларындағы тілдік ойындардың әдістерінің бірі ретінде дыбыстық жазылу

Өздеріңізге белгілі, көркем мәтін әртүрлі байланыстағы және өзіндік қасиеттерімен ерекшеленетін элементтердің күрделі құрылымы. Ақпараттық және коммуникативтік қасиеттерді қалыптастыратын осы элементтердің барлығы мазмұн жоспарына тікелей «жұмыс істейді». Өнер туындысының лингвистикалық-стилистикалық ерекшеліктерін анықтау өнер туындысының мазмұнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеудің өзектілігі қазіргі заманғы лингвистиканың көркем мәтінді сөйлеуді ұйымдастыру мәселесіне қызығушылықпен байланысты. Осы мақаланың мақсаты – К.И. Чуковскийдің балалар шығармаларындағы сөйлеу суреттерінің алдыңғы қатарлы әдістерін, стильді қалыптастырушы және мәтінді құрайтын компоненттерді, сондай-ақ тілдік ойын құру құралдарын анықтау.

Тілдік фонетикалық әдістердің табиғи шектелгендігіне қарамастан, К.И. Чуковский орыс тілінің тілдік ойынға алып келетін фонетикалық құрылымының барлық мүмкіндіктерін шеберлікпен пайдаланады. Лингвостилистикалық талдау барысында келесі фонетикалық әдістер

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

анықталды: аллитерация, ассонация, эпифора, анафора, ономатопея. Кескіндеме және мәнерлі құралдардың осы жиынын пайдалану К.И. Чуковский шығармаларының тілін эмоционалды, оңай есте сақталатын, оқырмандар үшін түсінікті ете отырып, өз мәтіндерін динамика мен мәнерге толтырады. Өткізілген зерттеудің маңыздылығы қазіргі заманғы лингвистика теориясының және өлең мәтінді лингвистикалық және стилистикалық талдау мәселелерінің сұрақтарын шешуінде, балалалар шығармашылығындағы тілдік ойын құру тәсілдерін анықтауында. Нәтижелер тілдік стилистика саласындағы теориялық зерттеулерге, сондай-ақ зерттеуге байланысты пәндерді оқытуға қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: тілдік ойын, балалар әдебиеті, дыбыстық жазылу, аллитерация, ассонация, эпифора, анафора, ономатопея.

Дюсембекова Ж.А.[1], Маукеева А.О.[2],

[1]магистр гуманитарных наук, [2]магистр педагогических наук, [1,2]преподаватель
Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: maukeeva2012@mail.ru; zhansayabaizova@mail.ru

Звукопись как прием языковой игры в детских произведениях К.И. Чуковского

Как известно, художественный текст представляет собой сложную структуру многообразно соотносящихся и различающихся по своим качествам элементов. Все эти элементы, формирующие информационно-коммуникативные качества, «работают» непосредственно на план содержания. Выявление лингвостилистических особенностей художественного произведения способствует более глубокому проникновению в содержание художественного произведения. Актуальность исследования связана с повышенным интересом современной лингвистики к вопросам речевой организации художественного текста. Цель данной статьи заключается в выявлении ведущих приемов речевой образности в детских произведениях К.И. Чуковского, выступающих в качестве стилеобразующих и текстообразующих компонентов, а также в качестве средств создания языковой игры.

Несмотря на природную ограниченность фонетических приемов языковой игры, тем не менее, К.И. Чуковский умело использует все возможности фонетического строя русского языка, приводящие к языковой игре. В процессе лингвостилистического анализа были выявлены разнообразные фонетические приемы создания выразительности: аллитерация, ассонация, эпифора, анафора, ономатопея. Использование этого арсенала изобразительно-выразительных средств делает язык произведений К.И. Чуковского эмоциональным, легко запоминающимся, понятным для читателей, придает его текстам динамику и выразительность. Проведенное исследование значимо тем, что в нем решаются вопросы современной теории языкознания, вопросы лингвостилистического анализа стихотворного текста, выявляются способы создания языковой игры в детских произведениях. Результаты могут быть применены для дальнейших теоретических исследований в области лингвостилистики, а также при преподавании дисциплин, связанных с изучением художественного текста и дискурса.

Ключевые слова: языковая игра, детская литература, звукозапись, аллитерация, ассонация, эпифора, анафора, ономатопея.

Introduction

Children's literature is a special literature, thanks to which a child can learn and learn everything new, the surrounding space and environment. It has its own unique properties and originality. This is how it differs from other forms of speech, and also creates a special linguistic «world» that is simple and understandable for children. Children's literature enters the original dialogue with its reader, adopting the features of its addressee. Such borrowing is reflected in the linguistic system, poetics, plot of the literary work. A special place in children's literature is, of course, poetry. Poetic speech, the property of which lies in the quick memorization and oral quoting, is perfectly perceived by children, for whom written speech to a specific age is difficult to access. Poetic speech is one of the first means that provides an opportunity for a child to learn the experience of previous generations. In this sense, children's literature is the successor of folklore, which is also often clothed in poetic form. Famous and famous children's poets include such authors as KorneyChukovsky, Samuel Marshak, Boris Zakhoder, AgniaBarto and many others.

Methodology and research methods

As an object of special research, children's speech is considered in detail and from various aspects in the fundamental works of L.S. Vygotsky (Vygotskiy, 2004: 512), E.S. Kubryakova (Kubryakova, 1987: 6), N.V. Gagarina (http://cheloveknauka.com/aspektualnaya-semantika-i-funktsionirovanie-vidov-russkogo-glagola-v-detskoy-rechi), N.I. Lepskaya (Lepskaya, 1997: 152) and other scientists. There is great interest in the problems of studying children's speech innovations of such researchers as T.A. Gridina (Gridina, 1996: 87), M.B. Eliseeva (Tseytlin; Eliseeva, 1996: 151), T.N. Ushakova (Ushakova, 2004: 316), S.N. Tseytlin (Tseytlin, 2005: 408) and many others. Author groups led by created children's speech dictionaries. Children's literature refers to works that from the very beginning were intended for children's reading, as well as those that eventually became suitable for him. Like all fiction, works intended for children's audiences are aesthetically criticized. The author of children's books is primarily obliged to refrain from describing inhuman and cruel scenes. On the other hand, the tone of his narration should be sincere and truthful. The most important condition for the popularity of a literary work is such content that affects the mind and heart of its reader, excites him to tears, makes him worry and worry. It is necessary to speak with children in the pages of a work of art frankly, simply, and most importantly – sincerely. Then children will be able to comprehend and realize everything, as well as learn a lot. Probably, not everyone has the moral right to write for children. Children's writer must love children, also be very talented and optimistic about life. After all, they are dealing with a vulnerable and fragile childish soul.

The study of children's literature began recently. The first scientific and critical experience of historical essays of children's literature was undertaken in 1878 by P.V. Zasodimsky. However, the first fundamental work was publishedonly in 1948 – this is «The History of Russian Children's Literature» by A.P. Babushkina (Babushkina, 1948: 480). There are different points of view on the concept of «children's literature.» The post-Soviet philology has established the understanding of children's literature as a special type of literature, which is aimed at shaping the personality of the child. The main task of children's literature is to cultivate a sense of beautiful, aesthetic taste, an understanding of the true in artistic literature. Modern children's literature forms an aesthetic taste, teaches composing and, of course, teaches how to do it without compulsion and with pleasure. The program for the development of children's literature should be embodied in the works, taking into account the age characteristics of children.

The specificity of children's literature is connected, first of all, by the age of the reader. The smaller the age of the reader, the stronger the peculiar features are manifested in the work, by which one can unmistakably guess that it is addressed to the child. Together with the growing reader, they «grow up» and his books, his entire system of preferences gradually changes. Children's literature refers to works that were originally intended for children's reading, as well as those that eventually became suitable for him. Like all fiction, children's works are aesthetically criticized. The author of children's books must refrain from describing inhuman and cruel scenes. On the other hand, the tone of his narration must be truthful and sincere. The most important condition for the popularity of a literary work is such content that affects the mind and heart of the reader, excites him to tears, makes him worry and worry. It is necessary to speak with children in the pages of the artwork simply, frankly, and most importantly – sincerely. Then children will be able to realize and comprehend everything, as well as learn a lot. To write for children, not everyone has a moral right. Children's writer is simply obliged to love children and be very talented, optimistic about life. After all, he is dealing with a fragile and vulnerable child's soul (Arzamastseva; Nikolaeva, 2005: 576).

Methodists believe that works for children should be expressive. Increased expressiveness, as a rule, leads to the victory of expression over the standard, monotony, «dullness». The language game helps to overcome the monotony, standardization. Gaming techniques contribute to the implementation of special expressive possibilities inherent in the language, performing a number of communicative functions, the most important of which is to attract the addressee's attention (Colganik, 2000: 31). In this study, we used the methods of component analysis of the semantic structure of language units, as well as linguistic analysis. The main goal of our study is to identify the leading techniques of speech imagery in children's works of K.I. Chukovsky, acting as style-forming and text-forming components, as well as a means of creating a language game.

Results and discussion

In the monograph V.Z. Sannikov «Russian language in the mirror of a language playing» presents a nomenclature of language playing techniques.

Among the various techniques he calls phonetic play of words. V.Z. Sannikov writes: «lower language levels» (phonetic level) are systems that are strictly normalized, determined by rigid rules, the violation of which is usually unacceptable – even in a joke, however, there are some possibilities for the language game here too (Sannikov, 2002: 552)

Despite the natural limitations of the phonetic methods of language play, however, K.I. Chukovsky skillfully uses all the possibilities of the phonetic structure of the Russian language, leading to a language game. First of all, he turns to sound writing.

Zvukopis – an important sign of style, the language of children's works of K.I. Chukovsky. Let us consider the sound writing in the works of K.I. Chukovsky in the aspect of language game.

At present, poets, writers, and journalists used and used sound recordings. Zvukopis based on the opposition of the «neutral» in the sound of the text fragments are clearly audible repetitions. For example, we find in K.I. Chukovsky:

Бараны, бараны
Стучатвбарабаны!
Сычи-трубачи
Трубят!
Грачи с каланчи
Кричат! («Тараканище»)

Rolling «p», «b» create the effect of crashing, knocking, noise.

In the term «sound-writing» we see two parts: «sound» and «write,» that is, write (represent) with sounds. Based on the above explanation, we can try to give a more general definition of this term.

Zvukopis – is an artistic device, which consists in creating images by selecting words that mimic the sounds of the real world (for example, the sound of the drum, the rustling of dry foliage, the buzz of an insect, the splash of water, etc.). Sound writing is created by a variety of techniques. One of these techniques is alliteration.

Alliteration is the repetition of the same or similar consonants. Alliteration is the most ancient stylistic device, it consists in enhancing the expressiveness of a verse by repeating consonant sounds. This technique is found in folk poetry and in the literature of all nations of the world. They are rich in poems of Homer, Hesiod, Horace, Virgil and many later poets in Europe – Dante, Petrarch, Ronsard, Shakespeare. The sense of proportion and artistic tact of the poet determine the choice, character and relevance of alliteration in the verse; there are no rules for its use and cannot be (Rozental; Telenkova, 1985: 399).

In the works of K.I. Chukovsky alliteration occupies a prominent place. Sound alliteration scattered, for example, in the fairy tale «Moidodyr»(Мойдодыр):

И сейчас же щетки щетки
Затрещали, как трещотки,
И давай меня тереть,
Приговаривать:
«Моем, моем трубочиста
Чисто, чисто, чисто, чисто!
Будет, будет трубочист
Чист, чист, чист, чист!» («Мойдодыр»)

The repetition of the consonant sounds «u», «m», «b», «h» give a special appeal and expressiveness to children's verse. They convey the sounds of rubbing brushes.

Another of the most common tricks K.I. Chukovsky is a reception assonance.

Assonance – repeated repetition of homogeneous vowel sounds in a poetic speech. Sometimes assonance is called an inaccurate rhyme in which vowel sounds coincide, and the consonants do not match, (immense – I will come to my senses; thirst is a pity). Assonance also enhances the expressiveness of speech (Rozental; Telenkova, 1985: 399).

In the fairy tale «Moidodyr» (Мойдодыр) K.I. Chukovsky begins the narration with the use of the reception technique to attract the attention of the little listener. He uses the intonation of the «complainant» boy:

ОдеялоУбежало,
Улетелапростыня,
И подушка, Как лягушка,
Ускакалаотменя.

The use of further reception of asonation serves as a kind of enticing young reader and the development of the plot of the tale:

Боже, боже,
Что случилось?
Отчего же
Всё кругом
Завертелось,
Закружилось
И помчалось колесом? («Мойдодыр»)

Sound recording techniques also include anaphora and epiphora. This is the name of the subdivision of sound recording, which distinguishes it by location in verse.

Epiphora is a repetition of the end of a verse. Anaphora, or unity, is a stylistic device consisting in the repetition of homogeneous sounds, words, syntactic or rhythmic constructions at the beginning of adjacent verses or stanzas (Rozental; Telenkova, 1985: 399).

The sound anaphora is a feature of the alliterative verse, in which there should be an equal number of logically strong shock words in certain places, but it is sometimes found in metric verses built on the basis of the meter, i.e. on the periodic repetition of a certain elemental group of rhythmic lobes. Forexample:

В Африке акулы,
В Африке гориллы,
В Африке большие
Злые крокодилы
Будут вас кусать,
Бить и обижать, –
Не ходите, дети,
ВАфрикугулять. («Бармалей»)

A kind of anaphor is lexical anaphora – the repetition of identical words, for example:

Но вот из-за Нила
Горилла идёт,
Горилла идёт,
Крокодила ведёт! («Бармалей»)

Or another example from the fairy tale «Aibolit» (Айболит). The author repeats the word «Limpopo» four times:

Вот и вылечил он их,
Лимпопо!
Вот и вылечил больных.
Лимпопо!
И пошли они смеяться,
Лимпопо!
И плясать и баловаться,
Лимпопо! («Айболит»)

Occurs in the works of K.I. Chukovsky and epiphora. Epiphora is the repetition of words or expressions at the end of adjacent passages (sentences), for example:

Рыдает, плачет Бармалей:
«О, я буду добр*ей*,
Полюблю я дет*ей*!
Не губите *меня*!
Пощадите*меня*!» («Бармалей»)

Another technique that is used in the works of Chukovsky, at least others, is the onomatopeeia, or onomatopoeia. By the way, the word «onomatopeia» comes from the Latin «onomatopoeia» and translates as «word creation». These are words that mimic the eigenvalue, i.e. they arose on the basis of phonetic assimilation to non-verbal sound complexes. Such words are, for example, the words «snoring», «crunching», and the derivative words «snoring», «crunching», etc. Most often, the onomatopoeic vocabulary of the Russian language includes: first, verbs with the meaning «source of sound», for example: croak, bark, meow, pop, whimper, gasp. Secondly, nouns derived from them, for example: croaking, meowing, woofing, chattering. Forexample:

Ах, какое поднялось *рычанье,*
Верещанье, и блеянье, и мычанье:
– Шутка ли, ведь сам Гиппопотам
Жаловать сюда изволит к нам!

For the works of K.I. Chukovsky is characterized by action, speed, dynamics, rapid deployment of the narrative plot. For example, in Fedorinogore (Федориногоре), irons, boots, and pies form a cyclic sequence. All kitchen utensils rushes somersault forward, into the woods, away from Fedory-muddy. To transfer the fast movement of K.I. Chukovsky uses four-stop trochee:

Утюги за сапогами,
Сапоги за пирогами,
Пироги за утюгами,
Кочерга за кушаком
Всё вертИТСЯ, И кружится,
И несётся кувырком. («Федориногоре»)

At the end of the six-lines, the technique of asonation is used. Such variations of the poetic rhythm, depicting each object in its musical dynamics, can not be achieved by any external tricks of technology. As the author himself said, «In those hours when you are experiencing that nervous surge, which I tried to describe in the essay on Muha-Cokotukha (Муха-Цокотуха), this diverse sound writing breaking the tedious monotony of poetic speech is not difficult: on the contrary, there was no would be much more difficult »(Chukovskiy, 2001: 447).

Conclusion

Thus, with all the conservatism of the phonetic level of the language system, with limited phonetic techniques of the language game, in children's works, K.I. Chukovsky finds a way to bring words together phonetically, to beat them. He skillfully uses such methods of expressiveness creation as alliteration, assembly, epiphora, anaphora, onomatopeia. The use of this arsenal of pictorial and expressive means makes the language of works for children K.I. Chukovsky's expressive, understandable, easy-to-understand, easy-to-remember child, gives his lyrics a dynamic, helps sound techniques to support the dynamics of the plot.

References

Arzamastseva I.N., Nikolaeva D.L. (2005). Detskayaliteratura: ucheb. posobiedlyastudentovped. vuzov. [Children's literature: training student manual ped. Universities.]. M.: Akademiya,2005. 576 p. (in Russian)

Babushkina A.P. (1948). Istoriyarusskoydetskoyliteratury. [The history of Russian children's literature]. M.: Uchpedgiz, 1948. 480 p. (in Russian)

Chukovskiy K.I. (2001). Otdvuh do pyati. Sobraniesochineniy v XV t., II tom. [From two to five.The complete works ofXV v., volume II]. M.: Terra. Knizhnyiyklub, 2001. 447 p. (in Russian)

ColganikG.Ya. (2000). O novyhaspektahizucheniyayazyka CMI. [On New Aspects of learning the Language CMI].Vestnik MGU. Series 10. No 3, 2000. Pp. 31-38. (in Russian)

Gagarina N.V. (1997). Aspektualnayasemantikaifunktsionirovanievidovrusskogoglagola v detskoyrechi. [Aspectual semantics and functioning of Russian verb types in children's speech]. Dis. cand. filol. sciences. St. Petersburg, 1997. Retrieved fromhttp:cheloveknauka.com.aspektualnaya-semantika-i-funktsionirovanie-vidov-russkogo-glagola-v-detskoy-rechi. (in Russian)

Gridina T.A. (1996). Yazykovayaigra: stereotipitvorchestvo. [Language game: stereotype and creativity].Ekaterinburg: Ural GPI, 1996. 87 p. (in Russian)

Kubryakova E.S. (1987). Dannye o detskoyrechi s obschelingvisticheskoytochkizreniya. Detskayarechkakpredmetlingvistiche skogoizucheniya:mezhvuz. sb. nauch. tr. [Data on children's speech from a general linguistic point of view. Children's speech as a subject of linguistic study: Proc. Sci. Conf.]. Lipetsk: LGPI, 1987. Pp. 6-15. (in Russian)

Lepskaya N.I. (1997) Yazykrebenka (Ontogenezrechevoykommunikatsii). [Language of the child (Ontogenesis of verbal communication)]. Faculty of Philology of Moscow State University. MvLomonosov, 1997. 152 p. (in Russian)

Rozental D.E., Telenkova M.A. (1985). Slovar-spravochniklingvisticheskihterminov: Posobiedlyauchitelya. [Dictionary of the linguistic terms: A manual for the teacher]. M.: Prosveschenie,1985. 399 p. (in Russian)

Sannikov V.Z. (2002). Russkiyyazyk v zerkaleyazykovoyigry. [Russian language in the mirror of the language playing]. – M .: Languages of Slavic culture, 2002. 552 p. (in Russian)

Tseytlin S.N. (2005). Kategoriyaroda v detskoyrechi. Problemyifunktsionalnoygrammatiki: Polevyiestruktury. [Category of the kind in children's speech. Problems of functional grammar: Field structures]. St. Petersburg: Niva, 2005. 408 p. (in Russian)

Tseytlin S.N., Eliseeva M.B. (1996). Govoryatdeti. Slovar-spravochnikdetskihrechevyihinnovatsiy. [Children say. Dictionary of children's speech innovations]. St. Petersburg: Niva, 196. 151 p. (in Russian)

Ushakova T.N. (2004). Rech: istokiiprintsipyrazvitiya. [Speech: origins and principles of development]. Text: study guide. Moscow.: PER SE, 2004. 316 p. (in Russian)

Vygotskiy L.S. (2004). Psihologiyarazvitiyarebenka. [Psychology of child development]. M: Eksmo, 2004.512 p. (inRussian)

Литература

Выготский Л.С. Психология развития ребенка. – М.: Эксмо, 2004. – 512 с.

Кубрякова, Е.С. Данные о детской речи с общелингвистической точки зрения // Детская речь как предмет лингвистического изучения: межвуз. сб. науч. тр. – Липецк: ЛГПИ, 1987. – С. 6-15.

Гагарина Н.В. Аспектуальная семантика и функционирование видов русского глагола в детской речи: Дис. канд. филол. наук. – СПб., 1997. // Retrievedfrom http://cheloveknauka.com/aspektualnaya-semantika-i-funktsionirovanie-vidov-russkogo-glagola-v-detskoy-rechi

Лепская Н. И. Язык ребенка (Онтогенез речевой коммуникации). – М.: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 152 с.

Гридина Т.А. Языковая игра: стереотип и творчество. – Екатеринбург: Урал ГПИ, 1996. – 87 с.

Цейтлин С.Н., Елисеева М.Б. Говорят дети. Словарь-справочник детских речевых инноваций. – СПб.: Нива, 1996. – 151 с.

Ушакова Т.Н. Речь: истоки и принципы развития. Текст: учебное пособие – М.: ПЕР СЭ, 2004. – 316 с.

Цейтлин С.Н. Категория рода в детской речи. Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры. – СПб.: Нива, 2005. – 408 с.

Бабушкина А.П. История русской детской литературы. – М.: Учпедгиз, 1948. – 480 с.

Арзамасцева И.Н., Николаева Д.Л. Детская литература: учеб. пособие для студентов пед. вузов. – М.: Академия, 2005. – 576 с.

Солганик Г.Я. О новых аспектах изучения языка СМИ // Вестник МГУ. – Серия 10. – 2000. – № 3. – С. 31-38.

Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 552 с.

Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.

Чуковский К.И. От двух до пяти. Собрание сочинений в 15 т., II том, – М.: Терра – Книжный клуб, 2001. – 447 с.

МРНТИ 16.21.61

Егорова Т.В.,

к. ф. н. профессор Алматинского филиала
Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: 2009.egor @mail.ru

ВУЛЬГАРИЗАЦИЯ КАК ЛИНГВОТОКСИЧНОЕ ЯВЛЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ РЕЧИ

Статья посвящена описанию процесса вульгаризации современной русской речи, при котором в русской общественно значимой практике создается новое соотношение приличного и неприличного, вежливого и хамского, нормированного и ненормированного. Вульгаризация характеризуется как процесс внедрения в литературный язык нелитературных и стилистически сниженных языковых единиц, который противоречит этико-речевым нормам цивилизованного речевого общения. Активность данного процесса демонстрируется на примерах частотного употребления ненормативной лексики, жаргонизмов, вульгаризмов и просторечных элементов в текстах СМИ, политических выступлениях, беллетристике, художественных произведениях. Доказывается, что регулярное тиражирование подобных слов и выражений, толерантное отношение к обсценной лексике известными деятелями искусства и культуры делает ее привычной адресату и способствует закреплению в повседневном общении. На основе анализа разнообразных речевых ситуаций утверждается, что вульгаризация стала одним из лингвотоксичных явлений современного социолингвистического дискурса, появилось новое речевое пространство с большим количеством деструктивных элементов, которые разрушают привычные стереотипы вежливого речевого общения и приводят к созданию агрессивной картины мира в сознании носителей русского языка.

Ключевые слова: вульгаризация, демократизация, жаргонизация, лингвотоксины, обсценная лексика, речевая агрессия, субстандартная лексика.

Egorova T.V.,

Candidate of Philological Sciences, Professor of Almaty branch
of St. Petersburg Humanitarian University of Social Sciences,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: 2009.egor@ mail.ru

Vulgarization as a lingvo-toxic phenomenon of modern Russian speech

The article is devoted to the description of the process of the vulgarization of modern Russian speech, when in the Russian socially significant practice a new ratio of decent and indecent, polite and boorish, rationed and unnormalized is created. Vulgarization is characterized as the process of introducing non-literary and stylistically reduced language units into the literary language, which contradicts the ethical-speech norms of civilized speech communication. The activity of this process is demonstrated by examples of frequency use of profanity, slang, vulgarism and colloquial elements in the texts of the media, political speeches, fiction and artistic works. It is proved that regular replication of such words and expressions, tolerant attitude to obscene vocabulary by famous artists and culture makes it familiar to the addressee and contributes to consolidation in everyday communication. Based on the analysis of various speech situations, it is argued that the vulgarization has become one of the linguistic toxic phenomena of modern sociolinguistic discourse, a new speech space has appeared with a large number of destructive elements that destroy the usual stereotypes of polite speech communication and lead to the creation of an aggressive picture of the world in the minds of Russian speakers.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Key words: vulgarization, democratization, jargonization, linguistic toxicity, obscene vocabulary, speech aggression, substandard vocabulary.

Егорова Т.В.,
Санкт-Петербор Гуманитарлық кәсіподақтар университетінің профессоры, ф. ғ. к.,
Алматыдағы филиалы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: 2009.egor@mail.ru

Вульгаризация қазіргі орыс тіліндегі лингвоуытты құбылыс ретінде

Мақала орыс қоғамдық маңызды тәжірибеде әдепті және әдепсіз, сыпайы және дөрекі, қалыпты және қалыпсыз сөйлеудің этикалық сөйлеу стандарттарының заманға сай сөйлеудің жаңа арақатынасындағы орыс тілінің бүліну сипатына арналған. Вульгаризация сөйлеу қарым-қатынасының сөйлеу әдебі өлшемдеріне қарама-қайшы келетін әдеби емес және стилистикалық түрде төмендетілген тіл бірліктерін әдеби тілге енгізу сипатталады. Бұл процестің белсенділігі қалыпқа сай емес лексикалық, жаргондардың, бүлінген сөздердің және қарапайым сөйлеу элементтерінің БАҚ-та, саяси сөз жарыс әдебиеттермен көркемдік жұмыстарда қолданылатын мысалдармен дәлелденді. Мұндай сипаттағы сөздер мен сөз тіркестерінің жиі жариялау, мәдениет пен өнер қайраткерлерінің әдепсіз лексикасына толерантты қатынасын көрсететін күнделікті өмірде үйреншікті етеді. Әр түрлі сөйлеу жағдайларын сараптау негізінде, вульгаризация заманауи әлеуметтік лингвистикалық дискурстардың лингвоуытты құбылыстарының бірі болды, орыс тілін қолданушылардың санасындағы әлемдік агрессивті бейнесін жасауға әкеліп, сыпайы сөйлеу қарым-қатынасының әдеттегі стереотиптерін бұзатын көптеген деструктивті элементтері бар жаңа сөйлеу кеңістігі пайда болғанын көреміз.

Түйін сөздер: вульгаризация, демократияландыру, жаргондану, лингвоуытты құбылыс, әдепсіз лексика, сөйлеу агрессиясы, стандартты емес сөздік.

Введение

Современное состояние русской речевой культуры определяется рядом взаимосвязанных и взаимообусловленных факторов как экстралингвистического, так и лингвистического характера. Изменение государственного устройства, политической системы, экономических векторов, идеологических приоритетов не могли не повлечь за собой значительные изменения в русской речи. Такие процессы современного общества, как культурная и языковая интеграция, свобода самовыражения, отказ от цензуры, смешение сфер общения, изменение нравственных приоритетов привели к созданию нового типа коммуникации и речевых отношений между членами единого языкового коллектива, изучение которых представляется чрезвычайно актуальным в настоящее время.

К числу динамичных процессов, протекающих в русском языке новейшего периода активно и разнонаправленно, следует отнести вульгаризацию русской речи. Первые научные исследования, посвященные этому процессу, появились в конце XX столетия. В обсуждении состояния и перспектив развития русского языка того времени приняли участие известные российские учёные: В.Г. Гак, В.Е. Гольдин, Е.А. Земская, Ю.Н. Караулов, М.Н. Кожина, В.В. Колесов, В.Н. Телия, О.Н. Трубачев, М.И. Черемисина, Е.Н. Ширяев и др. (Zemskaya, 2000). Результаты этих дискуссий точно охарактеризованы Г.Н. Скляревской: «Мы имеем уникальную возможность наблюдать и исследовать язык в пору его стремительных и, как кажется, катастрофических изменений: все естественные процессы в нем ускорены и рассогласованы, обнаруживаются скрытые механизмы, действие языковых моделей обнажено, в массовом языковом сознании наблюдаемые языковые процессы и факты оцениваются как разрушительные и гибельные для языка. Такая динамика и такое напряжение всех языковых процессов производят впечатление языкового хаоса, хотя в действительности дают драгоценный и редкий материал для лингвистических открытий» (Sklyarevskaya, 1996: 463).

В начале XXI столетия, когда лингвисты стали писать о стабилизации и завершенности некоторых хаотичных и «губительных» процессов в речи и системе языка, о традиционных нормативных подходах, вопрос об огрублении, жаргонизации русской речи продолжал находиться в центре внимания ученых и общественности. «К началу XXI столетия, – пишет та же Г.Н. Скляревская, – можно говорить если не о заметной стабилизации лексической системы

русского языка, то, во всяком случае, об обретении ею равновесия: сейчас мы наблюдаем уже не столь бурные и вихреобразные языковые явления, которые происходили в 90-х годах минувшего века, а скорее интенсивное развитие двух разнонаправленных процессов: «о научивание» языка, проявляющееся в освоении общим языком терминологии и потоков иностранных заимствований, с одной стороны, и встречное движение жаргонизации языка – с другой» (Sklyarevskaya, 2001:198).

На наш взгляд, говорить о какой-либо стабилизации и завершенности процесса в ульгаризации русской речи сегодня не представляется возможным, так как этот процесс, наметившийся в конце XX столетия, в настоящее время не только развивается стремительно, но и обостряется, закрепляется в языке, противореча прогнозам многих ученых. Как показывает анализ научной литературы, существуют две противоположные точки зрения на характер данного явления. Одна из них базируется на представлении о том, что многочисленные проявления огрубления, вульгаризации, жаргонизации в современной языковой культуре свидетельствуют о кризисе, деформации национальной культуры и размывании самосознания русского человека (Skovorodnikov, 2017). Прямо противоположная точка зрения состоит в том, что современные тенденции, основанные на идеях коммуникативной свободы, открытости, отсутствия цензуры, демонстрируют усиление творческого, личностного начала в языке и воспринимаются как преднамеренное нарушение нормы, направленное на актуализацию экспрессивности речи для достижения определенной цели либо на подчеркивание раскрепощенности и предельной правдивости в изображении людей и событий(Guseynov, 1989: 65).

Полагаем, что в настоящее время назрела необходимость объективно оценить некоторые результаты данного процесса и описать их. Актуальность заявленной темы обусловлена необходимостью серьезного изучения данного лингвотоксичного явления, нарушающего экологию русского языка, и поиска эффективных путей нивелирования речевой вульгаризации в обществе.

Эксперимент

Вульгаризация речи стала объектом лингвистических исследований сравнительно недавно, в конце XX столетия, в связи с усилением внимания к коммуникативным процессам, происходящим в современном обществе. Несмотря на большое количество научных, психологических, педагогических, лингвистических работ по данной теме, долгое время не имелось устоявшейся терминологии в данной сфере исследований. Обычно описываемые явления рассматривались в связи с засорением, загрязнением языка и речи или описывались как средства, нарушающие чистоту речи (Samsonova, 2006: 110-112). Параллельно с термином «вульгаризация» применялись термины «огрубление», «жаргонизация» и др., которые не могли выступать абсолютными синонимами, так как передавали разную степень остроты проблемы. В настоящее время лексема «вульгаризация» получила свое точное терминирование: «вульгаризация – такое использование стилистически сниженной и нелитературной лексики (жаргонизмов, арготизмов, просторечных слов), а также слов с негативной эмоционально-экспрессивной окраской, которое не может быть оправдано контекстом или ситуацией высказывания и представляется неэстетичным или нарушающим этико-речевую норму» (Ivanov, 2011: 36).

Действительно, в настоящее время круг устойчивых языковых средств, накопленных в русле предшествовавшей традиции, оказался разомкнутым. Сняты многие ограничения: жанровые, стилистические, идеологические, этические, и уже ничто не препятствует проникновению просторечной, жаргонной и даже об сценной лексики в литературный кодифицированный язык. Вульгаризация речи отмечается как устойчивая тенденция современной русской речевой практики, она ярко проявляется как в разговорно-бытовой речи, так и в политической риторике, публицистических и художественных текстах. При этом регулярность употребления ненормативной лексики, ее «тиражирование» в СМИ, художественных произведениях делает ее привычной адресату и способствует закреплению в повседневном общении. Приходится признать, что степень остроты данной проблемы достигла такого накала, когда уже невозможно говорить о простом огрублении и жаргонизации речи. Вульгаризация речи стала лингвотоксичным явлением, которое наносит вред, «с одной стороны, языку как коммуникативной системе, а с другой стороны – языковому сознанию носителей этого языка вплоть до трансформации их картины мира» (Skovorodnikov, 2017: 122).

Просторечная лексика, грубые негативные слова все чаще звучат из уст рядовых носителей

русского языка: вместо *голова болит* мы предпочитаем говорить *башка трещит*, слово *спать* заменяем на *дрыхнуть*, *пришел* – на *припёрся, не кричи* – на *не ори*, *убить* – на *замочить, грабить* – на *бомбить, отказать* – на *бортануть*. Сленгизмы с положительными оценочными оттенками *круто, клево, офигенно, тащусь, в отпаде* стали нормой речи не только молодых людей, но и их родителей, и даже бабушек и дедушек.

Русскому человеку стали хорошо знакомы воровские и блатные слова: *крыша* (защита), *кинуть* (обмануть), *лох* (жертва), *ксива* (документ), *косяк* (оплошность), *кайф* (хорошо). Пришедшие из уголовного жаргона, в настоящее время они закрепились в языке как разговорные, что позволяет использовать их в качестве литературных в разных семантических модификациях: «По словам Касымова, на дорогах творится таможенный *беспредел*»; «Невыполнение международных соглашений ведет к межгосударственным *разборкам*»; «Государство *кинуло* своих граждан. Я понимаю, что это, может быть, не интеллигентный термин, но точный»; «Дети России стали *качать права*! И это – главное...»; «Похоже, что зрители на концертах Задорнова *ловили* настоящий *кайф*»; «Не *сидеть на игле* и не просить все время кредиты – это вы можете»; «Когда я училась в школе, был такой прием *опускать* учеников: напоминать им, что Аркадий Гайдар в пятнадцать лет командовал полком». Активность данного процесса демонстрирует и тот факт, что дефиниции ряда словарей закрепляют подобную лексику в узуальном употреблении и показывают варианты семантизации жаргонизмов и арготизмов, таких как *крутой, беспредел, замочить, разобраться, разборка, кинуть, наезжать, опустить, качать права, ловить кайф, ставить на счетчик, прикид и др*.

Диапазон мнений специалистов о причинах, породивших оживление подобной лексики в современном дискурсе, довольно широк, но в целом он сводится к двум основным объяснениям: с одной стороны, это влияние экстралингвистических причин, а с другой – действие лингвистических факторов, активизировавших в современном коммуникативном пространстве данные группы слов. К лингвистическим факторам относят, например, повышенную экспрессивность жаргонизмов и арготизмов. Так, ученые отмечают, что в составе словаря воровского арго до 70 % экспрессивно-эмоциональных слов, что позволяет считать одной из главных функций этих слов экспрессивно-выразительную (Bondaletov, 1987: 136). В связи с этим некоторые ученые предлагают рассматривать процесс вульгаризации языка как специфичную реакцию на существующую ранее стандартизованность, безличность, официальность, слабую эмоциональность риторики советского времени. Нередки и высказывания лингвистов, относящих арготизмы и жаргонизмы чуть ли не к средствам «антитоталитарного языка» и «механизмам языковой самообороны», в которых делается акцент на идеологический момент, связанный с противостоянием государственной власти и тоталитарным принципам (Bondaletov, 1987: 142). Однако мы глубоко убеждены, что язык «деклассированных» элементов общества, чем, по сути, и является уголовная лексика, не может принести в общество пользы и выразительности ни при каких обстоятельствах. Объяснений этому много: арготизмы, возникая в уголовном мире, вместе с формой и содержанием лексической единицы несут и преступные принципы в общество; воровской закон прописывает возможность унижения и оскорбления любого человека, поэтому большинство арготизмов можно использовать как грубые ругательства; в картине уголовного мира присутствует неуважение к людям других национальностей и неприятие любой власти, что не может не отражаться на семантическом уровне и не нести речевой агрессии в современное коммуникативное пространство (Scherbakova, 1998: 112-114).

Исследуя вопросы вульгаризации речи в современном коммуникативном пространстве, приходится, прежде всего, говорить о языке СМИ. Именно язык средств массовой информации выступает источником большого количества видов и форм вульгаризации речи, при том что в настоящее время этот язык нередко представляется в сознании массового носителя русского языка в качестве авторитетной нормы, которая, войдя в широкий коммуникационный оборот, становится узуальной и обретает статус факта языка (Milehina, 2016: 38-45). Люди очень часто в повседневной речи ориентируются не на образцы художественной классики, а на газетный и телевизионный язык, который создают в прессе журналисты, тексты которых приближены к обиходной речи. Действительно, современный язык СМИ дает множество примеров вульгаризации языка: «Что сильнее в нынешнем переходном обществе: российский «*пофигизм*» (если не сказать грубее) или стремление к цивилизованной человеческой жизни?»; «Оценить напрямую долю финансирования номенклатурной *халявы* в бюджете здравоохранения затруднительно»;

«Вместо помощи пионера столичного строительства опустили на колени, а затем и вовсе постарались *опустить ниже плинтуса*»; «На федеральном же уровне депутаты *мочат друг друга почем зря*».

Образцы вульгаризации речи мы можем увидеть в выступлениях многих политиков, журналистов, артистов. Например, хорошо известен стиль общения В.В. Жириновского, который широко использует в публичной речи инвективы-оскорбления: «*Вон отсюда! Уймись, подонок! Пошел вон, американский шпион, израильская собака, тварь!*» (из телевизионной передачи). Агрессивное содержание, насилие, грубость поведения, жестокость тем, предлагаемых для обсуждения в СМИ – все это не может не влиять на выбор речевых средств и формирование речевой ситуации. В результате вульгаризация становится постоянным элементом речевой практики участников коммуникативного процесса. Примеры вульгаризации речи предоставляют многие российские телепередачи, такие как «Ты не поверишь!», «Программа-максимум», «Русские скандалы», «Профессия-репортер», «К барьеру!», «Горькая правда», «Русский шансон», «Прямой эфир», «Мужское и Женское» и др.

Данный процесс ярко может быть проиллюстрирован и примерами заглавий массовых изданий, в которых процесс вульгаризации речи представлен в полной мере. Излюбленным приемом привлечения внимания адресата в СМИ стало использование в заглавиях ненормативной лексики и арготизмов. Отметим, что заглавие признается сильной риторической позицией и играет очень важную роль для понимания общего смысла. Применяя такие слова и выражения в заглавии, автор мобилизуют адресата на активное декодирование предложенной информации и ее интерпретацию в предложенном ключе, а также сразу сигнализирует о качестве и принципах того языкового пространства, в которое он вводит читателя: *«Дикий фраер», «Катала», «Привет, уркаганы», «Бомба для братвы», «Большие бабки», «Леди стерва», «За базар ответим»* и др.

Особое место в процессе вульгаризации речи занимает обсценная лексика. В русском языке, как и в других языках, имеется громадный арсенал бранной лексики. Русские люди оскорбляют друг друга словами не только в прямом значении (*дурак, подлец, мерзавец*), но и в переносном посредством метафоры и метонимии (*змея, корова, телка, собака, козел, идиот, кретин, шизофреник, тряпка, швабра* и т.п.). Но, как показывают наблюдения, такое «цензурное сквернословие» зачастую не передает всего богатства эмоций русского человека, и тогда он применяет в речи нецензурную лексику. Считается, что такое речевое поведение в ситуации конфликта, коммуникативной неудачи во все века сопровождало русского человека. Не вдаваясь в подробный анализ подобного тезиса, отметим, что раньше такое поведение всегда считалось неприличным и безнравственным. Сегодня же слова и выражения, считавшиеся ранее непечатными, нецензурными, признаются пристойными и приемлемыми в общении. Такая лексика свободно существует в театральных, телевизионных постановках и фильмах, на страницах художественных и публицистических произведений. При этом отношение к подобного рода явлениям весьма толерантное. Употребление обсценной лексики расценивается как свобода слова, как возможность «говорить то, что хочешь». Более того, считавшаяся ранее запретной брань укрепляется в общественном сознании как атрибут свободы от старых социалистических догм и духовной раскрепощенности. В настоящее время известные деятели искусства и культуры не только считают естественным использование обсценной лексики в повседневном и профессиональном общении, но и обусловливают своим авторитетом усиление значимости подобных слов. В качестве примера, ярко отражающего подобную тенденцию, приведем только одно высказывание популярного режиссера Р. Виктюка, который объясняет увлечение матом не бытовыми проблемами, а своим духовным ростом: «Для культурного человека мат – это нормально. Мат – это естественная форма речи. Не материться – какая-то советская стыдливость» (Vasilev, 2000: 122). Употребление мата в художественном тексте литератор Ю. Алешковский рассматривает как средство соблюдения принципов реализма, вне связи с принцами морали, в связи с чем говорит о полезности издания словарей «таких слов и выражений». Кроме этого, анализ литературы по теме статьи показывает, что выдвинут еще один признак в качестве достоинств подобной лексики – это «непечатность языковой продукции», включающей обсценную лексику, которая «вызывает необходимый для свободного общения градус доверия» (Guseynov, 1989: 69). Как видим, автор считает, что именно в непечатной продукции присутствует так необходимая современному читателю откровенность и правдивость.

При этом памятники русской письменности содержат сведения о том, что борьба с бранными словами велась на Руси еще в очень далекие от нас века. Матерное слово рассматривалось как черта бесовского поведения во времена борьбы с язычеством, когда «жидовское слово» (бранное слово) воспринималось как слово, противопоставленное православию. В эпоху просвещения критерии русской речевой коммуникации также соответствовали принципам христианской морали и образованного, цивилизованного общества, выставлявшего запрет на бранную, грубую лексику (Uspenskiy, 1996: 87). Сейчас же понятия пристойности, приличия слова старательно и настойчиво вытесняются из системы этических констант общественного сознания.

Анализируя процесс вульгаризации, Ю.А. Бельчиков приходит к выводу, что необходимо различать демократизацию литературного языка и вульгаризацию литературной речи. Ученый считает, что демократизация – это «благотворный и плодотворный для литературно-языковой эволюции процесс, «привитый» Пушкиным и «закрепленный» писателями пушкинской школы, он является залогом неразрывных связей русского литературного языка с демократическими традициями многовековой культуры народа» (Belchikov, 2004).

Идеи Ю.А. Бельчикова созвучны мыслям В.В. Виноградова, который считает, что «открывая шлюзы литературы для простонародного языка, просторечия и устной словесности, Пушкин осуществлял тщательный отбор речевого материала, принимая только те элементы «внелитературной» речи, которые могли рассчитывать на общенациональную значимость» (Vinogradov, 2000: 115).

Как видим, процесс демократизации, как и процесс вульгаризации, предполагает включение в литературный язык единиц некодифицированной речи, однако это включение основано на их умелом сочетании с традиционными кодифицированными средствами языка, уместности, естественности использования, стилистической необходимости и ориентированности на нормы общения в социально культурной среде. При этом, как указывают многие ученые, проходит длительный этап закрепления, адаптации таких языковых средств путем многократного погружения подобных нелитературных элементов в традиционные прецедентные тексты, в результате чего происходит «принятие» или «отторжение» литературным языком новых для него речевых элементов. Они, как говорил В.В. Виноградов, «семантически обслаиваются» в контекстах литературного языка, сохраняя при этом «свежесть» экспрессии народной речи, ее красочность, самобытность подхода к явлениям жизни, обозначенным данным словом (Vinogradov, 2000: 117).

Демократизация русского литературного языка проявляется, прежде всего, в приросте средств выражения мысли, связанном с расширением сферы непринужденного, чаще эмоционального, общения, что приводит к значительному возрастанию числа экспрессивно окрашенных лексических единиц, грамматических форм, синтаксических конструкций разговорного характера, которые выражают личностное начало, подчеркивают собственное мнение автора высказывания. В результате процесса демократизации литературного языка в языковой системе закрепились, например, такие лексические единицы, как *шумиха, свистопляска, двурушник, напарник, классно, заложить за галстук, стиляга, чернуха.*

Под вульгаризацией же речи понимается такое использование нелитературных и стилистически сниженных языковых единиц, которое не может быть оправдано контекстом или коммуникативной ситуацией. Более того, процесс вульгаризации представляет собой нарушение всяческих этико-речевых норм русского речевого общения.

Отметим, что в истории русского языка имеются прецеденты, связанные с элементами вульгаризации речи, и это неудивительно, потому что любой литературный язык проходит этапы, отражающие общее огрубление языка. Среди носителей русского языка всегда имелись группы людей, нацеленные на применение некодифицированной лексики в бытовом общении, и группы людей, выступающие за чистоту речи. Проиллюстрируем введение стилистически сниженного слова в текст произведения «Фрегат «Паллада»» И.А. Гончаровым: «Назначено было *отвалить* нам от фрегата в одиннадцать часов утра. Но известно, что час и назначают затем, чтобы только знать, на сколько приехать позже назначенного времени – так заведено в хорошем обществе. И мы, как люди хорошего общества, *отвалили* в половине первого. Вы улыбаетесь при слове *отваливать*: в хорошем обществе оно не в ходу; но у нас здесь *отваливай* – фешенебельное слово».

Однако в настоящее время процессы жаргонизации и вульгаризации языка заняли доминирующие позиции в русском устном и пись-

менном общении, что, безусловно, не может не волновать общественность и людей, занимающихся языком профессионально. Причем огрубление, вульгаризация языка приводит постепенно к поведенческим изменениям, таким как агрессивность, цинизм, негативизм, что не может не влиять на формирование личности в целом.

Результаты и обсуждение

Современная речевая практика, являясь отражением кардинальных изменений во всех сферах общественной жизни, отличается особой сложностью и противоречивостью, связанной с качественными трансформациями, вызванными появлением нового соотношения между пристойным и непристойным, этичным и неэтичным, нормированным и ненормированным, литературным и нелитературным.

Русская речь нового времени вбирает в себя самые разнообразные формы речи и отражает речевые приоритеты разнородных социальных групп, что приводит к сосуществованию и взаимодействию языковых средств, тяготеющих к полярным стилистическим полюсам, к смешению различных подсистем языка и чрезвычайному динамизму процессов.

Одним из таких речевых приоритетов следует признать вульгаризацию речи, социо-психологические последствия которой еще не изучены в полной мере, но несомненно значительны. Вульгаризация выражается в снижении планки литературного языка, детабуизации ненормативной лексики и внедрении разговорной стихии и субстандарта в коммуникативное пространство. Литературный кодифицированный язык становится неинтересен для рядового носителя русского языка, и вульгаризация речи начинает доминировать в современном обществе, в связи с чем ярко проявляется стремление к использованию нелитературной лексики практически во всех областях языковой деятельности.

Языковое окружение современного человека включает разнообразные формы вульгаризации, такие как просторечные слова и выражения, обсценизмы, грубые жаргонизмы, арготизмы, инвективы, применение которых представляется ему неизбежным и нередко обязательным для успешной коммуникации процессом, формирующим определенный имидж сильного, успешного, свободного и раскрепощенного человека.

Эта новая тенденция оказалась настолько сильной и устойчивой, что лингвисты называют ее лингвотоксичной, губительной, разрушительной. Токсичность вульгаризации объясняется тем, что она демонстрирует агрессивность и пренебрежение морально-нравственными нормами. При этом трудно рассматривать процесс вульгаризации как проявление свободы слова и самовыражения. В этом лингвистическом явлении отзеркаливаются многочисленные негативные процессы, происходящие в современном обществе, и вместе с тем сам процесс вульгаризации речи стимулирует цинизм и огрубление, способствуя изменению сознания как отдельного человека, так и общества в целом.

Бесспорным является тот факт, что одним из способов нивелирования такого лингвотоксичного явления, как вульгаризации речи, должно стать «формирование здорового отвращения к нему, прежде всего в образовании и средствах массовой информации» (Skovorodnikov, 2017: 123). Однако в современной ситуации двойных стандартов, когда, с одной стороны, провозглашается необходимость борьбы за чистоту речи на всех образовательных уровнях, а с другой, отмечается повышение толерантности к арготической и обсценной лексике, отражающей этические представления политиков, журналистов, известных деятелей искусства и культуры, что, соответственно, подтверждает и повышает социальный статус подобной лексики в глазах обычных носителей русского языка, говорить о формировании «здорового отвращения» практически невозможно. Происходит адаптация человека к речевому лингвотоксичному окружению в связи с регулярным и настойчивым легитимированием нелитературной лексики в текстах, постановках, передачах; снижение степени владения нормами русского литературного языка; закрепление небрежного отношения к речевому поведению в бытовом, семейном общении и даже в деловой коммуникации. На таком фоне нарушения экологического баланса русского языка носители традиционной литературно-языковой нормы ощущают определенный дискомфорт и испытывают чувство гнева и беспомощности в ответных реакциях.

Заключение

Таким образом, процесс вульгаризации, проявляющийся в агрессивном вторжении нелитературной лексики в тезаурус современной языковой личности, – одна из характерных особенностей современного социолингвистиче-

ского пространства. Обращение к современной речи в разных формах ее бытования убеждает в справедливости следующего утверждения: «Без специальных усилий напряженность разрешается чаще всего в агрессивный речевой акт, тогда как нейтрализация ситуации предполагает взаимное приспособление. Чтобы ненасилие стало составной частью менталитета, а толерантность как состояние возобладала над агрессивностью, необходима серьезная психологическая работа и длительный период активного обучения и воспитания» (Kupina, 2002: 24).

Литература

Русский язык конца XX столетия (1985-1995) / Отв. ред. Е.А. Земская. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 473 с.

Скляревская Г.Н. Русский язык конца XX века: версия лексикографического описания //Словарь. Грамматика. Текст. – М., 1996.– С. 463-473.

Скляревская Г.Н. Слово в меняющемся мире: русский язык начала XXI столетия: состояние, проблемы, перспективы // Исследования по славянским языкам. – Сеул, 2001. – № 6. – С. 177-202.

Сковородников А.П. Копнина Г.А. Лигвотоксичные явления в речи и языке // Мир русского слова. – 2017. – №3.

Гусейнов Г.Ч. Ложь как состояние сознания // Вопросы философии. –1989. – № 11. – С. 64-76.

Самсонова Л.М. Засорение русского языка // Наука и образование. – 2006. – № 3. – С. 109-113.

Культура русской речи. Энциклопедический словарь-справочник / Под ред. Л.Ю. Иванова, А.П. Сковородникова, Е.Н. Ширяева и др. – 3-е изд. стер. – М.: Флинта, 2011. – 840 с.

Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. – М.: Просвещение, 1987.– 160 с.

Щербакова О.И. Об основных функциях языка уголовной среды // Язык и социум. Ч. I. – Минск, 1998. – С. 112-114.

Милехина Т.А. Тенденции огрубления телевизионной речи в общественно-политических ток-шоу // Проблемы речевой коммуникации: межвуз. сб. науч. тр. – Саратов, 2016. – Вып. 16. – С. 35-48.

Васильев А.Д. Слово в телеэфире: Очерки новейшего словоупотребления в российском телевещании. – Красноярск, 2000. – 224 с.

Успенский Б.А. Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии // Успенский Б.А. Избранные труды. Т.II. Язык и культура. – М., 1996. – С. 67-161.

Бельчиков Ю.А. О роли СМИ в процессе демократизации русского литературного языка. //Вестник электронных и печатных СМИ. – 2004. – № 13. //URL: http://www.ipk.ru.

Виноградов В.В. Язык Пушкина: Пушкин и история русского литературного языка. – М.: Academia, 2000. – 457 с.

Купина Н.А., Михайлова О.А. Лингвистические проблемы толерантности // Мир русского слова. – 2002. – № 5.

References

Belchikov Yu.A. (2004). O roli SMI v protsesse demokratizatsii russkogo literaturnogo yazyika. [On the role of media in the democratization process of the Russian literary language]. Vestnik elektronnyih i pechatnyih SMI. No. 13. // URL: http://www.ipk.ru. (In Russian)

Bondaletov V.D. (1987). Sotsialnaya lingvistika. [Social linguistics]. M.: Prosveschenie, 160 p. (In Russian)

Guseynov G.Ch. (1989). Lozh kak sostoyanie soznaniya. [Lie as a state of consciousness]. Voprosyi filosofii. No. 11. Pp. 64-76. (In Russian)

Ivanov L.Yu., Skovorodnikov A.P., Shiryaev E.N. i dr. (2011). Kultura russkoy rechi. Entsiklopedicheskiy slovar-spravochnik. [Encyclopedic dictionary-reference].M.: Flinta, 840 p. (In Russian)

Kupina N.A., Mihaylova O.A. (2002). Lingvisticheskie problemyi tolerantnosti. [Linguistic problems of tolerance]. Mir russkogo slova. No. 5. (In Russian)

Milehina T.A. (2016). Tendentsii ogrubleniya televizionnoy rechi v obschestvenno-politicheskih tok-shou. [Tendencies of coarsening of television speech in socio-political talk shows]. Problemyi rechevoy kommunikatsii: mezhvuz. sb. nauch. tr. Saratov. Vyip. 16. Pp. 35-48. (In Russian)

Samsonova L.M. (2006). Zasorenie russkogo yazyika. [Clogging of the Russian language]. Nauka i obrazovanie. No. 3. Pp. 109-113. (In Russian)

Scherbakova O.I. (1998). Ob osnovnyih funktsiyah yazyika ugolovnoy sredyi. [On the main functions of the language of the criminal environment]. Yazyik i sotsium. Ch. I. Minsk, Pp. 112-114. (In Russian)

Sklyarevskaya G.N. (1996). Russkiy yazyik kontsa 20 veka: versiya leksikograficheskogo opisaniya. [Russian language of the end of 20 century: version of lexicographical description]. Slovar. Grammatika. Tekst. M., Pp. 463-473. (In Russian)

Sklyarevskaya G.N. (2001). Slovo v menyayuschemsya mire: russkiy yazyik nachala XXI stoletiya: sostoyanie, problemyi, perspektivyi. [Word in a changing world: Russian language of the beginning of XXI century: state, problems, prospects]. Issledovaniya po slavyanskim yazyikam. Seul. No. 6. Pp. 177-202. (In Russian)

Skovorodnikov A.P., Kopnina G.A. (2017). Ligvotoksichnyie yavleniya v rechi i yazyike. [Kopnina Legotkina phenomena in speech and language]. Mir russkogo slova. No.3. (In Russian)

Uspenskiy B.A. (1996). Mifologicheskiy aspekt russkoy ekspressivnoy frazeologii. [Mythological aspect of Russian expressive phraseology]. Uspenskiy B.A. Izbrannyie trudyi. T. II. Yazyik i kultura. M., Pp. 67-161. (In Russian)

Vasilev A.D. (2000). Slovo v teleefire: Ocherki noveyshego slovoupotrebleniya v rossiyskom televeschanii. [Word on television: Essays on the latest word consumption in Russian television]. Krasnoyarsk, 224 p. (In Russian)

Vinogradov V.V. (2000). Yazyik Pushkina: Pushkin i istoriya russkogo literaturnogo yazyika. [The Language of Pushkin: Pushkin and the history of the Russian literary language]. M.: Academia, 457 p. (In Russian)

Zemskaya E.A. (2000). Russkiy yazyik kontsa 20 stoletiya (1985-1995). [Russian language of the end of 20 century (1985-1995)]. M.: Yazyiki russkoy kulturyi, 473 p. (In Russian)

IRSTI 16.21.07

Eshimov M.P.[1], Nurtileuova S.P.[2], Dautova B.D.[3]

[1]Candidate of Philological Sciences, senior lecturer,
[2]Master of Arts, senior lecturer, [3]Master of Arts, department specialist
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: adai75@mail.ru, sandu_210380@mail.ru, dautova.bibigul1979@gmail.com

NONVERBAL MEANS AND SOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS

In this article we are talking about non-verbal approaches in communication that can replace language elements in communication, adding to it an additional value. The works emphasize the importance of paralinguistic actions in communication, as well as the ways of their transfer to fiction, as well as through which bodies are transferred. In addition, in the scientific work for the first time there are non-verbal approaches, and then there were phraseological units associated with the body parts and movement. Each statement is confirmed by reliable and specific examples obtained from the scientific work. These nonverbal elements in communication can express different emotions, moods, and other meanings. In the Kazakh language there are many such non-verbal techniques.

Key words: gesture, somatic phraseological, language of gesture, movement of the head, communication.

Ешимов М.П.[1], Нұртілеуова С.Р.[2], Даутова Б.Д.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]аға оқытушысы, ф. ғ. к., [2]аға оқытушысы, гуманитария ғылымының магистрі,
[3] кафедра маманы, гуманитария ғылымының магистрі,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: adai75@mail.ru, sandu_210380@mail.ru, dautova.bibigul1979@gmail.com

Бейвербалды амалдар және соматикалық фразеологизмдер

Мақалада қарым-қатынаста тілдік элементтердің орнын ауыстыра алатын, оған қосымша мағына үстейтін коммуникациядағы бейвербалды амалдар туралы сөз болады. Еңбекте паратілдік амалдардың коммуникациядағы мағынасы, сонымен қатар көркем әдебиетте берілу жолдары және де қандай дене мүшесі арқылы берілгендігі нақтылап көрсетілген. Сонымен бірге ғылыми еңбекте бейвербалды амалдар алғаш пайда болып, соңынан осы дене мүшесіне және қимылдың жасалғандығына байланысты фразеологизмдер туындаған деген пікір айтылады. Әрбір айтылған пікір көркем шығармадан алынған дәйекті де нақты мысалдармен дәлелденіп отырады. Коммуникациядағы бұл бейвербалды элементтер әртүрлі эмоцияны, көңіл-күйді, сонымен қоса, басқа мағынаны білдіре алады. Қазақ тілінде осы сияқты бейвербалды амалдар көптеп кездеседі.

Түйін сөздер: ым-ишара, соматикалық фразеологизмдер, ым тілі, бас қимылдары, коммуникация.

Ешимов М.П.[1], Нуртилеуова С.Р.[2], Даутова Б.Д.[3],

[1]к.ф.н., старший преподаватель, [2]магистр гуманитарных наук, старший преподаватель,
[3]магистр гуманитарных наук, специалист кафедры
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: adai75@mail.ru, sandu_210380@mail.ru, dautova.bibigul1979@gmail.com

Невербальные компоненты и соматические фразеологизмы

В этой статье мы анализируем невербальные знаки в коммуникации, которые могут заменить языковые элементы в коммуникации, добавив к ним дополнительные смысловые нагрузки. В работе рассматривается важность паралингвистических значений в коммуникации, а также

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

способы их передачи в художественной литературе, а также исследованы дополнительные смыслы, передающиеся жестами и положением тела человека. Кроме того, в научной работе впервые изучены невербальные знаки и дополнительные информационные жесты, связанные с положением частей тела человека и его движениями. Каждое научное утверждение подтверждено определенными примерами, полученными из художественных произведений. Эти невербальные элементы в коммуникации могут выразить различные эмоции, настроения и другие значения. На казахском языке есть много таких невербальных знаков.

Ключевые слова: жест, соматические фразеологизмы, язык жестов, движения головы, коммуникация.

Introduction

In the phraseological composition of any language constant combinations of the body parts have a specific place. The vast majority of phraseological units are made up of them.

R.M. Weintraub points out that somatic phraseological unit contain 30% in the phraseological composition of any language. S. Kozyrev considers the names of body parts: «Somatic vocabulary is systematized with a high degree of systematization, the main part of anatomical terms corresponds to the body, very stable, often used in the language, develops from the internal influence of the language, widely metaphorical vocabulary. .... From a semantic point of view, somatic vocabulary in each language, the components of which are mainly related to, sometimes anatomical, synonymic connections, which are combined into only one macro system. This macro system is divided into several lexical and semantic groups that have close semantic relationship with each other».

Ethno linguistic study of verbal phraseological units in the Kazakh language was first realized by B. Uyzbayeva from 83 collections of phraseological units with a thousand somatic verbs in relation to the body parts: «It can be concluded that the total number of expressed somatic verbs in our language is much less than the somatic processes characteristic to the human existence» (Uyizbayeva, 1994: 12).

Anatomical names are characterized not only by the fact that the basic dictionary refers to the fund, but also to such tendency to create polysemous, derivative words. In addition, it also actively appears in creating permanent combinations of phraseological units (Bolganbaev, Kaliyev, 1997: 189).

There are lots of works where ethnolinguistic study of verbal phraseological units in the Kazakh linguistics variant description of somatic phrases (Smagulova, 1996: 26), their national and cultural features, procedural meanings of somatic phraseological units and their ethnolinguistic properties, the typological structure of somatic phraseological units of the Kazakh language were investigated.

Self-organization of the names of human body parts to phraseological units is a manifestation of human perception of the environment through the senses. At the same time, as an example, it could be concluded that the basis of phraseological units, which appeared with the ferment of these body parts, is used as a non-verbal approach (gestures), and then turns into phraseology. Since most of the phraseological units that arose in connection with the members of the body, first, were used in the meaning of visual movements of a person, and then became a phraseological unit. For example, *the bending head, the vibration of feet, coughing up the eye, expectoration of legs, number of applause, combing hair, bite fingers, curvature of mouth, gestures.*

These gestures are nonverbal actions performed with the participation of any body parts. In addition, these gestures were originally used as means of informing mood (and in modern communication), human activity, and then as a phraseology. To ensure that our words were authentic, linguist B. Momynova comment: «... from the point of view of non-verbal elements of communication, that are, gestures, physical movements, we can assume that a person is a representative of a nation, a continent, as the body language of each nation has its own character, specificity and these features are often the basis of phraseological units» (Momynova, Beysembayeva, 2003: 7).

The research made through the parts of human body, was initiated by the creation of somatic and non-verbal expressions. The study of nonverbal approaches in the communicative act is connected with kinesics. In linguistics, kinesics is considered as a paralinguistic approach, as kinems, mimics and pantomimic movements, physical movements used in communication. Kinesics is studied in linguistics depending on the problem of language that originate from the theory of communication in semiotics. The functions of kinetics, since the 21-st century, attracted the attention of scholars. Scholars consider kinesics as an auxiliary way of communication.

The scientist-researcher of the semantics of phraseological units in the Kazakh language R. Avakova does not consider phraseological units from somatism as specific forms of research, but touches upon such issues as the ways of their fulfillment and as much as possible than those parts of the body (Avakova; 2002: 5).

In Kazakh language the main somatism is connected with the head flexion, head hanging, raising the head, etc. the phrase is often used in the language as a etiquette form of N.A. Kazel'skaya and Wang Zhijin have achieved the following results in the study of somatic group of words in Russian and Chinese; 86% of the two constant groups of words say that they are identical, that is, universal, and 50% are given alternatives in pronunciation and content. Among them*, the shaking of the head, the obliquity of the mouth, prying eyes, bending head etc.*(Kazelskaya, Wang Zhijin, 2002: 42).

Experiment

Now we give specific examples of gestures that were made by using the leaven of the body parts in Kazakh language where non-verbal approaches were used. One of them is a non-verbal means transmitted through the main somatism *head.*

The *coronation of the head* is related to the intention to show respect in the culture of many peoples, and this physical activity is common in Eastern countries.

In the Kazakh language there are two types and two different meanings of the bowing the head. The first is a sign of respect, respect for great people, parents. The second, means defeat, reduction before the dependent person. For example, *Таяу кеп, даяшы жігіттердің көмегімен аттан түсті де, жақындай беріп ханға басын иді* (Esenberlin, 2002: 45). *Whipping his head use* to express a surprise, regret. When a person hears a story that will surprise himself, or sees some amazing phenomenon, he strikes his head. For example, the *Құраннан өз бетімен мағына айырып кетеді.*

Япырай! – деп Таспай басын шайқап, таңдайын қағып қояды (Mukhanov, 1970: 201). From this example, we see unorthodox ways to shake his head and hit his head. They are made by different body parts, meaning a sense of wonder, amazement. Also, whistling and head-knitting is also commonly used in the language as a phraseology and, in essence, is similar to the meaning of unreasonable relationships in communication. This sense of touch is not merely an act of excellence in the relationship, but also an inexhaustible practice that is used in the sense of forgiveness and disdain. For example, *Киім алып беруші әйел арбаның соңынан қарап басын шайқады, – сорлы жандар, – деді аяған дауыспен, – әйелі күйеуге шыққан жылы үйдің төбесінен құлап, бел омыртқасын жарақаттап алыпты. Содан бері, ері осылай арбамен....* (Esenberlin, 1974: 57). There are many somatic phrases that depict the mental, emotional, and mental state of a person. Most of these are associated with «head» somatism. Of course, this phraseology is, first of all, given as an unrealistic act.

Иығының басы салбырап, екі қолы жең түпке тек әншейін іле салғандай салақтап барады (Nurpeisov, 1973: 516). Patting on the head means to pamper. *Оның «Құлыным!» – деп күскүс қолымен басымнан сипағаны маған зор қуаныш, үлкен бақыт болатын, дөрекілеу келген дауысының өзі жаныма жалын егіп, көңілімді шалқытып қоя беретін* (Esenberlin, 1992: 5).

In the traditions and standards of Kazakh people, many are practicing psychological evidences. There are many remarkable words that disintegrate the senses, the way they act, and act as if they have the greatest sense of humor, but with the impressions, freaks, mores, and express them. Human anatomical names (somatisms) also have an incompatible connection with their movements.

In the words of «everyone does not know» is related to this, says ethnographer about Kazakh people. Kenzheakhmetuly told the master and his staff, «By the way, the tricks or the mystery of people can lead to conflict, anger, embarrassment, slaughter, burning, and so on. The concept of the convergence with the traditions of the people, is associated with acts, mimics and distinct motions» (Kenzheakhmetuly, 1998: 94).

Man is a complex and unique phenomenon created by nature. Being the main person on earth's social life, a person experiences some of the awkwardness in his life and feels the taste of his own natural abilities. People experience different events: they enjoy, laugh, cheer, but they also become angry, overlooked, cheerful, hobbled, jealous or abusive.

Pinching the face means being ashamed. *Масқара, ұят-ай!, бетім-ай!* дегендердің ым түрінде берілуі. *Көптен не шықпайды, өзара күбірлесіп, кейбіреулері* ***бетін шымшып,*** *өзіменөзі болып отырғандары да бар* (Maylin, 1977: 24).

Pain and scarring mean pain and grief, eradication, mourning. Kazakh women traditionally went to such acts when their relatives died (the Kazakh women used the gesture when they were afflicted by their relatives and relatives). *Жас қыздарын көзінше қатын еткен жоңғар шапқыншыларының*

қиянатын көрген талай ата-ана қорланып шаштарын жұлып, беттерін қан-жоса етіп тырнап, бүкіл сар даланы сарнауға, зарлы үнге толтырды (Esenberlin, 2002: 262).

Skew to somebody means to be angry or ignore. *Көмейіне қанша тықсаң да жұта беретін, аузын алып қойған, – деп Нұртаза көзі алақтап, тісін қайрайды* (Zhunusov, 2011: 27). In this example, you can see two nonverbal activities that are related to anger. The first one is skewing and the second have an axe to grind. If we mention have an axe to grind as a phraseological unit, it means anger and sadness. This sign as a nonverbal action shows anger of man and it demonstrates by creaking top and bottom tooth.

Аржағында ашуға булығып қалған Шәйке кебежені теуіп кеп қалды, кебеже оған қозғала қоймады... долданып кеткен Шәйкенің шарасыннан шыққан көзі босағада жатқан балтаға түсті (Mukhanov, 1970: 349). Kazakh linguistics has phraseological unit as *goggle-eyed* but nonverbally act is making by the activity *bulging*. In this example, the word bulgining becomes a basis for the term goggle-eyed. Somatisms of foot face and head which are used in Kazakh linguistics shows not only acts and also demonstrates mood and feelings of the person.

Shivering of foot, trembling of foot, goggle-eyed – it is happening when a person look at something very deeply than usual. *Аңшы қуып жеткен еліктің лағындай зәресі ұшып, тостағандай көзі шарасынан шыға жаздай жаутаңдаған Күміс бір сәтте далаға қаша жөнелгісі де келді, бірақ сыртынан есікті ұстап тұрған жігіттерді аңғарып, «ештеңе ете қоймас, сусын сұрап отыр ғой...» – деп дірілдеген буынын әзер басып, майыса түрегеліп аяқ жағында тұрған саумал құйылған, қаңылтыр сыммен шандыған ескі кесені ұстап, арбаған жыланға таяған торғайдай Қоңырқұлжаға жақындай берді* (Esenberlin, 2002: 584). From the given example you can see two types of fear. The first is the gesture caused by the body, the second is mimical kineme.

Fall to someone's foot-ask a pardon. For instance, *Ахметті де ат-шапанымен аяғына жығып, енді ондай мінез шығармасқа құран ұстатып, нан жегізіп, баяғы екі жүз теңгені кешкізіп, ат-шапанға разы қылды* (Literature of early 20th century, 1994: 264). *Stump the earth (by foot)* is used when you are in anger and offended by someone. For example, *Лала. Ну, идемте, олай болса (Артынан ере береді. Есен кеткеннен кейін Мүсілімге бұрылып, ашумен жерді теуіп қалды). Только и знаешь ставить в неловкое положение, что подумать?...* (Auezov, 1982: 33) *Tiptoe around* is somatic phraseology, which means «doing something very clearly and take care». The second definition means evasion, hesitate and afraid. For example, *Кеш келген інісі ағасынан қорқып, аяғының ұшынан басып, төргі үйге өтіп кетті.*

Hugging to the foot is somatic phraseology which means «endear to someone». For example, *Шешесін далаға жібергісі келмей, кішкене қызы аяғына оралды.* The second meaning is *prevent and cramp someone's style.*

Қайтадан бұл өлеңді Ғабдолла жазып алды да, дауыстап оқып шығып: Бұл өлеңді сүмірейтті, бала! – деді санын шапалақтай қуанып (Mukhanov, 1970: 327). Hitting the thigh is a nonverbal action, which means being happy and rejoice. Because baby does not see the mother for a long time when she comes baby starts to hit the thigh and laughs a lot. It is very simple action for all of us.

Сезіп қалған күйеу жағы да, қыздың туыстары да қуып, Ақан мен қызды ұстап алды!

Қап! – деп Таспай санын соғады да, сонан соң! – дейді (Mukhanov, 1970: 201).

Crinkle one's nose means disregard and disapprove.

Мұқанның баласы ғой, менің былтыр өлген ағамның.

Шулай – ми? – дей салды молда, маған тыжырына бір қарап қойып (Mukhanov, 1970: 58).

Торсанның балалары мейманасы тасып тұрған кезінде, «қаздың етінен басқа ет – ет пе» деп, сиыр еті былай тұрсын, қой мен жылқының семіз етіне мұрындарын шүйірер еді (Mukhanov, 1970: 222).

Results and discussion

In Kazakh language nonverbal somatic signs often meet. It is possible to draw a conclusion that in each language there are such somatic nonverbal phraseological units helping us to open additional semantic loadings. As at first the person used a sign language, the movements of a body helped him to enter communication. In art texts it is specified in what cases it is used mimics sign communicative means. If to speak about oral speech, nonverbal means do not need explanations of the sense in the speech.

Conclusion

All of the indefinite acts imparted by the body's members, which were analyzed above, were the

basis for the phraseology of language. The national-cultural peculiarities of each nation are reflected in its centuries-old history. Sometimes, in the language of the same nation, there are phrases that identify and evaluate some of the qualities of the nation. And it is possible to conclude that nonviolent action has resulted in the formation of these phrases and the enrichment of vocabulary in the language.

Литература

Уызбаева Б. Қазақ тіліндегі соматикалық етістік фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты: Филол. ғыл. канд. дисс… автореф. – Алматы, 1994. – 20 б.

Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – 206 б.

Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. – Алматы: Санат, 1996. – 128 б.

Момынова Б., Бейсембаева С. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2003. – 136 б.

Авакова Р.А. Фразеологиялық семантика. – Алматы, 2002. – 152 б.

Казельская Н.А., Ван Чжицзинь. Контрастивное описание русских и китайских соматических речений, обозначающих мимику и движения головой // Русское и китайское коммуникативное поведение. – Воронеж: Истоки, 2002. – Вып. 1. – С. 42-44.

Есенберлин І. Көшпенділер. – Алматы, 2002. – 758 б.

Мұқанов С. Өмір мектебі. – Алматы, 1970. – 487 б.

Есенберлин І. Көлеңкеңмен қорғай жүр. – Алматы, 1974. – 224 б.

Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. – Алматы, 1973. – 840 б.

Есенберлин І. Ғашықтар. – Алматы, 1992. – 190 б.

Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. – Алматы, 1998. – 254 б.

Майлин Б. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1977. – 543 б.

Жүнісов С. Ақан Сері. – Алматы, 2011. – 480 б.

ХХ ғасыр басындағы әдебиет: Хрестоматия / Құрастырған Қ. Ергөбек. – Алматы: Білім, 1994. – 350 б.

Әуезов М. Шығармалар жинағы, 10 том. – Алматы, 1982. – 432 б.

References

Auezov M. (1982). Shyғarmalar zhinaғy, 10 tom. [Collection of works]. Almaty, 432 p. (In Kazakh)

Avakova R.A. (2002). Frazeologïyalıq semantïka. [Phraseological semantics]. Almaty, 152 p. (In Kazakh)

Bolğanbaev Ä., Qalïulı Ğ. (1997). Qazirgi qazaq tiliniñ leksïkologïyası men frazeologïyası. [Lexicology and phraseology of modern Kazakh language Lexicology and phraseology of modern Kazakh language]. Almaty, 206 p. (In Kazakh)

Esenberlin I. (1992). Fashyқtar. [Lovers]. Almaty, 190 p. (In Kazakh)

Esenberlin I. (1974). Kolengkengmen қorғay zhүr. [Cover with your board]. Almaty, 224 p. (In Kazakh)

Esenberlin I. (2002). Kөshpendiler. [Nomads]. Almaty, 758 p. (In Kazakh)

Jünisov S. (2011). Aqan Seri. [Aqan Seri]. Almaty, 480 p. (In Kazakh)

Kazel'skaya N.A., Van Chzhitszin' (2002). Kontrastivnoe opisanie russkikh i kitayskikh somaticheskikh recheniy, oboznachayushchikh mimiku i dvizheniya golovoy // Russkoe i kitayskoe kommunikativnoe povedenie. [Contrast description of Russian and Chinese somatic set phrases designating a mimicry and movements by head//the Russian and Chinese communicative behavior]. Voronezh: Istoki, Vyp. 1. Pp. 42-44. (In Russian)

Kenjeaxmetulı S. (1998). Ulttıq ädet-ğurıptıñ beymälim 220 türi. [Unknown form national rite 220]. Almaty, 254 p. (In Kazakh)

Maylin B. (1977). Таңdamaly shyғarmalar. [Chosen works]. Almaty, 543 p. (In Kazakh)

Momynova B., Beysembayeva S. (2003). Qazaq tilindegi ım men ïşarattıñ qazaqşa-orısşa tüsindirme sözdigi. [of the Russian-Kazakh explanatory dictionary of gestures and echarate in the Kazakh language]. Almaty, 136 p. (In Kazakh)

Mukhanov S. (1970). Өmir mektebi. [School of life]. Almaty, 487 p. (In Kazakh)

Nurpeisov A. (1973). Қan men ter. [Blood and sweat]. Almaty, 840 p. (In Kazakh)

Smağulova G. (1996). Frazeologïzmderdiñ varïanttılığı. [Phraseologismen varianttype]. Almaty, 206 p. (In Kazakh)

Uyizbayeva B. (1994). Qazaq tilindegi somatïkalıq etistik frazeologïzmderdiñ étnolïngvïstïkalıq sïpatı. [Ethno-Linguistic nature of somatic verbs in the Kazakh language]. Almaty, 20 p. (In Kazakh)

XX ğasır basındağı ädebïet (1994). Xrestomatïya. [Literature of early 20th century. Reader]. Almaty, 350 p. (In Kazakh)

МРНТИ 16.21.33

Кажигалиева Гж.А.[1], Тажибаева Ш.А.[2],

[1, 2] к. ф. н. и. о. ассоциированного профессора
Казахского государственного женского педагогического университета,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulnaiman@mail.ru; tazhibaeva_shinar@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕТАФОРИЗАЦИИ НЕБА И НЕБЕСНЫХ СВЕТИЛ В РУССКОМ ПОЭТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Статья посвящена лингвокультурным особенностям метафоризации неба и небесных светил в дискурсе русской поэзии. На основе анализа ассоциативно-смысловой и эмоционально-эстетической составляющих метафоризации определяются ее лингвокультурные особенности. Определяется образно-символическое значение лексем «небо», «небеса», «луна», «солнце», «облака», «звезды». Метафоризация неба и небесных светил в поэтическом дискурсе свидетельствует о двойственности восприятия неба и небесных светил русским языковым сознанием. Небо и звезды ассоциируются не только со светом, блеском и красотой, но и с холодом, пустотой, безразличием и безжизненностью. Лингвокультурное своеобразие метафоризации Луны базируется на традиционных мифопоэтических взглядах. В русском языковом сознании и в поэтических произведениях русских поэтов Небо и Луна противопоставлены по признаку «мужское-женское». На этой концептуальной антитезе строится эмоциональность метафоризации лексемы «Луна»: Луна – разлука, грусть о мечте, ночь без Луны. В статье отмечается, что метафоризация неба и небесных светил в русской поэзии отражает не только художественное индивидуально-авторское видение, но и национально-культурное.

Ключевые слова: метафоризация, лингвокультурное своеобразие, небо, небесные светила, русская поэзия, ассоциативная связь, многозначная метафора, символ, метафорическое значение.

Kazhigalieva Gzh.A.[1], Tazhibaeva S.A.[2],

[1, 2]Candidate of Philological Sciences, A/Professor
of Kazakh State Women's Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: gulnaiman@mail.ru; tazhibaeva_shinar@mail.ru

Linguo-cultural features of sky metaphorization and celestial light in russian poetic discourse

The article is devoted to the linguistic and cultural peculiarities of the metaphorization of the sky and the heavenly bodies in the discourse of Russian poetry. Based on the analysis of the associative-semantic and emotional-aesthetic components of metaphorization, its linguocultural features are determined. The figurative and symbolic meaning of the tokens «sky», «heaven», «moon», «sun», «clouds», «stars» is determined. Metaphorization of the sky and the heavenly bodies in poetic discourse testifies to the duality of perception of the sky and the heavenly bodies by the Russian language consciousness. The sky and the stars are associated not only with light, brilliance and beauty, but also with cold, emptiness, indifference and lifelessness. The linguo-cultural peculiarity of the metaphorization of the Moon is based on traditional mythopoetic views. In the Russian language consciousness and in the poetic works of Russian poets, Heaven and the Moon are contrasted on the basis of «male-female». The emotional metaphorization of the lexeme «Moon» is built on this conceptual antithesis: the moon is a separation, sadness about a dream, a night without the moon. The article notes that the metaphorization of the sky and the heavenly bodies in Russian poetry reflects not only the artistic individual author's vision, but also the national-cultural one.

Key words: metaphorization, linguocultural originality, sky, heavenly bodies, Russian poetry, associative connection, multivalued metaphor, symbol, metaphorical meaning.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Қажығалиева Гж.А.[1], Тажыбаева Ш.А.[2],
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
[1, 2] қауымдастырылған профессоры м. а., ф. ғ. к., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: gulnaiman@mail.ru; tazhibaeva_shinar@mail.ru

Орыс поэзиялық дискурсында көктің және аспан шамшырақтарының метафоризациясының лингвомәдениеттілік ерекшеліктері

Мақала орыс поэзиялық дискурсында аспан мен аспан шамшырақтарының метафоризациясының лингвомәдени ерекшеліктеріне арналған. Метафоризацияның ассоциативті-семантикалық және эмоционалды-эстетикалық компоненттерін талдау негізінде лингвомәдени ерекшеліктер анықталады. «Аспан», «көк», «ай», «күн», «бұлт», «жұлдыздар» лексемаларының бейнелі-символикалық мәні анықталады. Поэзиялық дискурста аспан мен аспан шамшырақтарының метафоризациясы аспан мен аспан шамшырақтарының қабылдауында орыс тілдік сана-сезімінің өкілділігін көрсетеді. Аспан мен жұлдыздар жарықпен, жарқынмен және сұлулықпен ғана емес, сонымен бірге суық, босаңсылық, немқұрайдылық пен жансыздықпен байланысады. Айды метафоризациялаудың лингвомәдени ерекшелігі дәстүрлі мифопоэтикалық көзқарастарға негізделеді. Орыс тілдік сана-сезім мен орыс ақындарының поэзиялық шығармаларында Аспан мен Ай «ер-әйел» принципі бойынша қарама-қарсы қойылады. Бұл тұжырымдамалық антитеза негізінде «Ай» лексеманың метафоризациялауының эмоционалдылығы қалыптасады: ай – айрылыс, арман туралы мұң, айсыз түн. Мақалада аспан мен аспан шамшырақтарының орыс поэзиясындағы метафоризациясы көркемдік және жеке авторлық қана емес, сонымен қатар ұлттық-мәдениеттілік те көзқарасты бейнелейді.

Түйін сөздер: метафоризация, лингвомәдени ерекшелік, аспан, аспан шамшырақтары, орыс поэзиясы, ассоциативті байланыс, көпмәнді метафора, символ, метафоралық мағына.

Введение

Как известно, в языке находит отражение своеобразие национальной картины мира. Неотъемлемая часть любой языковой картины мира – метафоризация. Исходя из того, что картина мира «не есть зеркальное отображение мира и не «открытое окно» в мир, а именно картина, т. е. интерпретация, акт миропонимания» (Постовалова В.И., 1988: 55), она зависима от призмы, через которую совершается мировидение.

Подобной призмой является метафора, в которой фиксируется национально-культурное своеобразие видения мира, зафиксированное в виде значения языковой единицы.

Изучение лингвокультурных особенностей метафорической концептуализации требует обращения к поэтическому тексту, поскольку поэтическое слово в смысловом отношении многоаспектно, и концепты, стоящие за лексическими единицами, представляют собой целостную художественную картину мира, в которой сочетаются объективно-познавательное и субъективно-творческое начала.

Важнейшие ценностные лингвокультурные метафоры (Кондратьева О.Н., 2014: 104) связаны с небом и небесными светилами.

Экспериментальная часть

Небо в большинстве языков представляет одновременно три ипостаси: 1) космический объект, обозначение мира облаков и созвездий; 2) место пребывания богов (бога); 3) обитель проживания умерших людей, избранных душ (Кривалева О.В., 2008: 10-11).

Небо ассоциируется с высотой и мечтаниями: *упасть с неба на землю* (Ушаков Д., 2007).

Звездное небо – одна из излюбленных тем русского поэтического дискурса. Небо репрезентируется как пространство, связанное со звездами. Звезды в русской поэзии, как правило, представляют антропоморфную метафору и олицетворяют яркую таинственность:

Задремали звёзды золотые
Задрожало зеркало затона,
Брезжит свет на заводи речные
И румянит сетку небосклона. (С.Есенин)

В поэзии И. Бунина небо – это прежде всего яркое, сверкающее, «горящее» пространство. Сияние звезд ассоциируется с блеском драгоценных камней. Данное метафорическое значение раскрывается посредством целого ряда

контекстуальных метафор: *самоцветы небес; Сириус, дерзкий сапфир, синим горящий огнем; Альдебарана рубин; алмазную цепь Ориона; призрак сребристый – Арго*.

...И самоцветы небес: янтарно-зеленый Юпитер,
Сириус, дерзкий сапфир, синим горящий огнем,
Альдебарана рубин, алмазную цепь Ориона
И уходящий в моря призрак сребристый – Арго.

Эта же метафора – горящего, таинственного звездного пространства – звучит в известном стихотворении Ф.Тютчева:

Небесный свод, горящий славой звездной,
Таинственно глядит из глубины –
И мы плывем, пылающею бездной
Со всех сторон окружены.

Ночное небо также является поэтической метафорой вечности и недолговечности человеческой жизни:

Как письмена, мерцают в тверди синей
Плеяды, Вега, Марс и Орион.
Люблю я их теченье над пустыней
И тайный смысл их царственных имен.
Как ныне я, мирьяды глаз следили
Их древний путь. И в глубине веков
Все, для кого они во тьме светили,
Исчезли в ней, как след среди песков.
(Бунин. «Ночь»)

Синяя твердь, древний путь, свет во тьме – эти лингвокультурные метафоры в поэтическом контексте раскрывают суть основной метафоры, с которой связана идея художественного произведения.

Слово *твердь*, как известно, представляет собой высокую лексику (Ожегов С.И., 1989: 789) и ассоциативно репрезентирует христианское мировосприятие, так как само слово связано с 1-й главой «Бытия»: *«И сказал Бог: да будет твердь посреди воды, и да отделяет она воду от воды. И создал Бог твердь, и отделил воду, которая под твердью, от воды, которая над твердью. И стало так. И назвал Бог твердь небом. И был вечер, и было утро: день второй»* (Бытие 1).

В стихотворении И. Бунина «Огни небес» жизнь человека сравнивается со светом далеких звезд:

Огни небес, тот серебристый свет,
Что мы зовем мерцаньем звезд небесных,
Порою только неугасший след
Уже давно померкнувших планет,
Светил, давно забытых и безвестных.
Та красота, что мир стремит вперед,
Есть тоже след былого. Без возврата
Сгорим и мы, свершая в свой черед
Обычный путь, но долго не умрет
Жизнь, что горела в нас когда-то.

Ключевыми являются слова, имеющие в контексте стихотворения как прямое, так и метафорическое значение: *огонь, свет, след, красота*. *Огонь и свет* не только репрезентируют красоту звезд, но и символизируют яркую жизнь, оставляющую после себя негасимый след. Красота и свет – смысл жизни.

Небо и звезды ассоциируются и с минувшим, счастливым прошлым, вызывают мысли о нем:

Ту *звезду,* что качалася в темной воде
Под кривою ракитой в заглохшем саду, -
Огонек, до рассвета мерцавший в пруде,
Я теперь в небесах никогда не найду.
В то селенье, где шли молодые года,
В старый дом, где я первые песни слагал,
Где я счастья и радости в юности ждал,
Я теперь не вернусь никогда, никогда. (Бунин. «Ту звезду, что качалася в темной воде»)

В стихотворении Н.Заболоцкого «Можжевеловый куст», посвященном утраченной любви, небо и облака – это закат любви и опустошение:

В золотых небесах за окошком моим
Облака проплывают одно за другим,
Облетевший мой садик безжизнен и пуст…
Да простит тебя бог, можжевеловый куст!

В «золотых небесах» – это золотое закатное небо; проплывающие облака – символ утраченной любви, грусти.

В стихотворении А.Блока «Душа молчит…» метафорическое «холодное небо» отражает безмолвие души героя:

Душа молчит. *В холодном небе*
Всё те же звезды ей горят.
Кругом о злате иль о хлебе
Народы шумные кричат...
Она молчит, – и внемлет крикам,
И зрит далекие миры,
Но в одиночестве двуликом
Готовит чудные дары,
Дары своим богам готовит
И, умащенная, в тиши,
Неустающим слухом ловит
Далекий зов другой души...

Такая же метафоричность наблюдается в стихотворении **К.Бальмонта «Безглагольность»:**

Есть в русской природе усталая нежность,
Безмолвная боль затаенной печали,
Безвыходность горя, безгласность, безбрежность,
Холодная высь, уходящие дали.

Словосочетание «холодная высь» – это небо. Следовательно, «холодное небо» – это лингвокультурная метафора, выражающая эмоции автора: «*Безвыходность горя, безгласность, безбрежность*». В состоянии печали, испытывая боль, русский поэт обращается к небу, но оно кажется ему холодным и безразличным.

Небо и звезды в русской поэзии – это лингвокультурные символы тоски по ушедшей молодости и утраченной родине:

Где ты, *звезда* моя *заветная*,
Венец *небесной красоты*?
Очарованье безответное
Снегов и лунной высоты?
Где молодость простая, чистая
В кругу любимом и родном,
И старый дом, и ель смолистая
В сугробах белых под окном? (Бунин. «Сириус»)

Небо – это тайна, связанная с вечностью и возвышенным, божественным началом:

... И быть может, я пойму вас, звезды,
И мечта, быть может, воплотится,
Что земным надеждам и печалям
Суждено с *небесной тайной* слиться!

В русской поэзии небо с землей часто составляют антитезу, так как в традиционном русском мировоззрении понятия «Небо и Земля» символизируют Дух и Плоть, возвышенное и обыденное.

Так, метафизика любви Гиппиус – это попытка соединить «две бездны», небо и землю, высокое и низкое, временное и вечное в одно единое целое:

На *лунном небе* чернеют ветки...
Внизу чуть слышно шуршит поток.
А я качаюсь в воздушной сетке,
Земле и небу равно далек.
Внизу – страданье, вверху – забавы.
И боль, и радость – мне тяжелы.
Как дети, тучки тонки, кудрявы...
Как звери, люди жалки и злы.
Людей мне жалко, детей мне стыдно,
Здесь – не поверят, там – не поймут.
Внизу мне горько, вверху – обидно...
И вот я в сетке – ни там, ни тут.
Живите, люди! Играйте, детки!

Небо и земля своеобразно раскрываются в авторских образах: *Тучки – дети / люди – звери*. Эти и другие *(Внизу – страданье, вверху – забавы; Внизу мне горько, вверху – обидно)* противопоставленные метафоры Гиппиус пытается сближает в конце произведения пожеланием: «*Живите, люди! Играйте, детки!*»

Образная лингвокультурная связь «Небо-Бог» звучит у Ахматовой:

Я научилась просто, мудро жить,
Смотреть на небо и молиться Богу,
И долго перед вечером бродить,
Чтоб утомить ненужную тревогу.

В стихотворении «Небо – сверху, Небо – снизу» небо – поэтический символ божественного:

Небо – сверху, Небо – снизу,
Небо хочет быть двойным.
Я люблю святую ризу,
Я люблю огонь и дым,
Небо каждое мгновенье
На Земле и вкруг Земли.
Близок праздник просветленья,
Пусть он мнится нам вдали.
Небо также вечно с нами,
Как доступная Земля.
Здесь мы слиты с облаками,
В Небе – здешние поля.
Звезды вечно с нами слиты,
Хоть небесный свод вдали.
Звездным светом перевиты
Все мечтания Земли.

Метафорически небо – это время:

- даль пространств и даль времен;
- Уходит светлый Май. Мой *небосклон* темнеет
Пять быстрых лет пройдет,- мне минет тридцать лет.
Замолкнут соловьи, и холодом повеет,
И ясных вешних дней навек угаснет свет. (К.Бальмонт. «Уходит светлый Май»)

Облака в русской поэзии также служат метафорой утраченного, либо являются символом предстоящего расставания и грусти:

- Высоко в небе *облачко серело*,
Как беличья расстеленная шкурка.
Он мне сказал: «Не жаль, что ваше тело
Растает в марте, хрупкая Снегурка!»
В пушистой муфте руки холодели.
Мне стало страшно, стало как-то смутно.
О, *как вернуть вас, быстрые недели*
Его любви, воздушной и минутной!

Небо – поэтическая метафора высокого, «высоты» размышлений, «духовных исканий»:

Мы живем на круглой или плоской
Маленькой планете. Пьём. Едим.
И, затягиваясь папироской,
Иногда на небо поглядим.
Поглядим, и вдруг похолодеет
Сердце неизвестно отчего.
Из пространства синего повеет
Холодом и счастием в него.

Хочешь что-то вспомнить – нету мочи,
Тянешься – не достает рука...
Лишь ныряют в синих волнах ночи,
Как большие чайки, облака. (Г. Иванов. «Мы живем на круглой или плоской маленькой планете»)

С небом и небесами связан также мотив одиночества.

- *Небеса* унылы и *низки*,
Но я знаю – *дух мой высок*.
Мы с тобой так странно близки,
И каждый из нас *одинок*. (З. Гиппиус. Посвящение)

Небо и небеса связаны с покоем, умиротворением:

- Но что нам делать с розовой зарей
Над холодеющими небесами,
Где *тишина и неземной покой*… (Н. Гумилев. «Шестое чувство»)

В концептуальном и метафорическом пространстве русской поэзии Небо связано с Луной, при этом наблюдается противопоставленность по признаку «мужское-женское». Так, мотив расставания с луной (возлюбленной) звучит в произведениях К.Бальмонта:

Я расстался с печальной Луною, —
Удалилась *царица небес,*
Там, в горах, за их черной стеною,
Ее лик омраченный исчез.
И в предутреннем сумраке ясном
Мне послышался вздох ветерка,
И в лазури, на *небе* прекрасном,
Отразилась *немая тоска*.
Силуэты лесных великанов
Молчаливо предстали вдали,
И покровы дрожащих туманов
Над заплаканным лугом легли.
Вся Природа казалась больною
И как будто молила меня,
И грустила, прощаясь с Луною,
В ожидании знойного дня. (К. Бальмонт. «Я расстался с печальной Луною»)

- Прозрачная *ущербная луна*
Сияет неизбежностью разлуки.
Взлетает *к небу* музыки волна,
Тоской звенящей рассыпая звуки.
- Прощай... И скрипка падает из рук.
Прощай, мой друг!.. И музыка смолкает.
Жизнь размыкает на мгновенье круг
И наново, навеки замыкает. (Г. Иванов. «Прозрачная ущербная луна сияет неизбежностью разлуки»)

Солнце – это еще один яркий образ и многозначная метафора русской поэзии. Солнце – один из центральных символов поэзии К.Бальмонта (Колокольцева Т.Н., 2012: 97). Лингвокультурные особенности метафоризации наглядно прослеживаются в стихотворении «Я в этот мир пришёл, чтоб видеть солнце». Солнце в христианской символике является воплощением бессмертия и возрождения (Лосев А.Ф., 1995). Этот символизм отражает стихотворение.

Для героя Солнце стало источником очищения духа и путем к совершенной жизни, прозрения. «Создав свою мечту, герой словно ожил – им разгадан непостижимый замысел мироздания» (Егорова А.В., 2015: 593).

Я победил холодное забвенье,
Создав мечту свою.
Я каждый миг исполнен откровенья,
Всегда пою.

Лексемы «небо», «небеса», «луна», «звезды», «солнце», их метафорическое употребление и описание выражает, таким образом, различные чувства. Основными эмотивными доминантами (Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В., 2005) являются:

Грусть, тоска, печаль:

- Осень! Небо тучно.
Дождик льет,
Печально, скучно
Время идет. (С. Есенин. «Осень! Небо тучно»)
- *Пустых небес* прозрачное стекло,
Большой тюрьмы белесое строенье (А.Ахматова. «Пустых небес прозрачное стекло»);
- *Тихих небес побледневшая твердь*
Дышит бессмертною радостью,
Сердце чарует мне смерть
Неизреченною сладостью. (Д. Мережковский. «Осенние листья»)

Беспокойство, тревога:

- Я научилась просто, мудро жить,
Смотреть на небо и молиться Богу,
И долго перед вечером бродить,
Чтоб утомить ненужную тревогу. (А. Ахматова. «Я научилась просто, мудро жить»)

Радость, восхищение:

- Будет вечер: опояшет
Небо яркий багрянец.
Захохочет и запляшет
Твой валдайский бубенец. (А. Белый. «Тройка»)
- Ты, *высокое небо,* далекое,
Беспредельный простор голубой! (В. Иванов. «Радуга»)

Результаты и обсуждение

Сочетаемость лексем *небо, небеса, луна, звезды, облака* также имеет метафорическую природу: *холодное небо, высокое небо, далекое небо, небесная красота, небесная тайна, вольный небосвод, звезда заветная, слава звездная, меркнет звезда, сияют звезды, глыбы облаков, печальная луна, неба яркий багрянец, недосягаемая твердь,* отражающую биполярную эмотивность. Небо и небесные светила как источник света и радости, так и грусти о былом.

Таким образом, метафорическое значение лексем *небо, небеса, небосвод, луна, облака, звезды,* их лексическая сочетаемость и контекстуальное значение передают особенности как индивидуально-авторской, так и русской языковой картины мира.

Анализ поэтического дискурса выявил следующую лингвокультурную специфику метафоризации данных лексем:

- небо – высота; то, что далеко;
- небо – вечность; пространство высших сил, небо – это Бог;
- небо – холод;
- небо – тайна;
- небо – красота;
- звезды – сияние, свет, слава, жизнь;
- луна – красота;
- луна – холодное, бледное сияние;
- луна – печаль, грусть о прошлом;
- луна – расставание с возлюбленной;
- облака – печаль, грусть о прошлом.

Как источник поэтического вдохновения небо ассоциируется с высотой, тайной, светом и красотой.

Заключение

В русском языковом сознании наблюдается двойственность восприятия неба и небесных светил, что находит отражение в специфике их лингвокультурной репрезентации в художественном, поэтическом дискурсе. В связи с чем небо и небесные светила ассоциируются, с одной стороны, со светом (это Бог, красота, сияние), а с другой – с холодом и пустотой (вечность, время).

Небо в русской поэтической картине мира, являясь воплощением абсолютного верха, недоступности, непостижимости, величия, репрезентирует как мифологическое, так и христианское сознание русского народа. Амбивалентность мировидения проявляется в разной эмотивной полярности метафоризации лексем *небо, луна, облака, звезды*.

Следовательно, семантико-психологическая и эмоционально-эстетическая составляющие метафоризации неба и небесных светил в русской поэзии определяются не только особенностями авторской картины мира, но и спецификой национального мировидения.

Литература

Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Под ред. Б.И. Серебренникова. – М.: Наука, 1988. – С. 8–69.

Кондратьева О.Н. Метафора как лингвокультурный феномен // Лингвокультурология. – Екатеринбург, 2014. – Вып. 8. – С. 104–106.

Кривалева О.В. Концепты «небо» и «земля» в русской и немецкой языковых картинах мира: автореф. дисс. … канд. филол.н. – Уфа, 2008. – 23 с.

Толковый словарь русского языка. В 4 т./ Под ред. Д. Ушакова. – М.: ТЕРРА- Книжный клуб, 2007. – 752 с. // Режим доступа: http://ru-dict.ru/slovar-ushakova.html

Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1989. – 924 с.

Бытие. Глава 1. // Режим доступа: http://allbible.info/bible/

Колокольцева Т.Н. Солярная символика и ее текстообразующие возможности в поэзии (на материале произведений К. Бальмонта и И. Северянина) // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2012. – №10 (133). – С. 97–100.

Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А.Ф. Лосев. – 2-е изд., испр. – М.: Искусство, 1995. – 320 с.

Егорова А.В. Образ солнца в стихотворении К.Д. Бальмонта «Я в этот мир пришёл, чтоб видеть солнце» // Молодой ученый. – 2015. – №20. – С. 593–595.

Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. –М.: Флинта: Наука, 2005. – 496 с.

References

Postovalova V.I. (1988) Kartina mira v zhiznedeyatelnosti cheloveka [Rol chelovecheskogo faktora v yazyke. Yazyk i kartina mira]. Moscow: Nauka, 1988. Pp. 8–69. (In Russian)

Kondratyeva O.N. (2014) Metafora kak lingvokulturnyi fenomen [Lingvokulturologiya]. Yekaterinburg, 2014. Vyp. 8. Pp. 104–106. (In Russian)

Krivalova O.V. (2008) Contcepty «nebo» i «zemlya» v russkoi i nemetckoi yazykovyh kartinah mira: avtoref. diss. … cand. filol.n. Ufa, 2008. 23 p. (In Russian)

Tolkovyi slovar russkogo yazyka. (2007) V 4 t. Moscow: Terra-Knizhnyi club, 2007. 752 p. Retrieved from http: ru-dict.ru/slovar-ushakova.html (In Russian)

Ozhegov S.I. (1989) Slovar russkogo yazyka. Moscow: Русский язык, 1989. 924 p. (In Russian)

Bytiye. Glava 1. Retrieved from http://allbible.info/bible/ (In Russian)

Kolokoltceva T.N. (2012) Solarnaya simvolika I eyo tekstoobrazuyuchiye vozmozhnosti v poeziyi (na material proizvedeniy K. Balmonta i I. Severanina) [Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta]. 2012. No 10 (133). Pp. 97–100. (In Russian)

Losev A.F. (1995) Problema simvola iI realisticheskoye iskusstvo. 2-e izd., ispr. Moscow: Iskusstvo, 1995. 320 p. (In Russian)

Yegorova A.V. (2015) Obraz solntsa v stihotvoreniyi K.D. Balmonta «Ya v etot mir prishol, shtob videt solntse» [Molodoi uchenyi]. 2015. No 20. Pp. 593–95. (In Russian)

Babenko L.G., Kazarin Yu.V. (2005) Lingvisticheskiy analiz hudozhestvennogo teksta. M.: Flinta: Nauka, 2005. 496 p. (In Russian)

ҒТАМР 811.51

Күркебаев К.Қ.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kurkebaevk@gmail.com

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАҢА АТАУЛАРДЫ БІРІЗДЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада лингвистикалық тұрғыдан сақ, ғұн, түркі, қыпшақ архетипінен бастау алатын түркі тілдерінің базалық лексикасы ортақ екендігі қарастыралады. Түркі тілдерінің базалық лексикасы күні бүгінге дейін сақталып, сөйлеу тілі мен жазба тілде әртүрлі деңгейде қолданылып келетіндігі белгілі. Түркі тілдерінің ортақ базалық лексикасын құрайтын туыстық атаулар, түр-түс атаулары, сан есімдер, төрт-түлік мал атаулары, жан-жануар мен құс атаулары, тамақ атаулары сияқты тақырыптық топтар мен лексика-семантикалық классификациялар, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер қабатының мол екенін және олардың түрлі фонетикалық варианттарда кездесетінін түркі тілдеріндегі салыстырмалы лексикология зерттеулері айқын дәлелдеп береді. Түркі тілдеріне ортақ базалық лексика тақырыптарының ауқымды екенін ескере келе, мақалада соматикалық (дене мүше) атаулар мен табиғат атаулары ғана салыстырылып талданады. Қазіргі түркі тілдерінде жаңа ұғымдар мен заттарға атау беруде біріздiлік жоқ. Кейбір түркі тілдері неологизм сөздерге мағыналық балама тауып, өз тілдерінің фоно-морфо-семантикалық заңдылықтарына сәйкестендіріп төл терминологиялық қорын дамыту бағытын көздейтіндері де бар. Ал хақас, чуваш, якут, құмық сияқты кейбір түркі тілдері кірме сөздер мен неологизмдерді доминант донор тілдерде қалай дыбысталса, қалай қолданылса ешбір фонетикалық, семантикалық өзгеріске ұшыратпай өз тілдеріне солай қабылдап жатқаны белгілі.

Түйін сөздер: түркі тілдері, базалық лексика, неологизмдер, түркілік кеңістік, сөздік құрамдағы алшақтық, салыстырмалы лексикология.

Kurkebayev K.K.,

Candidate of Philology, Associate Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kurkebaevk@gmail.com

Questions of unification of neologisms in Turkish languages

This article discusses the basic vocabulary of the Turkish languages in the linguistic aspect, which have ancient origins from the archetypes of the Saks, Gunas, Kipchaks, Turks. This basic vocabulary of the Turkish languages has been preserved to our time and is used in spoken and written form at different levels. In addition, the comparative lexicology of the Turkish languages analyzes the names of kinship relations, names of flowers, numerals, names of domestic animals, zoonyms and names of birds, also names of food, which constitute a single Turkish basic vocabulary. Given the broadness of this subject, the article deals only with somatisms and the name of natural phenomena. In modern Turkish languages in the development of neologisms are not found generally accepted principles. Some Turkish languages, respectively, of phono-morpho-semantic specificity, use the semantic equivalent of neologisms, while enriching their terminological fund. And such Turkish languages as Khakass, Chuvash, Kumyk accept borrowed words and neologisms from the languages of donors (dominants) in sound, without any phonetic, semantic changes.

Key words: Turkish languages, basic vocabulary, neologisms, Turkish space, vocabulary gap, comparative lexicology.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Куркебаев К.К.,
к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kurkebaevk@gmail.com

Вопросы унификации неологизмов в тюркских языках

В данной статье рассматривается базовая лексика тюркских языков в лингвистическом аспекте, которые имеют древние истоки от архетипов саков, гунов, кипчаков, тюрков. Данная базовая лексика тюркских языков сохранена до нашего времени и употребляется в разговорной и письменной формах на разных уровнях. Кроме того, в сравнительной лексикологии тюркских языков анализируются названия родственных связей, названия цветов, имена числительные, названия домашних животных, зоонимы и названия птиц, также названия пищи, которые составляют единую тюркскую базовую лексику. Учитывая общирность данной тематики, в статье рассматриваются только соматизмы и названия природных явлений. В современных тюркских языках в разработке неологизмов не встречаются общепринятые принципы. Некоторые тюркские языки соответственно фоно-морфо-семантической специфике используют смысловой эквивалент неологизмов, при этом обогащая свой терминологический фонд. А такие тюркские языки, как хакасский, чувашский, кумыкский, принимают заимствованные слова и неологизмы от языков-доноров (доминантов) по звучанию, без каких-либо фонетических, семантических изменений.

Ключевые слова: тюркские языки, базовая лексика, неологизмы, тюркское пространство, разрыв в словарном составе, сравнительная лексикология.

Кіріспе

Түркілер (қыпшақтар) өз дәуірінде Шығыс Еуропа мен Дунайдан бастап Орта Азияны, Азов теңізі жағалауын, Қырымды, Солтүстік Кавказды, Мысырды, тіпті шығысында Қытай қорғанына дейінгі ұлан-ғайыр аумақты уысында ұстап төрткіл дүниені дүр сілкіндірген әлемдік өркениет пен мәдениетке, тарихқа өзіндік үлесін қосқан аса қуатты мемлекеттерінің бірегейі еді. Бұл жөнінде түркі жұртшылығына аса танымал құмықтың тарихшы ғалымы Мурад Аджи: «К концу V века, кипчаки заселили пол Европы и всю Центральную Азию. Тюркская речь заглушала на Евразийском континенте любую другую. Тюрки были самым могучим и многочисленным народом мира… На Идели (Волге) встретились культуры Востока и Запада. Благодаря усилию тюрков древний мир соединился в единое пространство, которое называли Евразией» депнақтылайтүседі (Аджи, 1999: 75).

Жер бетіндегі жалпы адамзат дамуы мен өркендуінеөзіндікзорүлесінқосқантүркіәлемінің тарихи шындығы ашылмаған қабатынын көп екені туралы Еуропа ғұламасы Ш. Монтескье өз ойын былай өрбітеді: «Әлемдегі бірде-бір халық өзінің жаулап алуы мен жеңісі тұрғысынан татарларды басып оза алмайды. Шын мәнінде бұл халық әлемді билеуші, басқа халықтар оларға бағыну үшін жаралғандай. Бұл далалықтар империяларды жоюшы және қалыптастырушы. Олар – Моғол империясы атты иелікке ие. Олар – Персияның билеушілері, Кир мен Гистасктың орнына отырушылар. Ержүрек түркілер Еуропада, Азияда, Африкада жорықтарын жүргізіп үш бөлікке иелік етті. Ары барсақ, Рим империясын құлатушыларға тірелеміз. Шыңғыс хан жорықтарымен салыстырғанда, Александр жорықтары қандай? Бұл халықтың тарихын жазуға тарихшылар да жетпейтін шығар. Қанша ерліктері тарих қойнауында ашылмай, айтылмай қалды. Бұл – үнемі жеңіске жетуші ержүрек халық, өздерінің ерліктері жайлы болашаққа қалдырмаған халық.....(Монтескье, 1955: 238).

Алайда сол дәуірдің тарих сахнасында батырлық пен ерліктің, жауынгершіліктің нағыз символын танытқан түркілермен достық қарым-қатынаста өмір сүру Еуропаның көптеген мемлекеттері мен орыс князьдарының, Қап тауы ақсүйектерінің арманы еді. Түркілер бұл жерлерде тек саяси үстемдік жасап қана қойған жоқ, өздерінің ата-салты мен ділін, дінін, тілін дәріптейтін үлкен рухани-мәдени ошақтар қалыптастырды. Бұл мәдени ошақта түркі халықтарының этникалық менталитеті мен дүниетанымы, этностық тілі мен этностық санасы, этникалық моралі мен салт-дәстүрі, әдебиеті мен өнері ерекше қарқында дамыды. Әсіресе, бұл «төрткіл дүниенің жарты әлемін» билеп тұрған әйгілі Алтын Орда мемлекеті тұсында қуаты арта түсті.

Бұл жөнінде зерттеуші ғалымдардың «Арабские и персидские историки, побывавшие в Золотой Орде сообщают о многих ученых, писателях, богословах и поэтах, которые жили на территории Золотой Орды, занимались научной

и литературной деятельностью тюрков. Ныне обнаруженные памятники материальной и духовной культуры Золотой Орды подтверждают высокую культуру вес центрах» деген пікірі де орынды айтылған (Наджип, 1975: 29).

Эксперимент

Бұл тарихи кезеңде қыпшақ тілінің қолдану аумағы мен қоғамдық қажеттілігі арта түскені белгілі. XI ғасырдан бастап моңғолдардың шапқыншылығына дейін де, Шыңғыс хан ұрпағы құрған аса қуатты Алтын Орда мемлекеті тұсында да қыпшақ тілі халықаралық тіл дәрежесінде кеңінен қолданылған қуатты тіл болғанын еуропаның шығыстанушы ғалымдары мен жиһангерлерінің, араб ғалымдарының жазба дүниелерінде кеңінен сөз етіледі. Алтын Ордамен қатар Мысыр, Шам, Үнді, Кавказ халықтарының түркі тілін үйренуі сол кездегі қыпшақтардың саяси үстемдігімен тікелей байланысты болса керек. Алтын Орда хандарының бұйрықтар мен жарлықтары, түрлі мазмұндағы хаттары, Араб ғалымдары мен Мысыр сұлтандарының жазбалары, Грузия, Армения жерін бағындырып мекен еткен армян-қыпшақтардың тарихи-филологиялық және құқықтық сипаттағы еңбектері, Үнді сұлтандарының жәдігерліктері сол дәуірде қыпшақ тілінде жазылған еді. Оның айқын дәлелі ретінде орта ғасырда әртүрлі әліпбилермен қыпшақ тілі туралы жазылған «Кодекс Куманикус», Абу Хайианның «Китаб әл-Идрак ли-лисан әл-атрак», «Терджуман түркий уа ғараби», «Китаб әд-дурра әл-мудийа филлуғат ат-туркйиа», «Ат-тухфат әз-закия филлуғат ат-түркия», «Китаб булғату ал-муштак фил луғати ат-туркия ва-л қыфчақ», Жамалладин ат-Туркидің «Китаб Булғат әл-муштақ фи-луғат ат-турк» сияқты еңбектерімен қатар, армян-қыпшақтары тілінде жазылған «Дана Хикар сөзі», «Армяншақыпшақша дұғалық», «Төре бітіг» және әлі жете зерттелмеген түрлі жанрдағы тарихи жазбалар мен сөздіктерді жатқызуға болады.

Алайда ұлы Алтын Орда мемлекетінің ыдырауы оның орнына келген түркі-қыпшақ тілді мемлекеттер Ақ Орда, Моғолстан, Ноғай ордасы, Сібір хандығы, Қазан хандығы, Әбілхайыр хандығы, Қазақ хандығы, Қырым хандығы, Астрахан хандығы, Тайбұға (Ишимское ханство) хандығы тұсында да түркінің тілі ауызша және жазбаша формадағы негізгі қарым-қатынас тілі болғаны белгілі.

Тарихтың осы тұсында бұрынғы бытыраңқы орыс князьдарының бір-бірімен бас қосып бірігуі, оқ-дәрі мен мылтық қаруын жетілдіруі бүгінгі қуатты Ресей патшалығының тарих сахнасына шығуына мүмкіндік тудырды. Жеке-жеке хандық құрып бір-бірімен қырқысып жатқан түркілерді өздеріне бағындырып еліне, жеріне қожалық ету патшалық Ресейдің түпкі мақсаты болды. Ресей патшалығының отарлау саясатына қаншама қарсылық көрсетсе де 1552-1618 жылдары түркітілдес Сібір хандығы, Қазан хандығы, Қырым хандығы, Астрахан хандығы Атамекен жерлерінен айырылып бодан елге айналды. Тіліне, діліне, салт-дәстүрі мен мәдениетіне озбырлық жасалды. Одан беріге дейін де жеке хандық құрып тұрған түркітектес Қазақ хандығы, Бұхар және Хиуа хандықтары, Ноғай ордасы айналасы 100-150 жылдың көлемінде Ресей патшалығының бодандығына түскені тарихи ақиқат.

Егер 1584 жылы басқыншы атаман Ермактың әскерін тас талқан етіп жеңіп, Атамекен жерін азат еткен башқұрт батыры Сатбектің, кейіннен Сібір ханы Көшімнің: «Түркі жұрты, түркі ұрпақтары бірігіп қайтадан қуатты мемлекет болайық» деген жанайқайын басқа хандықтардың (Қазан хандығы, Қырым хандығы, Астрахан хандығы, Ноғай ордасы, Қазақ хандығы, Моғолстан, Бұхар және Хиуа хандықтары) қолдамай әрқайсысы жеке хандықты өз бетінше басқарғысы келіп ауызбіршілікке келе алмауы жалпытүркілік кеңістіктің күйреуіне әкеліп соқтырды.

Оның зардабын түркі тілдес халықтар XVI ғасырдан бері қарай тартып келеді. Сақ, ғұн, түркі, қыпшақ генезисінен бастау алатын өзіндік түркілік мәдениеті мен дүниетанымы, бай әдебиеті мен өнері, ділі мен тілдік санасы болған ноғайлардың, чуваштардың, тайбұғалардың, себерлердің, шорлардың, сахалардың, хақастардың, құмықтардың және т.б. ұсақ түркі тайпаларының тілдері бүгінде жұтылып жоқ болуға айналып, «аймақтық тілдер мен тұтынушысы аз тілдердің Еуропалық Хартиясына» еніп кетуі жалпытүркілік кеңістік үшін үлкен қасіретке айналды.

Сібір татарлары әдебиетінің негізін салушылардың бірі, ұлт тілінің қажырлы қайраткері, жалынды ақын Болат Сулейманов өзінің «Тілмәдениет-автономия» аттымақаласында: «И мы сибирские татары, хотим говорить на том языке, на котором разговаривали наши предки, хотим обладать теми озерами, реками, полями, лугами, лесами, которые они оставили нам в наследство. Мы хотим иметь на своей родной земле такие же национальные и политические права, какие имеют другие народы» деген жанайқайы басқа да біздің түркі тілді бауырларымызға ой салады (Сулейманов, 2013: 77).

Жоғарыда көрсетілгендей Y-XYI ғасырлардағы түркілердің саяси үстемдігі оның тілінде де айқын көрініс тапты. Он ғасырға жуық түркі кеңістігі мен қыпшақ даласында негізгі қарымқатынас тіліне айналған түркі тілдерінің өзіндік фонологиялық, лексикалық, грамматикалық ортақ жүйесі қалыптасты. Лингвистикалық тұрғыдан сақ, ғұн, түркі, қыпшақ архетипінен бастау алатын түркі тілдерінің бұл ортақ бірізділігі нәтижесінді негізгі базалық лексикасы қалыптасты.

Нәтиже мен талқы

Түркі тілдеріне ортақ базалық лексика «Көне түркі сөздігі», «Диуани луғат ат-түрк», «Кодекс Куманикус», «Китаб әл-Идрак лилисан әл-атрак», «Терджуман түркий уа ғараби», «Китаб әд-дурра әл-мудийа филлуғат ат-туркйиа», «Ат-тухфат әз-закия филлуғат ат-туркия», «Китаб булғату ал-муштак фил луғати ат-туркия ва-л қыфчақ», «Дана Хикар сөзі», «Армянша-қыпшақша дұғалық», «Төре бітіг» сияқты жазба ескерткіштер тілінде молынан кездесетініне түркітанудағы ғылыми зертеулер мен лексикографиялық еңбектер айқын дәлел бола алады.

Осы мол базалық лексика күні бүгінге дейін сақталып, көптеген түркі тілдерінің сөйлеу тілі мен жазба тілінде әртүрлі деңгейде қолданылып келетіндігін төмендегі кестеден айқын аңғарамыз.

Соматикалық атаулар

№	Қазақ тілі	Түрік тілі	Башқұрт тілі	Ұйғыр тілі	Якут тілі	Тува тілі	Чуваш тілі
1	Бас	Kafa	Баш	Bash	Тебе, Бас	Баш	Пуç
2	Аяқ	Ayak	Аяк	Put	Атах	Бут	Ура
3	Қол	El	Кул	Qol	Илии	Хол	Алă
4	Жүрек	Yürek	Йөрәк	Yürek	Сүрэх	Чүрек	Чĕре
5	Көз	Göz	Күз	Köz	Харах	Карак	Куç
6	Құлақ	Kulak	Колак	Qulaq	Кулгаах	Кулак	Хăлха
7	Шаш	Saç	Сәс	Chach	Кыл	Дүк	Çăç
8	Тіс	Diş	Теш	Chish	Тиис	Диш	Шăл
9	Мұрын	Burun	Морон	Burun	Мурун	Думчук, мурну	Сăмса

Табиғат атаулары

№	Қазақ тілі	Түрік тілі	Башқұрт тілі	Ұйғыр тілі	Якут тілі	Тува тілі	Чуваш тілі
1	Ағаш	Ağaç	Ағас	Derex	Мас	Ыяш	Йывăç
2	Тау	Dağ	Тау	Tagh	Хайа,сыыр	Даг	сăрт, ту
3	Су	Su	Һыу	Su	Уу	Суг	шыв
4	Аспан	gökyüzü	Кук	Asman	Халлаан	Дээр	пĕлĕт, тӳпе
5	Жұлдыз	Yıldız	Йондоз	Yultuz	Сулус	Сылдыс	çăлтар
6	Жер	Toprak	Ер шары	Topa	Сир	Чер	çĕр, тăпра
7	Өзен	Nehir	Йылға	Deriya	Өрүс	Хем	шыв, юханшыв
8	Дала	Bozkır	Дала	Gender	Хонуу куйаар	Хову	хир, çеçен хир
9	Орман	Orman	Урман	Ormanliq	Тыа	Арыг	вăрман
10	Жаңбыр	Yağmur	Ямғыр	Yamghur	Самыыр, ардах	чаъс, чаашкын	çумăр

Бұдан бөлек түркі тілдерінің ортақ базалық лексикасын құрайтын туыстық атаулар, түр-түс атаулары, сан есімдер, төрттүлік мал атаулары, жан-жануар мен құс атаулары, тамақ атаулары сияқты тақырыптық топтар мен лексика-семантикалық классификациялар, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер қабатының мол екенін және олардың

түрлі фонетикалық варианттарда кездесетінін түркі тілдеріндегі салыстырмалы лексикология зерттеулері айқын дәлелдеп береді. Біз бұл кестеде түркі тілдеріне ортақ базалық лексиканың мол қабатын құрайтын соматикалық (дене мүше) атаулар мен табиғат атауларын салыстыруды ғана жөн санап отырмыз.

Яғни түркі тілдерінің сөздік қоры мен сөздік құрамының 70-80 пайызын қамтитын ортақ базалық лексикасының бұдан да басқа тақырыптық топтарының мол екенін бір мақала аясында қамту мүмкін емес. Әрине, бұл мәселемен жеке ғылыми-зерттеу нысаны ретінде түркі тілдерінің салыстырмалы лексикасын зерттейтін мамандар шұғылдануы тиіс.

Сонымен қатар түркітанудағы ғылыми зерттеулердің кейбір бағыттары түркі тілдеріндегі ортақ базалық лексиканы бір буынды сөздермен немесе түбір сөздермен байланыстыра қарастыруды жөн санайды. Мәселен, түркітанушы академик Ә. Қайдар бұл жөнінде былай дейді: «Односложные корни-основы в каждом тюрском языке и во всех языковых подразделениях тюрской семьи представляют собой ядро всей базисной лексики, и любое исследование в области исторической лексикологии и этимологии ставит своей конечной целью как можно лучше познать суть этого ядра, раскрыть фоно-морфо-семантическую природу корневых моносиллабов» (Қайдар, 2005: 19).

Алайда түркі тілдері тек қана базалық лексика тұрғысынан ғана емес, фонетикалық, морфологиялық, синтакситік жүйесі мен құрылымы тұрғысынан да көптеген ортақ заңдылықтарға ие екенін біз жоғарыда атап көрсеткенбіз.

Мәселен, түркі тілдерінің грамматикалық құрылымы агглютинация құбылысымен тікелей байланысты қалыптасып дамығаны белгілі. Агглютинацияға негізделген көптік, тәуелдік, септік категориялары түркі тілдерінің баршасына ортақ грамматикалық мағына берудің оңтайлы тәсілі. Тіпті бір ғана грамматикалық мәнге ие яғни көптік ұғымды білдіретін -лар, -лер, -дар, -тер, -лор, -дор, -тор, -төр, -нар, -нер, -нор көптік жалғауы чуваш тілінен басқа түркі тілдерінде осындай фонетикалық варианттарда дерлік кездеседі.

Немесе түркі тілдеріндегі септеу жүйесі де қазіргі қазақ тіліндегідей жай септеу, тәуелді септеу, есімдіктердің септелуі сияқты үш түрлі нұсқада қолданылады.

Көптік, тәуелдік, септік жалғаулары арқылы грамматикалық мағына берудің ортақ осындай үлгілері басқа да түркі тілдерінде қалыптасқан заңдылық. Ғасырлар қойнауынан бүгінге дейін жанды тіл ретінде өмір сүрген түркі тілдерінің лексикалық және грамматикалық жүйесінен мұндай ортақ лингвистикалық заңдылықтарға салыстырмалы сараптамалар жасай беруімізге болады.

Есімдіктің септелуі

	Құмық тілі	Шор тілі
А	Биз	Пис
І	Бизин	Пистин
Б	Бизге	Писке
Т	Бизин	Писти
Ж	Бизде	Писте
Ш	Биздин	Пистен

Алайда XY ғасырдан астам өмір сүріп келе жатқан түркі тілдерінің бүгінгі даму тенденциясы қандай, қай бағытта дамып барады? – деген заңды сұрақ туындайды.

Тіл – жанды құбылыс. Ол үнемі қоғам өмірінің дамуына сәйкес өзгеріп, толығып, жаңарып отырады. Қоғам дамыған сайын қоршаған ортада жаңа заттар мен құбылыстар пайда болады. Олар адам санасында сарапталып, қорытылып жаңа атау (неологизм) ретінде тілдік таңбамен бекітіледі.

Тілдегі жаңа атаулар туралы академик Р.Сыздықова былай дейді: «Тілдік жаңалық дегеніміз – белгілі бір тілдің даму барысындағы белгілі кезеңдерде пайда болған (қолданысқа түскен) жаңа зат, жаңа ұғым атаулары, жаңа сөз тіркестері, мағынасы жаңарған, яғни мағынасы ауысқан немесе қосымша мағыналық реңкке ие болған бұрынғы сөздер, сондай-ақ тілде жиі еркін қолданыла бастаған бөгде тілдік сөздер болып танылады. Бұларды лингвистикалық жаңа бірліктер деп те атайды (Сыздықова, 2009: 168).

Әлемдік интеграцияны нысан еткен бүгінгі жаһандану заманындағы ақпараттық технологиялар тасқыны, бизнес пен экономикадағы жаңа үдерістер, заманауи сұраныстарға ие толассыз келіп жатқан неологизмдермен шет елдік кірме сөздер бір кездегі ортақ базалық лексикасы қатталған түркі тілдеріне қалай әсер етуде?

Шындығына сүйенсек, түркі немесе қазақ ұғымында қалыптаспаған жаңа ұғымдар мен заттарға, құбылыстарға түркі тілдері жүйесінде ат қойып, айдар тағуда ортақ ұстанымдар мен ғылыми қағидаттарда бірізділік жоқ. Осыған орай сөзжасам саласы бойынша жаңа атаулардың

(неологизмдер) жасалуында донор тілдер мен доминат тілдердің тілдік ықпалының рөлі күшті болып келеді.

Соңғы он бес жиырма жыл көлемінде тілдік санамызда пайда болып, күнделікті өмірде белсенді қолданысқа ие бола бастаған жаңа ұғымдар мен заттарға атау беруде (неологизимдерге) ежелгі ортақ түркілік базалық лексикадан алшақтап бара жатқанымызға кестедегі мына мысалдар айқын дәлел бола алады.

Қазақша	Турк	Ұйғыр	Тува	Якут	Өзбек	Түрікмен	Қырғыз
Саяжай	yazlık	жаңза	Дача	Даача	yozgi uy	Daça	дача
Аялдама	Durak	Бекәт	автобус доктаар	тохтобул	to'xtating	Duruzma	токтотуу
Әуежай	aeroport	аэропорт	аэропорт	аэропорт	Aeroport	uçar meýdany	аэропорт
Саябақ	park	Бағ	Парк	Парк	Park	seýil bagy	парк
Самалдық	balkon	балхана	балкон	Балкон	Ijtimoiy odoblar	Balkon	балкон
Теледидар	Tv	Телевизор	телевизор	Телевизор	Tv	Telewizor	TV
Әнұран	Himn	Гимн	Гимн	Гимн	Madhiya	Gimn	гимн
Пернетақта	klavye	Клавиатура	Баскыыштар	клавиша	klaviatura	Klawiatura	клавиатура
Құлаққап	kulaklık	наушник	Кулактааш	Кулгаах	eshitish vositasi	Şugulçy	аккордеон
Күйсандық	piyano	пианино	пианино	пианино	Pianino	Pianino	фортепьяно
Кеден	gümrük	таможня	каайлы чери	таможня	urf-odatlar	Gümrükhana	бажы
Жарнама	Reklam	реклама	реклама	реклама	Reklama	Reklama	реклама
Балмұздақ	Doňdurma	Мороженое	Мороженое	Мороженай	Muzqaymoq	doňdurma	балмуздак
Жүйе		Система	система	систиэмэ	Tizim	Sistema	система
Мұздатқыш	Buzdolabı Soğutucu	Морозильник	Морозильник	Булуус	Muzlatgich	doňdurýan gurluş	Муздаткыч

Кестедегі мысалдарға қарап көптеген түркі тілдері неологизм сөздердің сол тілдегі нұсқасын қалдыруды көздесе, қазақ тілі семантикалық сәйкестікті өз тілінен табуға тырысып, қазақша баламсын ұсынып келеді. Бұл өз кезегінде қазақ тілінің сөздік құрамын байытуға септігін тигізеді. Әйтсе де бұл ұстанымды қазақ тілі өзінің туыстас түркі тілдерінен және халықаралық терминдер біріздiлігінен алыстап бара жатыр деп түсіндіріп жүргендер де бар. Өйткені өзге түркі тілдерді бұл кірме сөздерді фонетикалық, семантикалық, грамматикалық тұрғыдан өзгертпей, түпнұсқа тілдегі қалпын сақтап қабылдап жатқанына кестедегі мысалдар дәлел бола алады.

Дегенмен кейбір түркі тілдері неологизм сөздерге мағыналық балама тауып, өз тілдерінің фоно-морфо-семантикалық заңдылықтарына сәйкестендіріп төл терминологиялық қорын дамыту бағытын көздейтіндері де бар. Ал хакас, чуваш, алтай, құмық сияқты кейбір түркі тілдері кірме сөздер мен неологизмдерді доминант донор тілдерде қалай дыбысталса, қалай қолданылса ешбір фонетикалық, семантикалық өзгеріске ұшыратпай өз тілдеріне солай қабылдап жатқан белгілі.

Қазақ немесе басқа түркі тілдер жүйесінде донор тілдерден терминдер мен неологизмдерді калька тәсілі арқылы сөзбе-сөз аудару нәтижесінде физика, химия, география, биология, психология, математика, экономика, құқық сияқты салалық ғылымдарды қалыптастырып келеміз.

«Русско-казахский экономический словарь», «русско-казахский юридический словарь», «русско-казахский медицинский словарь сияқты» екі тілдегі салалық терминологиялық сөздіктерде жаңа атаулар тізбесі орасан мол. Яғни бүгінгі жалпы кеңістіктегі түркі тілдерінде ғылым мен техника тілін донор тілдерден аудару арқылы салалық ғылымдардың тілін қалыптастырып отырмыз. Өкінішке орай «Түрік-қазақ экономикалық сөздігі», «Қазақ-өзбек заңтану сөздігі», «Қазақ-қырғыз медицина сөздігі» сияқты салалық сөздіктерді қазіргі түркі тілдер жүйесінде кездестіре алмаймыз.

Сонымен түркі тілдері бүгінгі жаһандану үдерісіндегі заманауи талаптарға сәйкес сырттан келіп жатқан мыңдаған неологизм сөздердің түпнұсқа қалпын қатаң сақтап, аудармай, семантикалық баламалырын өз тілінің ішкі мүмкіндіктерінен іздеп таппай немесе түркі тілдер жүйесінен сөз алмаспай қабылдай беретін болсақ, 100 жылдан кейін біздің туыстас тілдердің ежелден қалыптасқан базалық лексикасынан басқа сөздік қорында алшақтық пайда болып, түркі тілдері сөйлеу тілі мен жазба тілде бір-бірін түсінбейтін дәрежеге жетуі әбден мүмкін.Яғни қоғам мен өркениеттің дамуына байланысты пайда болатын неологизм сөздер түркі тілдерінің сөздік құрамындағы алшақтық шегарасын бұдан ары қарай да өсіре береді деген сөз.

Түркітануда бұл мәселелер түрколог ғалымдарды алаңдатпай отырған жоқ. Түркітанудағы осындай бірқатар күрделі мәселерді шешу үшін ортатүркі тілін құру идеясында ұсынып жүрген зерттеушілер де жоқ емес.

Ташкенттегі ортатүрік тілі халықаралық ғылыми-зерттеу институтының директоры, профессор Бақтияр Кәрімов түркі халықтарының барлығына ортақ заманауи ортатүркі тілін құруды ұсынады: «Создание усредненнего языка ортатюрк, выступающего в функциях добровольно признанного языка межнационального общение, накопления информации общетюркской и общечеловеческой значимости способствоволо бы развитию взаимопонимания и равноправного сотрудничества между тюркскими народами, социоально-экономическому, политико-правовому, информационно-коммуникативному, профессионально-квалификационному, духовно-интеллектуальному развитию личности и социальных групп, как тюркского мира, так и всего человечества» (Каримов, 2013: 41).

Бәлкім мұндай ғылыми-зерттеу орталықтар құрылып дұрыс бағытта жұмыс істеген жағдайда, түркітануда қордаланып қалған мәселелердің бірқатары өз шешімін табуға мүмкіндіктер туындар еді. Бүгінгі түркі тілдеріне бөгде тілдердің ықпалымен еніп жатқан жаңа атауларды біріздендірудің де оңтайлы тәсілдері қарастырылар еді. .

Қорытынды

Түркі этностарының ондаған ғасырлардағы даму тарихында қаншама түрлі экстралингвистикалық факторлар болса да, базалық лексикасындағы ортақ түркілік лексикалық құрамның сақталғанын жоғарғы кестеде келтірілген тілдік деректер арқылы дәйектелді. Қалыптасқан тарихи бұл үдерісті жандандыра отырып, түркі тілдеріндегі неологизм сөздерді біріздендірудің оңтайлы тетігін тауып, өзара бірбірімен сөз алмасуға, жаңа атауларды бірлесе отырып ортақ игеруге ғылыми мүмкіндіктер тудыру қажет. Ғылым мен техниканың дамуына сәйкес түркі тілдер жүйесіне күн сайын еніп жатқан жаңа атаулар мен бөгде кірме сөздерге түркілік ортақ сәтті баламалар тауып, оны жалпы түркілік кеңістікке енгізу жолдарын қарастырып, түркі неологизмдерінің ортақ бірізділігін сақтай отырып туыстас тілдердің лексикалық құрамының ары қарай алшақтауына жол бермеуіміз керек.

Ғылым мен техника салалары бойынша түркі тілдерінің салыстырмалы терминологиялық (екі тілді аударма сөздіктер, түсіндірме сөздіктер) сөздіктерін құрастыру да кезек күттірмейтін мәселе. Түркітану, филология мамандықтарында «Түркі тілдерінің салыстырмалы лексика-грамматикасы» пәні міндетті пән ретінде оқытылуы тиіс.Түркі тілдерінің фонетикасына, лексикасына, граммтикасына, тіл саясатына, терминологиясына, лексикографиясына қатысты бірлескен ғылыми зерттеулер жүргізіп, халықаралық ғылыми жобаларды жасау қажет.

Әдебиеттер

Аджи М. Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой степи. – М., 1999. – 230 с.

Монтескье Ш. Избранные произведения. – М., 1955. – 803 с.

Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIY века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. – Алматы: Наука, 1975. – I часть. – С. 208.

Булат Сулейманов – основоположник литературы сибирских татар. – Тюмень, 2013. – 219 с.

Кайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы, 2005. – 295 с.

Сыздық. Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы, 2009. – 272 б.

Каримов Б.Р. Наследие и перспективы тюркской цивилизации и путь инновационного повышение статуса казахского языка. «Мәдени ықпалдастық және өркениеттер бірлігі» атты бесінші Халықаралық түркология конгресі. – Түркістан, 2013, 19-20 сәуір.

References

Adji M. Kipchaki. Drevnyay aistorya turkov i Velikoi stepi. [The ancient history of the Turks and the Great Steppe.] Moscow. 1999. 230 s. (In Russian)

BulatSuleimanov- osnovopolozhnikliteraturysibirskihtatar.[the founder of the literature of the Siberian Tatars.] Tyumen`, 2013. 219 s. (In Russian)

Kaidar A.T. Strukturaodnoslozhnyhkorneiiosnov v kazakhskomyazyke. [The structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language.] Almaty, 295 s. (In Russian)

Karimov B.R. Nasledieiperspektivytyurskoicivilizaciii put` innovacionnogopovysheniestatusakazahskogoyazyka. «Madeniyk-paldastykzhaneorkenietterbirligi» attybesinshiHalykaralykturkologyakongresi. [Heritage and perspectives of the Turkic civilization and the way of innovation raising the status of the Kazakh language] Turkistan, 2013, 19-20 sauir. (In Russian)

Montesk'eSH. Izbrannyeproizvedenya. [Selected Works.] Moscow 1955. 803 s. (In Russian)

Nadjip E.N. TyurkoyazychnyipamyatnikXIYveka «Gulistan» Seifa Sarai I ego yazyk.[Turkish-speaking monument of the 13th century «Gulistan» of the Safay Shed and its language] Almaty. Nauka, 1975. I chast` S. 208. (In Russian)

Syzdyk. R. Qazakhtilindegieskilikter men zhanalyktar.[Neologisms and archaisms in the Kazakh language] Almaty, 2009. 272 b.(In Kazakh)

IRSTI 16.01.33

Mambetova M.K.[1], Iskakova G.N.[2], Dossanova A.M.[3],

[1]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
[2]Master of education, senior lecturer, [3]PhD, Associate professor
of al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: mmanshuk@mail.ru, gulnaz_iskakova@mail.ru, adossanova@gmail.com

THE PECULIARITIES OF KAZAKH OFFICIAL CLICHES

The article deals with the linguistic nature of the concept of clichés, which refers to ready-to-use units of language, including the semantics and function of special Kazakh official business clichés. The purpose of this study is to identify the semantic, structural features of the official business clichés. Methods of description, comparison, classification and component analysis were used to achieve this goal. Official business language is a sphere with traditional language tools, specific requirements and limitations. For business style clichés play a crucial role and are a feature that determines the degree of its development and formation. Clichés are obligatory for an official business style if it is a flaw in some styles. Official-business clichés have arisen because of the frequent repetition of any communicative official-business situation, which implements the principles of accuracy, compactness and economy in the language. Clichés are a mandatory structural and symbolic element that testifies to the formation, standardization and codification of the official business style. As a result of the study, the following conclusions were made: the Kazakh official business cliché a) the topic is limited: it arises directly in the society in the administrative, legal, diplomatic, procedural spheres; b) creates conditions for accurate and accurate transmission of thought; b) carries out compactness and efficiency; C) unifies the document; d) attaches basic values, such as a statement, order, appeal; e) the composition is manifested mainly at the level of phrase, and sometimes at the level of proposal. With the definition of semantic and constructive features of the official business clichés it is recommended to make a ready dictionary of language formulas and use in teaching the Kazakh official business language.

Key words: official style, clichés, linguistic identity, cliché-phrase, formal style, informational, voluntative, Kazakh.

Мамбетова М.Қ.[1], Искакова Г.Н.[2], Досанова А.М.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]доценті, ф. ғ. к., [2]аға оқытушысы, білім магистрі, [3]доценті, PhD,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: mmanshuk@mail.ru, gulnaz_iskakova@mail.ru, adossanova@gmail.com

Қазақ ресми-іскери клишелерінің ерекшеліктері

Бұл жұмыста тілде дайын қолданылатын бірліктерге жататын клише ұғымының тілдік табиғаты, оның ішінде арнайы қазақ ресми-іскери клише тұлғаларының семантикасы мен қызметі қарастырылады. Бұл зерттеудің мақсаты ресми-іскери клишелерінің семантикалық, құрылымдық ерекшеліктерін анықтай отырып, оларды оқыту үдерісінде дұрыс қолдану жолдарын ұсыну. Осы мақсатқа жету үшін жұмыста сипаттау, салыстыру, топтастыру, компоненттік талдау әдістері қолданылды. Ресми-іскери тіл – өзіне тән дәстүрлі тілдік құралдары, белгілі бір талаптары мен шектері бар сала. Ресми-іскери стиль үшін бірден бір даралаушы, шешуші рөл атқарып, оның дамуы мен қалыптасу дәрежесін айқындап тұратын қасиеті – клишелілік болып табылады. Клишелік кей стильде кемшілік болып саналса, ресми-іскери стиль үшін заңдылық. Ресми-іскери клишелері қандай да бір коммуникативтік ресми-іскери жағдаяттың жиі қайталануынан пайда болған, ол тілдегі дәлдік, ықшамдылық және үнемділік қағидаларын жүзеге асырады. Клише – ресми-іскери стильдің қалыптасқандығын, стандарттылығын және кодификацияланғандығын куәландыратын міндетті құрылымдық және таңбалық элемент. Зерттеу нәтижесінде мынадай

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

қорытындылар жасалды: қазақ ресми-іскери клишелері а) тақырыбы шектеулі: тікелей қоғамдағы әкімшілік-басқару, заңдық-құқықтық, дипломатия, іс жүргізу салаларында туындайды; ә) ойды дәл әрі нақты жеткізуге жағдай жасайды; б) ықшамдылық пен үнемділікті жүзеге асырады; в) құжатты бір ізге түсіреді; г) хабарлау, уәж айту, бұйыру, өтіну секілді негізгі мағыналарды береді; ғ) құрамы көбіне сөз тіркесі, кейде сөйлем деңгейінде көрінеді. Ресми-іскери клишелерінің мағыналық-құрылымдық ерекшеліктерін айқындау арқылы дайын тілдік формулалар сөздігін құрастырып, қазақ ресми-іскери тілін оқытуда қолдану ұсынылады.

Түйін сөздер: ресми стиль, клише, тілдік тұлға, клише-фраза, ресми стиль, ақпараттық, волюнтативті, қазақ.

Мамбетова М.К.[1], Искакова Г.Н.[2], Досанова А.М.[3],

[1]к. ф. н. доцент, [2]магистр образования, старший преподаватель, PhD, и.о. доцента
Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: mmanshuk@mail.ru, gulnaz_iskakova@mail.ru, adossanova@gmail.com

Особенности казахских официальных клише

В данной статье рассматривается языковая природа концепции клише, которая относится к готовым к употреблению единицам языка, в том числе к семантику и функции специальных казахских официально-деловых клише. Цель данного исследования – выявить семантические, структурные особенности официально-деловых клише. Для достижения этой цели использовались методы описания, сравнения, классификации и компонентный анализ. Официально-деловой язык является отраслью с традиционными языковыми инструментами, определенными требованиями и ограничениями. Для делового стиля клише играют решающую роль и являются особенностью, определяющей степень его развития и формирования. Клише являются законными для официального делового стиля, если он является недостатком некоторых стилей. Официально-деловые клише возникли из-за частого повторения какой-либо коммуникативной официально-деловой ситуации, которая реализует принципы точности, компактности и экономичности в языке. Клише – обязательный структурный и знаковый элемент, свидетельствующий о формировании, стандартности и кодификации официально-делового стиля. В результате исследования были сделаны следующие выводы: казахский официально-деловой клише: а) тема ограничена: возникает непосредственно в обществе в административно-управленческой, юридически-правовой, дипломатической, процессуальной сферах; б) создает условия для точной и точной передачи мысли; б) осуществляет компактность и экономичность; в) унифицирует документ; г) придает основные значения, такие как заявление, приказ, обращение; д) состав проявляется преимущественно на уровне словосочетания, а иногда на уровне предложения. С определением смыслово-конструктивных особенностей официально-деловых клише рекомендуется составить готовый словарь языковых формул и использовать в обучении казахскому официально-деловому языку.

Ключевые слова: официально-деловой стиль, клише, языковая личность, клише-фраза, официальный стиль, информативный, волюнтативный, казахский.

Introduction

In today's society, business communication plays a pivotal role as with the development of economic globalization, the bridge of international trade has been addressed in a frequent way. The viability of the business communication, especially business correspondence, which is widely used due to the development of innovative information technologies, directly depends on the linguistic peculiarities of it. That was the main reason of devoting the research work to the consideration of the characteristics of cliché – linguistic identities, especially official clichés on the material of the Kazakh language. The goal of the research is to define the nature and content-structural features of the Kazakh official clichés, to propose the effective ways of teaching and using them in drafting a document.

Materials and Methods

In the course of achieving the goal in the research work, first of all in clarifying the phenomenon of cliché the methods as description, reviewing, analysis, comparison to define the peculiar features, classifying from the content structural point of view were used.

L.V. Nyzhnikova mentions the significant role of traditional linguistic means in the language of business legal letters as strictness of composition, the use of special phraseology and syntactical clichés, and recommends to refuse all variety of ex-

pressive linguistic means because the language of a document demands, first of all, accuracy and impossibility of false interpretations (Nyzhnikova, 2011: 4). The linguistics has different interpretations of the amount of language material reused. Most of the authors highlighted that repetitious cases lead to the speaking reaction turning into cliché, formula with high frequency (V.G. Kostomarov, A.N. Vassiliyeva, J. Firth and others). English linguist J. Firth considers that almost all various activities and cases may form language stereotype formula, cliche-phrases (Firth, 1962: 35)

In linguistics there are viewpoints about the different ready-made phrases that are called differently, with high frequency of repetition which have been the reasons for arguments for a long time, and still couldn't find one common solution. Some researchers relate them to professional language that is a historically formed, relatively stable for a certain period of time, autonomously existential form of a national language, possessing a distinctive system of interacting sociolinguistic norms, presenting a set of some phonetic, grammar and, mainly, specific lexical means of a national language, maintaining speech communication of a particular society characterised by the unity of its members' professional corporate activity and an appropriate system of specific concepts (Malyuga, 2012: 8). But Zi Yu and Yuyang Fu adhere to the opinion of clichés as means that is a direct pass down form traditional writing in vogue in the upper class which are borrowed or transplanted into business writing and recommend to avoid using them in business writing (Yu & Fu, 2014: 372).

Results and Discussion

Some researchers generally review cliché in connection with phraseological unit. For example, L.A. Lenova and E.P. Shubin made an attempt to consider cliché from another angle, they think that not only idiomatic syntactic sentences, but also often repeated language models in unidiomatic form are referred to «ready-made sentences». The authors call clichés as «ready-made sentences» and define them according to the recurrent degree. As their research displays, the number of the «recurrent» units at the level of a sentence is quite high: in each English literary dialogue at least one sentence happens to be «ready» (Leonova, Shubin, 1970: 5).

If we consider a part of the researches devoted to cliché problems, almost all of them deal with cliché within official style. This is no accident that they put cliché in the first row of official style features. However in the mentioned researches even if cliché is distinguished as the main sign of formal style, it isn't taken as a special object of a research and studied comprehensively.

In any sphere of the society it is hard to find the case where formal style isn't applied. There are different types of institutions, organizations, organs, industries and others functioning in the society. Nevertheless the document samples common for them all regulating their official intra- and interrelations were formulated. Relating to the peculiar features of each sphere some language units may change, but the definite stable form is saved. The stabilization of their form is not the result of one day, but the indication of the office work experience of years. As a great experience shows official document, preliminary preparation of paper types, the proposal of the definite sample, half-preparedness of the documents are very comfortable for official communications, contribute to realizing the principle of thrift. Of course it's known the ready-made patterns consist of entered language units and structures. In this work they are called cliches (Hargraves, 2014). Consequently, one of the reasons of emergence of cliches is the existence of the definite typical situation, the recurrence of this situation, the representation of this recurrence in the definite language unit. For example, let's consider one of the official paper – letter of application. The situation of requesting a chief about one issue of subordinate exists in any institution of social service and will be. Employer → employee. This applying case not once or twice, recurrently repeated case. So if in the result of requesting

So in the result of the situation of application cliché appeared, according to the content of the application (more often: firing, hiring, granting leave, assistance, raising wages etc. situations) *You are requested to accept me for employment, you are requested to release me from my position, you are requested to grant emergency leave, you are requested to provide financial assistance etc.* clichés units emerge. Analysis of the definitions of cliché shows that there is the following formula on the basis of cliché formation: typical situation → frequent recurrence → cliché.

So official cliché units are used to make, regulate official relations in a definite sphere in our language. One of the generating factors of official cliché is the existence of the definite official, business situation, its frequent recurrence:

1. Official typical communicative situation;
2. Recurrence of official situation;
3. Emergence of official clichés.

It is necessary to distinguish the official clichés from the other stereotyped units. Cliché units of other styles but official one are peculiar in comparison to official clichés. Even if it is considered necessary sometimes to use the ready-made units in other cases, there may be situations with negative features in the result of overusing them, but one of the peculiarities of official style is that even if the cliché units are used several times, it is assessed as regularity. It is due to the functional feature of direct style. So official clichés are distinguished from other clichés in the language with peculiar signs:

– carries official information;
– ready-made use without change;
– even it is used in ready form it is linked freely;
– standardization in high level;
– stereotype;
– originating positive reaction;
– purposeful application;
– some limitations;
– neutrality.

Official language formed the checked by many years' experience, refined language tools. In the result of the formation period repeated in ready form official cliché units are mostly used in the level of word combinations and sentences. Knowing them all may assist in drawing up the official texts. Cliché formula helps define the usage of stereotypical tools, provide the exact degree distinguishing the document from any other papers. Stereotype lightens receiving and developing the information. So in formation of any type of formal style it is required to know the peculiar to style signs, especially cliches, their semantic and structural features. Because cliché is an element of the identities and phrases forming regulation of official document texts, an integral part of language tool of business style. Cliché is a language unit originated from common typical communicative situations that have the structural and sign-oriented functions.

In general the nature of cliché phenomenon is very interesting. Where is it necessary to seek for the reason of recognizing any language units used in official language as a cliché? Certainly, any word or word combination cannot be accepted as a cliché. One of the measures taken into account in naming the definite language units a cliché is using any language unit in ready-made form in a frequently recurrent language situation. There are the periods of cliché emergence, development, formation, stabilization. It was mentioned that a particular distinguished sign of official style is cliché. The usage of formed cliché units in this style in high level is closely connected with the function of style.

There are different viewpoints about the level of official cliches. For instance, N.S. Vassiliyeva indicated «communicative units (word, word combination, sentence) resulted in stable, high frequency» (Vassiliyeva, 1983: 5), G.L. Permyakov considers «cliche not only at the level of word, but at the level of complete language compositions (fable and fairy tale) composed of units higher than sentence combinations and phrases» (Permyakov, 1970: 4).

It is well-known that in compiling the text of official document, in forming its effective characteristics, in conveying and showing the logical structure of a text cliché units play a huge role. Documentary linguistics practice considers many cliches as the important text compiling elements, «supporting» elements. Using cliches is the result of making an attempt to compile the texts with common elements characterizing the stylistic features of texts, their content-related specifics and particular logic of official relations. On this basis there is a statement that cliché is an integral unit consisting the speech tool of modern official documents, here the standard phrases don't just have the «structural», text compiling functions, but also are considered the signs of those contents. Every representative of the personnel working with documents has a definite idea of cliché: cliché is the output of regulating linguistic tools used in the recurrent situations, it shows the due process of business relations, recurrence of managing situations and thematic limitation of official language.

The main functions of the official and business language are informational and valuntative. Official-business clichés also have different values depending on the style of their use. The use of official-business clichés, in turn, depends on their function. As we know, the official style, there are features such as giving information, ordering, obligating, etc. Any official business document requires precision, clarity and specificity. Officially and business clichés can be classified by their features, functions and meaning of the phrase.

It should be noted that the applications of the official-language-specific business cliches are multifaceted. Cliches are used to draw attention to certain information, to inform, to declare something, and etc. Officially-business clichés are directly related to their functions. The language of official business clichés can be subdivided into the following semantic types:

1. Cliches for giving information, delivering reports, making alerts: *qay'ly qabyldandy, s'tatqa qol qoi'yldy, qosyms'a qarjy bo'lindi, usynys qayldandy, ra'simdeldi, s'es'im qabyldandy, eki dana etip*

jasaldy, bui'ryq s'yg'aryldy, ... bastap ku's'ine engizildi, ui'ym habarlai'dy. Aty-jo'ni, aty, fami'li'ясy, a'kesinin' aty, ty'g'an ai'y, jyly, ku'ni, ty'g'an jeri, berilgen ku'ni, jumys istegen jyldary, oqyg'an jyldary, qoly, meken-jai'y, toltyrylg'an y'aqyty, jumys orny, lay'azymy, etc. (a resolution was adopted, personnel document was signed, additional funds were allocated, the decision was approved, two copies were issued,the order was made, came into force from..., the organization reports, first name, last name, middle name, date of birth, month, year, date, place of birth, date of issue, years of work, years of study, signature, address, the date of filling out, position, etc.)

2. Motivation of actions, presenting causal clichés: these are usually formed with the use of function words: *boi'yns'a, bai'lansty, sa'i'kes, negizinde, maqsatynda, u's'in* (according to, related to, on the basis, for the purpose, for): *bui'ryq boi'yns'a, hattama boi'yns'a, sizdin' o'tinis'in'iz boi'yns'a, talaptarg'a bai'lansty, basqa jumysqa ay'ysy'yma bai'lansty, otbasy jag'dai'yma bai'lansty, densay'lyg'yma bai'lansty, kelisims'artqa sa'i'kes, s'art negizinde, ju'zege asyry' maqsatynda, qay'lyny orynday' u's'in* and etc. (according to the order, according to your application, depending on the requirements, in connection with the transfer to another job, family situation, for health reasons, according to the contract, on the basis of a contract, to carry out the purpose, for the implementation of the resolution, etc.)

3. Cliches to express commandment, order: *... tag'ai'yndalsyn, ... mindettelsin, ... jay'apkers'ilik ju'ktelsin, ... alg'ys jari'ялansyn, ... so'gis jari'ялansyn, ... bekitilsin, ... qyzmetinen bosatylsyn, ... jaramsyz dep tabylsyn, ... s'ara qoldanylsyn, ... orynday'g'a jiberilsin, ... baqylay'g'a alynsyn, ... o'zgerister engizilsin, ... jol berilmesin, ... qaray'g'a jiberilsin, ... o'z o'tinis'i boi'yns'a jumystan bosatylsyn, ... basqa jumysqa ay'ysy'yna bai'lansty jumystan bosatylsyn, ... zei'netkerlikke s'yg'y'yna bai'lansty qyzmetten bosatylsyn and etc.* (appoint, assign responsibility, declare gratitude, to appoint a reprimand, to dismiss, to annul, to take action, to take control, to make changes, to dismiss on the personal request, to dismiss in connection with the work change, dismiss due to retirement, and etc.)

4. Clichés to express requests, desires: *materi'aldyq ko'mek bery'in'izdi o'tinemin, kezekten tys demalys bery'in'izdi o'tinemin, jumysqa qabylday'yn'yzdy surai'myn, jumystan bosaty'yn'yzdy surai'myn, ruqsat ety'in'izdi o'tinemin, akademi'ялyq demalys bery'in'izdi surai'myn, jataqhanadan oryn bery'in'izdi surai'myn, pa'ter bery'in'izdi o'tinemin, jer bo'ly'in'izdi surai'myn, kelisims'artty uzarty'yn'yzdy surai'myn and etc.* (request to provide financial assistance, request to hire, request to dismiss from his office, request permission, request to provide academic leave, request to give a place in the hostel, request to give the apartment, request to extend the contract, etc.)

5. Official business ethics: including; cliche greeting, farewell, congratulations, condolences: *Qymbatty myrzalar! Qadirli hanymdar men myrzalar! Asa qymbatty ..... myrza! Asa qadirli ..... hanym! Qymbatty a'riptester! Merei'toi'yn'yzben quttyqtai'myz! Denin'izge say'lyq, otbasyn'yzg'a amandyq tilei'miz! Sizben a'riptes bolg'anymyzg'a qy'anys'tymyz! Izgi ni'etpen, i'gi tilekpen and etc.* (Dear Sirs! Ladies and gentlemen! Dear sir .....! Dear Mrs. .....! Dear Colleagues! Congratulations on your birthday! We wish you health, happiness! We are very glad to cooperate with you! Best regards and good wishes, etc.)

An analysis of the clichés collected from the documents of official style has revealed that there are cliches consisting of phrases and even whole sentences.

The phrase cliche. One type of language formula is based on the unification of repeated occurrences of linguistic resources. One of the functions of cliché phrases is the expression of the typical content of the text. In addition, they constitute an important component of the text, which gives legal effect to the document. By composite clichés can easily identify the type of text, for example, the phrases *mindetteme ju'ktelsin, kezekten tys demalys berilsin* make it clear that the document orientation is imperious. Another function of the cliché phrases found in the official and business language is associated with the speech process. Repeating the same phrase for several times in the text gives the recipient an opportunity to better understand the information. More often in the official business documentation are found cliché phrases. If we take into account the nature of the cliché, it is quite natural. Since the phrases are material for building the sentences, and in a business style language they consist of two or more words in an absolute meaning, and are received in a meaningful terms. Of course, combined cliches of official style were not immediately formed in the language,they do not have an established principle of formation, they are characterized by volatility, replenishment of composition, change of the order, etc. «... the current system of phrases is the fruit of centuries of language development. It was formed during the development of our language in connec-

tion with the history of its use. The lexical structure has updated, with the improvement of syntactic structure, the ability of words to combine has also improved» (Grammar of the Kazakh language, 1967: 10).

However, cliches in the language are often in the form of words or phrases, and as a rule, in the aggregate can express more than one concept, they are not visible at the level of speech, so official and business cliches should be considered at the levels of phrases and sentences.

The phrase cliche are usually two-component, however, in the selection of the material can be seen that there are more complex in composition clichés. This can be called one of the characteristics of official-business clichés. The combination of words in the official language of the business documents is based on their level of compatibility.

Composition and structure of clichéd phrases can be different. However, the following phenomenon is observed: they can be subdivided into a coupling structure in which predominate verbs or nominal parts of speech. In particular, the most common are verbial clichés. At the same time, there stands another group of so-called clichés with other parts of speech. That style requires the accuracy and specificity of the features of the used cliché phrases. Accuracy of information transfer through the clichés in official-business style, is also associated with the cliché that there are made with the nominal parts of speech. Nevertheless, the fact that the verb in part on the relative abundance prevails over the other parts of speech is already mentioned above. It is revealed that, the verbs have a high potential to build a cliché during the formation of phrases.

Cliche proposal. The desire for consistency can also be seen in the use of clichés proposals, they can be part of the offer is replenished from specific information or be an offer. Cliche proposals lead to the standardization of all of the total composition of the text and give a finished look throughout the text, thereby forming the shape, form or document types. Standardization documents official style is caused by the need to provide accurate and specific information in the documentation. The official style cliché offers used relatively less frequently, but their structural role in the formation of the text is very important. Usually they are proposals which are beginning or are the completion of any document. In our language, the language units in close contact with each other. Combining linguistic units leads to the improvement of the communication functions of language. The most difficult grammatical language units recognized sentence. Depending on the characteristics of human communication and how to change education proposals. In the genre of Law and Diplomacy (laws, regulations, rules, principles, etc.) is often difficult not to break the train of thought, and to make the information clear, using complex sentences. While it can be seen that the business documents often consists of simple suggestions. They refer to the relevant proposals to use in specific situations of communication, in the style of business communication role in the formation of a cliché offers texts very high. B.Zh.Abilmazhinova involved in the study of syntax style business documentation notes: «The frequent use of simple sentences in comparison with the complex ones is due to the fact that text of business documents should be made more accessible and understandable to the general public. The types of simple sentences are also divided according to genres. In language of business documents the special role is played by the use of declarative sentences» (Abilmazhinova, 2002: 34).

In consciousness of the person, words and phrases connected with a concrete situation are saved easily. The frequent use of a cliche of phrases in official language confirms it.

Nevertheless, at frequent use of the complete sentences they are fixed in consciousness, can become frequently used in our language. That is, the official text is based not only on cliched phrases, but also on cliched sentences. Cliche sentences form the whole group of cliche of official style. Example: *Kepilhatqa menin' qatysy'ym kezinde qol qoi'yldy. Kepilhat (qolhat) u's' dana etip jasalady. Bir danasy notari'aldyq ken'sede saqtalady. Merziminde qai'tary'g'a mindettenemin. Men u's'in qol qoюg'a o'kiletti etemin. Men u's'in qol qoю quqyg'yn beremin. Ko's'irme da'l. Bekitemin. Bui'yramyn. Qarsy emespin. Qoldai'myn. Orynday'g'a jiberilsin etc.* (Mortgage is signed in my presence. Mortgage (receipt) is made in two copies. One copy is kept in the notary's office. I undertake to repay the debt within the prescribed period. I authorize to sign the documents. I give the right to sign documents on my behalf. Copy is right. Approved. I order. I do not mind. I acknowledge. To accomplish and etc.)

Conclusion

The main advantage of the official style is the development of language, culture and knowledge about the correct preparation of business documents. On the basis of its function of informing, command-

ing, directing and ordering the cliches of the official style are divided into the following six groups: 1. Cliches for giving information, delivering reports, making alerts; 2. Motivation of actions, presenting causal clichés; 3. Cliches to express commandment, order; 4. Clichés to express requests, desires; 5. Official business ethics: including; cliche greeting, farewell, congratulations, condolences.

Linguistic clichés in the documents are found at the level of phrases and sentences. Cliches can be formed with the participation of verbs, nominal parts of speech and function words. Most often are used cliché with verbs. Among the abovementioned levels the least used are sentence cliches, however, their structural role in the formation of the text is very important. Typically, they are either at the beginning or at end of the document.

Recommendations

The official-business style have not been formed immediately, it is the result the complex process of language development. The official-business style has its own language means, certain requirements and limiting scope. Thus, the language of the official-business style has its own language, it is important to distinguish between its main features. If the abovementioned clichés phrases and sentences were systematically collected and organized for language learners, including students studying the Kazakh language, being presented in the form of ready-made systems it would help to speed up the learning process and improve its effectiveness. In addition, the status of the state language of Kazakhstan amplifies every year, and the relevance of literacy in the preparation of official and business documents is rapidly increases.

Литература

Әбілмәжінова Б.Ж. Іс қағаздар стилінің синтаксисі: канд. дисс. – Астана, 2002. – 139 с.

Ферс Дж. Техника семантика // Новое в лингвистике. Вып 2. – Москва, 1962. – С. 74-90.

Hargraves O. Been Said Before: A Guide to the Use and Abuse of Clichés. – Oxford, 2014. – 229 с.

Леонова Л.А. Шубин Э.П. «Готовые» предложения в современном английском бытовом диалоге // ИЯ. – № 5. – 1970. – С. 5-10.

Malyuga E. Professional Language in Formal and Business Style // Global Journal of Human Social Science. – Vol. 12. – No 3. – 2012. – С. 7-10.

Nyzhnikova L.V. Business correspondence and office work in English. – Odesa: Feniks. 2011. – 78 с.

Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). – 1970. – 240 с.

Қазақ тілінің грамматикасы. – 2–бөлім. Синтаксис. – Алма-Ата, 1967. – 236 с.

Васильева Н.С. Языковые клише и проблемы их лексикографирование (на материале русского и английского языков): автореф. дис... канд. фил. наук. – Л., 1983. – 16 с.

Zi Yu and Yuyang Fu () A Study on the Characteristics and Writing Principles of Business

Correspondence // International Conference on Education, Language, Art and Intercultural Communication (ICELAIC). – 2014. – P. 369-372.

References

Abilmazhinova B.Zh. (2002) Is qag'azdar sti'linin' si'ntaksi'si [Syntax of official style]. cand. diss. Astana, 139 p. (In Kazakh)

Firth J. (1962) Tehnika semantika [Technique semantics] // New in linguistics. M. No. 2. Pp. 74-90 (In Russian)

Hargraves O. (2014) It's Been Said Before: A Guide to the Use and Abuse of Clichés. Oxford. 229 p. (In English)

Leonova L.A., Shubin E.P. (1970) «Gotovye» predloženiâ v sovremennom anglijskom bytovom dialoge [«Ready» sentences in modern English everyday dialogue]. FL. No. 5. pp. 5-10 (In Russian)

Malyuga E. (2012) Professional Language in Formal and Business Style // Global Journal of Human Social Science. Vol. 12. No 3. pp 7-10 (In English)

Nyzhnikova L.V. (2011) Business correspondence and office work in English. Odesa: Feniks. 78 p. (In English)

Permyakov G.L. (1970) Ot pogovorki do skazki (Zametki po obŝej teorii kliše) [From proverbs to fairy tales (Notes on general theory of cliché)]. M. (In Russian)

Qazaq tilinin' grammati'kasy [Grammar of the Kazakh language]. (1967) Vol. 2. Syntax. Almaty. 236 p. (In Kazakh)

Vassiliyeva N.S. (1983) Âzykovye kliše i problemy ih leksikografirovanie (na materiale russkogo i anglijskogo âzykov) [Language cliché and problems of their lexicographing (on the material of the Russian and English languages)]: abstract of diss. cand. of phil. sci. L. 16 p. (In Russian)

Zi Yu and Yuyang Fu (2014) A Study on the Characteristics and Writing Principles of Business Correspondence // International Conference on Education, Language, Art and Intercultural Communication (ICELAIC). Pp. 369-372 (In English)

ҒТАМР 81’243

Машинбаева Г.А.[1], Саденова А.Е.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]доценті, ф. ғ. к.,[2]доценті, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulnaznuki@mail.ru, sadenovaa@mail.ru

ТЕЛЕДИДАР ТІЛІНДЕГІ ПРЕЦЕДЕНТТІК АТАУЛАРДЫҢ СИПАТЫ

Мақалада теледидарда ақпараттық мәтіндердегі кездесетін прецеденттік атаулардың жалпы сипаты туралы айтылады. Мақала авторлары ақпараттық бағдарламаларда жалқы есімдердің жалпылық мағынада қолданылуына қатысты мысалдарды келтіре отырып, оларды арнайы топтарға бөліп көрсетеді. Авторлардың айтуынша, қазақ тіліндегі кейбір жалқы есімдердің жалпылық мағынада қолданылуы ақпарат мәтіндерінде тек стильдік мән үстеу мақсатында ғана емес, сонымен қатар уақытты ұту мақсатында да қолданылады. Белгілі есімдерді қолдану арқылы берілетін ақпаратқа қатысты мәлімет толығып, айтылатын ой нақты жеткізуге қызмет етеді. Авторлар кез келген жалқы есімдер прецеденттік атау бола алмайды деген қорытынды жасайды. Жалқы есімдердің прецеденттік атауға айналуы уақыттың еншісінде.

Түйін сөздер: прецеденттік атаулар, бірліктер, жалқы есімдер, мәтін, мәтін лингвистикасы, жалпы есім, стильдік мағына.

Mashinbaeva G.A. [1], Sadenova A.E.[2],

[1]PhD, A/Professor, [2]DSc, A/Professor
of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulnaznuki@mail.ru, sadenovaa@mail.ru

The character of the precedent names in the TV language

The article deals with the general nature of the precedent names in the information texts on the TV. Authors of the article distinguishes them into special groups, giving examples of common usage of individual names in information programs. According to the authors, the common usage of some common names in the Kazakh language can be used not only for the purpose of adding styles, but also for the purpose of winning time. The information provided by the use of known names serves to provide a clearer idea of what is being said. The authors conclude that any single names can not be a precedent name. The time has come for the names of names to be preceded.

Key words: precedent titles, units, names, text, text linguistics, common name, stylistic meaning.

Машинбаева Г.А.[1], Саденова А.Е.[2],

[1]к. ф. н. доцент, [2]д. ф. н. доцент
Казахского национального университета имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulnaznuki@mail.ru, sadenovaa@mail.ru

Характер прецедентных имен в телевизионном языке

В статье рассматривается общая природа прецедентных названий в информационных текстах на телевидении. Авторы статьи выделяют их в специальные группы, приводя примеры общего использования отдельных имен в информационных программах. По мнению авторов, общее использование некоторых общих имен в казахском языке может использоваться не только с целью добавления стилей, но и с целью выигрыша времени. Информация, предоставляемая с использованием известных имен, служит для предоставления более четкого представления

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

о том, что говорится. Авторы приходят к выводу, что любые отдельные имена не могут быть прецедентным именем.

Ключевые слова: прецедентные названия, единицы, имена, текст, лингвистика текста, общее имя, стилистическое значение.

Кіріспе

Тәулік бойы жұмыс істеп халыққа қызмет көрсететін теледидардың сан алуан жанрлы хабарларының да адам өміріндегі рөлі зор. Ол әрбір қоғам мүшесін белгілі бір көзқарасқа бағыттаушы тәрбие құралы. Сондықтан оның тілі шұрайлы, халықтың танымына жақын болуы тиіс.

Теледидардың тіліне қойылатын талаптарды саралап көрсететін болсақ, олардың негізгілері ретінде тіл тазалығын, сөз мәнерлігін және ойдың нақты жеткізілуін атап айтумызға болады. Мұндай шеберлікті жүзеге асыру үшін кез-келген хабар таратушының құралы сөз бола алады. Бұл жөнінде сөз зергерлерінің бірегейі Ғ. Мүсірепов: «Сөзге сөз жарығын түсіріп тұрады, көлеңкесін де түсіріп тұрады. Біріне-бірі жарығын түсіріп тұратын сөздерден құралған сөйлем айтайын деген ойыңды оқушыға дәл жеткізеді. Бұл орайда бір айта кететін нәрсе-әр сөздің ой мен сезімге бірдей дөп тиіп жатуы, ең үлкен арман» деген болатын.

Халықтың тіліндегі көркемдік оның мәдениеті мен әдебиетінен, тұрмыс-тіршілігінен бастау алады. Халық пікірі мен арманы да тілде өз айшығын салмай қоймайды. Халықтың ойы, танымы мен мәдениеті әрқашан байланысты ұғымдар екендігі жөніндегі тұжырымдар А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, Ғ. Мүсірепов еңбектерінде басталып айтылды. Бұл жөнінде тілшілер тарапынан да зерделі көзқарастар жетіп артылады. Тілші-ғалымдардың тілдің жан-жақты қызметі туралы айтқан пікірлерінен кез келген тілдің қоғамда өзара байланысты үш түрлі қызметі бар екендігін аңғара аламыз. Оның басты қызметі – адамдар арасындағы қарым-қатынасты орнату және реттеу, яғни қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас жасап, бір-бірін түсінуі, пікір алысуы үшін қажетті қызметі. Екінші қызметі – көркем шығарма тіліне тән, адамның сезіміне тіл арқылы әсер етуі. Тілдің бұл қызметі, оны өз мақсатына ұтымды қолданушының шеберлігіне, сөз саптау мәдениетіне тікелей байланысты. Ал тілдің үшінші бір қызметі, ғылыми терминмен айтқанда аккумулятивті қызметі деп аталады. Ол – тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп, қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші қызметі.

Эксперимент

Халқымыздың ауыз әдебиетінде таным мен тәрбие құралы ретінде мифтер мен аңыздар ең басты, маңызды орынға ие. Мұның себебі, халықтық бейнелер, әдеби үлгілер тілдегі сөздерден, тіркестерден, фразалардан көрініс табады, культтік кейіпкерлер тілді қолданғанда белгілі бір стильдік салмағы сезіліп, эмоциялық үлесі байқалып тұрады. Ақпарат құралдарында мәтінге ерекше рең беріп, мағынасын ашып тұратын аттардың бір тобы ауыз әдебиеті кейіпкерлерінің есімдері. Халықтың ауыз әдебиетіндегі ертегі, аңыз, өлең, жыр үлгісіндегі көптеген кейіпкерлердің есімі берілуі бекер емес. Көшпенді мәдениетіміздің сипаты, ондағы ғасырлар бойы қалыптасқан көзқарастар, таным барлығы да осы әдеби үлгілердегі идеямен үндес. Олар тілге өз айшықтарын ғасырларды артқа тастап салғанына куә бола аламыз.

Олар Қожа Насыр, Алдар көсе, Ер Төстік, Балуан Шолақ, Қаңбақ шал, Алпамыс батыр, Қыз Жібек пен Төлеген, Қозы Көрпеш Баян сұлут.б. Бұл есімдер кейіпкерлердің мінездерін, бейнелерін халыққа түсінікті етіп, образбен жеткізушілік құрал қызметін атқарады. Т. Жанұзақ, Қ. Рысберген сынды тілші ғалымдар көркем әдебиеттегі басты кейіпкерлердің жалқы есімдерінің жалпы есімге ауысуын тілдің танымдық қызметімен байланыстырады.Тілде белгілі бір адам аттарының, танымалдылыққа ауысу қызметі болады. Олар ақпарат тарату құралдарында көптеп қолданылады. Мақаламыздың мақсаты осындай жалпыға танымал болған есімдерді көрсетіп, олардың әрқайсысының телемәтінде қолданылу ерекшелігіне, оның мәтінге беретін стильдік бояуына тоқталамыз. Оларды ғылым тілінде прецеденттік атаулар деп атайды.

Адам аттары туралы жазып, жеке персонаж аттарының сөздің түпкі төркінін ашуға көңіл бөлген ғалымдар ретінде Р. Әміров, Е. Жұбанов, А. Мұқатаева, Г. Қортабаева сынды ғалымдарды атауға болады. Мысалы, көркем әдебиет арқылы жұртқа таныс әдеби жалқы есімдер ту-

ралы еңбектер Ә. Қайдаров, Т. Жанұзақов, Е. Есбаеваның ғылыми мақалаларында айтылады.

Прецеденттік атаулар дегеніміз поэтикалық шығармалардағы, фольклордағы келтірген кейіпкер есімдері. Прецеденттік атаулар біздің мәдениетімізде, әдебиетімізде, тарихымызда ерекше орын алады және антропонимдердің этномәдени, әлеуметтік аспектісін мазмұнды сипаттайды (Ысқақов А., 1991: 378).

Прецедеттік теория негізін салушы Ю.А. Караулов, прецеденттік мәтіндердің дикурска енуін бірнеше типке бөліп көрсетеді: номинативті (белгілі бір заттың белгісін айқындау көрсету үшін); референтті (атақты адамдардың есімін шығарманың идеялық жағын байыту мақсатында, оны эстетикалық, этикалық жақтан толықтыру үшін); Екінші тип оның үзінді келтірудегі қызметін атап өтеді (Караулов Ю.Н., 1987: 23). Прецендентті лiктің теориясында аты белгілі авторлардың бірі В.Б. Гудков оның үш қызметін көрсетеді: экспрессивтілік, бағалауыштық,парольдік (Гудков Д.Б., 2003: 131).

Адам Ата, Хауа Анадан бері келе жатыр деген сөз-адамзат жаралғаннан бері немесе өте ерте заманнан бері келе жатыр деген мағынаны білдіреді. Адам ата мұсылман дініндегі ең бірінші адам. Аңыз бойынша Адамды жалғыз қалдырмайын деп Хауа Ананы жаратыпты. Екеуі шайтанның азғыруымен тыйым салынған жемісті жеп, жұмақтан қуылып, жерге жіберіледі. Қазіргі кезде ақпарат құралдарындағы мәтіндерде: *Адам Ата Хауа Ананың ұрпағымыз, Адам Ата мен Хауа Ана жаратқалы бері солай* деген сынды мысалдар қолданылады. Олар жаратылыстан бері, тіршіліктің басынан бастап деген мағынаны береді.

Тілдегі мұндай танымал жалқы есімдерді жалпылық мақсатта қолдану мәтін лингвистикасына қатысты еңбектерде жиі айтылып жүр. Оларды мәтін ішіне енгізе отырып ойды жеткізуде нақтылыққа, образдылыққа әрі айтатын ойды көлемді емес, шағын етіп жеткізуге беруге болады.

Мағына жағынан белгілі бір ұғымды білдірмейтін, тек бір жеке дара затты басқа заттардан ажырату үшін қойылған белгі – ат ретінде жұмсалатын зат есімдер жалқы есімдер деп аталып жүр (Ысқақов А., 1991: 378).

Жалқы есімдердің қолданылуы тіл мен әдебиетте зерттеу нысандары болып келеді. Көркем шығармалардағы кейіпкер аттарын ономастиканың нысаны ретінде зерттеулерде біраз қарастырып келді. Бірақ осы салаға қатысты мақалаларды біраз қарастырғанда білгеніміз, көркем мәтіндегі жалқы есімдерді түрлі қырынан қарастыру мәселесі көтерілгенімен, қазақ тіл білімінде бұл тақырыпқа қатысты еңбектің жазылуы мүлдем жеткіліксіз екен. Ақпарат құралдарының тілінде жалқы есімдер кездеспейтін мәтінді табу қиын десек қателеспейтініміз анық. Мұның себебі, кез-келген ақпарат нақты деректерге сүйеніп беріледі. Жаңалық жеткізгенде болған оқиғаларға қатысушының атын атап, түсін түстемесек, оқиға орнын дәл емес, болжап айтар болсақ, көрерменге ұсынатын жаңалығымыз тек болжам ғана болып қалары сөзсіз. Керісінше, адресатқа жеткізер мәліметтерде нақты субъектілер мен объектілер аты аталса оған «жан бітіп» шыға келері анық. Осы тұрғыдан келгенде теледидар мәтіндеріндегі жалқы есімдердің белсенді қолданылуын ақпараттық бағдарламалардың тілдік табиғатына қатысты бір ерекшелік ретінде қарастыруға болады. Ақпараттық бағдарламаларда болсын, жалпы теледидардың кез-келген басқа жанрларында болсын кездесетін жалқы есімдерді қолданылу мақсатына қарай екі топқа бөліп қарастыруға болады. Олардың өзіміз жоғарыда айтып кеткендей нақтылық үшін қызмет ететіндер. Ал, жалқы есімдердің екінші тобы мәтінде әсер беру мақсатында қолданылады. Осы тұста кез-келген жалқы есімдерді ақпараттық бағдарламаларға қатыстырып жоғарыда айтқан екінші мақсатқа қол жеткізуге болады деген жаңсақ пікірден аулақ болуымыз керек. Ақпараттық бағдарламалар көрерменге арнайы түрлі көлемдегі, түрлі мазмұндағы дайын мәтін ретінде беріледі.

Мәтін – латынша байланысу, бірігу – тілдік таңбалардың мағыналық және тұлғалық байланыстағы негізінде түзілген бірізділік. Мәтіннің құрылымы мына талаптарға жауап бергенде ғана жүзеге асырылады: сыртқы тұлғалық байланыстарға, белгілі бір ішкі мағынаға (мазмұнға) және дер кезінде қабылдана алу мүмкіншіліктеріне ие болуы, қарым-қатынас жасауды іске асыру т.б. мәтіндегі тілдік тұлғаларды байланыстырушы амалдарға қосымшалар, қыстырмалар, қайталаулар, сөздердің орын тәртібі, интонация, есімдіктер т.б. жатады (Смағұлова Г., 2002: 111). Демек біздің мұндағы айтайын дегеніміз мәтіндегі мәтін әрін кіргізу үшін қолданылатын мұндай элементтер ондағы оймен мағыналық байланыста болып жоғарыдағы мәтіннің бүтін бір ойды білдіру, ішкі мағынасы болу керектігі сияқты шарттардың орындалуына атсалысады. Прецеденттік атауларды зерттеудің

маңыздылығы Г.И. Богиннің пікірінше мәтінді түсіну техникасы, мәтінді қабылдауға дайындайтын бірнеше кезеңнен тұратын күрделі үдеріс болып табылады. Ғалым мәтінді қабылдаушы бірнеше ментальді операциялар қатарын орындауы тиіс екенін, ең алдымен адресат мәтін ішінен прецеденттік құбылысты таба білуі , екіншіден сол атаудың шығу көзін сезіну керек, үшіншіден оның осы мәтіндегі құрылымдық, мағыналық, қызметтік және тағы да басқа қолданыс ерекшеліктерін бағалай білуі тиіс деген қорытынды жасайды (Богин Г. И., 2000: 45).

Сонымен Отандық телеарналарда қазақ тілінде жүргізілетін бағдарламалар тіліндегі жалқы есімдер кездейсоқ қолданыс емес. Олар халықтың жанына жақын ауыз әдебиетінен алынған немесе қазақ әдебиетіндегі авторлардың туындыларынан алынған белгілі кейіпкерлердің есімі болып келеді. Ақпараттық хабарларда хабар берушінің сөзін әрлеу үшін қолданылатын бұл есімдердің журналистік ақпарат беретін мәтінмен мағыналық байланысы болуы қажет. Осында тағы бір ескерте кететін мәселе ауыз әдебиетіміз бен жазба әдебиетіміздегі кезкелген кейіпкерлеріміздің есімдерін ақпараттық құралдардың мәтіндерінде әрлеуші құрал ретінде қолдана алмаймыз. Олардың ішінде халыққа жаттанды болған, ең белсенділері ғана қолданылады. Сөзіміз түсінікті болу үшін өзіміздің ақпараттық мәтіндерде кездесетін сондай аттарға тоқталайық.

Ақпараттық бағдарламалардағы журналистердің оқиға кейіпкерлерінің мінезін, қасиетін дәл айтып келтіру үшін қолданатын есімдердің көпшілігі Б. Майлин кейіпкерлері. Қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанрының шеберінің кейіпкерлері типтік тұрғыдан алынған кейіпкерлер. Б. Майлин қазақ кедейінің мінезі мен мүсінін қазақ поэзиясында өзіне дейін болмаған деңгейде дәл, тіпті типтік, һәм символдық дәрежеде (Мырқымбай) тарихи жағынан нақты және өрбу, өсу үстінде сомдап соқты (Қабдолов З., 2007: 360).

Телемәтіндегі Б. Майлин шығармашылығынан алынған сатиралық кейіпкер Талтаңбай. Ол *«Талтаңбайдың тәртібі»* драмасындағы атына заты сай кейіпкер. Драматург сөзімен ол: Ақылдан тұлдыр жоқ ақымақ, тәрбиеден түк жоқ көргенсіз, оспадар, құр-кеуде қуыс қоңырау, күпілдеген даңғой!.. Сондықтан, яки парықсыз талтаңдайды. Өзі ауданнан ауылға келіп жүрген өкіл: азды көпті билігі бар, бірақ білімі жоқ есер, есірік. Бар білетіні «темпу, саботаж, лодырь» деп онсыз колхоздан қорғаланғандарды қорқыту, істейтіні «құқ», айтатыны – «түрмеге тық»! – деп суреттеледі (Б. Майлин «Таңдамалы»). Ақпараттық бағдарламалардың қызметі тек хабар жеткізу емес, бағалауыштық қызмет болғандықтан қоғамдағы тоғышарлықпен күн көріп жүрген адамдарды түйреу үшін Талтаңбай есімін қолдану ұтымды тәсіл. Ақпараттық бағдарламалар тілінде: *Талтаңбайлар талтаңдап жүр, Талтаңбайларды түзейтін тәртіп керек бізге!*- деген тіркестер жиі айтылады. Біздіңшемұнда біріншіденойды образды жеткізу мақсаты қойылса, екіншіден теледидар тіліндегі дыбыс үндесуін жасаудың амалы дегіміз келеді.

«Даудың басы Дайрабайдың көк сиыры» Б. Майлин шығармашылығынан алынған тіркес қоғамда айтыла-айтыла халықты мезі етіп, жауыр болған, шешуін таппай тұрған мәселелерді айтқанда көп қолданылады. Мұндай кезде: *Даудың басы Дайрабайдың көк сиыры демекші тағы да сол ауызсу мәселесі… деп* айтылатын ақпаратқа теріс бағалауыштық сипат беруде қолданылады.

Мырқымбай – Қазан төңкерісіне дейін байдың малын бағып, малайлықта жүріп өмірін өткізген кейіпкер, ол өз өмірін құлдық пен азапта, қорлық пен бейнет жолында өткізген. Қазан төңкерісінен кейін өзіне еркіндік тиіп, малға ие болып , жерге қожалықетіп, адам қатарына қосылады, бірте-бірте өмірге көзқарасыөзгеріп, жақсы мен жамандыайырып, еңсесін тіктеп, белін жазып, өткен өміріндегі шерге толы көкірегіне енді бостандықтан туған қуаныш кірген соң аздаған желік бітіп, асып бара жатқан ерлік болмағанымен, біршама ожар қылыққа басып, төңірегіне тентектік көрсете бастаған жалаңаяқ жалшы. Мырқымбай – қазақ әдебиетіндегі жиынтық кейіпкер аты. Мырқымбай деген есімнің өзінде ащы мысқылмен суреттеген астар бар, атына заты сай, болмысы, бітімі, мінезі, қылығы, қимылы, түгелжымдасып, жарасып тұрады. Б. Майлиннің Қазан төңкерісіне дейінгі жасаған кейіпкері Мырқымбай есімінің бүгінгі күнге дейін ақпараттық мәтіндерде кейіпкер мінезіне ұқсас адамдардан бүгінгі қоғамның да жапа шегіп отырғандығын білдіреді. Яғни, кешегі қоғамдағы Мырқымбайлар өмірде бүгін де қаптап жүр. Экран алдында олардың теріс әдеттерін жан-жақты баяндап жатудан гөрі тележурналист өз мәтінінде Мырқымбай есімін тиімді қатыстырады.

«Толағай – белгілі ақын Ә. Тәжібаевтің поэмасындағы басты кейіпкер есімі. Ел үшін туып, ел қамын жеген Толағай барлық халық ауыз әдебиетіндегі батырлардай алып бала бо-

лып өседі. Күндердің күнінде ел басына күн туып жерге бір тамшы жаңбыр тамбай, ел құрғақшылықтың кесірінен, қырылуға аз қалғанда Толағай атты осы бала алыстан бір шөкім бұлт көшіріп әкеліп ел-жұртын аштықтан құтқарып алады. Ертегі желісінде ол жолбарыс сияқты зұлым күштің иесімен алысып, ерлік көрсетеді. Толағай есімінің бүгінгі күні БАҚ мәтіндерінің барлығында тұрақты қолданылуы оның елі үшін істеген игі істерінің жемісі.Ел экономикасына, халықтың әлеуметтік жағдайына қатысты шешімін таппай шиеленіскен мәселелерді айтуда Толағай есімі көп қолданылады. Ел экономикасын еңсеріп, салық төлеу, қарыздан құтылу жолын ойлап табу сияқты мәселелерде оңтайландыратын мамандар жеткіліксіз екенін айта келе журналист өз мәтінін: *Бұл істі тындыратын Толағайларбар ма екен ел ішінде*? – деп өз бағдарламасын риторикалық сұраумен аяқтайды.

Ақпараттық бағдарламаларда сөз қорытындысы ретінде мәтін соңында берілетін *«Аяз би әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл»* деген тіркестегі жалқы есім сирек те болса телемәтінде қолданылып мәтінді көрерменнің қабылдауына өз бағытын беріп тұр. Аяз би – қазақ ертегісіндегі басты кейіпкер. Ол ертегі басында еріккен ханның жарлығына орай уәзірлері жаман адамға балап алып келген адам. Аяздың жаман болып атануы, оның жасы елуге келсе де, адам баласы көруге тиісті жақсылықтың бірін де көре алмай, байдың қойын бағып жалшылықпен өтуі. Бірақ басты кейіпкер ертегі соңына дейін хан мен оның қасындағы сенімді уәзірлерін әрқилы тапқырлығымен таңқалдырып, соңында елден ақылы асқан данышпан адам болып шығады. Ертегі басталғанда жаман адам болып атанған ол Аяз ең соңында елге сыйлы Аяз би атанады. Бір кейіпкер екі есімгеие болады. Телемәтіндерде өзінің Жаман атын ұмытпау үшін бұрынғы жаман атанған кездегі киімдерін іліп қойып, ел ішінде «Аяз би әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл» деген тіркесті қалыптастыруға негіз болған Аяз бидің есімі әлі келмеген іске араласып күлкі болған адамдардың мінезін дәлдеп беруде оларға сын айтушы адамның тарапынан айтылатын мәтінде қолданылады. Ақпарат берушілер, істің сәтсіз аяқталуына қатысты мәтіндерді оқығанда сөзін осы тіркеспен аяқтайды. Мұндай тіркестер ой қорытындылап, есте нені ұстау керек, өткен күнді ұмытпа, сенде осындай күндерді басыңнан өткізгенсің дегенді меңзеу мақсатында қолданылады.

Жалпы белгілі есімдерді өз сөздеріне қатыстырып қолдану үрдісі тілге кездейсоқ келген құбылыс емес. Кеңес өкіметі тұсында Отанында Еңбек Ері атанған Стахановтың есіміне қатысты еңбекте үздік көрсеткішпен көзге түскен белсенділерді стахановшылар деп атау қалыптасып қалған. Стахановшылар қозғалысы Кеңес заманында халық шаруашылығын өркендетудің екі бесжылдыққа арналған жоспарын мерзіміне жеткізбей бұрын орындау жолында пайда болған. Бұл бастама Украинаның Донбастағы «Центральная Ирмино» шахтасындағы забойшы А.Г. Стахановтың есіміне байланысты қойылған. Ол 1935 жылы тамыз айының бір жұмыс күнінде бір сменада 7 тонна көмірдің орнына 102 тонна өндіріп дүниежүзілік деңгейде рекорд жасайды. Сол кезде Стахановтың үлгісі бүкіл Кеңес халқына жарияланды. Осы оқиғадан кейін әр саладағы үздіктерді Стахановшылар деп атау үрдісі қалыптасты. Теледидар тілінде үздіктер дегенді Стахановшылар деп атау осыдан қалған.

Теледидар мәтіндерінде сұлулық пен нәзіктік мағынасын беру мақсатында Баян сұлу, Қыз Жібек есімдері жиі қолданылады. Олардың есімі сұлулықты, махаббатқа шынайы берілгендікті білдіреді. Бірде теледидардан, елімізде болып өткен сұлулық байқауы туралы хабарлап отырған диктор: *Бұл байқауға әртүрлі елден келген Баяндар өз бақтарын сынады*, – дейді. Мәтіндерде Баян сұлу есімі сұлулықпен қоса махаббаттың белгісі екендігі кейде ескерілмейді. Мұнда тек жарысқа әйел адамдардың да қатысқандығын айтып өткілері келеді. Әйел есімдерінің жалпыланып қолданылуына мысал ретінде қазіргі замандағы әншілер есімдерін мысал етіп айта аламыз. Қазіргі әншілер саны көп болғанымен олардың барлығы еліміздің әйгілі жезтаңдай әншілеріндей емес дегенді айту үшін жүргізуші: *Бүгінгі күнгі сахнаға ән айтамын деп ниеттенгеннің бәрі Роза мен Бибігүл, Мақпалдар емес*-деп қорытады.

Спорт хабарларында белгілі бір спорттық жарыстарда жеңімпаз болып, алға шыққандарды халық танымындағы белгілі есімдерді қолданып атауға болады. Мысалы, спортта ерекше күш жұмсап өнер көрсететін палуандар мен зілтемір көтерушілерді – *Толағай, Таусоғар* жеңіл атлетикадағы ең үздік спортшылар үшін Желаяқ есімі қолданылады. Ауыз әдебиетіндегі *Таусоғар* есімінің қолданылуы біздіңше кейде журналист мәтінді оқығанда дыбыстардың үндестігін сақтап дауыссыз «т» дыбысымен келетін фонетикалық қайталау тудырып, жеңіл айтуды қажетсінгеннен пайда болған құбылыс деп ойлаймыз.

Мысалы: *Мұндай істерге тау қопарар Таусоғарлар қажет деп ойлаймыз.* Спорт хабарлары тіліндегі екінші топтағы танымал есімдер тобын спорт тарихындағы танымал есімдердің жалпылануына байланысты көрсетуімізге болады. Олар: Күш атасы-Қажымұқандар, Бүгінгі күннің Дәулеттері деген есімдаремн айтылады.

Осы тұста бір ескере кететін мәселе телемәтіндерде Қыз Жібек есімін қолданады. Нақтырақ айтсақ, спорт хабарларында Қыз Жібек есімін қатыстыра отырып өз еліне олжасыз қайтқан спортшылар туралы:

Бұл жолы Қыз Жібектер ауылдарына құр қол қайтты, – деп хабарлайды. Сөйлем қытай қыздарының жеңіліске ұшырап елдеріне қайтқандығы туралы айтылады. Бұл тұста қыз Жібек есімі ойындарға қатысқан әйел адамдарды атау үшін қолданылады. Алайда, мұнда ойынға қатысып, жүлдесіз қайтқан қытай қыздарын Қыз Жібектер деп айту бейнелі сөзден гөрі күлкі тудырып тұрғандығын басып айтқымыз келеді. Оларды нәзік жандылар деп айтқан орынды сияқты.

Жаңалықтар жеткізуде халықты ауыз әдебиеті үлгілерінен алынған кейіпкерлер – *Алдар Көсе мен Қожанасыр* есімдері кеңінен қолданылады. Алдар көсе – қазақ ауыз әдебиетінің кейіпкері, ақылды, тапқыр жиынтық бейнесі. Алдаркөсе өзінің асқан тапқырлығының арқасында көздеген мақсатына жетеді. Ертегі, аңыздарда оның мақсаты – сараң байды, пайдакүнем саудагерді, озбыр ханды, т.б. әжуа етіп, әрдайым қарапайым халықтың жанынан табылу. Айталық, ол асқан сараңдығы үшін халық Шық бермес Шығайбай атанған байдың бермес асын тегін ішіп, атын мініп, қызын алады; алыпсатар саудагердің алдындағы өгіздерін айдап кетеді; оның бұл әрекетін халық айып деп санамайды, қайта қолдап, қошеметтеп отырады.Өйткені Алдар Көсе әділетсіз билік өкілдерінен зорлық, азап, әлімжеттік көрген қарапайым халықтың өкілі. Алдар Көсе түркі тілдес халықтар (қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен, т.б). әдебиетінің көбіне ортақ тұлға. Оның өмірде болғанын, қай заманда өмір сүргенін дәлелдейтін тарихи дерек жоқ. Алдар Көсе бейнесі қазақ театр және кино өнері туындыларында көрініс тапқан. Қожанасыр — түркі халықтары арасында Орта ғасырда шамамен XIV ғасырдағы күлдіргі әңгімелердің кейіпкері. Әңгімелерде Қожанасыр бірде қу, бірде аңқау, бірде өткір тілді қалжыңбас бейнесінде суреттеледі. Қожанасыр туралы әңгімелер бүкіл ОртаАзия, Арабия, Грекия, Румыния, Сербия, Еділ бойы, Кавказ халықтарында Қожанасыр туралы әңгімелер бүкіл Орта, Кіші және Алдыңғы, Азия, Арабия, Грекия, Румыния, Сербия, Еділ бойы, Кавказ халықтары фольклорында Молла Насреддин, Қожа Насреддин, Румыния елдерінде кеңінен тараған.

Бұл екі кейіпкердің есімін де халық жеңіл қабылдай алады. Алайда олар әдеби шығармаларда жағымды кейіпкер болғанымен бүгінгі ақпараттық бағдарламаларда Қожанасыр өз ісінің бағыт-бағдарын нақты тани алмай, әр нәрсемен айналысып, босқа уақытын өткізіп жүрген адамдардың іс-әрекетін байланысты қолданылып жүрсе, Алдар Көсе халық ауыз әдебиетіндегі сияқты жағымды емес керісінше, халық арасындағы жұртты алдап, қылмыс жасап жүрген адамдарды айтады. Біздіңше, мұндағы Алдар Көсе бойындағы аңыз бойынша сақталған жағымды мінез ақпараттағы теріс қылықтарды сәл де болса жұмсартып жеткізуге қызмет етеді.

Қазақ киносының әйгілі туындысы *«Тақиялы періштедегі»* Тайлақ есімі бүгінгі ақпараттық бағдарламалар тілінде қолданылмай қалтарыста қалып оның орнына псевдонимі болған Тақиялы періште есімінің журналистер тілінде жиі қолданылуы да кездейсоқ құбылыс емес. Мұнда Тайлақ періштелігімен аты белгілі болды. Сондықтан халық арасындағы жасы келсе де отбасын құруға асықпай жүрген сүр бойдақтар туралы сандық көрсеткіштерді жеткізуде осы есім қолданылады. Бұл тек ақпарат тілінде емес күнделікті өмірде отбасын құрмай жүрген бойдақ жігіттерге қатысты да айтылып жүр. Балалар жазушысы Б.Соқпақпаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі Қожа сотқар, тентек бала. Бірақ оны оқырмандар жақсы көреді. Ол жазушының идеясында көрінеді. Ақпараттық бағдарламалар тілінде ақылды тентектерге кешірімге қарау керектігін меңзеп: *Ондай балаларда кешегі Қожаның тағдыры бар екенін біз байқай бермеуіміз мүмкін…-деген мысалдарды келтірумізге болады.*

Қазақ тіліндегі ақпараттық мәтіндердің барлығында тегіс тек қазақ әдебиетіндегі танымал есімдер қолданылмайды, кейде әлемдік әдебиет пен орыс әдебиетінің шығармаларынан алынған тұрақты есімдер де кездеседі. Солардың бірі Гогольдің атақты «Өлі жандарындағы»– Плюшкин есімі. Плюшкин есімі халық арасында сараң, өзіне қажет емес заттарды жинауға әуес ұсақ-түйекшіл адамның кейпінде тұрақты есімі болып қалған. Тіпті бұл есімнің тұрақты есімге айналғаны соншалық шетелдік медицинада «Плюшкин синдромы» деген психологиялық ауытқуға қатысты ауру атауы да бар екен.

«Плюшкин синдромына» шалдыққан адамдар, ойы, бар жан дүниесін сараңдық пен надандық жапқан, керекті, керексіздің барлығын өз жанына бықсытып жинаған сараңдарды өткір тілмен, бейнелі осылай етіп жеткізу, сөз саптаушының ұтқыр амалы деп білеміз.

Ақпарат құралдары тілінде белгілі есім ретінде жиі қолданылатыны «қара бала», «қара қатын», «қара кемпір», «қара шал». Әрине мұнда ешқандай адам есімін көріп тұрған жоқпыз. Бірақ бұл кейіпкерлер осы лақап аттарымен көпшілік қолданысында айтылып жүр. Қара қатын Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» триллогиясы басталғанда:

– Бетім-ай!.. Масқара-ай!.. Тырыли арық Қарақатын жерқазбаға танаурап сөйлеп кірді. Құшағындағы отынды аласа қазандықтың жанына аудара тастады. Салпы етек боз көйлектің бір шалғайын жоғары көтеріп, ышқырлығына қастыра салды да, қызыл қарын жас немересін алдына алып ыңылдап отырған қайын ененің қасына қол таяна тізе бүкті. …

Үй иесі үнсіз. Осының бәрін күнде көріп, есітіп жүргесін әбден еті өліп кеткен. Отбасының берекесіз ластығына, қатынының салақтығы мен шаңқылдаған ащы даусына де үйренгенді… Бұл мысалда жазушының салақ, өсекке үйір, ауыл әйелінің образы жинақталған. Қазіргі қоғамда осы типтес салақ қара қатындар бар екенін айту үшін жиі болмаса да ақпарат тілінде кейде қолданып жүр. Ал «қара кемпір» мен «қара шал» «қара бала» қолданысы мүлдем басқа. Белгілі композитор Алтынбек Қоразбаев жазған бұл әндерге ортақ тақырып-тастандылық. Бірі әке-шешені қартайғанда керек емес қылып қарттар үйіне беру болса, бірі өмірі енді ғана басталған жас сәбиді балалар үйіне өткізу. Осы тұрғыдан келгенде қара сөзітастанды, қайғылы деген сөзді ерекше эмоциямен беру мақсатында қолданылып келеді.

Ара-тұра халық ауыз әдебиетіндегі жағымсыз кейіпкер *Судыр Ахмет* аты да аталып келеді. Жазушының Әбдіжәміл Нұрпейісовтің бояуын келістіре жасаған образы – Судыр Ахмет, мылжың, қолынан іс келмейтін, есі кірмеген ақымақ жан. Қолынан ештеңе келметіндігі мен шаруаға жоқтығы жағынан Қалау мен Төлеуге ұқсас. Айырмашылығы – қолынан түк келмейтін, қандай жұмыс істесе де іске орашолақ, бос белбеу кейіпкер. Ол жақсылық атаулыдан жұрдай, бар жамандықты мойнына артқан сорлы мазаққа ұшырайды да жүреді. Байғұсқа басына келіп дұға оқитын мола да бұйырмаған. Ешкім білмейді. Із-түзсіз жоғалып кеткен. Судырдан артында қалған жалғыз белгі ақ киіз қалпағы. Соның өзінде роман жүрегін соқтыруға бұл өте-мөте қажет характер. Ұлт талайы-тағдыры, адамның өмірдегі еңбегі туралы ойға батырады. Өлім де адамның қалай өмір сүргеніне сын болады деген идеяға саяды. Құрай басын сындырмаған адамның өмірге келгені де, келмегені де есеп емес деген идеяны беру үшін жасалған кейіпкер.

Сондай-ақ халқымыздың шешендік өнерін сөз еткенде осы салаға қатысты кейіпкер мінезін сипаттауда Жиренше шешен мен *Тазша бала* есімдері де орынды қолданылады.

Тазша бала – қазақтың шешендік өнерін дәріптеуші, кедей ортадан шыққан әлеуметтік кейіпкер. Ол тұрмыс салт-ертегілеріндегі от ауызды, орақ тілді шешен бала. Киімі жұпыны бола тұра тапқыр өлеңдерімен белгілі болады. Ол өзінің тапқырлығының арқасында талай қиын-қыстау кезеңдерде ауыр жаңдайлардан аман-есен құтылып кетеді. Өзі сіңірі шыққан кедей бола тұра небір өзінен шені жоғары кейіпкерлерді сөзден жеңеді. Оның ертегідегі қызметі әділетсіздікпен, жауыздықпен күресіп, өзінің мықтылығын дәлелдеу. Тазша бала туралы ертегілер көршілес қарақалпақ, өзбек, түрікмен, татар ауыз әдебиеттерінде де кездесіп отырады. Халық ауыз әдебиетімізде Тазша бала айтқан қырық өтірік ертегісінен көп білгенбіз. Тазша бала есімін ақылдылықтың символы етіп ақпарат құралдары тілінде қолданғанда біз мәтіндегі кейіпкерді оңай тани аламыз.

Нәтижелер мен пікірталас

Ақпараттық мәтіндердегі тағы бір танымал есімдердің бірі-Тайлақ есімі, яғни «тақиялы періште». Ол фильмде жасы келсе де отбасын құра алмай жүрген география пәнінің оқытушысы. Тайлақ алпамса денелі, періште мінезді, кең пейілді жан. Ол тіпті дастархан басында отырғанда де өзінің тақиясын басынан тастамайды. Ұялшақ «періште» баласын бойдақтық өмірімен қош айтыстыру мақсатында анасы келін іздеп Алматыға келеді. «Ер адамға жалғыз өмір сүруге болмайды, анасы не әйелі болу керек-деп санайды. Фильмнің соңында анасы арманына жетіп сүйікті періштесінің тойын жасайды. Бұл барлық қазақ өнеріндегі ең есте қалған ескі фильмдердің бірі. Ақпараттық мәтіндерде осы фильмнің оқиғасына қатысты отбасын құрмай жүрген сүр бойдақтарды: *Елімізде отбасын құруға асықпайтын тақиялы періштелер көп* – деп айтылып жүр. Алайда қазіргі ұрпақ бұл фильмді көрмесе «тақиялы

періште» деген тіркестің мағынасын түсінбеуі де мүмкін.

Ақпараттық мәтіндерде әйел адамдардың есімін жалпылық мағынада көрсететін Домалақ ана, Қарашаш, Ұлпан есімдерін қолдану кездеседі. Ақылды, тапқыр әйел адамдардың есімдерін жалпылық мақсатта қолдануда Қарашаш есімін мысалға келтіре аламыз. Ол шешендік тақырыпқа берілген ауыз әдебиетіміздегі аңыздардың басты кейіпкері. Қарашаш туралы ертегілердің желісі шешендік жұмбақтар сарыны бойынша құрылған. Сондай шешендік, даналық туралы ертегілер кейіннен Қарашаш пен Жәнібек хан, Жиренше туралы аңыздарда дамып, қалыптасқан. *Жиренше* (XIY-XY) – аты ағаты аңызға айналған дала данышпаны, шешен. Ол түркі халықтарына ортақ кейіпкер. Ойға жүйрік адам. Оның сөздеріндегі терең тағылымды толғамдар оқырманды өміршеңдікке шақырып, ақыл-ой салтанатын түйсінуге мүмкіндік береді. Өазіргі кездегі сөз бастайтын шешендерді, ақындарды халық арасында бүгінгі күннің Жиренше, Қарашаштары деп атауы көнеден келе жатқан аңыздардан халыққа әбден жақын есімдерге айналуында. Мұнда жаңалықтар айтқанда: *Елімізде өткізілген бұл айтысқа бүгінгі күнгі Жиренше мен Қарашаштары толық жиналмақ* – деп хабарлайды.

Ел ішіндегі көре алмаушылықты сынағанда Құлагер поэмасындағы Батыраш пен Қотыраш есімдері де жалпылық мағынада қолданылып жүр. Батыраш-шығарманың басты кейіпкері Ақан серіге қарама-қарсы кейіпкер.Ол өз заманының зұлым күшінің өкілі. Ақан серімен майданға ашық шықпай, жасырын келіп, арам ниетін іске асырады. Теледидар тілінде жағымсыз кейіпкерлерді бүгінгі күннің Батырашы деп айтуы тегін емес.

Майқы би қазақ тарихында аты аңызға айналған тарихи тұлға. Ол әділ билігімен, тапқыр шешендігімен бүкіл қазақ қауымының арасында атағы шыққан адам. Халық арасында: «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би», немесе әділет, сот саласында Төле бидің есімін де қолдану үрдісі шыққан.

Ақпараттық бағдарламалар тілінде қолданыл атынпреценденттікатауларда автордың ішкі ойына қатысты бағалау категориясы да жеткілікті дәрежеде болады.

Ақпарат құралдарының ішінде ең ерте пайда болған газет болғандықтан газет тіліндегі бағалауыштық белгі туралы ғалымдар еңбектерінде көп айталыды. Газет тіліндегі бағалауыштық лексиканы Г.Я. Солганик үшке бөледі:

1. Жағымды немесе оң бағалауыштықты білдіретн сөздер тобы;

2. Жағымсыз немесе теріс бағалуыштық қасиеті бар сөздер тобы;

3. Бағалауыштықты білдіретін модаль сөздер (Солганик Г.Я., 1981: 37).

Газет тіліне тән басты ерекшеліктердің бірі бағалауыштық қасиет екенін айта келіп тілші Б.Момынова: «Қолданыс кезінде сөзге қосымша мағына үстемеленетін, әлеуметтік топтың, жеке адамның, бір сөзбен айтқанда, субъектінің зат пен құбылысқа, іс-әрекетке беретін бағасын бағалауыштық лексика оң бағалау, теріс бағалау түрінде болады-дейді (Момынова Б., 1999: 131).

Жоғарыда көрсетіп кеткендей жалқы есімдер персонаждардың әдеби шығармадағы өз мінезін сақтап, яғни түп негізі мәтіндегі мағынасындай болып бағалануы мүмкін, немесе Алдар көсе қолданысы сияқты өзгеруі мүмкін, ол автордың көзқарасына тікелей байланысты болатын құбылыс.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, теледидар тілінде тұрақты қолданылатын жалқы есімдерді алынған саласына қатысты бірнеше топтарға бөліп беруге болады:

1. Ауыз әдебиетінен алынған жалқы есімдер: Таусоғар, Желаяқ, Қыз Жібек, Баян Сұлу, Қара шаш, Жиренше шешен, Аяз би;

2. Халықтың мәдени өміріне қатысты белгілі болған әнші-күйшілер, өнер қайраткерлері есімдері: Күләш, Бибігүл, Мақпал, Роза т.б.

3. Әртүрлі жазушылар мен ақындар шығармаларындағы танымал кейіпкерлер есімдері: Талтаңбай, Мырқымбай, Дайрабай, Батыраш орыс әдебиетіндегі Плюшкин.

4. Ел тарихындағы белгілі есімдер: Төле Би, Майқы би, Стаханов т.б.

Әдебиеттер

Богин Г. И. Техники понимания – общелингвистическая и общефилологическая проблема. Вестник Гродзенского университета. – 2000. – № 3 (5).

Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М., 2003.

Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 2007. – 360 б.

Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987.

Момынова Б. Газет лексикасы(жүйесі мен құрылымы). – Алматы: Арыс, 1999. – 228 б.

Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 111 б.

Солганик Г.Я. Лексика газеты. – М.: Высшая школа, 1981.

Ысқақов А. Қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 1991. – 378 б.

References

Bogin G. I. (2000). Technicy ponimania-obchelinguisticheskay i obchefilollogicheskaya problema. Vestnik Grodzenskogo universiteta.[Equipment understanding General linguistics and General problem]. No 3(5). (In Russian)

Gudkov D. B. (2003). Theoriy I practika mehgkulturnoy communicatcy.[Theory and practice of intercultural communication]. M., (In Russian)

Kabdolov Z. (2007). Coz onery. [Art of words]. Almaty., 360 p. (In Kazakh)

Karaulov Yu. N. (1987). Russkiy yazik I yazikovay lichnost. [Russian language and linguistic personality]. M. (In Russian)

Momynova B. (1999) Gazet lexicasy (zhyiesy men kurilimy). [Newspaper vocabulary (system and structure)]. Almaty, Arys. 228 p. (In Kazakh)

Smagulova G. (2002). Matin lingvistikasy. [Text linguistics].Almaty.,Kazakh universiteti, 111 p.(In Kazakh)

Solganik G.Ya. (1981). Lexica gazety. [Newspaper vocabulary]. M., Vischaya chkola. (In Russian)

Ysakov A. (1991). Kazakh tilinin morfologiyasy. [Morphology of the Kazakh language]. Almaty, 378 p. (In Kazakh)

МРНТИ 378(091)

Салханова Ж.Х.[1], Хайрушева Е.Е.[2],

[1]доктор педагогических наук, и.о. профессора, [2]магистр педагогических наук, преподаватель
Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: Salkhanova.zhanat@mail.ru, khairusheva@mail.ru

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ КОММУНИКАЦИИ

В статье в контексте междисциплинарного подхода рассматривается проблема взаимодействия процесса общения и речевой деятельности. Утверждается, что коммуникацию и общение следует различать, несмотря на то, что эти понятия используются как синонимичные. Коммуникация включает любую связь, взаимодействие как систем, так и индивидуумов и включает в себя все виды общения. Содержанием коммуникации является обмен информацией. Язык и речевая деятельность включены в процесс коммуникации, но при этом являются исторической, а не современной основой коммуникации. Утверждается, что межличностная коммуникация как коммуникация от «одного лица к другому» в настоящее время есть только часть общественного коммуникационного процесса. Она опосредует совместную деятельность в непосредственной микросреде личности. В этой связи возникает необходимость в выявлении структурных особенностей речевой деятельности, определяющих результативность процесса общения. Цель статьи заключается в выявлении компонентов речевой деятельности, определяющих ее структуру и специфику, в контексте теории общения и коммуникативного подхода.

Ключевые слова: речевая деятельность, процесс общения, теория коммуникации, структура, специфика, взаимодействие.

Salkhanova Zh.Kh.[1], Khairusheva E.E.[2],

[1]Doctor of pedagogical Sciences, acting Professor, [2]Master of pedagogical Sciences, teacher
of al-Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Salkhanova.zhanat@mail.ru, khairusheva@mail.ru

Structural features of speech activity in the context of communication theory

The article deals with the problem of interaction between the process of communication and speech activity in the context of an interdisciplinary approach. It is argued that communication and communication should be distinguished, despite the fact that these concepts are used as synonymous. Communication includes any communication, interaction of both systems and individuals and includes all kinds of communication. The content of communication is the exchange of information. Language and speech activity are included in the process of communication, but they are historical, not modern basis of communication. It is argued that interpersonal communication as communication from «one person to another» is currently only part of the social communication process. It mediates joint activities in the immediate microenvironment of the individual. In this regard, there is a need to identify the structural features of speech activity that determine the effectiveness of the communication process. The purpose of the article is to identify the components of speech activity that determine its structure and specificity in the context of communication theory and communicative approach.

Key words: speech activity, communication process, communication theory, structure, specificity, interaction.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Салханова Ж.Х.[1], Хайрушева Е.Е.[2]
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]педагогика ғылымдарының докторы, профессор м.а., [2]педагогика ғылымдарының магистрі,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Salkhanova.zhanat@mail.ru, khairusheva@mail.ru

Коммуникация теориясы контексіндегі сөйлеу қызметінің құрылымдық ерекшеліктері

Мақалада пәнаралық тәсіл контексінде қарым-қатынас және сөйлеу әрекетінің өзара әрекеттесу мәселесі қарастырылады. Бұл байланысты және қарым-қатынасты ажырата білу қажет, осы ұғымдар синоним сөздер ретінде пайдаланатынына қарамастан. Коммуникацияға кез келген байланыс, жүйелердің де, индивидуумдардың да өзара іс-қимылы кіреді және қарым-қатынастың барлық түрлерін қамтиды. Коммуникацияның мазмұны ақпарат алмасу болып табылады. Тіл және сөйлеу қызметі коммуникация үдерісіне енгізілген, бірақ коммуникацияның заманауи негізі емес, тарихи болып табылады. «Бір адамнан екіншісіне» коммуникация ретінде тұлғааралық коммуникация қазіргі уақытта қоғамдық коммуникациялық процестің бір бөлігі ғана. Ол жеке тұлғаның тікелей шағын ортасындағы бірлескен қызметті жанама етеді. Осыған байланысты қарым-қатынас процесінің нәтижелілігін анықтайтын сөйлеу қызметінің құрылымдық ерекшеліктерін анықтау қажеттілігі туындайды. Мақала мақсаты – сөйлеу қызметінің құрылымы мен ерекшелігін, қарым-қатынас теориясы мен коммуникативтік көзқарас контексінде анықтайтын компоненттерін көрсету.

Түйін сөздер: сөйлеу қызметі, қарым-қатынас процесі, коммуникация теориясы, құрылымы, ерекшелігі, өзара іс-қимыл.

Введение

В 20-х г. XX в. проблема взаимодействия общения и речевой деятельности стала одной из наиболее актуальных в лингвистике, литературоведении, эстетике. Ученые отмечали, что язык следует изучать в контексте общения людей, так как характер речи находится в прямой зависимости от условий, формы, цели общения. Отсюда – различие двух основных речевых форм: диалогической и монологической. Опираясь на положение о том, что подлинное свое бытие язык обнаруживает лишь в диалоге, специалисты стали отмечать естественность диалога и искусственность монолога, обосновывая его тем, что взаимодействие людей есть именно взаимное действие, которое стремиться избежать односторонности, монолога, но стремиться к диалогу. Если прежде лингвистами выдвигалась функция независимого от общения становления мысли, либо экспрессивная функция языка, то теперь язык стал рассматриваться, прежде всего, как средство общения, а его участники – как субъекты речи, структура речи – как диалог, состоящий из ориентированных друг на друга высказываний.

В 60-х г. XX в. развитие социальной психологии на стыке социологии, философии и психологии дало импульс изучению процесса общения под новым углом зрения. В вышедшей в 1965 г. книге Б.Д. Парыгина «Социальная психология как наука» проблема общения была выделена как один из предметов изучения данной науки. Под общением понималось психическое взаимодействие людей во всех его формах, включая и рецептивное, и суггестивное, и информационно-коммуникативное. Вместе с тем, исходя из того, что существует и материальное, практическое общение людей, автор книги назвал общение социально-психологическим, признав его одним из главных объектов анализа. При этом общение истолковывалось как чисто психологическое явление, сложный и многогранный процесс, который может одновременно выступать и как процесс взаимного действия индивидов, и как информационный процесс, и как процесс сопереживания, взаимного влияния и понимания людей по отношению друг к другу (Parigin, 1965: 120-132).

Достоинство такого понимания общения оборачивалось и его слабостью – утратой специфики общения как своеобразного вида человеческих взаимоотношений и одновременно утратой представления о его целостности, поскольку оно оказывалось простой суммой разных форм психических контактов индивидов. Несомненно, однако, что исследования социальной психологией процесса общения имело большое значение для углубления общего научного осмысления проблем человека, культуры, бытия. При всех различиях в конкретном толковании общения в рамках социально-психологической теории, а также выявления его места в предмете этой науки общение признавалось всеми ее представи-

телями необходимым объектом исследования, и оно приносило много ценных и практически важных результатов.

Однако, неверно рассматривать проблему общения только через призму социальной психологии, ибо в пределах психологической науки эта проблема интересует и психологию труда, и психологию управления, и инженерную психологию, и медицинскую, и педагогическую, и психолингвистику, и, наконец, общую теорию речевой деятельности. В настоящее время проблема взаимодействия общения и речевой деятельности в силу междисциплинарного характера требует всестороннего исследования. Цель статьи заключается в выявлении структурных особенностей речевой деятельности в контексте теории общения и коммуникативного подхода.

Эксперимент

Методологическое содержание проблемы общения отражено в трудах философов, которые подчеркивают в своих трудах социальную природу его происхождения. С точки зрения ученых, в общении проявляется человеческая сущность, она выступает обязательным условием существования любых форм социальной и личной жизни людей (Ananiev, 1980; Kogan, 1981; Kolominskyia, 1977). В работах психологов раскрывается деятельностный характер общения и его диалогическая структура. При этом общение рассматривается как процесс межличностного взаимодействия субъектов, имеющий целью согласование взаимных усилий с целью налаживания отношений и достижения общего результата, изменений в познавательной, мотивационно-эмоциональной и поведенческой сферах участников процесса общения, в ходе которого у каждого из них складывается «образ мира» и свой собственный «образ Я» (Andreeva, 2002: 84-85). В работах психологов и лингвистов широко обсуждается проблема взаимосвязи категорий коммуникации и общения. Некоторые исследователи считают, что общение есть коммуникативная деятельность (Kagan, 1988: 34-46).

Общепринятой является концепция Л.С. Выготского, связывающего проблему общения с деятельностной теорией учения и выделяющего три основных вида деятельности, сменяющих друг друга в онтогенезе: игру, учение, труд (Vygotsky, 1982: 375-402). В дальнейшем это деление приобрело более обобщенный характер: два вида социальной деятельности – общение и познание стали рассматриваться в качестве основных. Ученые отмечают, что преобразовательная деятельность шире, чем труд, ибо охватывает все формы человеческой деятельности, которые ведут к реальному или идеальному изменению того, чего прежде не существовало. Познавательная деятельность есть активность субъекта, направленная на объект, не модифицирует его, не разрушает, а отражается в виде знаний о нем. Кроме преобразовательной и познавательной деятельности психологи выделяют ценностно-ориентационную деятельность, которая устанавливает отношение не между объектами, а между объектом и субъектом, т.е. дает объективно-субъективную оценку, информацию о ценностях, а не сущностях (Lomov, 1984: 78-96).

Примечательно, что триада видов деятельности была выделена в советской психологии еще в 30-х г. XX в., но тогда определялось не общение, а конкретная его форма – игра как ведущий вид деятельности ученика. Б.Г. Ананьев существенно расширил представление о третьем виде деятельности, определив его как общение людей (Ananiev, 1980: 56-62). Позднее А.А. Леонтьев высказал свою версию, называя общение и труд основными видами деятельности (Leontiev, 1974: 3-11). Обобщая взгляды ученых, можно сделать вывод о том, что общение является отдельным видом деятельности, в которой выделяются три его стороны: перцептивная, интерактивная, коммуникативная.

Перцептивная сторона общения – процесс формирования образа другого человека, что достигается «прочтением» за физическими характеристиками человека его психологических свойств и особенностей поведения. Основными средствами познания человека являются идентификация и рефлексия – осознание того, каким воспринимают субъекта познания другие люди. Связь общения с определенным характером отношений между людьми проявляется и при эмоциональной регуляции перцептивного процесса, в частности, в явлении аттракции, тяготения. Взгляд на основные стороны процесса общения в единстве – важное условие оптимизации совместной деятельности людей и их отношений.

Интерактивная сторона межличностного общения представляет собой, как правило, построение общей линии взаимодействия. При этом различают несколько типов взаимодействия, прежде всего сотрудничество и противостояние. Для социальной психологии характерна оценка данных явлений как «согласие» и «конфликт».

Коммуникативная сторона общения связана с выявлением специфики процесса общения между людьми как активными субъектами с учетом характера их взаимоотношений, установок, целей, намерений, что приводит к передаче знаний, сведений, мнений в процессе общения конкретных людей.

Вслед за вышеназванными учеными отметим, что коммуникацию и общение следует различать, несмотря на то, что эти понятия используются зачастую как синонимы. Коммуникация включает любую связь, взаимодействие как систем, так и индивидуумов и включает в себя все виды общения. Содержанием коммуникации является обмен информацией. Язык всегда был включен в процесс коммуникации, можно сказать, что язык является исторической, а не современной основой коммуникации. Межличностная коммуникация как коммуникация от «одного лица к другому» в нашу эпоху есть только часть общественного коммуникационного процесса. Она опосредует (т.е. устанавливает связь) совместную деятельность в непосредственной микросреде личности. В этой связи возникает необходимость в выявлении структурных особенностей речевой деятельности, определяющих результативность процесса общения.

Результаты и обсуждение

Речевая деятельность – вид деятельности, который характеризуется предметным мотивом, целенаправленностью, состоит из нескольких последовательных фаз: ориентировки, планирования, реализации речевого плана, контроля. Речевая деятельность людей может входить в другую, более широкую деятельность, профессиональную или учебную, реализовывать как собственно коммуникативную, так и профессиональную функцию. По характеру выполняемой роли в процессе коммуникации виды речевой деятельности дифференцируются на инициальные и реактивные. Говорение и письмо являются инициальными, стимулирующими слушание и чтение. Слушание и чтение выступают в качестве ответных реактивных процессов и в то же время являются не менее активными, чем, например, процесс говорения. По направленности речевого действия различают рецептивные и продуктивные виды речевой деятельности. Посредством рецептивных (слушание, чтение) человек осуществляет прием и переработку речевого сообщения. Посредством продуктивных (говорение и письмо) человек осуществляет новое сообщение.

Речевая деятельность определяется четырехуровневостью своей структуры. Первая фаза (ориентировка) реализуется сложным взаимодействием потребностей, мотивов и целей действия как будущего результата. При этом основным источником деятельности и общей активности личности является потребность. Ориентировочная фаза направлена на исследование условий речевой деятельности, выделение предмета деятельности, раскрытие его свойств, привлечение орудий речевой деятельности и т.п. Вторая фаза-планирование предполагает выбор и организацию средств и способов осуществления речевой деятельности. Третья фаза – исполнительная, реализующая. Она может быть внешне выраженной и не выраженной. Так, исполнительная фаза слушания внешне не выражена, тогда как исполнительная моторная часть деятельности говорения очевидна. Четвертая фаза – контроль деятельности, который осуществляется по-разному. Так, при слушании он зависит от цели и установки на определенный вид слушания, при говорении – самоконтроль осуществляется в течение всего процесса говорения и т.д.

Речевая деятельность определяется единством двух сторон – внешней, исполнительной и внутренней, внешне не наблюдаемой. В качестве внутренней стороны деятельности, осуществляющей организацию, планирование, программирование деятельности, выступают те психические функции, которыми она реализуется. Это – потребности и эмоции, мышление и память, восприятие и внимание. Сложное их единство рассматривается в качестве того психологического механизма, посредством которого реализуется деятельность вообще и речевая деятельность в частности. Так, внутренней стороной или основным «механизмом», реализующим рецептивные виды речевой деятельности, является смысловое восприятие. Внутренней стороной продуктивных видов речевой деятельности является процесс самовыражения(или речепорождения, речепроизводства). В нем выделяются четыре основных этапа: мотивация, формирование замысла, реализация замысла и сопоставление реализации и замысла. Соотнося эти этапы речепорождения со структурной организацией деятельности, необходимо отметить, что внутренняя ее сторона включает мотивационно-побуждающую фазу формирования и формулирования разными способами посредством

языка или другого кода. Речевая деятельность осуществляется в условиях речевого общения.

Речевое общение – это мотивированный живой процесс взаимодействия между участниками коммуникации, который направлен на реализацию конкретной целевой установки, протекает на основе обратной связи в конкретных видах речевой деятельности. Оно органически включается во все другие виды деятельности человека и особенно важно в сфере профессионального общения. Речевое общение обоюдно, социально и целенаправленно, каждый участник речевого общения является носителем активности и предполагает ее в собеседниках. Формой проявления речевого общения выступает речевое поведение коммуникантов, а содержанием – их речевая деятельность.

Существенным различительным признаком речевого поведения и речевой деятельности представляется уровень мотивации и соответствующая ему мера осознанности мотивов акта поведения. Поэтому, если речевая деятельность – это осознанно мотивированная целенаправленная человеческая активность, то речевое поведение – это малоосознанная активность, проявляющаяся в образцах и стереотипах действий, усвоенных на основе своего или чужого опыта, обусловленных воспитанием, образованием, профессией. В речевой деятельности задействованы глубинные структуры сознания, а в речевом поведении стремление к осознанию мотивов тех или иных поступков не всегда выражено. Кроме того, данные понятия отличаются друг от друга своими результатами.

Результатом речевой деятельности являются мысль и текст, а результатом речевого поведения – отношения между людьми и эмоции, вызванные речевым поведением собеседников. Следовательно, формирование социально-активной личности предполагает развитие речевого общения в единстве двух сторон: речевой деятельности и речевого поведения. Иными словами, задача сводится к формированию у будущего специалиста «коммуникативной компетентности», которая охватывает знания не только языковой системы и речевой компетенции, но и соблюдения социальных норм речевого общения, правил речевого поведения, обусловленных профессиональной принадлежностью участников коммуникации.

Речевое событие – основная единица речевой коммуникации. Еще Аристотель заметил, что речь слагается из трех элементов: из самого оратора, из предмета, о котором он говорит, и из лица, к которому он обращается. Развитие этих идей находим в современном понимании речевого события, его структуры и элементов. В первую очередь это те элементы, которые в совокупности образуют «сцену действия», или так называемый «внеличностный контекст» события. Их четыре: 1) тип события или его жанр (например, допрос свидетеля), 2) тема события (показания свидетеля), 3) функция (получение и проверка информации), 4) обстановка (место и время). Вторую группу элементов речевого события образуют существенные признаки участников: их социальный статус, роли в общении, которые могут быть неравнозначны (например, следователь-свидетель). Речевое событие характеризуется также определенной последовательностью речевых актов – так, при допросе основной единицей структуры дискурса является чередование следующих элементов: вопрос-ответ-оценка.

Речевой акт – элементарная, минимальная, далее неделимая единица речевого поведения. Речевые акты, объединенные в единицы более высоких уровней(речевой шаг, цикл, взаимодействие), образуют дискурс. Теория речевого акта возникла в русле лингвистической философии и восходит к работе Дж. Остина «Как совершать поступки с помощью слов». Исследователь, опираясь на известное античное изречение («Слово есть вид дела» – Солон), замечает, что произнесение некоторых высказываний в определенных условиях равнозначно совершению поступка (Austin, 1986: 36-37).

Так, в сфере юридической деятельности слово имеет огромную силу, например, показания свидетеля, признание подозреваемого, словесный портрет преступника, узнавание в ситуации очной ставки и т.д. Каждое слово, зафиксированное в процессуальных документах, обладает юридической силой и способно повлечь юридические последствия. Высказывания, обладающие такими свойствами, были названы Остином перформативами. Попыток классифицировать и типологизировать речевые акты предпринималось множество. При этом намерение говорящего принималось за основу классификации. Опираясь на типологию Дж. Серла (Searle, 1969: 75-78), приведем примеры типичных в профессиональном юридическом языке речевых актов:

– репрезентативы – представляющие положение дел, описывающие действительность (протокол осмотра места происшествия),

– директивы – служащие побуждением к действию, приказ, просьба, распоряжение (по-

становление о возбуждении уголовного дела, санкция на обыск),

– комиссивы – возлагающие на говорящего определенные обязательства (показания свидетелей на допросе и заседании суда),

– экспрессивы – служащие для выражения оценок и эмоций,

– декларативы – «институциональные», нередко ритуализированные речевые акты (очная ставка, оглашение приговора на суде, назначение на должность, поощрение, приказ, объявление войны и т.п.).

Общепринятой является классификация, предложенная Х. Грайсом, который считает, что говорящий, произнося некое речевое высказывание в некой речевой ситуации, производит действия четырех различных типов: действие собственно произнесения, пропозициональное действие – осуществляет референцию и предикацию, связывая используемые знаки с действительностью и субъект высказывания с предикатом, т.е. осуществляет пропозицию, иллокутивное действие – выражает определенное намерение, направленное на адресата, перлокутивное действие – осуществляет воздействие на адресата, приводящее к изменению поведения последнего или картины его мира (Grice, 1975: 15-27). В юридической деятельности, несомненно, преобладают пропозициональное, иллокутивное, перлокутивное типы речевых действий. Все эти действия в совокупности составляют речевой акт, его структуру, хотя реальное речевое общение гораздо сложнее, чем оно выглядит в работах англо-американских лингвистов-философов.

Речевой шаг – функциональная единица устного дискурса, процесса реального речевого общения, служащая для выражения речевого намерения(интенции) говорящего. В потоке устной диалогической речи границы речевого шага обычно совпадают с границами интонационной группы(фразы). Однако речевой шаг единица не фонетической и не синтаксической природы. Это единица речевого поведения, т.е. единица уровня дискурса. Могут совпадать также границы речевого шага и границы высказывания, если речевой шаг короткий. Но чаще в один речевой шаг входят несколько высказываний. Аналогично тому, как слово является минимальной свободной и вместе с тем основной единицей языка, включающей в себя единицы низших уровней (морфемы) и включенной, в свою очередь, в единицы высоких уровней(предложения), речевой шаг, с одной стороны, включает в себя речевые акты-как единицы более мелкие и функционирующие только в составе речевого шага, а с другой – входит как составной элемент в более крупные единицы дискурса – речевые циклы. Так, процессуальные документы, описывающие процесс расследования одного и того же дела, представляют собой единый цикл. Протоколы, постановления, санкции и т.п.- целенаправленные речевые шаги. Высказывания людей, зафиксированные в документах, – речевые акты. Как видим, речевая деятельность в работе с процессуальными документами и в целом в деятельности юристов строго циклична, четко структурирована, что обусловлено содержанием и целями профессиональной деятельности. Взаимодействие различных единиц речевой деятельности осуществляется в конкретной речевой ситуации.

Речевая ситуация – набор характеристик ситуативного контекста, релевантных (значимых) для речевого поведения участников речевого события, влияющих на выбор ими речевых стратегий, приемов, средств. Основы учения о речевой ситуации заложены Платоном и Аристотелем, и развиты в XX веке неолингвистами, которые считают, что речевая ситуация включает говорящего, слушающего, а также некие «определенные» условия и предлагает увязывать следующие факторы: релевантные признаки участников речевой ситуации, релевантные объекты, результат речевой деятельности (Parson, 1971).

Исследователь, используя методы этнографии, разрабатывает систему признаков речевой ситуации: 1) участники – адресат, адресант, аудитория, 2) предмет речи, 3) обстоятельства-место, время, другие значимые условия, 4) канал общения – способ осуществления коммуникации, 5) код – язык, диалект, стиль, 6) речевой жанр например, проповедь, приговор, допрос, 7) событие – церковная служба, одной из ситуаций которой является ситуация проповеди или суд и ситуация приговора, 8) оценка эффективности речи, 9) цель – то, что, по мнению участников, могло бы быть результатом речи в данной ситуации.

В данном подходе ценна идея о том, что описать и понять речевую ситуацию можно только при анализе именно значимых ее признаков, определяющих речь, а не всех бесчисленных особенностей той или иной ситуации действительности. Близка к этому пониманию речевой ситуации трактовка российских исследователей (Bodalev, 2005; Vasina, 2005), которая отбирает те элементы ситуации речи, которые важны для членов данного речевого коллектива и могут

определять выбор тех или иных лингвистических форм и моделей для определения коммуникативно-речевой стратегии.

Заключение

Анализ показал, что в настоящее время рамки представлений о процессе общения как межличностном контакте значительно расширены. Опираясь на положение о полимодальности субъекта, мы говорим о межсубъектном характере общения, где субъектами могут выступать представители как социального, так и предметного, природного миров. Что касается понимания языка как явления целевого характера, то здесь обычно говорят о базовых функциях – коммуникативной и когнитивной, определяя язык в качестве «важнейшего средства человеческого общения», «непосредственной действительности мысли». В рамках когнитивной функции роль языка рассматривается нами не только в формировании и выражении мысли, но и в понимании сказанного (когнитивная функция или функция усвоения), особо выделяются сообщение и воздействие, а также сопряженную с ними фатическую функцию (установление контакта). Если говорить о функции воздействия, то ее понимают как эффективное целенаправленное вербальное общение, предполагающее достижение запланированного субъектом эффекта, причем поясняется, что конечный результат представляет собой целенаправленный сдвиг в смысловом поле – системе установок адресата.

Для того, чтобы вышеизложенные дефиниции правильно использовать, мы их уточнили. Во-первых, целевые установки названных функций должны быть соотнесены с интересами участников коммуникативного акта. Во-вторых, каждая функция, проявляясь в ситуации общения, выступает как инвариант, т.к. сочетается с другими, факультативными функциями. В-третьих, характеристика функции должна быть соотнесена с особенностями управления поведением человека. Адресант речи, в первую очередь, заинтересован в функции воздействия. Сообщение не представляет для него самостоятельной ценности, поскольку ему заранее известна содержащаяся в нем информация. С позиции адресата противопоставление сообщения и воздействия не имеет смысла, ибо сообщение может быть только орудием воздействия. Адресат при этом более заинтересован не в воздействии, ему нужно само сообщение, информация. Часто различие в позициях адресата и адресанта речи проявляется и в отношении к языку. Воздействие осуществляется на эмоциональной основе и оценках адресанта. Адресат, напротив, ищет достоверности, точности, лаконичности высказывания.

Любой вид коммуникации начинается с установления контакта. Выделяются три градации использования доминантной техники самопредъявления, при этом степень доминантности подчинения устанавливается с помощью таких элементов, как темп речи, поза, взгляд, инициатива. Основными показателями эффективности педагогического общения можно считать: осознание собственной творческой индивидуальности; умение управлять собственным психофизическим состоянием; умение создавать необходимый эмоциональный настрой; умение выразительно и говорить; умение организовать продуктивное педагогическое общение и первичный контакт; общительность как профессиональное и личностное свойство; умение управлять общением в педагогическом процессе; способность к оперативной педагогической импровизации в общении; способность принимать и воплощать творческие решения как интегральное свойство.

Совокупность коммуникативных умений включает продуктивные процессы чтения, говорения, слушания и письма. Основываясь на данных процессах, коммуникация подразделяется на три группы. Первая группа – правила коммуникативного этикета. Они определяют порядок и протокол деловой коммуникации. Вторая группа – правила согласования коммуникативного взаимодействия, они задают тип коммуникации (деловая, общественная, личностная). Третья группа – правила самоподачи, их выполнение связано с индивидуальным успехом отдельных участников.

Отмечая в целом обоснованность большинства формулировок, все же считаем, что излишне частое использование слов-понятий «культура», «знания, умения, навыки» в содержательно разных единицах понятийного аппарата теории общения придает научной терминологии оттенок приблизительности, в результате чего такие ключевые клише как «коммуникативная культура», «речевая культура», «культура поведения» выглядят недостаточно точными, что недопустимо в трактовке терминов. На наш взгляд, термин «коммуникативное совершенство» выглядит преждевременным и не совсем вписывается в данную классификацию. Ведь цель субъектов коммуникативных актов – достичь не совершен-

ства, а взаимопонимания посредством коммуникативной стратегии. Считаем, что ключевыми терминами в структуре понятийного аппарата теории общения являются речевая деятельность и коммуникативная компетентность, а также их структурные особенности, остальные термины отражают объективные и субъективные признаки процесса коммуникации.

Литература

Парыгин Б.Д. Социальная психология как наука. – М.: Знание, 1965. – 136 с.

Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: в 2-х томах / под ред. А.А. Бодалева. – М.: Педагогика, 1980. – 421 с.

Каган М.С. Мир общения: проблемы субъектных отношений // Избр. труды: в 7-томах. – СПб.: Петрополис, 1988. – 315 с.

Коломинский Я.Л. Некоторые педагогические проблемы социальной психологии. – М.: Знание, 1977. – 63 с.

Леонтьев А.А. Проблемы и методы психолингвистики в межличностном общении // Исследования речемыслительной деятельности // Психология. – Алма-Ата: Наука, 1974. − Вып. 111. – С.3-11.

Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 409 с.

Mid J, Conversational Style. – New Jersey, 1988.

Parson A, Listening Behavior. – New Jersey, 1971.

Андреева Г.М. Социальная психология: уч. для вузов. – 5-е изд. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 363 с.

Бодалев А.А., Васина Н.В. Познание человека человеком.– СПб.: Речь, 2005.– 324 с.

Коган Л.Н. Всестороннее развитие личности и культура. – М.: Знание, 1981. – 64 с.

Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Просвещение, 1982. – 408 с.

Searle J.D. Speech Acts. – Oxford, 1969.

Austin J. Word as action // New in foreign linguistics. Vol. 7.Theory of speech acts. – M.: Progress, 1986. – P. 22-130.

Grice H.P. Logic in conversation //Syntax and semantics, 3: Speech acts. – N-Y., 1975.

References

Ananiev B. G. (1980). Izbrannie psihologicheskie trudi: v 2 tomah [Selected psychological works: in 2 volumes / ed]. – Moscow: Pedagogy. – 421 p. (In Russian)

Andreeva G. M. (2002). Sosialnaia psihologia: uchebnik dla vuzov [Social psychology: the academic year for universities. 5 ed]. – M .: Aspect Press. – 363 p. (In Russian)

Austin J. (1986). Word as action // New in foreign linguistics. Vol.7.Theory of speech acts. – M.: Progress. – P. 22-130. (In English)

Bodalev A.A., Vasina N.V. (2005). Poznanie cheloveka chelovekom [In the knowledge of man by man]. – SPb.: Speech. – 324 p. (In Russian)

Grice H.P. (1975). Logic in conversation//Syntax and semantics, 3: Speech acts. – N-Y., (In English)

Kagan M.S. (1988). Mir obshenia: problem subiektnih otnosheni: v 7 tomah [The world of communication: problems of subject relations works: in 7 volumes]. – SPb.: Petropavlovsk. – 315 p. (In Russian)

Kogan L.N. (1981). Vsestoronnee razvitie lichnosti I kultura [Comprehensive development of personality and culture]. – M.: Knowledge. – 64 p. (In Russian)

Kolominskyia. L. (1977). Nekotorie pedagogicheskie problem socialnoi psihologii. [Some pedagogical problems of social psychology]. – M.: Knowledge. – 63p. (In Russian)

Leontiev A.A. (1974). Problemi I metodi psiholingvistiki v mezhlichnostnostnom obshenii [The methods of psycholinguistics and problems in interpersonal communication. Research of semantic activity]. // Psychology. – Alma-Ata: Science, Vol. 111. – P. 3-11. (In Russian)

Lomov B.F. (1984). Metodologichtskie I teoreticheskie problemi psihologii. [Methodological and theoretical problems of psychology]. – Moscow: Science. – 409 p. (In Russian)

Mid J. (1988).Conversational Style. – New Jersey. (In English)

Parigin B.D. (1965). Sosialnaia psihologia kak nauka [Social psychology as a science]. – M.: Znanie. – 136 p. (In Russian).

Parson A. (1971). Listening Behavior. – New Jersey. (In English)

Searle J.D. (1969). Speech Acts. – Oxford. (In English)

Vygotsky L.S. (1982). Mishlenie I rech. [Thinking and speech]. – Moscow: Education. – 408 p. (In Russian)

МРНТИ 16.21.33

Жумагулова В.И.[1], Сейдамат Р.А.[2],

[1]д. ф. н. профессор, [2]магистрант
Казахского государственного женского педагогического университета,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: raushanochka9@inbox.ru

КОНЦЕПТ «РОДИНА» В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье изложены национально-культурные особенности концепта «Родина» в русском языке. Образ Родины, родной земли – один из значимых понятий для любого человека: без родины человек ощущает себя оторванным от народа, от нации. Священный образ Родины формируется в детском возрасте, воспевается в литературе, устном народном творчестве, отражается в пословицах и поговорках, крылатых выражениях и мудрых изречениях. Существует также широкое объяснение слов «Родина», «Отчизна», история происхождения слова «Родина». В конце статьи показаны сходства и различия этих слов в русском и в казахском языках.

Ключевые слова: концепт, Родина, Отчизна, концептуальный анализ, русский язык, лексема, лексикология, патриотизм.

Zhumagulova V.I.[1], Seydamat R.A.[2],

[1]Doctor of Philology Sciences, Professor, [2]graduate student
of Kazakh State Women's Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: raushanochka9@inbox.ru

«Homeland» concept in russian language

This article outlines the national-cultural features of the concept «Motherland» in the Russian language. The image of the motherland, native land is one of the most significant concepts for any person: without a country, a person feels detached from the people, from the nation. The sacred image of the Motherland is formed in childhood, is praised in literature, oral folk art, is reflected in proverbs and sayings, popular expressions and wise sayings. There is also a broad explanation of the words «Motherland». The history of the origin of the word «Motherland». At the end of the article, the similarities and differences of the Russian language in the Kazakh language are shown.

Key words: concept, Motherland, Fatherland, conceptual analysis, Russian, lexeme, lexicology.

Жумагулова В.И.[1], Сейдамат Р.А.[2],

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
[1]профессоры, ф. ғ. д., [2]магистрант,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: raushanochka9@inbox.ru

Орыс тіліндегі «Отан» тұжырымдамасы

Аталған мақалада орыс тіліндегі «Отан» тұжырымдамасының ұлттық және мәдени ерекшелігі айтылады. Соңғы жылдары қазіргі таңдағы лингвистиканың басты салаларының бірі болып табылатын тұжырымдамаға түсінік беріледі. Отанның, туған жердің бейнесі кез келген адам үшін ең маңызды тұжырымдамалардың бірі болып табылады: ел болмаса, адам халқынан, ұлтынан бөлініп қалғандай болады. Мақалада түрлі ғалымдардың ойлары, жалпы тұжырымдама туралы көзқарастары, Отан тұжырымдамасы туралы зерттеулері көрсетіледі. Орыс сөздіктерінде Отан сөзінің анықтамасы, Отан туралы орыс мақал-мәтелдері қарастырылады. Сонымен қатар «туған жер», «Отан-ана» сөздеріне кеңінен түсінік беріледі. Отан сөзінің шығу тарихы қарастырылады. Мақала соңында орыс тілі мен қазақ тілдеріндегі Отан баламасының ұқсастықтары мен айырмашылықтары көрсетіледі.

Түйін сөздер: тұжырымдама, Отан, тұжырымдамалық анализ, орыс тілі, туған жер, патриотизм, лексема, лексика.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Введение

В последние годы в гуманитарной отрасли научного знания все больше внимания уделяется вопросам соотношения языка и культуры, языка и национального менталитета, языка и национального сознания. В связи с этим переосмысливаются и объект исследования, и подходы и методы описания и изучения языка. Все больше внимания уделяется исследователями такой категории как концепт. Несмотря на широкое распространение, какое данное понятие получает в сфере научных исследований, сам термин «концепт» как таковой до настоящего времени не получил однозначного истолкования. И связано это с тем, что исследователи, представляя различные отрасли научного знания, выделяют и считают определяющими различные признаки этого объекта.

Экспериментальная часть

В настоящее время следует признать, что именно концепт является ключевым понятием когнитивной лингвистики. Однако, несмотря на то, что понятие концепт можно считать для современной когнитивистики утвердившимся, содержание этого понятия очень существенно варьирует в концепциях разных научных школ и отдельных ученых.

Дело в том, что концепт – категории мыслительная, ненаблюдаемая, и это дает большой простор для ее толкования. Категория концепта фигурирует сегодня в исследованиях философов, логиков, психологов, культурологов, и она несет на себе следы всех этих внелингвистических интерпретаций.

Этот термин, хотя и прочно утвердился в современной лингвистике, до сих пор не имеет единого определения, хотя исследованием концепта плодотворно занимаются многие известные ученые: Н.Д. Арутюнова, А.П. Бабушкин, А. Вежбицкая, Е.С. Кубрякова, С.Е. Никитина, В.Н. Телия, Р.М. Фрумкина и др.

Период утверждения данного термина в науке связан с определенной произвольностью его потребления, размытостью границ, смешением с близкими по значению или по языковой форме терминами.

В самом центре современных лингвистических исследований находятся вопросы о том, как человек отражает окружающий его мир, как преломляет его в своем сознании и как репрезентирует эту познавательную деятельность и познанную действительность в языке. Основной единицей языкового сознания индивида в современных лингвистических исследованиях признается концепт – сложноементальное образование, аккумулирующее представления, знания, ассоциации человека, связанные с определенным фрагментом действительности. Термин «концепт» введен в научный оборот С.А. Аскольдовым в статье «Концепт и слово», опубликованной в 1928 г. С точки зрения ученого, концепт есть мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода (Даль В., 1998: 267).

Образ Родины, родной земли – один из значимых понятий для любого человека: без родины человек ощущает себя оторванным от народа, от нации. Священный образ Родины формируется в детском возрасте, воспевается в литературе, устном народном творчестве, отражается в пословицах и поговорках, крылатых выражениях и мудрых изречениях. Образ Родины занимает в этническом самосознании любого народа особое место.

Слово «родина» и синоним его-«отечество» имеют общеславянское происхождение. Так как оно соответствует словам во многих других славянских язвках. А в культурном контексте имеет высокую эмоциональную окраску, то есть, вызывает высокие чувства у «носителей языка».

Слово «родина» имеет синонимы: отечество, отчизна, колыбель, родная страна, материнский живот, родная земля и антоним слово «чужбина». У слова «родина» огромное количество родственных слов с корнем –род-. Исследоавние показало что, слово «родина» в пословицах и поговорках присутствует. Это говорит о его древнем происхождении, потому что пословицы и поговорки возникли еще в устном народном творчестве.

В них человек отражал свою любовь к Родине. Вот некоторые из них. На чужой стране Родина силей вдвойне. Родина-мать, умей за нее постоять. Родина краше солнца, дороже золота. Смело иди в бой, Родина за тобой. Чужбина-калина, Родина-мать. Жить-Родине служить. У народа один дом-Родина. Нет в мире краше Родины нашей. Человек без Родины, что соловей без песни. Кто за Родину горой, тот истинный герой. Ели дружба велика, будет Родина крепка.

С.Г. Тер-Минасова отмечает, что любовь к Родине можно считать неотъемлимой чертой национального характера, эта любовь всегда проявляется у русских открыто и эмоцио-

нально, и свидетельством этому является язык (Тер-Минасова., 2000: 68). Автор уточняет, что особенно ярко эта черта проявляется при сопоставлении русского языка с английским. В нашем исследовании концепт родина выступает и как объект исследования, и как инструмент для раскрытия внутреннего единства и структурированности значительных участков систем русского и английского языков, объединенных репрезентацией данного концепта. Исследование способов концептуализации родины ведется в соответствии с современной научной антропоцентрической парадигмой, т.к. родина занимает одно из центральных мест в системе ценностей человека и общества. Кроме того, «родная земля» полностью сохраняет свою культурномотивирующую «вершинность» в концептуальном содержании наименований родина 1, соотносимых со «своими» родными людьми и персонально «своим» местом на земле. Родина 2 является отображением пространства как исторически и культурно сложившейся «коллективно-своей» геополитической ниши (Телия, 2001: 147). В синонимическом ряду единиц, передающих в современном русском языке идею родной страны – «родина», «отечество», «отчизна», место лексической доминанты, безусловно, занимает лексема «родина» как наиболее многозначная и наиболее частотная единица этого ряда.

Анализ концепта «родина» показывает, что он представляет собой одну из важнейших культурных, ментальных, языковых пространственных констант, составляющих русскую и грузинскую национальные картины мира. Ключевые слова: Так, Ю.С. Степанов, рассматривая концепт в культурологическом аспекте, пишет о его сложной структуре: «С одной стороны, к ней относится все, что принадлежит строению понятия; с другой стороны, в структуру концепта входит то, что делает его фактом культуры – его исходная форма (этимология); сжатая до основных признаков содержания история; современные ассоциации; оценки, коннотации» (Степанов Ю.С., 2004: 41). Продолжая мысль о том, что концепт имеет «слоистое» строение, и разные слои являются результатом культурной жизни разных эпох, ученый дает следующее определение концепта: «концепт — это основная ячейка культуры в ментальном мире человека» (Степанов Ю.С., 2004: 42).

Каждый концепт как сложный ментальный комплекс включает в себя, помимо смыслового содержания, еще и оценку, отношение человека к отражаемому объекту и другие компоненты. В. И. Карасик, выделяя понятийный, образный и ценностный компоненты, подчеркивает принципиальную значимость ценностного компонента в структуре концепта, так как этот компонент является культурно значимым. Ценностными, культурно значимыми являются идеалы сообщества, то есть идеалы, которые выходят за рамки индивидуального. Поэтому-то ценности, а следовательно, и включающие их в себя концепты, являются по сути отражением отдельных аспектов таких идеалов (Карасик В.И., 2006: 246).

Русская лексема «родина» в «Толковом словаре живого великорусского языка» В. И. Даля имеет три значения: 1. Родная земля, чье-то место рождения. 2. Земля, государство, где кто-то родился. 3. Город, деревня (Даль В., 1998: 94). В «Толковом словаре русского языка» Д. Н. Ушакова приведены следующие дефиниций рассматриваемой лексемы: 1. Отечество; страна, в которой человек родился и гражданином которой он состоит. Концепт «родина» в разносистемных языках. 2. Место рождения кого-нибудь. 3. Переносное. Место зарождения, происхождения чего-нибудь. 4. Переносное. Место возникновения чего-нибудь (Ушаков Д.Н., 1935-1940: 343) Однако в современных толковых и энциклопедических словарях (Воркачев С. Г., 2002: 28) в слове родина значения «Отечество», «родная страна» отсутствуют, а даются следующие определения: 1) Место, страна, где человек родился; где впервые сложился, возник этнос. 2) Место возникновения, открытия или изобретения чего-либо. 1. Родина – родная страна (земля). 2. Родина – край отцов (место, где человек родился, где живут его родные и близкие. 3. Родина как место возникновения чего-либо: колыбель. 4. Родина – страна чего-либо рождения или чьих-либо предков. 5. Родина, Отечество – страна, в которой человек родился и гражданином которой он состоит.

А в словарях Д. Ушакова и С. Ожегова понятия «родина», «отчизна» и «отечество» трактуются как «страна, в которой человек родился и гражданином которой является».

Проследим этимологию слова «родина». Происходит оно от праславянской основы «родъ», это отразилось и в славянской мифологии.

Результаты и обсуждение

Род – это древнейшее верховное мужское божество у славян, это был бог неба, грозы, плодородия. Уже в христианских поучениях против язычества XII-XIII вв. о Роде пишут как о боге,

который был повелителем земли и всего живого, являлся языческим богом-творцом, которому поклонялись все народы. О нем говорили, что он едет на облаке, мечет на землю дождь, и от этого рождаются дети. Спутницами Рода были Рожаницы – женские божества плодородия в славянской мифологии, покровительницы рода, семьи, домашнего очага.

В славянских языках корень «род» означает родство, рождение, воду (родник), прибыль (урожай), такие понятия, как народ и родина. Именно от основы род- произошли и древнерусские, старославянские корни с лексическим значением «поколение, происхождение, семья» (ср.: русский – род, украинский – рід, белорусский – род, болгарский – род, сербохорватский – ро̑д.

Синонимы слова «родина»: отечество, отчизна, родная страна, для россиян, естественно, еще этнонимы «Россия» и «Русь». Может, поэтому слова «патриотической троицы» пишутся с большой буквы: «Родина», «Отчизна», «Отечество»:

Синонимы слова «родина»: родная/родимая страна, сторона (сторонка), колыбель, земля; родной/родимый край, дом, очаг, родное пепелище, родные/родимые места, пределы, палестины и пр.

Антонимы: «чужбина», «чужая, чуждая, чужедальняя страна/сторона»: «Все те же мы: нам целый мир чужбина; / Отечество нам – Царское село» (Пушкин).

Потребность в любви к Родине существует, как существует потребность в любви вообще, ведь «патриотизм прежде всего начинается с любви к своему городу, к своей местности» (Д. Лихачев), где живут родные и близкие, с которыми нас объединяет единство отличий от других. Именно она, любовь к Родине, создает для человека смысл его жизни, а счастье родной страны составляет его собственное счастье: «Даже птице / Не годится / Жить без родины своей» (Л. Ошанин); Ведь нам без Отчизны, без Родины милой / На свете никак не прожить» (Фатьянов).

Исследуя семантику слова-понятия,мы узнали о существовании в русском языке «патриотической троицы»: «Родина», «Отечество» и «Отчизна», на долю которых выпадает основная нагрузка идеи патриотизма.

Заключение

Устойчивое приложение «мать» к слову «Родина» в русском языке говорит о сознательном «родственном» отношении граждан к родной стране, подобном теплому, трогательному отношению к родной матери, основанном на любви, заботе и желании оберегать и защищать. Родина-мать как женщина, дающая жизнь и наполняющая теплотой и заботой детство, воспевается в стихах и песнях: «Как невесту, Родину мы любим, / Бережем, как ласковую мать!» (Лебедев-Кумач).

Слово-символ «родина» в определенном смысле можно назвать «матрешечным»: в большой родине содержится и родина малая, родной город/деревня, и родной дом, и родной очаг и родная колыбель, а «родина» воспринимается как часть «родины».

Таким образом, возможно и необходимо формирование личности-носителя патриотического сознания, осознающей ценность родной культуры, родного языка, личную гражданскую ответственность перед Отечеством, для которой понятие «Родина» сливается со словом «мать» в слово-символ «Родина-мать», наполненное чувством любви и благодарности к Отчизне, гордостью за её славное прошлое, верой в её великое будущее.

Литература

Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка в 4-х тт. Т. 4. – М., 1998. – 828 с.

Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – 258 с.

Телия В.Н. Язык. Семиотика. Культура – М.: Школа «Языки русской культуры», 2001. – 288 с.

Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – 3-е изд. – М.: Академический проект, 2004. – 248 с.

Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. – М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935-1940. (4 т.). – 864 с.

Воркачев С. Г. Слово «Родина»: значимостные составляющая лингвоконцепта // Язык, коммуникация и социальная среда. – Воронеж: ВГУ, 2006. – С. 26-36. 5. РАС 2002. – Русский ассоциативный словарь. – М., 2002. – Т. 1.

Ермакова Н.В. Параллелизм концепта «ДЕНЬГИ» в русской и французской паремиологии // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). – Красноярск: Научно-инновационный центр, 2012. – № 10(18). – URL: http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012/10/ermakova.pdf (дата обращения 19.08.2013)

Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997.

Воркачев С. Г. Идея патриотизма в русской гражданской лирике // Русская литература в формировании современной языковой личности. – СПб., 2007. – С. 123–131.

Воркачев С. Г. Лингвоконцептология и межкультурная коммуникация: истоки и цели // Филологические науки. – 2005. – С. 76–83.

References

Dal V. (1998) Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language in 4 vols. Moscow: 1998. T. 4. 828 c.

Dictionary of the Russian language ed. D.N. Ushakov (1935–1940).Moscow: State. In-t «Sov. Entsikl.»; OGIZ; State publishing house of foreign and nat Words., 1935–1940. (4 t.). 864 p.

Ermakova N.V. (2012) Parallelism of the concept «MONEY» in Russian and French paremiology[Modern research of social problems (electronic scientific journal)]. Krasnoyarsk: Research and Innovation Center, 2012. No. 10 (18). URL: http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012/10/ermakova.pdf (appeal date 08/19/2013).

Karasik V.I. (2002) The Language Circle: Personality, Concepts, Discourse. Volgograd: Change, 2002. 477 p.

Stepanov Yu.S. (2004) Constants: Dictionary of Russian Culture: 3rd ed. Moscow: Academic project, 2004. 248 p.

Telia V.N. (2001) Tongue. Semiotics. Culture. Moscow: School «Languages of Russian Culture», 2001. 288 p.

Ter-Minasova S.G. (2000) Language and intercultural communication. Moscow: Slovo, 2000. 258 p.

Vorkachev S.G. (2006) The word «Motherland»: the significant component of the linguoconcept [Language, communication and social environment]. Voronezh: VSU, 2006. Pp. 26–36.

Vorkachev S.G. (2007) The idea of patriotism in Russian civil lyric poetry [Russian literature in the formation of a modern language personality]. St. Petersburg, 2007. Pp. 123–131.

Vorkachev S.G. (2005) Linguoconceptology and intercultural communication: sources and goals. Philological sciences. 2005. № 4. Pp. 76–83.

Wezhbitskaya A. (1997) Language. Culture Cognition.Moscow: Russian dictionaries, 1997.

IRSTI 81:001.4

Utemgaliyeva N.A.[1], Bektemirova S.B.[2], Rivers W.P.[3],

[1]PhD student, [2]Candidate of Science, A/Professor, [3]Ph.D
of [1,2]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
[3]Joint National Committee for Languages and National Council for Languages
and International Studies, USA, Washington,
e-mail: nassikhat.utemgaliyeva@gmail.com;saule.bektemirova77@gmail.com; william.p.rivers@gmail.com

ACADEMIC TERMS OF THE BOLOGNA PROCESS

This article presents the academic terms of the Bologna process classified in four groups: international relations, scientific innovation, educational and methodological work and morale building activities. The source of academic terms of the Bologna process, which are analyzed in the article, is based on The Academic Policy of Al-Farabi Kazakh National University approved at the meeting of Scientific and Methodological Council of Al-Farabi Kazakh National University on December 26, 2013 Protocol No. 3 (as amended on August 29, 2014, Protocol No. 1). During the research it was defined that some of the academic terms used in the education system of the Republic of Kazakhstan until 2010 were substituted by the academic terminology of the Bologna process. Moreover, the article provides definitions of term and terminology in scientific works of domestic and foreign terminology scientists.

Key words: terminology, term, academic terms, the Bologna process.

Өтемғалиева Н.А.[1], Бектемірова С.Б.[2], Риверс У.П.[3]

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің [1]2-курс докторанты, [2]доцент м.а., ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ.,
[3]Ph.D., Бірлескен ұлттық тілдер комитеті және Тілдер және халықаралық зерттеулер жөніндегі
ұлттық Кеңесі, АҚШ, Вашингтон қ.,
e-mail: nassikhat.utemgaliyeva@gmail.com; saule.bektemirova77@gmail.com;william.p.rivers@gmail.com

Болон үдерісінің академиялық терминдері

Мақалада Болон үдерісінің академиялық терминдері төрт топқа, яғни халықаралық қатынастар, ғылыми инновациялық, оқу-әдістемелік және тәрбие жұмыстары бойынша жіктеліп ұсынылады және олардың анықтамалары берілді. Мақалада талданған Болон үдерісінің академиялық терминдері дереккөзі ретінде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 26 желтоқсан 2013 жыл №3 хаттамамен (29 тамыз 2014 жыл, №1 хаттамамен өзгертулер енгізілген) әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Ғылыми-әдістемелік Кеңес мәжілісінде бекітілген Академиялық саясаты басшылыққа алынды. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы білім жүйесіндегі 2010 жылға дейінгі қолданылып келген кейбір академиялық терминдердің орнын Болон үдерісіне байланысты енген академиялық терминдер алмастырғандығы анықталды. Сонымен қатар, мақалада отандық және шетелдік терминолог-ғалымдардың ғылыми еңбектеріндегі термин және терминология анықтамалары берілді.

Түйін сөздер: терминология, термин, академиялық терминдер, Болон үдерісі.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Утемгалиева Н.А.[1], Бектемирова С.Б.[2], РиверсУ.П.[3]
[1]докторант 2 курса, [2]к.ф.н., и.о. доцента, [3]Ph.D
[1,2]Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[3]Совместного национального комитета по языкам и Национального Совета
по языкам и международным исследованиям, США, г. Вашингтон,
e-mail: nassikhat.utemgaliyeva@gmail.com; saule.bektemirova77@gmail.com; william.p.rivers@gmail.com

Академические термины Болонского процесса

В настоящей статье представлены академические термины Болонского процесса в четырех группах, т.е. международные отношения, научно-инновационная, учебно-методическая и воспитательная работа. Источником академических терминов Болонского процесса, которые анализируются в статье, послужила Академическая политика Казахского национального университета имени аль-Фараби, утвержденная на заседании Научно-методического Совета Казахского национального университета имени аль-Фараби 26 декабря 2013 года протокол №3 (с изменениями от 29 августа 2014 года, протокол №1). В ходе исследования было установлено, что некоторые академические термины, используемые в системе образования Республики Казахстан до 2010 года, были заменены академической терминологией Болонского процесса. Кроме того, в статье приведены дефиниции термина и терминологии в научных трудах отечественных и зарубежных ученых-терминологов.

Ключевые слова: терминология, термин, академические термины, Болонский процесс.

Introduction

The objective reality surrounding a person, achievements in the development of material and spiritual culture are reflected in the language. One of the most important functions of the language is communicative, providing communication in all spheres of human activity. Ordinary, everyday communication is carried out with the help of colloquial vernacular and literary-colloquial forms of language, specially-professional (in the framework of scientific, industrial-technical or socio-cultural activities) using the language of science and technology, a special form of natural language.

The vocabulary of a literary language includes so-called common words, i.e. words understandable to all speakers of the language. But, besides common words, there is a huge variety of terms in the language, serving various branches of the national economy, science, technology and culture.

The appearance of special professional communication is directly related to the development of human society. The special-professional communication is realized in the process of labor. The word-term is always the result and instrument of professional thinking and special professional communication (Zhuravleva, 1995: 3).

The current state of science allows us to propose the following definitions of the term and terminology. The term is a word or a subordinate phrase having a special meaning, expressing and forming a professional concept and used in the process of learning and mastering scientific and vocational objects and the relations between them. Terminology is a set of terms associated with a professional field of activity (area of knowledge, technology, management, and culture) related to each other at the conceptual, lexical-semantic, derivational and grammatical levels (Zhuravleva, 1995: 4).

Terminology, the discipline concerned with the study and compilation of specialized terms is not a new field of study, but only in recent decades has it been systematically developed, with full consideration of its principles, bases and methodology.

Terminology, as we understand it today, first began to take shape in the 1930s and has only recently moved from amateurism to a truly scientific approach (Cabré, 1999: 1).

In the 18th and 19th centuries scientists were the leaders in terminology; in the 20th century engineers and technicians have become involved. The rapid progress and development of technology required not only the naming of new concepts, but also agreement on the terms used. The Austrian E. Wüster (1898-1977), considered the founder of modern terminology and the main representative of what is known as the Vienna School, came from the field of engineering, as did the Russian D.S. Lotte (1889-1950), founder of the Soviet School of Terminology. The first international association of standardization, the International Electrotechnical Commission (IEC), was founded in Missouri in 1904.

During the first half of the 20th century neither linguists nor social scientists paid special attention

to terminology; only from the 1950s onwards did they begin to show any interest and even then it was just in passing. It is curious that linguists have generally shown little interest in terminological studies; instead they have been concerned with developing a theory to account for the principles governing all possible human languages but have been less concerned with the multiple aspects of language seen as a tool for communication. Only within this latter approach is terminology afforded a place in linguistic analysis (Cabré, 1999: 1-2).

Modern terminology emerged in the 1930s with the work of E. Wüster in Vienna. In his doctoral dissertation, Wüster presented arguments for systematizing working methods in terminology, established a number of principles for working with terms and outlined the main points of a methodology for processing terminological data. As Rondeau (1983) notes, at this time Wüster was particularly concerned with methodology and standards as opposed to theory, since he considered terminology a tool that should be used as effectively as possible to eliminate ambiguity from scientific and technical communication. His interest in theory would come later. At the opening session of the Infoterm symposium in 1975, Wüster himself named four scholars as the intellectual fathers of terminological theory: A. Schloman from Germany, who was the first to consider the systematic nature of special terms; the Swiss linguist F. de Saussure, who was the first to draw attention to the systematic nature of language; E. Dresen, the Russian who was a pioneer in underscoring the importance of standardization and the principal force behind the ISA, and, J.E. Holmstrom, the English scholar who was instrumental in disseminating terminologies on an international scale from Unesco and who was the first to call for an international organization to deal with the issue.

Following Auger (1988) we identify four basic periods in the development of modern terminology:

a. the origins (1930 – 1960)

b. the structuring of the field (1960 – 1975)

c. the boom (1975 – 1985)

d. the expansion (1985 – present)

The initial period of development of the study of terminology (1930 – 1960) was characterized by the design of methods for the systematic formation of terms. The first theoretical texts by Wüster and Lotte appeared at this time.

When he wrote the dictionary *The Machine Tool*, published in 1968, Wüster had the opportunity to check the rationale and suitability of the methods he had presented in his doctoral thesis.

In the second stage of development (1960 – 1975), the most important innovations in terminology came from the development of mainframe computers and documentation techniques. At this time the first databanks appeared, and the international coordination of principles of terminology processing was initiated. During this period the first approaches were made to standardize terminology within a language.

The third stage – the boom of terminology between 1975 and 1985 – is marked by the proliferation of language planning and terminology projects; some countries like the former USSR and Israel had begun their language policies earlier. The significance of the role of terminology in the modernization of a language became apparent in this period. The spread of personal computers brought a major change in the conditions for processing terminological data.

In the most recent period of development (1985 – present) some new issues are worth mentioning. Computer science is one of the most important forces behind changes in terminology. Terminologists now have at their disposal tools and resources that are better adapted to their needs, more user-friendly and more effective. At the same time there emerges a new market – that of the language industries – in which terminology occupies a privileged position. International cooperation is broadened and consolidated, as international networks are created to link agencies and countries which share characteristics or are interested in cooperation. Examples of this are the exchange of information and the international cooperation in training terminologists. Finally, the model of terminology linked to language planning, which is so necessary for developing countries, is being consolidated at this time (Cabré, 1999: 5-6).

The word *terminology* refers to at least three different concepts:

a. The principles and conceptual bases that govern the study of terms

b. The guidelines used in terminographic work

c. The set of terms of a particular special subject

The first concept refers to the whole field, the second, to its methodology, and the third to the sets of terms on a specific topic (Cabré, 1999: 32).

Terminology and terms were targets of research of many scientists. There are definitions of term (*noun*), terminology (*noun*) and academic (*adjective*) by scientists and given in dictionaries.

Term is a word that has a precise and unambiguous meaning in a special language, and being used in a spoken language, it feels like it belongs to a

special field, for example, the word volt «вольт», turbine «турбина», devise «валюта», facture «фактура», commande «заказ, команда», etc. (Vachek, 1964: 223).

Term is a word or a word combination of a special (scientific, technical, etc.) language created (accepted, borrowed, etc.) for the exact expression of special concepts and the designation of special objects (Akhmanova, 1969: 474).

Terminology – a set of terms for a given industry, activity, knowledge, forming a particular sector (layer) of vocabulary, the most easily amenable to conscious regulation and streamlining (Akhmanova, 1969: 474).

Term (Latin *terminus*– border, limit) English: *term*, French: *terme*, German: *Fachwort* is a special purpose word or phrase created to accurately express special concepts and designate special objects. The peculiarities of the term are consistency, the presence of a definition, the tendency to monosemicity, the lack of expression, stylistic neutrality (Suleimenova, 1998: 380).

Terminology (Latin *terminus* – border, limit + Greek *logia* – teaching) English *terminology*, French *terminologie*, German *Terminologie* is a set of words and phrases used to express special concepts and names of specific objects in a given field of knowledge, i.e. terms. Terminology is characterized by an increased connection with extralinguistic factors, the absence of an emotional, subjective-evaluative factor, and the absence of polysemanticity. Terminology is the property of a narrow circle of people. For example, legal terminology, linguistic terminology, botanical terminology (Suleimenova, 1998: 380).

Term is a word or phrase used as the name of something, especially one connected with a particular type of language (Oxford Advanced Learner's Dictionary, 2015: 1616).

Terminology is the set of technical words or expressions used in a particular subject (Oxford Advanced Learner's Dictionary, 2015: 1616).

Academic is connected with education, especially studying in schools and universities (Oxford Advanced Learner's Dictionary, 2015: 6-7).

Term is a word or expression with a particular meaning, especially one that is used for a specific subject or type of language (Longman: Dictionary of Contemporary English, 2012: 1819).

Terminology is the technical words of expressions that are used in a particular subject (Longman: Dictionary of Contemporary English, 2012: 1820).

Academic is relating to education, especially at college or university level (Longman: Dictionary of Contemporary English, 2012: 7).

Terminology is the study of and the field of activity concerned with the collection, description, processing presentation of terms, i.e. lexical items belonging to specialized areas of usage of one or more languages. In its objectives it is akin to lexicography which combines the double aim of generally collecting data about the lexicon of a language with providing information, and sometimes even an advisory, service to language users. The justification of considering it a separate activity from lexicography lies in the different nature of the data traditionally assembled, the different background of the people involved in this work, and to some extent in the different methods used.

Etymologically speaking 'terminology' is a polysemous misnomer, i.e. a word with several senses, none of which correspond precisely to the analysis of the traditional meaning of its constituent elements.

By its etymology 'terminology' would mean 'the science/study/knowledge of terms' which would make it parallel to lexicology, the science/study/knowledge of the lexicon or lexical items; this interpretation is, however, rejected by most terminologists. Historically, the first usage of 'terminology' is recorded asreferring to a technical vocabulary, i.e. a collection of terms, which has a certain coherence by the fact that the terms belong to a single subject area. It is now also used somewhat more narrowly to refer to an internally consistent and coherent set of terms belonging to a single subject field, as identified by the result of a particular terminological activity, e.g. the compilation of systematic glossaries (Sager, 1990: 2-3).

Terms can have a variable pragmatic status, which is usually associated with their age, or more precisely, with their acceptability, exclusiveness of existence, and spread of use. The observation of the usage conditions of terminological innovation and of the immediate capture of new term creations in term banks or glossaries indicates that new terms undergo various changes in status until they become fully established. Most monolingual neologisms are initially provisional, linked to a provisional concept by a stipulate definition, until the equation TERM-DEFINITION-CONCEPT becomes widely accepted and so incorporated into the lexicon of a particular special language. At this stage one of a number of rival terms gains a higher status and the rivals will gradually lose ground or become confined to a small area of usage. A similar phenomenon occurs when a term has to be provided with a foreign language equivalent, e.g. in the translation of a manual or a textbook; and there is no foreign language term

which corresponds to the definition. In this case a translation equivalent is created whose validity is restricted to the context in which it has been created unless it becomes accepted as a full term with its own definition, which means that it has become associated to a concept in a conceptual system that is expressed in the foreign language. This phenomenon is well-known in translation theory; in terminological description it is hidden behind what is usually called a quality label (Sager, 1990: 59).

Experiment

Besides being formal, conceptual and functional grammatical units, terms are also pragmatic units of communication and reference and as such have certain discourse characteristics and occur in well-defined communicative situations.

Pragmatics, one of the fields of applied linguistics, deals with the description of language usage and is related to – if not situated somewhere between – sociolinguistics, psycholinguistics, anthropology, and discourse analysis.

Pragmatics is very important in characterizing the different nature of terms. The five most important pragmatic factors that allow us to differentiate between general language and terminology are:

a. the basic purpose

b. the subject dealt with

c. the users

d. the communicative situations in which both codes are found

e. the types of discourse in which terms or general language words are appear

Table 1 – Pragmatic factors allowing us to differentiate general language lexicon from terminology

GENERAL LANGUAGE LEXICON	TERMINOLOGY
BASIC PURPOSE	BASIC PURPOSE
performative, expressive, communicative, and others	referential
SUBJECTS	SUBJECTS
generic	specific
USERS	USERS
general	specialists
COMMUNICATIVE SITUATION	COMMUNICATIVE SITUATION
– structured	+ structured
DISCOURSE	DISCOURSE
general	professional and scientific

The chart summarizes the differences between the two viewpoints, although it represents a simplification of the issue.

Terms are used to name a specialized reality and are thus different from words in the general language because they have a primarily referential purpose. Other purposes of language, such as performative, expressive, communicative, poetic or metalinguistic uses, which are so pervasive in communication as a whole, are usually quite rare in terminological discourse.

Terminology is used to designate concepts of a restricted field or activity. In this sense a unit can only become a term if it is located within a special subject field. The general language lexicon, on the other hand, is used to refer to all types of activities shared by speakers.

Terminology is used by experts in a specific subject field. If we extend terminology to include professional or sports vocabularies, or those vocabularies related to some human activity, the number of terminology users increases and diversifies substantially and at the same time the degree of specialization of these uses decreases considerably. The seemingly clear dividing line between the general language lexicon and terminology based on user-types (speakers of a language vs. experts in a specific area of knowledge, respectively) becomes blurred.

In theory terminology is used above all in structured communicative situations and not in colloquial, everyday situations in which general language vocabulary would be used. Nor is terminology used in texts that are not referential. In reality, experts in a given domain can use the specialized terminology in a variety of communicative acts and at several different levels of abstraction, thus blurring the classic, well-defined view of what terminology is (Cabré, 1999: 112-114).

Among the linguistic features of terms that distinguish them as special words and phrases are often called the following: 1) the connection of the term with the concept and the accuracy of the conceptual semantics of the term; 2) the uniqueness of the term, or at least the tendency to it; 3) stylistic neutrality and lack of expressiveness of the term; 4) nominative feature of the term; 5) consistency of the term (Shelov, 2003: 4-5).

Modern globalization is leading to the creation of a single space not only in the field of information technology, but also in the field of education. One of its features is that education systemofthe Republic of Kazakhstan is based on the Bologna process together with other countries of the world and the

formation and functioning of unified academic terminology.

The academic terms in this article under analysis are taken fromThe Academic Policy of Al-Farabi Kazakh National Universityapproved at the meeting of Scientific and Methodological Council of Al-Farabi Kazakh National University on December 26, 2013 Protocol No. 3 (as amended on August 29, 2014, Protocol No. 1). This Academic Policy is the manual for international relations, scientific innovative work, educational work and morale building activities of Al-Farabi Kazakh National University.

Academic Mobility – transfer of students for training for a certain academic period (semester, academic year) to another institution of higher education (domestically or abroad) with mandatory recalculation of used credits according to educational programs at their own university.

Academic Calendar – calendar of carrying training and control activities, practices during the academic year, indicating the days of rest (vacation and holidays).

Academic Backlog – the presence of unstudied disciplines or an unsatisfactory grade in the final control in the history of educational achievements of the student according to the curriculum.

Academic Term – period of theoretical training: a semester lasting 15 weeks.

Rating – quantitative measure of the level of mastery of the student of disciplines in the curriculum, compiled on the basis of the results of interim assessment.

Academic Degree – degree awarded by educational organizations to students who have mastered relevant educational training programs based on the results of final assessment.

Academic hour – the contact time of the student with the teacher on a schedule for all types of classes (classroom work). The academic hour is 1 contact hour (50 minutes) of lecture, practical (seminar) classes, or 2 contact hours (100 minutes) of laboratory classes and physical education classes, as well as 1 contact hour (50 minutes) of all types of educational practices, 2 contact hours (100 minutes) of all types of pedagogical practices; 5 contact hours (250 minutes) of all types of work experience internship.

Appeal – a procedure carried out to identify and eliminate cases of non-objective evaluation of a student's knowledge.

Undergraduate Study – professional higher education curriculum aimed at training specialists with the award of an academic degree «bachelor» in the relevant specialty with a normative training period of at least 4 years and compulsory at least 129 credits of theoretical training and at least 6 credits of professional practice.

Bachelor – academic degree awarded to persons who have mastered the educational program of undergraduate (higher education).

Descriptors – description of the level and volume of knowledge, skills, abilities and competencies acquired by students upon completion of the educational program at the corresponding level (stage) of higher and postgraduate education; descriptors are based on the learning outcomes, the generated competencies, as well as the total number of credits (academic units).

PhD, Doctor – degrees awarded to persons who have mastered the professional training programs of doctoral studies in the relevant specialties.

ECTS (European Credit Transfer and Accumulation System) – method of assigning credit units (credits) to components of educational programs (disciplines, courses, modules), with the help of which comparison and re-calculation of educational disciplines mastered by students (with credits and grades) is carried out when changing educational trajectory, educational institution and country of study.

Registration – the procedure for recording students on academic disciplines of the upcoming academic period/year.

Qualification Examination – the procedure carried out to determine the degree of mastering by students of programs of the appropriate level of education, the results of which provide a state education certificate (diploma). Final certification is carried out in the form of passing the state / comprehensive exam and/or defense of the thesis (project)/master's or doctoral dissertation.

Final Examination – control of students' educational achievements in order to assess the quality of their mastery of the program of the discipline, conducted during the period of interim assessment in the form of an exam, if the discipline is studied during several academic periods, the final control can be carried out on the part of the discipline studied in this academic period.

Credit Hour – unified unit of measurement of student's / teacher's academic work. One credit of theoretical education is 45 academic hours, of which 15 hours of classroom work, 30 hours of independent work.

Credit Unit System – educational technology, raising the level of self-education and creative development of knowledge based on

individualization, election of an educational trajectory within the framework of accounting for the amount of knowledge in the form of credits and funded education system.

Master's Degree Programme – vocational curriculum of postgraduate education, aimed at the training of scientific, scientific-pedagogical and managerial personnel with the award of an academic degree «Master» in the relevant specialty: with scientific and pedagogical training (according to State Compulsory Educational Standard) – at least 59 credits, of which not less 42 credits of theoretical training, at least 6 credits of practice, at least 7 credits of research work; with specialized training – at least 28 credits (with 1year study period) and at least 48 credits (with 1,5 year study period), of which at least 18 and 36 theoretical training credits, respectively, at least 2 and 3 practice credits, respectively, at least 4 credits of experimental research work.

Master – academic degree awarded to persons who have mastered the professional training of Master's degree programme.

Table 2 – Academic terms that belong to international relations

INTERNATIONAL RELATIONS
Academic Mobility
Undergraduate Study
ECTS (European Credit Transfer and Accumulation System)
Credit Unit System
Diploma Supplement

Table 3 – Academic terms that belong to scientific and innovative work

SCIENTIFIC AND INNOVATIVE WORK
Academic Degree
PhD, Doctor
Master
Bachelor

Core Subjects – the list of academic disciplines and the corresponding minimum volumes of credits established by the standard (main) curriculum of the specialty and studied by students in a mandatory manner.

Office of the Registrar – academic service, engaged in the registration of the entire history of the student's academic achievements and ensuring the organization of all types of knowledge control and the calculation of its academic rating.

Оценка «I» (Incomplete) – discipline is not complete.

Оценка «AU» (Audit) – discipline attended.

Оценка «AW» (Academic Withdrawal) – suspension from discipline.

GPA – the level of weighted average assessment of educational achievements required for transferring to the next course of study annually established for each year of study.

Table 4 – Academic terms that belong to educational work

EDUCATIONAL WORK
Academic Calendar
Academic Backlog
Academic Term
Academic hour
Rating
Descriptors
Appeal
Registration
Qualification Examination
Final Examination
Credit Hour
Master's Degree Programme
Core Subjects
Office of the Registrar
Оценка «I» (Incomplete)
Оценка «AU» (Audit)
Оценка «AW» (Academic Withdrawal)
GPA
Add/Drop Period
Retake
Prerequisites
Midterm Examination
Postrequisites
Handouts
Syllabus
GPA (Grade Point Average)
Academic Transcript
Forms of training

Add / Drop Period – the period during which the student can change his/her ISP, abandoning one course and enrolling in another.

Retake – re-passing discipline in the case of receiving a final assessment of «unsatisfactory» («F»).

Prerequisites – disciplines containing knowledge and skills necessary for mastering the discipline under study.

Midterm Examination – control of educational achievements of students, conducted in the middle of the academic period.

Postrequisites – disciplines for the study of which requires knowledge and skills acquired upon completion of the study of this discipline.

Diploma Supplement – a pan-European standardized supplement to the official document on higher education, which was developed according to the standards of the European Commission, Council of Europe and UNESCO and describes the nature, level, context, content and status of education completed and successfully completed by the holder of educational qualifications.

Handouts – visual illustrative material distributed in the process of training to motivate the student to successfully master the subject (abstracts, lectures, references, examples, glossary, tasks for independent work, etc.).

Syllabus – the curriculum of the discipline, which includes the description of the discipline under study, the goals and objectives of the discipline, its brief content, topics and duration of their study, tasks for individual work, consultation time, schedule of students' knowledge checks, teacher requirements, criteria for assessing the knowledge of students and bibliography.

GPA (Grade Point Average) –the weighted average evaluation of the student's educational achievement, determined for one academic year in the chosen program, as the ratio of the sum of the work of credits and the digital equivalent of the evaluating score of the interim assessment in the disciplines to the total number of credits in the interim assessment disciplines.

Academic Transcript – document, containing a list of mastered disciplines for the relevant period of study, indicating credits and grades in alphabetic and numerical terms.

Tutor – teacher, leading training sessions and acting as an academic advisor to the student on the development of a particular discipline.

Forms of training – full-time (day), distance.

Advisor – a teacher who performs the functions of an academic tutor of a student in a relevant specialty, assisting in choosing the trajectory of learning (forming an individual curriculum) and mastering an educational program during the training period, it is possible to perform the functions of advisor and curator by one person.

Results and discussion

It is defined that the academic term *advisor* is substituted for the academic term *curator (курамор)*as a result of Bologna process in the education system of the Republic of Kazakhstan.

Table 5 – Academic terms that belong to morale building activities

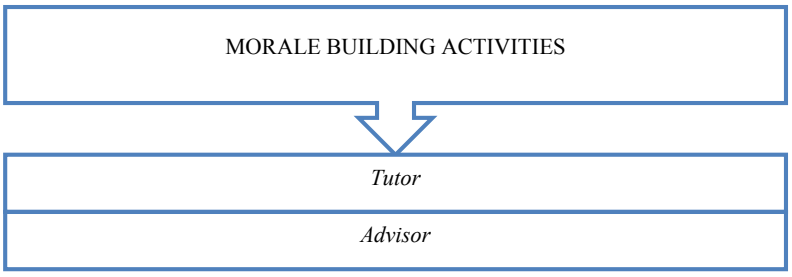

The academic terms in this article are divided into four groups:

1. international relations;
2. scientific and innovative work;
3. educational work;
4. morale building activities.

Conclusion

Nowadays, academic terms should be comprehensible wherever you study since the whole world's education system is based on Bologna system. Furthermore, there are many education programs such as academic mobility, student exchange, staff exchange, etc. within a framework of which students and teachers are able to go to different foreign countries, study, and exchange experience.

References

Журавлева Т.А. Особенности терминологической номинации: Монография. – М., 1995. – 3-4 с.

Шелов С.Д. Термин. Терминологичность. Терминологические определения: Монография. – СЧПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 4-5 с.

Teresa Cabré M. Terminology: theory, methods and applications. –Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999. – 1-114 p.

Juan C. Sager. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1990. – 2-59 p.

Вахек Й. Лингвистический словарь пражской школы. – М.: Прогресс, 1964. – 223 с.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 424 с.

Тіл білімі сөздігі. Словарь по языкознанию // под общей редакцией профессора Сулейменовой Э.Д. – Алматы: Ғылым, 1998. – 380 с.

Oxford Advanced Learner's Dictionary.– Oxford University Press, 2015. – 6-1616 p.

Longman. Dictionary of Contemporary English. – Pearson Education Limited, 2012. – 7-1820 p.

Академическая политика. – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, 2013. – 5-12 с.

www.kaznu.kz

www.macmillandictionary.com

www.ldoceonline.com

References

Akademicheskaya politika (2013). [Academic policy] Kazaxskijnacionalnyjuniversitetimeni al-Farabi, 5-12 s. (In Russian)

Akhmanova O.S. (1969). Slovar lingvisticheskihterminov.[Dictionary of linguistic terms.] Moskva: Sovetskaya enciklopediya, 424 s. (In Russian)

Juan C. Sager (1990). A Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 2-59 (In English)

Longman. Dictionary of Contemporary English (2012). Pearson Education Limited, pp. 7-1820 (In English)

Oxford Advanced Learner's Dictionary (2015). Oxford University Press, pp. 6-1616 (In English)

Shelov S.D. (2003). Termin.Terminologichnost'.Terminologicheskieopredeleniya.[Term.Termhood.Terminological definitions.] Monography. Filologicheskijfakultet Spb GU, 4-5 s. (In Russian)

Teresa Cabré M. (1999). Terminology: theory, methods and applications. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1-114 p. (In English)

Tilbilimisozdigi. Slovarpoyazykoznaniyu (1998).[Dictionary in Linguistics.] podobshhejredakciej professora Sulejmenovoj E.D. Almaty: Gylym, 380 s. (In Kazakh and Russian)

VachekJ. (1964). Lingvisticheskij slovar prazhskojshkoly. [Linguistic dictionary of Prague school.]Moskva: Progress, 223 s. (In Russian)

Zhuravleva T.A. (1995). Osobennostiterminologicheskojnominacii. [Peculiarities of terminological nomination.] Monography. Moskva, 3-4 s. (In Russian)

www.kaznu.kz

www.macmillandictionary.com

www.ldoceonline.com

3-бөлім

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Section 3

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Раздел 3

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

МРНТИ 06.81.23

Ларина Т.[1], Абайдельданова М.[2],

[1]д. ф. н. профессор Российского университета дружбы народов, Россия, г. Москва,
[2]докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: tatiana@larina.tv , anekalubov@gmail.com

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Статья посвящена изучению проблемы развития интеллектуальной активности студентов в учебном процессе вуза. Актуальность исследования интеллектуальной активности студентов обусловлена тем, что в настоящее время одной из важнейших сторон личности является сформированное продуктивное мышление, базирующееся на владении устойчивыми аналитико-синтетическими навыками мышления. Однако интенсивный поиск нового в педагогической теории и практике высшего образования обусловлен рядом противоречий, главным из которых является несоответствие традиционных методов и форм обучения в вузе нынешним социально-экономическим условиям реформирования общества, которое выдвигает новый социальный заказ по формированию личности, способной к творческому и самостоятельному определению своей деятельности. С позиций данного требования одним из наиболее актуальных направлений поисков как методической науки, так и всего педагогического процесса современного высшего образовательного учреждения выступает потребность в развитии интеллектуальной активности студентов, от которой и ожидают именно творческую инициативность и целенаправленную самостоятельность. В работе рассматриваются такие ключевые понятия, связанные с данной проблематикой, как квалификационные требования Европейского образовательного пространства («Дублинские дескрипторы»), характеризующие достижение того или иного уровня образования: бакалавриата, магистратуры, докторантуры. Кроме того, анализируется применение таксономии Б. Блума в учебном процессе как одного из эффективных методов активизации мыслительной деятельности студентов и достижения результатов обучения.

Ключевые слова: мышление, интеллектуальная активность, таксономия Блума, глаголы-действия.

Larina T.[1], Abaideldanova M.[2],

[1]Doctor of Sciences, Professor of Russian University of Peoples Friendship, Russia, Moscow,
[2]doctoral student of al-Farabi Kazakh National University, Kazakshtan, Almaty,
e-mail: tatiana@larina.tv, anekalubov@gmail.com

The problem of development intellectual activity of students in the process of education

The article is devoted to the study of the problem of development of intellectual activity of students in the educational process of the university. The relevance of the study of intellectual activity of students due to the fact that currently one of the most important aspects of personality is formed productive thinking, based on the possession of stable analytical and synthetic thinking skills.However, the intensive search for something new in the pedagogical theory and practice of higher education is due to a number of contradictions, the main of which is the discrepancy between the traditional methods and forms of education at the University of the current socio-economic conditions of reforming society, which puts forward a new social order for the formation of a person capable of creative and independent determination of their activities.From the standpoint of this requirement, one of the most relevant areas of research, as methodical science, and the entire pedagogical process of modern higher educational institutions, is

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

the need to develop the intellectual activity of students, from which it is expected creative initiative and purposeful independence. The paper examines such key concepts related to this issue, as the qualification requirements of the European educational space («Dublin descriptors»), characterizing the achievement of a particular level of education: undergraduate, graduate and doctoral studies. In addition, the use of B. Bloom's taxonomy in the educational process as one of the effective methods for enhancing students' mental activity and achieving learning outcomes is analyzed.

Key words: thinking, intellectual activity, Bloom's taxonomy, verbs-actions.

Ларина Т.[1], Абайдельданова М.[2],

[1]Ресей халықтар достығы университетінің профессоры, ф. ғ. д., Ресей, Мәскеу қ.,
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: tatiana@larina.tv, anekalubov@gmail.com

Оқу процесінде студенттердің зияткерлік белсенділігін дамыту мәселесі

Мақалада университеттің оқу процесінде студенттердің зияткерлік белсенділігін дамыту зерттеу мәселесі қарастырылады. Студенттердің зияткерлік белсенділігі зерттеудің өзектілігі болып табылады, қазіргі таңда өнімді ойлау жеке тұлғаның маңызды жақтары ретінде ойлаудың тұрақты аналитикалық-синтетикалық дағдыларын меңгеруге негізделген. Алайда, теория мен жоғары білім беру тәжірибесіндегі жаңа педагогикалық әдісті қарқынды іздеу бірқатар қарама-қайшылықтарға негізделген, олардың ең бастысы – ЖОО-да оқытудың дәстүрлі әдістері мен нысандарының қоғамды реформалаудың қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайларына сәйкес келмеуі болып табылады. Ол өз қызметін шығармашылық және дербес айқындауға қабілетті тұлғаны қалыптастыру бойынша жаңа әлеуметтік тапсырысты ұсынады, осы талап тұрғысынан әдістемелік ғылым, сонымен қатар қазіргі заманғы жоғары білім беру мекемесінің барлық педагогикалық процесінің ең өзекті бағыттарының бірі – студенттердің зияткерлік белсенділігін дамыту қажеттілігі болып табылады және шығармашылық бастамашылық пен мақсатты дербестік нәтижесі күтіледі. Құжат білім берудің нақты деңгейіне: бакалавриат, магистратура және докторантурада білім беруді сипаттайтын еуропалық білім беру кеңістігінің («Дублин дескрипторлары») біліктілік талаптары сияқты, осы мәселеге қатысты негізгі ұғымдарды қарастырады. Бұдан басқа, студенттердің психикалық белсенділігін арттыру және оқу нәтижелерін жетілдірудің тиімді әдістерінің бірі ретінде оқу процесіндегі Б. Блум таксономиясын пайдалану талданады.

Түйін сөздер: ойлау, зияткерлік белсенділік, Блум таксономиясы, етістік-әрекеттер.

Введение

Аксиомой современного мира является тот факт, что в основе успешного развития экономики лежит человеческий капитал. Будущее Казахстана, экономический прогресс и повышение благосостояния общества тесно связаны со становлением национальной системы образования и повышением качества подготовки профессиональных кадров. Поэтому от образования требуется достижение совершенно нового, соответствующего современным реалиям качества. Основной задачей современной высшей школы является раскрытие потенциала каждого студента, воспитание личности, мыслящей свободно и творчески, обладающей определенными качествами мышления. Согласно требованиям Европейской рамки квалификаций высшего образования («Дублинские дескрипторы») результаты обучения стали важнейшим элементом образовательного процесса. Так, в соответствии с требованиями дескрипторов для первого цикла обучения (ступень бакалавриат), студент должен уметь демонстрировать знания из разных областей науки. А именно: быть готовым применять свои знания в профессиональных контекстах, быть способным умело определять и использовать данные на четко определенные конкретные и абстрактные проблемы, аргументированно сообщать собственное понимание учебной и научной проблемы (интерпретация) однокурсникам и преподавателю. Анализировать, синтезировать и оценивать как фактологический научный материал, так и свои результаты обучения (www.sc.edu.gov.kz 15.03.19). Из этого следует, что одним из важнейших условий эффективности учебного процесса должно быть формирование интеллектуальной активности студентов. В Большом психологическом словаре (БПС) дается следующее определение интеллектуальной активности и ее уровней: Интеллектуальная активность и ее уровни – не стимулированное извне продолжение мышления. Мерой интеллектуальной активности может служить

интеллектуальная инициатива, понимаемая как продолжение мыслительной деятельности за пределами ситуативной заданности, не обусловленной ни практическими нуждами, ни внешней или субъективной отрицательной оценкой работы. Интеллектуальная активность – чисто личностное свойство, единство познавательных и мотивационных факторов…Имеется три качественных уровня интеллектуальной активности.

Первый уровень – стимульно-продуктивный, или пассивный, когда человек при самой добросовестной и энергичной работе остается в рамках заданного или первоначально найденного способа действия.

Второй уровень – эвристический. На этом уровне человек проявляет в той или иной степени интеллектуальную активность, не стимулированную ни внешними фактами, ни субъективной оценкой неудовлетворительности результатов деятельности. Имея достаточно надежный способ решения, человек продолжает анализировать состав и структуру своей деятельности, сопоставляет между собой отдельные задачи, что приводит его к открытию новых, оригинальных, внешне более остроумных способов решения.

Третий, высший уровень интеллектуальной активности – креативный. Здесь обнаруженная субъектом эмпирическая закономерность становится для него не эвристикой, не просто приемом решения, а самостоятельной проблемой, ради изучения которой он готов прекратить предложенную извне деятельность, начав другую, мотивированную уже изнутри.

На стимульно-продуктивном уровне интеллектуальной активности задачи анализируются субъектом во всем многообразии их индивидуальных особенностей, но как частные, без соотнесения с другими задачами. Это тип познания единичного. При переходе на эвристический уровень происходит сопоставление ряда задач, в результате чего открываются новые закономерности, общие для системы задач. Это уровень познания особенного. И, наконец, на креативном уровне, на котором подвергаются анализу и доказательству найденные закономерности путем анализа их исходного генетического основания, мысль достигает всеобщего характера.

Стимульно-продуктивный уровень интеллектуальной активности соответствует принятию и продуктивному решению стоящих перед человеком задач. При этом в рамках уже поставленных проблем люди этого типа творчества способны на смелые гипотезы и оригинальные находки. Эвристический уровень соответствует открытию закономерностей эмпирическим путем. Это уровень эмпирических открытий. Креативный уровень интеллектуальной активности соответствует теоретическим открытиям. Ученый этого уровня, на основании найденных им или другими фактов и закономерностей, строит теорию, их объясняющую, ставит новую проблему (www.psychologist.ru 18.03.19).

Интеллектуальная активность личности проявляется, конечно, в любых обстоятельствах, но нестимулированная извне деятельность – это тот феномен, который обнаруживает ее однозначно. Делая акцент на внешней нестимулируемости интеллектуальной активности, Д.Б. Богоявленская не выводит ее из-под действия детерминации вообще. Интеллектуальная активность рождается не вопреки внешней детерминации и не из нее, а как раскрытие глубинных потенций личности, как внутренне детерминированное действие (Bogoyavlenskaya D.B., 1983: 35).

В качестве теоретико-методологической основы нашего исследования определены основные положения современной теории познания, исследования интеллектуальной активности личности (Д.Б. Богоявленская, А.Н. Берштейн и др.), деятельностный подход в обучении (С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, А. Бергсон, А.Д. Охоцимский и др.), ориентация образовательного процесса на результат (Б. Блум). Ключевыми методами исследования были избраны методы уровневой характеристики того или иного этапа развития интеллектуальной активности, реализованные в системе направленных учебных заданий.

Эксперимент

Современные представления о роли мышления студентов в учебной деятельности претерпевают определенные изменения. До сих пор нередко полагают, будто преподаватель должен сообщить студенту информацию, а обучающийся должен ее усвоить. Возникает, таким образом, противоречие между требованиями дескрипторов, в которых четко отражаются ожидаемые результаты обучения в высшей школе и организацией традиционного учебного процесса педагогами, когда усвоение и воспроизведение знаний в той или иной форме – основные этапы обучения. Не приходиться удивляться, что педагогический процесс, построенный по такой схеме, является не эффективным, так как не учитывает психологических механизмов обучения.

Так, С.Л. Рубинштейн считал, что «… мышление, как познавательная теоретическая деятельность, теснейшим образом связано с действием. Человек познает действительность, воздействуя на нее, понимает мир, изменяя его. Мышление не просто сопровождается действием или действие – мышлением; действие – это первичная форма существования мышления. Первичный вид мышления – это мышление в действии и действием, мышление, которое совершается в действии и в действии выявляется» (RubinsteinS.L., 2002: 334). А.Н. Леонтьев разделял точку зрения С.Л. Рубинштейна о том, что мышление можно характеризовать как познавательную деятельность. И когда мы говорим «познавательная деятельность» то это значит, что «деятельность эта отвечает тому или другому познавательному мотиву. Вот этот-то познавательный мотив и придает данной деятельности, то есть мыслительной деятельности, известный смысл для субъекта, «личностный смысл»» (Leontyev A.N., 2001: 380). Так, согласно фундаментальному принципу психологии, развитие психики происходит в деятельности. Охоцимский А.Д. в своей научной статье ««Мыследействие» как основа умственной работы» отмечает, что человек в своей профессиональной деятельности мыслит не словами, а действиями. Более того, мысль и действие нераздельны и суть проявления внутренне единого «мыследействия». Мысль – это «интериоризованное» действие, загнанное внутрь, но рвущееся наружу. Таким образом, мысль оказывается связанной с действием и по происхождению, так сказать, генетически. Тесная связь мыслей с действиями неудивительна. С одной стороны, значительная часть наших мыслей посвящена действиям во внешнем мире, а, с другой стороны, сама мысленная деятельность – это осознанное действие и разновидность работы. Мысли и действия связаны настолько неразрывно и органично, что их объединение в единое понятие представляется естественным шагом (Okhotsimsky A.D., 2018: 29-41). О взаимосвязи мышления и действия также писал Анри Бергсон: «…наша мысль изначально связана с действием. Именно по форме действия был отлит наш интеллект. Размышление – это роскошь, тогда как действие – необходимость. Но, чтобы действовать, мы, прежде всего, ставим себе цель: мы составляем план, затем переходим к деталям механизма, который должен его реализовать. Последняя операция возможна только тогда, когда мы знаем, на что нам рассчитывать… Человеческий интеллект, поскольку он сформирован согласно требованиям человеческого действия, является интеллектом, оперирующим одновременно в соответствии с намерением и с расчетом, путем подчинения средств цели…» (Bergson A., 2017: 340).

Таким образом, поскольку целью и результатом учебной деятельности является изменение самого действующего субъекта (студента) через развитие его способностей, овладения способами действия и.т.д., то представления о процессе обучения в высшей школе должны существенно измениться. Мы считаем, что нужно отходить от жестко регламентированных, контролирующих, алгоритмизированных способов организации педагогического процесса и строить учебно-воспитательный процесс на основе развивающих, активизирующих интеллектуальную деятельность студентов, методов. Логической рамкой такого процесса успешно служит таксономия Б. Блума.

Таксономия Б. Блума, разработанная им в 1956 г., остается актуальной в педагогическом процессе по сей день. Это классическая модель развития интеллектуальной активности студентов. Б. Блум предложил шесть последовательных категорий, или уровней обученности: знание, понимание, применение, анализ, синтез, оценивание. И три степени эмоционального усвоения информации: восприятие, отклик, ценности (www.businessballs.com/bloomstaxonomyoflearningdomain 20.03.19). Создание таксономии было вызвано необходимостью точной фиксации планируемых результатов (целей) образовательного процесса.

На основе таксономии Б. Блума разработаны и квалификационные требования Европейского образовательного пространства, характеризующие достижение того или иного цикла / уровня образования: бакалавриата, магистратуры, докторантуры.

Студент, прежде всего, должен быть способен воспроизводить изученный материал: излагать своими словами, объяснять его сущность, описывать, обобщать научную и фактологическую информацию и т.д., т.е. демонстрировать его знание и понимание. Владение знанием позволяет ему применять полученные знания в изученной и новой (частично измененной или новой) ситуации, выстраивать свои программы анализа научного и фактологического материала: сопоставлять, сравнивать, обосновывать сходство и различие, проводить научные эксперименты и т.д. Иными словами, студент получа-

ет необходимые знания и методологию работы с ним для обеспечения возможности создавать собственный продукт и оценивать свою способность делать это качественно, осознанно и эффективно.

В Казахстане технологии образовательного процесса с ориентацией на результат внедрены в «Назарбаев Интеллектуальных школах» (Murzagaliyeva A.E., Utegenova B.M., 2015: 7). В ГОСО 2018 года четко прописаны принципы организации образовательного процесса в вузах, в том числе и направленность на достижение результатов обучения.

Аналитическая составляющая учебного процесса, нацеленная на развитие интеллектуальной активности студентов, может быть продемонстрирована примерами заданий по «Когнитивной лингвистике».

Задание 1. (соотнесено со стимульно-продуктивным уровнем): Проанализируйте существующие в научной литературе определения концепта: выделите основные признаки концепта и основные подходы к его изучению. Аргументированно оцените определения понятия концепт.

Задание 2. (уровень эвристический): Пользуясь следующими определениями термина «фрейм», сформулируйте признаки фрейма как когнитивной модели. Напишите эссе-размышление о научной проблеме определения понятий.

Фрейм – унифицированные конструкции знания или связанные схематизации опыта (Fillmore C., 1988: 61).

Фрейм – структура данных для представления стереотипной ситуации (Minsky M., 1988: 7).

Фрейм – структура знаний, представляющая собой пакет информации об определенном фрагменте человеческого опыта, хранимый в памяти или создаваемый в ней по мере необходимости из содержащихся в памяти компонентов (Kobozeva I.M., 2000: 10).

Фрейм – мыслимый в целостности его составных частей многокомпонентный концепт (Popova Z.D., Sternin I.A., 2001: 15).

Фрейм – тип когнитивной модели, который представляет знания, принадлежащие специфическим и часто встречающимся ситуациям (Ungerer, Schmid, 1997: 35).

Фрейм-сценарий – это свойственная той или иной отдельно взятой ситуации «совокупность процедур, типичных для функционирования объекта или для того или иного действия» (Baranov A.N., Dobrovolsky D.O., 1991: 20-34).

Задание 3. (соотнесено с креативным уровнем): Проанализируйте любую из личностных сфер деятельности в параметрах фрейма. Мотивированно определите программу совершенствования личностной сферы деятельности.

Результаты и обсуждение

Исходя из вышеизложенного есть основание утверждать, что таксономия Блума – это способ иерархической организации различных мыслительных процессов, маркерами которых являются глаголы активных ментальных действий. В этой иерархии каждый уровень зависит от способности студента работать на этом уровне или уровнях ниже его. Очевиден тот факт, что верхние уровни – анализ, синтез и оценка – наиболее важные уровни развития интеллектуальной активности студентов.

Заключение

Рассмотрение теоретических и методологических проблем развития интеллектуальной активности личности существует как научная проблема, решение которой лежит в плоскости образовательного процесса. Ориентация на достижение результата обучения конкретного типа позволит выстроить обучающий процесс в бакалавриате как процесс, ориентированный на развитие интеллектуальной активности студентов. А интеллектуальная активность как способ мыслительной деятельности визуализируется в осознании субъектом обучения своих образовательных потребностей.

Литература

www.sc.edu.gov.kz (Дата обращения: 15.03.19)

Большой психологический словарь, www.psychologist.ru (Дата обращения: 18.03.19)

Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1983. – 35 с.

Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб: Издательство «Питер», 2002. – 334 с.

Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии. – М.: Смысл, 2001. – 380 с.

Охоцимский А. Д. «Мыследействие» как основа умственной работы // Вопросы культурологи. – 2018. – № 9.– С. 29-41.

Бергсон А. Творческая эволюция. – Изд-во Азбука СПб, 2017. – 340 с.

www.businessballs.com/bloomstaxonomyoflearningdomain(Дата обращения:20.03.19)

Мурзагалиева А.Е., Утегенова Б.М. Сборник заданий и упражнений. Учебные цели согласно таксономии Блума. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» Центр педагогического мастерства, 2015. – С. 7.

Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания. Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивнаялингвистика. Вып. 23. – М.: Прогресс, 1988. – 61 с.

Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивная лингвистика. Вып. 23. – М.: Прогресс, 1988.- 7 с.

Кобозева И. М. Лингвистическая семантика: Учебник. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 10 с.

Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки, 2001. – 15 с.

UngererF., SchmidH.-J. An Introduction to Cognitive Linguistics. – L.; N. Y.: Longman, 1997. – 35с.

Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Концептуальная модель значения идиомы // Когнитивные аспекты лексики. Немецкий яз.: Сб. науч. тр. – Тверь, 1991. – С. 20-34.

References

Bol'shoi psihologicheskii slovar' [Big psychological dictionary], www.psychologist.ru (18.03.19) (In Russian)

Bogoyavlenskaya D.B. (1983). Intellektual'nayaaktivnost' kakproblematvorchestva [Intellectual activity as a problem of creativity] Rostov n / D: Publ. In Growth. University. 35 p. (In Russian)

Bergson A. (2017). Tvorcheskayaevolyuciya [Creative Evolution] Azbuka St. Petersburg. 340 p. (In Russian)

Baranov A.N., Dobrovolsky D.O. (1991).Konceptual'naya model' znacheniyaidiomy. Kognitivnyeaspektyleksiki [The conceptual model of the meaning of idioms. Cognitive aspects of vocabulary]German: Cb. scientific tr. Tver'. 20-34 p.(In Russian)

Kobozeva I.M. (2000).Lingvisticheskayasemantika [Linguistic semantics: Textbook] M.: Editorial URSS. 10 p. (In Russian)

Leontyev A.N. (2001). Lekciipoobsheipsihologii[Lectures on general psychology] Moscow: Meaning. 380 p. (In Russian)

Murzagaliyeva A.E., Utegenova B.M. (2002). Sbornikzadanii i uprazhnenii. UchebnyecelisoglasnotaksonomiiBluma [Collection of tasks and exercises. InLearning objectives according to Bloom's taxonomy] Astana: «Nazarbayev Intellectual Schools» JSC Center for Teaching Excellence. 7 p.(In Russian)

Minsky M. (1988). Ostroumie I logikakognitivnogobessoznatelnogo.Novoe v zarubezhnoilingvistike. Kognitivnayalingvistika [Witness and the logic of the cognitive unconscious. New in foreign linguistics. Cognitive linguistics] Issue 23. M.: Progress. 7 p.(In Russian)

Okhotsimsky A.D. (2018). «Mysledeistviekakosnovaumstvennoiraboty» [«Thinking» as the basis of mental work. Questions of cultural science] No 9. 29-41 p. (In Russian)

Popova ZD, Sternin I. A.(2001). Ocherkipokognitivnoilingvistike[Essays on cognitive linguistics] Voronezh: Origins. 15 p. (In Russian)

Rubinstein S.L.(2002). Osnovyobsheipsihologii [Fundamentals of General Psychology] St. Petersburg: Piter Publishing House. 334 p.(In Russian)

Ungerer F., Schmid H.-J. (1997). [An Introduction to Cognitive Linguistics] L.; N. Y.: Longman. 35 p. (transl. from Engl.)

Fillmore C. (1988). Freimy I semantikaponimaniya.Novoe v zarubezhnoilingvistike. Kognitivnayalingvistika [Frames and the semantics of understanding. New in foreign linguistics. Cognitive linguistics] Issue 23. M.: Progress. 61 p. (In Russian)

www.businessballs.com/bloomstaxonomyoflearningdomain(20.03.19) (transl.from Engl.)

www.sc.edu.gov.kz (Дата обращения: 15.03.19)

МРНТИ 16’41`21

Абаева Ж.С.,

к. ф. н., доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: abaevazh24@gmail.com

ИЗУЧЕНИЕ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО СТИЛЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

В статье рассматриваются особенности изучения языка средств массовой информации на занятиях по русскому языку как иностранному. Благодаря языку СМИ у обучающихся углубляется представление о стилистической системе русского языка. В данной сфере встречаются элементы всех стилей речи: разговорного, официально-делового, художественного и научного. Особое внимание при этом обращается и на специфические стилистические и языковые особенности публицистического стиля.

Перечисляются различные виды работ, предлагаемых в процессе исследования языка СМИ. Жанровое многообразие публицистического стиля позволяет совершенствовать навыки как устной, так и письменной монологической, диалогической речи и устного полилога. Отмечается возможность совершенствования всех видов речевой деятельности – аудирования, говорения, чтения и письма – на основе материалов многоканальных средств массовой информации – прессы, радио, телевидения, интернета.

Благодаря языку средств массовой информации происходит усвоение прецедентных текстов, отражающих культурные реалии. Это очень важная сторона изучения иностранного языка. Большую роль при этом играют заголовки.

В работе приводятся интересные результаты работы студентов на занятиях по языку средств массовой информации. Указывается, что благодаря различным формам работы, актуальной тематике поддерживается высокий интерес к данному курсу.

Ключевые слова: публицистический стиль, прецедентный текст, жанры публицистики, книжная, разговорная речь.

Abaeva Zh.S.,

PhD, A/ Professor of al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: abaevazh24@gmail.com

The study of journalistic style in the classroom on Russian as a foreign language

The article discusses the peculiarities of studying the language of the media in the classroom in Russian as a foreign language. Thanks to the language of the media, students deepen their understanding of the stylistic system of the Russian language. In this area there are elements of all styles of speech: conversational, official, business, artistic and scientific. Particular attention is paid to the specific stylistic and linguistic features of the journalistic style.

Various types of work offered in the process of media language research are listed. Genre diversity of journalistic style allows to improve the skills of both oral and written monologue, Dialogic speech and oral polylogue. The possibility of improving all types of speech activity – listening, speaking, reading and writing – based on the materials of multi-channel media – press, radio, television, Internet.

Thanks to the language of the media, case texts reflecting cultural realities are being studied. This is a very important aspect of learning a foreign language. A big role is played by the headlines. It is indicated that due to the various forms of work, relevant topics maintained a high interest in this course.

Key words: journalistic style, precedent text, genres of journalism, book, colloquial speech.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Абаева Ж.С.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: abaevazh24@gmail.com

Шет тілі ретіндегі орыс тілі сабағында публицистикалық стильді оқыту

Мақалада шет тілі ретінде орыс тілі сабағында бұқаралық ақпарат құралдарының тілін оқыту ерекшеліктері қарастырылады. БАҚ тілінің арқасында білім алушыларда орыс тілінің стилистикалық жүйесі туралы түсінік тереңдейді. Бұл салада сөйлеудің барлық стильдерінің элементтері кездеседі: ауызекі, ресми-іскерлік, көркем және ғылыми. Бұл ретте публицистикалық стильдің ерекше стилистикалық және тілдік ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады.

БАҚ тілін зерттеу барысында ұсынылатын әр түрлі жұмыс түрлері атап көрсетіледі. Публицистикалық стильдің жанрлық алуан түрлілігі ауызша және жазбаша монологтың, диалогтың сөйлеу және ауызша полилогтың дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді. Көп арналы бұқаралық ақпарат құралдары – баспасөз, радио, теледидар, интернет материалдары негізінде – тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу-сөйлеу қызметінің барлық түрлерін жетілдіру мүмкіндігі байқалады.

Бұқаралық ақпарат құралдары тілінің арқасында мәдени шындықты көрсететін прецеденттік мәтіндерді меңгеру орын алады. Бұл шет тілін үйренуде өте маңызды кезең, осы ретте тақырыптар үлкен рөл атқарады.

Мақалада студенттердің бұқаралық ақпарат құралдары тіл сабақтарындағы жұмысының қызықты нәтижелері келтіріледі. Жұмыстың әр түрлі нысандары, өзекті тақырыптардың арқасында осы курсқа деген қызығушылықтың жоғары болуы көрсетіледі.

Түйін сөздер: публицистикалық стиль, прецеденттік мәтін, публицистика жанры, кітап, ауызекі сөйлеу.

Введение

В процессе изучения русского языка как иностранного на продвинутом этапе выдвигается требование уметь дифференцировать и воспроизводить тексты различных стилей. При этом особое внимание уделяется функционирующему в средствах массовой информации публицистическому стилю, что связано с несколькими причинами. Во-первых, это одна из самых распространенных существования языка, оказывающая в настоящее время колоссальное влияние на русский литературный язык. Как отмечают исследователи, язык СМИ не тождествен литературному языку. Взаимодействуя со всеми функциональными стилями, усваивая и перерабатывая их единицы в соответствии с действующими установками, язык СМИ создает новую реальность, определяющую важные процессы, происходящие в современном русском языке (Solganik G.Ya., 2005:23). Благодаря языку СМИ студенты имеют возможность на живом речевом материале обогатить лексический запас, закрепить темы, пройденные на занятиях по грамматике, отработать нормы произношения и ударения. Во-вторых, вербальное отражение объективной действительности носит национально ориентированный характер – «какой сеткой координат данный народ улавливает мир и какой космос (т.е. какой строй мира, миропорядок) выстраивается перед его очами» (Gachevv G.D., 1998: 44). В соответствии с этим, в средствах массовой информации отражаются особенности мировосприятия, мышления людей, языковая картина мира, национально-культурные стереотипы, характерные для определенного социума, и их игнорирование делает изучение языка неполным. Все это свидетельствует об актуальности изучения русского языка через средства массовой информации. В статье обобщается опыт преподавания языка СМИ иностранным студентам продвинутого уровня, приехавшим в КазНУ из США.

Характерной приметой языка СМИ является активное использование специальных языковых средств, элементов разговорной и книжной речи, рассмотрение которых позволяет сформировать у студентов более определенное представление о языковых особенностях публицистического стиля и обогатить общее представление о лексических, грамматических, стилистических ресурсах русского языка. При этом не ставится задача приобретения глубоких теоретических знаний о стилевой, языковой и жанровой специфике рассматриваемого стиля, скорее, – дальнейшее закрепление практических навыков говорения, аудирования, чтения и письма на актуальном и разнообразном материале; развитие коммуника-

тивных, речевых навыков на основе различных жанров средств массовой информации. Разнообразие жанров позволяет применять различные виды творческих заданий, направленных на продуцирование речи, анализ языковых средств и узнавание культурных, социальных реалий.

Эксперимент

Язык СМИ рассматривается на примере печатных изданий (газет) и электронных средств (телевидение и Интернет) и радиопередач. В качестве объекта изучения на первых занятиях предлагаются газетные материалы. Большой интерес вызывает анализ газетных заголовков. Как известно, в них тема не всегда находит непосредственное отражение, поскольку задача автора состоит в привлечении внимания потенциального читателя. Процесс «расшифровки» заголовка позволяет применять творческий подход: выдвигать различные предположения. При этом адекватное понимание заголовка поможет правильно воспринять изложенную дальше информацию, оценить авторский замысел и позволит стать полноправным участником межкультурной и социокультурной коммуникации.

Для иллюстрации данного положения студентам были предложены заголовки, по которым они могли предположить, о чем идет речь в материале.

Заголовок	Иностранные студенты	Местные студенты	Фактическое содержание
Туркменский рай	статья связана с темой религии	описывается красота природы	бесплатное образование, здравоохранение и прочие социальные преимущества
Привет, Австралия	политическая, демографическая и пр. социальные характеристики	туристические достопримечательности Зеленого континента	туристические достопримечательности Зеленого континента
Искоренитель зла	речь идет о супермене	речь идет о работнике правоохранительных органов	речь идет о медиуме, помогающем людям, попавшим в трудные ситуации
Воры и прокуроры	коррупция	коррупция	коррупция

Задача журналиста – «зацепить» внимание читателя, заинтриговать его и подтолкнуть к прочтению материала. В связи с этим газетные заголовки, с помощью которых успешно решается задача привлечения внимания адресата, представлены преимущественно в форме прецедентных текстов в первоначальном или трансформированном виде. Прецедентными считаются «тексты, значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, имеющие сверхличностный характер, т.е. хорошо известные и окружению данной личности, включая и предшественников, и современников, и, наконец, такие, обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» (Karaulov Yu.N., 1999: 216). Они отсылают к известным песням, художественным произведениям, кинофильмам, известным крылатым выражениям, устойчивым фразеологическим сочетаниям и др. Для адекватной оценки использованных автором прецедентных текстов необходимо наличие фоновых знаний, которых иностранные студенты не имеют. И здесь для них раскрывается необъятная «Тега Incognita», помогающая познать культурно-исторический опыт национального сообщества. Кроме того, прецедентные тексты используются не только в заголовках, но и в содержании самих публикаций.

Ср.: (примеры взяты из газеты «Новое поколение») *На нефть и суда нет; Сыск – благородное дело; Кто на свете всех сильнее; Ложка Горького, Идентификация всей страны; Старикам тут не время; Велика страна, а парковаться негде; Закон суров. Слишком; В Казахстане все спокойно? Всплытие покажет. Красный «туман». Красота без знания – страшная сила. Будьте как дома. Пальцем в небо. Главное – погода в доме. Учение – не мучение. В карман – за слово. Метод кнута. Торг здесь не умелый. Дома и тюремные стены помогают. Хлеб дешевле зрелищ.*

Усиление экспрессии языка газеты связано с общим процессом демократизации, или «либерализации» (Kostomarov V.G., 1994:5). Как показывают примеры, в современных заголовках чаще используются трансформированные прецедентные тексты, благодаря чему стандарт-

ные речевые высказывания становятся более экспрессивными, эксплицитно или имплицитно выражающими оценку. Соответственно, задача расшифровки заголовков осложняется тем, что прецедентные тексты используются в трансформированном виде в соответствии с темой материала и авторским замыслом.

В процессе работы с прецедентными текстами студенты, если это возможно, проводят ассоциации с высказываниями подобного содержания в родном языке. Так, заголовок *Третий раз в одну реку,* представляющий собой трансформированное *В одну реку дважды не войдешь / нельзя дважды войти в одну реку* ассоциируется, по словам студентов, с высказыванием в английском языке *Молния не ударяет в одно место дважды. Ложка дегтя* имеет аналог в английском языке – *Камень в обуви.* Заголовок *Ушли по-астанински раньше срока* ассоциируется с выражение *уйти по-английски,* которому студенты-носители английского языка подобрали смысловое соответствие в родном языке – ирландское прощание.

Студентам предлагается работа по отражению заголовков в таблице, отражающей источник, из которого был извлечен прецедентный текст, что оказалась невероятно сложным. Были выделены следующие источники: художественные фильмы, песни, пословицы-поговорки, латинские выражения, названия художественных произведений, телепередач и др. Данная работа стала полезной при выполнении последующих заданий. Так, студентам предлагались несколько заголовков, к которым надо было написать небольшой текст. Ср.: *Кто на свете всех сильнее? Закон суров. Слишком; Осилить дорогу; Когда все позабыто.*

Изучение особенностей языка средств массовой информации осуществляется в различной форме. При обращении к языку телевидения удобно использовать транслируемые передачи в качестве формата занятия. Так, проводится игра «Что? Где? Когда?» Вопросы подбираются на логику, знание фразеологии, значения слов и др. Надо отметить, что студенты успешно справляются с вопросами, поскольку правильные ответы, найденные в течение ограниченного времени в процессе совместного обсуждения, свидетельствуют об успешном аудировании и говорении.

Наиболее значимые, актуальные события, получившие отражение в информационном пространстве России и Казахстана, подвергаются обсуждению, одно из которых строится на т.н. «методе шести шляп» (автор – Эдвард де Боно, психолог). Суть метода заключается в том, что каждый участник должен выражать свои мысли в зависимости от ролевой игры. Так, один из участников (в красной шляпе) дает исключительно эмоциональную оценку рассматриваемой проблемы. В данном случае демонстрируется знание средств, с помощью которых выражается эмоциональное отношение (в русском языке для этого используется значительный арсенал средств). Это наиболее сложная роль, поскольку иностранцу труднее всего выражать эмоции в соответствии с правилами изучаемого языка в силу различия способов выражения эмоций в разных языках и культурах. Белая шляпа должна быть предельно нейтральной, оперируя только фактами и цифрами. Черная шляпа – это шляпа, которая предостерегает, указывает на ошибки в суждениях. Зеленая шляпа креативна и предлагает новые идеи. Желтая шляпа указывает на преимущества и является позитивной. Наконец, синяя шляпа – главная, она контролирует и организует мыслительный процесс (Edvard de Bono, 1985). Обсуждение было посвящено теме: «Политические спекуляции: почему они возникают и кому нужны?» Интересно отметить, что данный вид работы стимулирует у студентов-участников ролевой игры умение обрести уверенность и преодолеть сомнения в возможности успешно справиться с выпавшей ролью. Они постепенно вовлекаются в процесс обсуждения и успешно излагают мысль в заданном формате. Данный вид работы актуализирует коммуникативные навыки, связанные с выражением различных интенций: позитивной или негативной оценки, одобрения, согласия или несогласия, отражения последовательности речи.

Одним из жанров, представленных во всех СМИ, является интервью. Студентам предлагается выбрать героя, с которым они хотели бы провести беседу. Ими оказались В.В.Познер и ... Иисус. Были подготовлены вопросы к обоим героям. Студенту, который играл роль В. Познера, адресовали следующие вопросы: *Кто ваш президент – Путин или Обама / Трамп? С какими иллюзиями вы попрощались? Может ли ситуация в Украине повториться в других постсоветских государствах? Зачем Америке Украина? Проблема в Украине – это проблема между народами или лидерами? Верите ли вы другим журналистам? Будет ли Путин избран снова? Какие проблемы будут у следующего поколения? Как им помочь? Журналистика – это занятие*

или искусство? Какую оценку вы бы дали свободе слова в России, Казахстане, Америке?

Неожиданным оказалось интервью с Иисусом. Студенты использовали элементы юмора. В ходе интервью прозвучали следующие вопросы: *Кем должен быть человек, чтобы попасть в рай? Какие современные явления радуют его или возмущают? Какую ветвь христианства считает правильной? (ответ был: Главное, вера в меня). Поскольку я много раз ела твою плоть и пила твою кровь, какое любимое блюдо у тебя? О чем вы говорите со своим отцом? (о любви). В чем заключается твоя уникальность? (я сын божий, искупитель человеческих грехов). Есть ли решение многих современных проблем? Вы ходите по воде? А плавать умеете? (Я все умею). Как вы относитесь к вашему изображению в книге М. Булгакова «Мастер и Маргарита»? Что бы вы сказали молодым людям, которые хотят следовать за вами, идти вашим путем? (это вам не прогулка в парке). Интернет – это худо или добро? Как вы проводите свой досуг? (Рай – лучшее место для досуга. Нравится читать).*

Жанр интервью успешно используется для отработки навыков чтения. Так, студентам предлагается найти соответствие между перемешанными в хаотическом порядке вопросами журналиста и ответами героя интервью. Это наиболее сложный вид работы, поскольку соответствие между ответом и вопросом невозможно найти лишь на основе синонимов или повторов. Требуется умение обобщать, видеть основную информацию, идею, анализировать логику изложения автора и т.д. Часто соответствие между вопросом и ответом устанавливается только благодаря фоновым знаниям, что сильно затрудняет работу студентов.

Еще одним жанром, благоприятствующим развитию речевых навыков, является репортаж. Ознакомившись с образцами, структурой, языковыми особенностями жанра на первом этапе, студенты получают задание рассказать о событии, свидетелем которого они вольно или невольно стали. Осуществляется работа и над заголовком репортажа в стиле публицистики, структурой и использованием соответствующих языковых средств.

В средствах массовой информации активно используются элементы разговорной речи как средство достижения экспрессивности, эмоциональности с целью усиления воздействия на адресата. Практика показывает, что студентами, которые приезжают с явно выраженной книжной речью в плане лексики и синтаксиса, успешно осваиваются лексические средства живой разговорной речи. В качестве творческого задания на одном из итоговых занятий предлагается посмотреть небольшой видеосюжет без звукового ряда и предложить свою «озвучку», отразив ее на письме. Одним из таких сюжетов стал фрагмент из документального фильма, посвященного путешествию героя в Таиланд и наблюдению за животными. Серия была посвящена слонам. Первый этап работы – заголовок. Студенты предложили свои варианты: *Возвращаемся к природе! В мире левиафанов. Человек и слон. Чудеса Таиланда.* Надо отметить, что студенты использовали и книжные, и разговорные лексические средства, синтаксические конструкции в монологах героя и творчески подошли к созданию текста. Ср. (тексты даются без исправлений):

1. Здравствуйте. Меня зовут Джон. Я американец, который постоянно живет в Санкт-Петербурге. Я ведущий известной передачи о мировом путешествии. Я крутой. У меня целый парк быстрых немецких машин. Я зарабатываю приличные деньги…. Когда я только приехал в Таиланд, я не знал, что меня ожидает. Несмотря на длительный перелет, я приехал бодрым и счастливым, чтобы найти чудеса Таиланда. Прямо из аэропорта меня повезли на рынок. Я купил оранжевую майку на память о своей поездке. Потом мы поехали в заповедник, где «хранят» слонов. Я даже имел честь в тот день покормить одного слона арбузом! Это яркое воспоминание останется со мной на всю жизнь.

2. Меня зовут Антон Антонович, и я люблю путешествовать. Вы когда-нибудь задумывались о нашем мире, в котором живет постоянно растущее количество людей и обитают животные? Может быть, и нет. Мы настолько довольны своими городами, машинами, развлечениями, что смотреть, да и рассматривать окружающую среду внимательно не хочется. Поверьте, я когда-то был таким… Все началось с того, когда я навестил прабабушку. Чистый воздух. Открытое небо. Нечто… волшебное, тем более если учесть животных, которых бабушка кормит и которые, в свою очередь, кормят ее собой… О чем это я? О, да! Я – городской чувак, имеющий страсть к путешествиям и теперь понимающий это чудо взаимодействия людей с животными.

3. Мы живем в каменных джунглях. Здесь спора нет. В наших крупных городах – все движение. Вся суета происходит в тени огром-

ных небоскребов. Есть хищники, есть добыча. Главная цель для многих – дожить до завтра. За украшенной маской цивилизации живет образ дикой, натуральной примитивности. ...Эти огромные, величественные животные занимали почетную позицию в жизни населения. Верили, что создатель мира характеризовался слоновьей головой, но при этом своей чистой, снежно-белой кожей. Поэтому белый слон являлся предметом божественного обожания. Каждый левиафан снежного цвета был украшен самыми дорогими тканями, шелковыми нарядами, золотыми браслетами и блестящими дорогими камнями. Но эти звери почему-то исчезли, и моя цель – найти последних потомков этих божественных чудовищ…

4. Добро пожаловать, мои дорогие спутники. Меня зовут Дмитрий Михайлов. Животные – моя жизнь. Сегодня мы приезжаем в Бангкок, в Таиланд. Если честно, я жду не дождусь нашего прибытия. Таиланд – одна из стран, которую каждый человек в своей жизни должен видеть. Это страна чудес, изумительной природы, гостеприимных и приятных людей и, самое главное для нас, дом великанов…

5. О, Бангкок, как я скучал по тебе. Здесь находится иной мир, которого не существует в России. Ух ты! Посмотрите на этих чудесных животных. Когда ты последний раз видел слона в Москве? Наверное, никогда… Я люблю эти моменты. Мы, как люди, должны стараться приблизиться к природе, когда у нас есть возможность. К сожалению, в настоящее время из-за урбанизации появляется все больше и больше городов….

6. Город – своего рода джунгли. Между плотными рощами небоскребов рычат машины, над головой летают белокрылые самолеты. Днем и ночью томятся здесь самые лихие хищники – люди. Но это лишь жизнь в большом городе. Здравствуйте, меня зовут Антон Базаров. И я хорошо знаком с этими джунглями. В этот раз мы едем в Таиланд в поисках белого слона. Первой точкой в нашей экспедиции является Бангкок, столица страны. Многолюдный и слегка менее зеленый Бангкок знаменит своей пышной городской жизнью и живыми, набитыми рынками. Я, конечно, не могу не поторговаться.

– За эту майку возьмешь двести?

– 400.

– А 300?

– Это маловато.

– 350 пойдет?

– Пойдет.

– Отлично. Дай мне пять, Во как хорошо торгуются. Спасибо.

Студенты активно используют молодежный сленг (чувак, братан и др.).

В процессе подготовки к домашней работе студенты читают, прослушивают необходимый материал из средств массовой информации, анализируют его и трансформируют. Увлекательность занятий обеспечивается обсуждением актуальных в настоящий момент событий и явлений, благодаря чему ощущается включенность в текущий момент.

Результаты и обсуждение

Итак, работа с материалом, взятым из средств массовой информации, позволяет получить следующие результаты. Студенты осваивают языковой материал, актуальный в текущий период, распространенные речевые конструкции, используемые в книжной и разговорной речи. Обучающиеся усваивают новую лексику и фразеологию, как книжную, так и разговорную, значительно обогащая словарный запас, что является необходимым при изучении иностранного языка на любом этапе. Ознакомление со стилевыми особенностями публицистической речи расширяет представление о стилистической системе русского языка. Кроме того, затрагиваются и разговорный, официально-деловой, научный стили, образцы которых встречаются в средствах массовой информации. При этом особое внимание уделяется и разговорной, жаргонной лексике, которой предельно насыщены современные средства массовой информации.

С публицистическим стилем тесно связана прецедентность как лингвокультурологическое явление, поскольку СМИ непосредственно отражают культурные представления, ценностные ориентации, национальный менталитет. Трудность восприятия прецедентного текста иностранцами связана с тем, что они обладают лингвокультурными знаниями, принадлежащими другим сообществам, картинам мира. Работа с прецедентными текстами, особенно на материале газетных заголовков, позволяет постичь коллективное фоновое знание, освоить узнаваемые носителями культуры высказывания. С другой стороны, прецедентные тексты используются для достижения выразительности, экспрессивности, оценочности. Умение давать оценку, выражать неодобрение или поощре-

ние в соответствии с языковыми и культурными нормами в обществе является сложной и одновременно важной задачей для студентов продвинутого уровня (в соответствии с требованиями сертификационных уровней РКИ), успешное достижение которой обеспечивается в том числе благодаря актуальному и увлекательному материалу средств массовой информации.

Многожанровость СМИ позволяет использовать различные формы работы, стимулирующей творческий подход к освоению материала. Благодаря многоканальности СМИ (визуальные, аудитивные, аудитивно-визуальные) совершенствуются все виды речевой деятельности: аудирование, говорение, чтение, письмо.

Заключение

Таким образом, изучение языка СМИ с иностранными студентами продвинутого этапа дает возможность совершенствовать коммуникативные навыки, повторить изученные темы грамматики на динамичном, актуальном, современном материале. При этом приобретаются новые знания, касающиеся не только всех уровней языка, но и культурологической сферы: социальные, культурные стереотипы в обществе и пр. Данные знания сопоставляются с имеющимися у них представлениями. Благодаря языку средств массовой информации предоставляется хорошая возможность использования творческих методов обучения, обусловленных форматом СМИ.

Литература

Солганик Г.Я. О структуре и важнейших параметрах публицистической речи (языка СМИ) // Язык современной публицистики. – М.,2005. – С.13-30.

Гачев Г.Д. Национальные образы мира. – М.: Academia, 1998. – 432 с.

Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – 1-е изд. – М.: Наука, 1987. – 261 с.

Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 247 с.

Эдвард де Боно Six Thinking Hats (Шесть шляп мышления). – Лондон: Penguin Life, 2016. – 192 с.

References

de Bono Edward (2016). Six Thinking Hats. London: Penguin Life, 192 p. (in English)

Gachev G.D. (1998). Natcionalnyye obrazy mira. [National images of the world]. M.: Academia, 432 p.

Karaulov Yu.N. (1987). Russkiy yazyk I yazykovaya lichnost. [Russian language and linguistic personality]. M.: Nauka, 261 p. (In Russian)

Kostomarov V.G. (1994).Yazykovoy vkus epohy. Iz nabludeniy nad rechevoy praktikoy mass-media. [Language taste of the era. From observations on the speech practice of mass media]. M.: Pedagogika-Press, 247 p. (In Russian)

Solganik G.Ya. (2005). O strukture i vazhneyshih parametrah publitcisticheskoy rechi (yazyka SMI). [On the structure and the most important parameters of publicistic speech (media language)]. M., P. 13-30.

МРНТИ 16.01.45

Егизбаева З.С.[1], Жандыкеева Г.Е.[2],

[1, 2] ст. преподаватель
Казахского государственного женского педагогического университета,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: egiz.zam@mail.ru

О ТЕХНОЛОГИИ МАСТЕРСКИХ В ВУЗОВСКОМ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В статье рассматривается методика применения технологии мастерских при обучении русскому языку в вузе. Охарактеризованы особенности данной технологии: продуктивный, творческий характер, сочетание индивидуальной, парной и групповой работы, отсутствие оценочности, критики и давления, совместный поиск решений. Автором статьи предлагаются варианты проведения технологии педагогических мастерских на материале двух тем: «Художественный стиль. Стилевые и жанровые особенности» и «Публицистический стиль. Стилевые и жанровые особенности». Описываются все этапы мастерской и формы работы. В статье представлены такие методы и приемы, как построение ассоциативных рядов, работа с высказываниями и с текстом, создание ассоциативной картины, «Восстанови текст», рефлексия «Плюс-минус-интересно» и др., способствующие усвоению материала посредством выполнения практической работы. На конкретных примерах показано, что в зависимости от содержания и целей занятия алгоритмы мастерских могут варьироваться.

Ключевые слова: технология мастерских, сотрудничество, творческий характер, ассоциативность, коллективное взаимодействие, мастер, групповая работа, русский язык, методические приемы, работа с текстом.

Egizbaeva Z.S.[1], Zhandykeyeva G.E.[2],

[1, 2] Senior Lecturer of Kazakh State Women's Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: egiz.zam@mail.ru

About technology workshops in teaching russian language in high school

The article discusses the technique of using technology workshops in teaching Russian in high school. The characteristics of this technology are characterized: productive, creative, a combination of individual, steam and group work, lack of evaluation, criticism and pressure, a joint search for solutions. The author of the article proposes options for conducting technology teaching workshops on the material of two topics: «The artistic style. Style and genre features» and «Publicistic style. Style and genre features». Describes all the stages of the workshop and the form of work. The article presents such methods and techniques as building associative rows, working with statements and text, creating an associative picture, «Recover the text», reflection «Plus or minus-interesting», etc., contributing to the assimilation of the material through the implementation of practical work. With specific examples, it is shown that, depending on the content of the topic and the objectives of the lesson, the algorithms of the workshops may vary.

Key words: technology workshops, cooperation, creative nature, associativity, collective interaction, master, group work, Russian language, teaching methods, work with the text.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Егизбаева З.С.[1], Жандыкеева Г.Е.[2],
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
[1, 2] аға оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: egiz.zam@mail.ru

Жоғары оқу орнында орыс тілін оқытудағы шеберханалар технологиясы туралы

Мақалада жоғары оқу орнында орыс тілін оқытудағы шеберханалар технологиясын пайдалану әдістемесі талқыланады. Бұл технологияның ерекшеліктері сипатталады: өнімді, шығармашылық сипаты, жеке, жұптық және топтық жұмысты үйлестіру, бағалаудың жоқтығы, сын мен қысым, шешімдерді бірлесіп іздеу. Мақаланың авторы екі тақырыптағы материал бойынша педагогикалық шеберханалар технологиясын өткізу нұсқаларын ұсынады: «Көркемдік стиль. Стиль және жанрлық ерекшеліктері» және «Публицистикалық стиль. Стиль және жанрлық ерекшеліктері». Шебереханың барлық кезеңдері және жұмыс түрлері сипатталады. Мақалада практикалық жұмысты орындау арқылы материалды меңгеруге ықпал ететін «Ассоциативті жолдар», мәтіндермен жұмыс жасау, ассоциативтік картина құрастыру, «Мәтінді қалпына келтіру», «Плюс-минус-қызықты» және т.б. әдістер мен тәсілдер көрсетілген. Нақты мысалдар арқылы тақырып мазмұны мен сабақтың мақсаттарына байланысты шеберханалардың алгоритмдері әртүрлі болуы мүмкін екені көрсетіледі.

Түйін сөздер: шеберханалар технологиясы, ынтымақтастық, шығармашылық сипат, ассоциациялылық, ұжымдық қарым-қатынас, шебер, топтық жұмыс, орыс тілі, оқыту әдістері, мәтінмен жұмыс.

Введение

Как известно, современный образовательный процесс в вузе предъявляет к вопросам методической организации учебной деятельности ряд условий. К ним относятся:

– проблемность;

– сотрудничество;

– коллективное взаимодействие;

– вовлечение обучаемых в постоянную активную деятельность;

– изменение модели преподавателя: соорганизатор, партнер, консультант (Ермолаева М.Г., 2014; Даутова О.Б., Иваньшина Е.В., 2015).

Данным требованиям, безусловно, отвечают развивающие технологии. Их применение является одной из важнейших тенденций в современном образовании. В частности, активно используются активные, творческие, проблемные, исследовательские, рефлексивные и другие эффективные способы учебной деятельности. Синтез перечисленных признаков присущ технологии педагогических мастерских.

Экспериментальная часть

В мастерской наиболее ярко проявляется, на наш взгляд, гуманизация учебного процесса (Белова Н.И., Мухина И.А., 1998; Соколова Э.С., 1997). Идейная сущность технологии мастерской можно образно определить словами Н.Бердяева: «Я не согласен принять никакой истины иначе, как от свободы и через свободу».

Главное в мастерской – это атмосфера свободы и творчества. Это прослеживается на уровне концептуальных положений:

– Отказ от методов принуждения и форм подавления достоинства учеников.

– На мастерской предоставляется возможность каждому продвигаться к истине своим путем.

– Ученик имеет право на ошибку. Самостоятельное преодоление ошибки – путь к истине.

– Творческая деятельность – безоценочная деятельность.

– Мастер – для ученика, а не ученик для мастера.

– Сотрудничество, сотворчество, совместный поиск.

– Процесс познания гораздо важнее, ценнее, чем само знание.

– В отличие от урока, знания на мастерских не даются, а выстраиваются (Селевко Г.К., 2006; Белова Н.И., 2000).

В первых четырех положениях обозначена свобода в развитии ученика в процессе учебной деятельности. Подобное освобождение от давления позволяет учащимся раскрепоститься и раскрыть свои способности. Нет страха сделать что-то неправильно, не в соответствии с какими-то стандартами. Все ученики способны.

В мастерской акцент делается на ценности развития личности, ее творческих и практи-

ческих умений (Музиянова Л.А., 2003; Селевко Г.К., 2005).

Данная технология имеет общие черты с проблемным обучением. Новые знания в мастерской «добываются» путем поиска. Познание происходит через творчество.

Мастерская состоит из ряда взаимосвязанных этапов. Основные этапы или методические приемы мастерской: индукция, самоконструкция, социоконструкция, социализация, разрыв, рефлексия.

«Индукция» – это этап создания эмоционального настроя. В роли индуктора может функционировать образ, фраза, предмет, мелодия, текст, рисунок и т.д.

«Самоинструкция» – этоэтап индивидуальной работы над решением проблемы, созданием текста и т.д.

«Социоконструкция» предполагает построение указанных в самоинструкции элементов группой.

«Социализация» – это обнародование всего, что обсуждено, рассмотрено и сделано.

«Афиширование» – вывешивание работ учеников и мастера (текстов, рисунков, решений) в аудитории и ознакомление с ними.

«Разрыв» – внутренний эмоциональный конфликт, подвигающий к углублению в проблему, к поиску ответов.

«Рефлексия» – отражение чувств, ощущений, возникших у учащихся в ходе мастерской (Селевко Г.К., 2006; Ксензова Г.Ю., 2000).

Мастерская предполагает чередование индивидуальной, парной и групповой форм работы, что создает атмосферу сотрудничества, повышает уровень коммуникативной культуры обучающихся, облегчает познавательный процесс.

Еще одна особенность мастерских заключается в том, что работа в них основывается, как правило, на результатах духовной деятельности человечества, прежде всего на языке. Посредством языка, его красоты и богатства эффективно осуществляется формирование определенных умений и навыков.

Важную роль в мастерских выполняет побуждение к ассоциативному мышлению. Ассоциации «открывают» в какой-то мере работу воображения и тем самым содействуют развертыванию творческого процесса деятельности каждого (Мухина И.А., 2008).

В зависимости от содержания темы, этапа ее изучения и других факторов алгоритмы мастерских могут варьироваться.

Существует, как известно, несколько видов мастерских: мастерская ценностных ориентаций, мастерская творческого письма, мастерская по самопознанию, мастерская построения знаний.

В своей практике преподавания практического курса русского языка в вузе для студентов-филологов я применяла мастерскую ценностных ориентаций и мастерскую построения знаний.

Вот один из вариантов занятия, проведенного мною по этой технологии, при закреплении материала по теме «Художественный стиль. Стилевые и жанровые особенности».

Цели занятия:

– *воспитание нравственных чувств, чувства сопереживания.*

– *развитие навыков анализа и определения особенностей художественного текста.*

– *совершенствование устной и письменной речи.*

Ход мастерской:

Индуктор.

Мастер: Мы продолжаем изучать особенности художественного стиля, и сегодня у нас «Мастерская нравственных ценностей», в рамках которой мы будем анализировать художественные тексты.

Что мы будем сегодня рассматривать, вы определите сами, исходя из эпиграфа занятия.

Звучит эпиграф (аудиозапись эпиграфа):

Любовь всегда судит о людях с хорошей стороны, она удалена от злых умыслов, коварства и клеветы. Она извиняет слабости и старается укрепить человека в его силах. Она старается сделать добро каждому, всем прощает и всем служит. Она никогда не отказывается дать доброе наставление и всегда готова помочь примирить несогласие, охотнее претерпевает, нежели мстит, далека от присвоения чужого. Она всегда свободна и усердна к добру, постоянно удаляясь от зла. (Пенн Вильям)

Мастер: Итак, тема занятия «Любовь».

Мастер: Для проведения мастерской мы должны сформировать 3 группы.

1. Вопросы к группам: Приходилось ли вам в жизни любить кого-то?

Как и в чём выражалась ваша любовь?

2. Работа с толковыми словарями Даля, Ожегова, Ушакова (групповая работа).

Выберите несколько ключевых слов или словосочетаний, отражающих суть любви.

3. Построение ассоциативных рядов.

Какие ассоциации возникают у вас в связи со словом ЛЮБОВЬ?

Явления:

Музыка:

Образы:

Записать по 2 слова на каждый ряд.

Самоконструкция: учащиеся работают индивидуально (звучит Шопен «Музыка рая»).

Социоконструкция: ученики знакомят со своими ассоциациями товарищей по группе, идет обсуждение, ответы записываются на листке формата А4.

Социализация.

4. Работа с высказываниями о любви.

Высказывания:

«Всё побеждает любовь» (Вергилий).

« Любовь может изменить человека до неузнаваемости» (Катон).

«Любовь есть желание наслаждаться красотой. Красота же есть некое сияние, влекущее человеческую душу» (Петрарка).

Скажи, загадочный человек, кого ты любишь больше – отца, мать, сестру или брата?

– У меня нет ни отца, на матери, ни сестры, ни брата.

– А друзей?

– Не понимаю, о чем вы: смысл ваших слов от меня ускользает.

– А родину?

– Не знаю, в каких широтах она лежит.

– Красоту?

– Я рад бы ее полюбить, будь она бессмертной богиней.

– Золото?

– Ненавижу его, как вы ненавидите Бога.

– Так что же ты любишь, несуразный чужак?

– Люблю облака... облака, плывущие там... далеко...сказочные облака! (Ш. Бодлер. Парижский сплин).

Задание для групп: Выберите высказывание, которое ближе вам. Объясните почему? Какие черты художественного стиля наблюдаются в этих высказываниях?

5. Работа с текстами (звучит «Адажио» Т. Альбинони).

– Прочитать тексты и подчеркнуть слова и словосочетания, которые показывают, на ваш взгляд, состояние героев и природы.

– Выписать, что поразило (художественные фигуры – метафоры, сравнения и др.).

– Как отражает пейзаж состояние героев?

Тексты: К.Бальмонт «Есть в Русской природе усталая нежность», «Когда луна сверкнет во мгле ночной», «Камыши».

6. Мастер: Выполните следующую работу. Напишите небольшой рассказ, связанный с темой мастерской и нарисуйте картину на тему «Любовь».

Афиширование: Прочтение письменных работ и презентация рисунков.

Рефлексия. Что мы скажем друг другу, прощаясь?

Следующий пример – мастерская построения знаний на тему «Публицистический стиль. Стилевые и жанровые особенности».

Ход мастерской:

Приветствие мастера.

Индуктор. Стихотворение А. Дементьева «Никогда ни о чем не жалейте вдогонку».

– О чем это стихотворение?

– Какие ассоциации вызвало это стихотворение?

– Сравните свои ассоциации с моими: *призыв, побуждение к действию, доброта, вера.*

– Почему в стихотворении повторяется глагол *не жалейте*?

– Рассмотрите значения глагола не жалейте в стихотворении и сравните их со словарными статьями в двух толковых словарях русского языка.

– Какие предложения по цели высказывания в нем доминируют? Почему?

Мастер: Сегодня мы будем рассматривать особенности публицистического стиля. Стихотворение относится к художественному стилю, но в нем есть такие черты публицистического стиля, как побудительный характер, который проявляется как на уровне формы, так и на уровне содержания.

Задание для групп. Определите, в каком предложении текста наиболее полно отражена основная мысль?

1) Человек осуществляет себя и утверждает делом. (2) Поэтому выбор дела – это выбор судьбы. (3) Путь к величию человека лежит в высочайшем его призвании, которое выражается в одном: работать, работать, работать. (4) Ибо никто не сделает за тебя того, что должен сделать ты сам. (5) С младых лет должно усвоить, что иждивенчество унизительно. (6) Не живите ожиданием благ от других, а делайте все, что в ваших силах. (7) В противном случае вы или гость за чужим столом, или дикий вьюн, бессмысленно обвивающий древо жизни. (8) Работа имеет высший смысл – это путь по-настоящему познать самого себя, свои возможности, утвердить себя в жизни. (9) Это и путь самосовершенствования, ведь человек начинается именно с его отношения к труду.

(По Ю.В. Бондареву)

Самоконструкция. Исходя из содержания данного текста, закончите выделенные предложения. Сравните свой вариант предложений с оригиналом.

Какие наблюдаются языковые особенности в данном тексте. Проанализируйте лексический, морфологический и синтаксический уровни.

Позади годы отрочества. Ты был в конфликте чуть ли не со всем миром. То мир тебя не понимал, то ты его не понимал. Разрыв между мечтой и действительностью приводил в недоумение. Ты не научился еще реально смотреть на мир, взвешивать свои силы.

Теперь тебе предстоит научиться соотносить мечту со своими возможностями, понять: чем больше человек знает, тем…Истинное счастье – удел … Значит, учиться надо не потому, что надо, а для интереса в жизни.

Ради чего вообще пришли мы на землю? Какой мы след оставим после себя? Если ты подумаешь и ответишь на эти вопросы, – значит, ты уже имеешь жизненную позицию, ты всерьез решил оставить после себя добрые дела. А добрых дел очень много: …

Л. Толстой писал: «Праздный ум – это …». Не оставляйте ума и рук в праздности! Сегодня же, сейчас же заставьте себя сделать себя тот правильный шаг, который вы откладываете, повторите это завтра, послезавтра, найдите разумное сочетание между «хочу» и «надо» – и вы ...

(По А. Алексеевой)

Социоконструкция.

Социализация.

Задание для групп: Сравните первый текст с приведенным ниже. Охарактеризуйте их общие стилистические особенности.

Из непроглядных временных далей течет поток рода людского, именуемый Историей. Он несет нас через наше сегодня дальше, в неведомое.

В неведомое? Ой нет, не совсем! Далекое проступает уже сейчас, только надо уметь его видеть – великое через малое, в падающем яблоке – закон всемирного тяготения.

Кто в 1820 году обратил внимание на сообщение Эрстеда, что стрелка компаса резко отклонилась к проволоке, по которой пропущен ток?.. Людей тогда волновала судьба Наполеона, доживавшего последние дни на острове Святой Елены, убийство герцога Беррийского. А стрелка компаса... экая, прости господи, чепуха. Но от нее вздрогнула История, началась новая промышленная эра, электричество вошло в жизнь и изменило ее, изменился мир, изменились мы сами.

А щепотка урановой соли, случайно засветившая фотопластинку Беккереля... А «безумные» прожекты скромного учителя из Калуги – вырваться из объятия Земли!..

Течет поток рода людского. Куда? Какие силы гонят его? Безвольные ли мы рабы этих фатальных сил, или у нас есть возможность както их обуздать? Мучительные вопросы бытия всегда вызывали страх перед будущим. Он прорывался в легендах о всемирном потопе, хоронящем под собой человечество, в кошмарах откровения от Иоанна, в жестоких расчетах Мальтуса. И хотя активная жизнедеятельность людей побеждала этот страх, но тревога за свои судьбы не исчезала и загадки бытия не становились менее мучительными.

(По В. Тендрякову)

Афиширование.

Рефлексия **«Плюс-минус-интересно».** Это упражнение можно выполнять как устно, так и письменно, в зависимости от наличия времени. При письменном выполнении заполняется таблица из трех граф.

В графу «П» – «плюс» записывается все, что понравилось на занятии, информация и формы работы.

В графу «М» – «минус» записывается все, что не понравилось на занятии, осталось непонятным.

В графу «И» – «интересно» студенты вписывают все любопытные факты, о которых узнали и что еще хотелось бы узнать по данной теме.

Весьма эффективно, по нашему мнению, использование методических приемов мастерской и при изучении грамматического материала. Например, при рассмотрении особенностей художественного текста можно применить следующий вариант мастерской:

Индуктор. Мастер: Я держу в руках зажженную свечу. Какие ассоциации она у вас вызывает?

Самоконструкция.

Социоконструкция.

1. Сравните свои ассоциации с моими: *Свеча – свет. Свет – это знания. Свеча – это свет истины.*

Мастер: Учитесь, стремитесь к знаниям. Нет предела совершенству.

Тот, кто ничего не знает и знает, что ничего не знает, тот знает больше, чем тот, кто ничего не знает и не знает, что ничего не знает.

Омар Хайям сказал:

Много лет размышлял я над жизнью земной.
Непонятного нет для меня под луной.
Мне известно, что мне ничего не известно.

Вот последняя правда, открытая мной.

2. Какой еще афоризм подобного содержания вы знаете?

3. Попробуйте определить, какой грамматический материал мы будем рассматривать. Подсказка содержится в первом афоризме.

4. Вы любите поэзию? Что для вас поэзия? Ответьте на этот вопрос, продолжив предложение: *Поэзия – это мир, ...*

Сколько грамматических основ в составленном вами предложении? (Если составляется простое осложненное, преобразовывается в СПП).

3.Прочитайте отрывки из стихотворений известных поэтов и скажите, какое вам больше понравилось? Почему? Охарактеризуйте его с точки зрения структуры.

4. Работа с текстом.

Милосердие приветливость доброта делает человека красивым. Лицо человека которое часто искажается злобой становится безобразным. Дело в том что злая реакция на окружающее грубость и непонимание окружающего – это признак душевной и духовной слабости неспособности жить.

Человек который не умеет понять другого обедняет свою жизнь и мешает жить другим. (Д.С. Лихачёв)

1) Расставьте знаки препинания.

2) Определите основную мысль текста.

3)Выполните синтаксический разбор предложения: *Человек, который не умеет понять другого, обедняет свою жизнь и мешает жить другим.*

4) Определите стиль и тип речи.

Социализация.

Разрыв.

5. Быстро прочитывая грамматические формулировки, отмечайте знаком + в пустом квадрате справа лишь те утверждения, которые являются истинными (карточки).

№	Утверждения	+
1	Сложноподчинённое предложение состоит из двух простых предложений	
2	В состав сложноподчинённого предложения входят главное предложение и одно или несколько придаточных.	
3	Простые предложения в составе сложноподчинённого всегда равноправны.	
4	Придаточное предложение с главным связано сочинительной или подчинительной связью.	
5	В роли средств связи в сложноподчинённом предложении выступают подчинительные союзы или союзные слова.	
6	Союзные слова отвечают на вопросы и выполняют синтаксическую роль.	
7	Придаточные в сложноподчинённом предложении в зависимости от значения делятся на изъяснительные, определительные, обстоятельственные.	
8	Вид придаточного предложения определяют по союзу или союзному слову.	
9	Вид придаточного предложения определяют по вопросу, поставленному от главного предложения.	
10	Главное предложение от придаточного на письме обычно отделяется запятой, а в устной речи паузой.	
11	В сложноподчинённых предложениях с несколькими придаточными, могут быть такие типы подчинения: однородное, параллельное и последовательное.	
12	В сложноподчинённых предложениях с несколькими придаточными, могут быть такие типы подчинения: сочинительное, подчинительное и бессоюзное.	

Рефлексия. Представьте результаты своей работы на сегодняшнем занятии в виде размышлений о том:

№	Что я узнала на занятии	Ответ в свободной форме
1	О структуре и видах СПП в различных стилях речи	
2	Какое значение это знание имеет для меня?	

Результаты и обсуждение

Наш опыт применения мастерских на занятиях по практическому курсу русского языка показывает, что это продуктивная и интересная форма учебной деятельности. Студенты мотивированы, проявляют высокую степень заинтересованности, работают с увлечением и раскрывают свой творческий потенциал. Организация педагогических мастерских повышает уровень обученности студентов, позволяет в занимательной, нетрадиционной форме решать конкретные, практические учебные задачи и формировать основные виды коммуникативной компетенции.

Заключение

Технология педагогических мастерских позволяет осуществить саморазвитие студента, способствует активности студентов, усвоению материала посредством выполнения практической работы, повышает интерес к процессу обучения, развивает творческое мышление и коммуникативные навыки.

Литература

Ермолаева М.Г. Интерактивные методики в современном образовательном процессе. – М.: Просвещение, 2014. – 42 с.

Современные педагогические технологии основной школы в условиях ФГОС / Даутова О.Б., Иваньшина Е.В., Ивашедкина О.А., Казачкова Т.Б., Крылова О.Н., Муштавинская И.В. – СПб.: КАРО, 2015. – 176 с.

Педагогические мастерские: теория и практика / Сост. Н.И. Белова, И.А. Мухина.– СПб.: Новое образование, 1998. – 318 с.

Педагогические мастерские: Франция, Россия / Под ред. Э.С. Соколовой. – М.: Новая школа, 1997. – 128 с.

Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий. – В 2-х т. – Т. 1., М.: НИИ школьных технологий, 2006. – 816 с.

Белова Н.И. Педагогическая мастерская как средство развития личности участников образовательной деятельности: дис. ... канд. пед. наук. – СПб., 2000. – 216 с.

Музиянова Л.А. Творческие мастерские // Русский язык в школе. – 2003. – № 6. – С. 19–22.

Селевко Г.К. Альтернативные педагогические технологии. – М.: НИИ школьных технологий, 2005. – 224 с.

Ксензова Г.Ю. Перспективные школьные технологии. – М.: Пед. общество России, 2000. – 224 с.

Мухина И.А. Что такое педагогическая мастерская? // Режим доступа:http://1piar.ru/folio/folio-82842.php

References

Belova N.I., Muhina I.A. (1998) Pedagogicheskie masterskie: teoriya I praktika. SPb.:Novoe o/brazovanie, 1998. 318 p. (In Russian)

Belova N.I. (2000) Pedagogicheskaya masterskaya kak sredstvo razvitiya lichnosti uchastnikov obrazovatelnoi deyatelnosti: dis. ... kand. ped. nauk. SPb., 2000. 216 p. (In Russian)

Belova N.I. (2000) Pedagogicheskaya masterskaya kak sredstvo razvitiya lichnosti uchastnikov obrazovatelnoi deyatelnosti: dis. ... kand. ped. nauk. SPb., 2000. 216 p. (In Russian)

Dautova O.B., Ivanshina E.B., Ivashedkina O.A., Kazachkova T.B., Krylova O.N., Mushtavinskaya I.V. (2015) Sovremennye pedagogicheskie tehnologii osnovnoishkolyvusloviyahFGOS.Sankt-Peterburg: KARO, 2015. 176 p. (In Russian)

Ksenzova G.Yu. (2000) Perspektivnye shkolnye tehnologiyi. M.: Ped. Obchestvo Rossiyi, 2000. 224 p. (In Russian)

MuziyanovaL.A. (2003) Tvorcheskiyemasterskie.[Russkiyazykvshkole]. 2003. No 6. Pp. 19–22. (In Russian)

Muhina I.A. Chtotakoye pedagogicheskaya masterskaya? Retrieved fromhttp://1piar.ru/folio/folio-82842.php(In Russian)

Sokolova E.S. (1997) Pedagogicheskiemasterskie: Frantciya, Rossiya. M.: Novayashkola, 1997. 128 p. (In Russian)

Selevko G.K. (2006) Antsiklopediya obrazovatelnyh tehnologiy. V 2-hт. T.1., M.: NIIshkolnyhtehnologiy, 2006. 816 p. (In Russian)

Selevko G.K. (2005) Alternativnye pedagogicheskie tehnologii. M.: NIIshkolnyh tehnologiy, 2005. 224 p.(In Russian)

ҒТАМР 16.01.29

Иманқұлова С.М.[1], Абдрахманова Ж.Ә.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің [1,2]доценттері, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: isalta_69@mail.ru; zhaz_abd@mail.ru

СМАРТ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Мақалада ақпараттық қоғам жағдайында цифрлық жаңа технологиялардың білім беру жүйесіне жылдам еніп, адамдардың білімі мен еңбек дағдыларына жаңа талаптар енгізуіне әкелгендігі айтылады. Сөйтіп өмір сүру формасы мен қарым-қатынас жасаудың жаңа әдіс-тәсілдеріне жол ашқандығы, жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс әкелгендігі талданады.

«Smart», «Smart білім беру тұжырымдамасының» анықтамасы нақтыланады, мақсаты мен міндеттері белгіленеді. Білім беру процесіндегі smart-ортаның қалыптасуы сапалы smart-білім беру үшін қажет екендігі қарастырылады. Қазіргі таңда жаңа білім беру ортасын қалыптастыру, кәсіби мамандардың сапасын арттыру үшін аталған зерттеу тақырыбының өзектілігі көрсетіледі. Смарт-білім берудің негізгі принциптері ұсынылады.

Smart-оқытуды интербелсенді білім беру ортасында, біріктірілген оқыту ортасында, білім беруді дербестендіру мен бейімделу, контентті барлық ЖОО-лармен бірге қолдануды ұйымдастырудағы икемділігі қарастырылады.

Түйін сөздер: смарт білім беру, жаңа парадигма, цифрлық технологиялар, интернет-курстар, қолжетімді контент.

Imankulova S.M.[1], Abdrahmanova Zh.A.[2],

Candidates of Philological Sciences, A/Professors of al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: isalta_69@mail.ru; zhaz_abd@mail.ru

Smart educational technology

The article noted that in the information society, digital technologies are rapidly being introduced into the education system and have led to the introduction of new requirements for the knowledge and skills of people. Consequently, new approaches to the form of lifestyle and in building relationships have led to a great breakthrough in the development of modern educational technologies.

The definitions of the term «Smart», «Concept of Smart Education» were clarified, goals and objectives were defined. It considered approaches to the formation of a smart-environment of the educational process necessary for high-quality smart education. It showed the relevance of this research topic in the modern realities of the formation of a new type of education, which will improve the quality of professional training. It presented the basic principles of the organization of smart-learning, such as learning flexibility in an interactive educational environment, an integrated learning environment, content sharing by all universities, personalization and learning adaptation.

Key words: Smart education, new paradigm, digital technologies, online courses, accessible content.

Иманкулова С.М., Абдрахманова Ж.А.,

к. ф. н., доценты Казахского национального университета имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: isalta_69@mail.ru; zhaz_abd@mail.ru

Смарт образовательные технологии

В статье было отмечено, что в информационном обществе цифровые технологии быстро внедряются в систему образования и привели к введению новых требований к знаниям и навыкам людей. Следовательно, новые подходы к форме образа жизни и в построении взаимоотношений привели к большому прорыву в развитии современных педагогических технологий.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Были уточнены определения понятия «Smart», «Концепция Smart образования», определены цели и задачи. Рассмотрены подходы к формированию smart-среды образовательного процесса, необходимой для качественного smart-образования. Показана актуальность данной темы исследования в современных реалиях становления нового типа образования, которое позволит улучшить качество профессиональной подготовки специалистов. Представлены основные принципы организации smart-обучения, такие как гибкость обучения в интерактивной образовательной среде, интегрированная среда обучения, совместное использование контента всеми вузами, персонализация и адаптация обучения.

Ключевые слова: Смарт образование, новая парадигма, цифровые технологии, интернет-курсы, доступный контент.

Кіріспе

XXI ғасырда еліміз ақпараттық қоғамға көшкелі жаңа технологиялар өміріміздің басты құралына айналды. Қазіргі таңдағы ең үлкен ақпараттар көзі – Интернеттің арқасында адамдар жаңа түр, жаңа мазмұнда виртуалды қарым-қатынасқа түсіп, айналасына құндылықтары мен қызығушылықтары ортақ қолданушыларды топтастырды.

Былтыр еліміз интернет пайдаланушыларының көрсеткіші бойынша 137 елдің арасында 36 орынға көтеріліп, жылдың қорытындысы бойынша халықтың 77 пайызы интернетті қолданған екен. Соңғы дерек бойынша, «Қазірдің өзінде интернетке 35 миллиард құрылғы қосылған және деректермен алмасуды жүзеге асырады, бұл цифр әлемдегі тұрғындардың жалпы санынан бес есе артық» (Syipyrlyk Qazaqstan, 2017: 6). Цифрлық технологиялардың мұндай қарқынды дамуы адамдардың білімі мен еңбек дағдыларына жаңа талаптар енгізуіне әкелді. Цифрлық технологиялардың көмегімен байланыс орнатып, шегарасыз ақпараттық кеңістікті қалыптастырды. Сөйтіп өмір сүру формасы мен қарым-қатынас жасаудың жаңа әдіс-тәсілдеріне жол ашты.

Бүгінде бүкіл әлемде цифрландыру үдерісі қарқынды жүріп жатыр. Әр ел ұлттық цифрландыру бағдарламаларын өздері айқындауда. Қытай, Сингапур, Жаңа Зеландия, Оңтүстік Корея және Дания сияқты 15-тен астам ел ұлттық экономикаларын цифрландыру бойынша алдыңғы қатардан көрінуде. Қай елдің технологиясы қуатты, сол елдің экономикасы озық, халқының тұрмысы көш ілгері екені аян.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылы бекітілген «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы бойынша 2022 жылы халықтың цифрлық сауаттылық деңгейін – 83%-ға арттыру көзделген. Елімізде жұмыстың тиімділігі мен жылдамдығын арттыру үшін адами капиталды цифрландыруға баса назар аударылып, азаматтар мен мемлекет арасында қарапайым әрі ашық диалог жүруде.

Аталған бағдарламаны іске асыру бес негізгі бағыттан тұрады:

1. «Экономика салаларын цифрландыру» – еңбек өнімділігін арттыру және капиталдандырудың өсуін қамтамасыз ететін озық технологиялар мен мүмкіндіктерді пайдалана отырып Қазақстан Республикасы экономикасының дәстүрлі салаларын түрлендіру бағыты.

2. «Цифрлық мемлекетке көшу» – еліміздегі барлық саланы сандық технология көшіру арқылы халыққа қызмет көрсетулерді оңтайландыру.

3. «Цифрлық Жібек жолын іске асыру» – еліміздің транзиттік әлеуетін іске асыру үшін деректерді жіберу, сақтау және өңдеудің жылдамдығы жоғары және қорғалған инфрақұрылымын дамыту бағыты.

4. «Адами капиталды дамыту» – жаңа жағдайға – білім экономикасына көшуді қамтамасыз ету үшін креативті қоғам құру бағыты.

5. «Инновациялық экожүйені құру» – бизнес, ғылыми сала және мемлекет арасындағы тұрақты байланыстармен технологиялық кәсіпкерлік пен инновацияны дамыту үшін жағдай жасау бағыты (Syipyrlyk Qazaqstan, 2017: 5-6).

Цифрлық технологиялардың ақпараттық қоғамда білім беруді оңтайландыру мен жеделдету мәселелерін және оған жеке тұлғаның бейімделуі мен тәрбиесін табысты шешетін құрал ретінде маңызы артып келеді. XXI ғасыр адамдарына Интернет пен мобильді телефон, компьютер – ауа мен су сияқты маңызды элементке айналды. Заманауи білім беруді дамыту үшін бұрынғыдай тек адами капиталдың ықпалы жеткіліксіз болып қалды, сонымен қатар оның білім беру ортасын өзгерту, тек білім берудің көлемін ғана емес, оның мазмұнын, әдіс-тәсілі мен құралдарының сапасын қайта қарау мәселесі өзектілікке айналды.

2025 жылы цифрлық мемлекетке көшу мемлекеттік қызметті тұтынушылардың өмірін анағұрлым жеңілдетіп, қызмет көрсетудің бар-

лығын электронды түрге көшіруге кірісіп кетті. Құжат айналымын электронды форматқа көшіру тұрғындарды қағазбастылықтан құтқаруға жол ашты.

Қазіргі таңда әлем ғалымдары білім берудің жаңа парадигмаларын жан-жақты қарастырып, оның оңтайлы шешімін табуға ұмтылуда.Үнді ғалымы К. Синкхтің пікірі бойынша білім берудің ұлттық жүйесі ондаған жылдарға ескірді, олардың көзқарасында ескірген бағдар жатыр және адамзаттың әл-ауқаты мен өмір сүруі үшін қазір керек болатын жаңа парадигманы ұсына алатын жайы жоқ (Obpazobanye dlya mirabogo soobzhestbo, 1997: 248).

Американдық физик Митио Каку: «Білім берудің қазіргі жүйесі мамандарды ескірген жолмен дайындап жатыр. Біз оларды болашақта болмайтын жұмысқа баруды оқытып, тиімді болудан қалған интеллектуалды құралдармен қамтамасыз етіп жатырмыз. Сондықтан да әлемде жұмыссыздықтың саны артуда. Бизнес иесіне кеше біткен тәжірибесі де, сәйкес білімі де жетпейтін түлекті алудың қажеті қанша? Әлемнің көптеген жетекші компанияларында негізінен 50-60-қа келгендер басшылық етеді. Олар ары қарай өсуге қарсы емес, 120 жасқа дейін істей бергілері келеді. Сондықтан білім беру саласының мамандары қазір оқу бағдарламаларын қайта қарастырып, оны болашақ технологиялармен тікелей қатысты етіп жатқандары сол» (Mitio Kaku, http://xochu-vse-znat.ru), – деген пікірлерін ескермеске болмайды.

Әрине, мұндай талапты орындау ең алдымен білім беру жүйесінен басталары белгілі. Заманауи, жылдам өзгеретін қоғам жоғары мектептен көп үміт күтеді. Кез келген оқу орны болып жатқан өзгерістерге жылдам бейімделу, оңтайлылық, кәсіби міндеттерге практикалық бағдар жасай білу сұраныстарына жауап беруі керек. Әсіресе, TOP-200 құрамына кіретін ЖОО-на бұл негізгі көрсеткіштер болып табылады. Қазіргі заманның мұқтаждығына жауап беретін білім берудің мақсаттары ЮНЕСКО-да «Білім беру барлығы үшін» қозғалысының «Төрт бағаны» ретінде сипатталған, атап айтқанда: *өмір сүруді үйрену; тани білуді үйрену; істей білуді үйрену; қатар өмір сүруді үйрену* (Elektrondy okytydyn tyzhyrymdamasy, 2011: 7). Соған орай ЖОО-ның да міндеті – кәсіби маман болумен қатар адамдарды мәдени деңгейіне сай өмір сүруге және өз кезеңіндегі алдыңғы қатарлы идеяларды ұсынуға дайындау. Осындай мәселенің оңтайлы шешімі – оқу үдерісін смарт технологияларға көшіру.

Эксперимент

Жаңа ғасырдың өзегі болып табылатын ақпараттық технологиялар өз орнын дамудың жаңа кезеңі – Smart-экономика, Smart-оқыту, Smart-қоғам сияқты жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасайтын смарт-технологияларға босатты.

Сонымен *Smart, Smart білім беру дегеніміз не?*

Smart – Self-directed, Motivated, Adaptive, Resource free, Technology embedded сөздерінің акронимі (бас әріптерінің қысқарған түрі), білім беруді жеке тұлғаға бағыттап, оның қызығушылығын оятуға, технологияларды пайдалана отырып электронды ресурстарға еркін қолжетімділікке ие болу дегенді білдіреді.

Smart білім беру тұжырымдамасы – үлкен көлемдегі әр түрлі білім ресурстарының (аудио, видео, графика) тыңдаушыға қажетінше оңай әрі жылдам, ыңғайлы түрде жеткізілуі. Сонымен қатар Smart білім беру оңай басқарылатын және әрдайым сыртқы білім ресурстарымен толығып отыратын болуы тиіс. Smart education немесе ақылды білім беру – бұл ыңғайлы түрде интерактивті ортада жүзеге асырылған әлемдік деңгейдегі қолжетімді контент арқылы білім беру болып табылады. Smart education түсінігінің негізі ол кең ауқымды қол жетімді білім ресурстары. Smart education барлық білім беру үдерістерін және осы үдерісте қолданылатын барлық әдістер мен технологияларды түгелдей жаңартуды жүзеге асырады және *ақылды тақта, ақылды экран*, кез келген жерден интернетке қосылу сияқты жаңа технологиялардың туындауына себеп болады. Осы пайда болған жаңа технологиялар контентті жасақтап, жүйелеп, пайдаланушыға жеткізеді. Соның арқасында білім беруді жүзеге асыру тек аудиторияда ғана емес, кез- келген жерде: үйде немесе мұражай, кафе сияқты қоғамдық жерлерде де мүмкін болады. Яғни білім беру үдерісінің кез келген қатысушысы (студент пен оқытушы) интернет желісі арқылы ортақ контентті белсенді пайдалана алады.

Соңғы жылдары SMART-технология ұғымы, яғни ақылды оқыту пайда болды және Smart қала, Smart фон, Smart құрылғы, Smart қондырғы, Smart орта деген тіркестерді жиі естіп жүрміз. Яғни, E-learning орнына Smart-learning келуі, ақпараттық қоғам орнына «smart қоғам» қалыптасуы біздің елімізге де келіп жетті.

Smart-оқыту дегеніміз – XXI ғ. білім берудің ЮНЕСКО ұсынған: «барлығы үшін және өмір

бойы білім алу» ұстанымын Life Long Learning (LLL) негізге алатын, «кез келген жерде, кез келген уақытта» әлемдік білім беру кеңістігіне қолжетімді оқыту түрі.

Smart-оқытудың ең басты мақсаты – бәсекеге қабілетті жоғары білім беру есебінен білім алушылардың білім деңгейін: әріптестік, қарым-қатынастық, әлеуметтік жауапкершілік, сыни тұрғысынан ойлауға бейімділік және мәселелерді тез әрі сапалы шешуге дайындау, білім беру үдерісін электрондық ортаға көшіру арқылы оқытудың тиімділігін арттыру болып табылады. Білім беру шекарасы кеңейіп білім алушылар саны көбейіп қана қоймай, уақыт және орынға байланысты шектеулер болмайды. Білім беруді кез-келген жерде кез-келген уақытта ұйымдастыруға мүмкіндік туғызады.

Қазіргі таңда Smart технологияны өндірушілер – Сингапур, АҚШ, Малайзия, Канада, Оңтүстік Корея және т.б. елдер. Мысалы, Оңтүстік Кореяның тәжірибесі тіпті керемет, ол 1997 жылдан электронды оқытуды енгізген, бүгінгі таңда 20 киберуниверситтегі қызметтер тек электронды режимде. Қазір Оңтүстік Кореяның 4,4 млн. студенті электронды оқыту жүйесіне қосылған, бұл елдің тұрақты дамуы үшін таптырмайтын ресурс. Мұндай қадам қоғам дамуына оң нәтиже беріп, уақытты үнемдеуге, тәулік бойы білім алуға мүмкіндік береді әрі тиімді. Корея университетіндегі білім беру жөніндегі бас хатшы профессор Де-Джун Хванның пікірінше, барлық елдегі Үкімет бұл өзгерістердің алдында болуы керек деп санайды. Осыған байланысты Smart-білім берудің негізгі кілті – тұрғындардың түсінігін өзгерту мен өзгеріске деген уәжділіктері болып табылады.

Кореядағы 16 білім беру департаменті өз білім беру курстарын жасақтап, еркін тәжірибе алмасуға, қаржы үнемдеуге мүмкіндік береді. Үкімет ашық желіні қолдануға мән беріп, басқа елдермен байланыс орнатады. Жоғары білім туралы дипломның танылуына күш салады.

Малайзияда 1999 жылдан 4 кезеңге ұйғарылған «Смарт-мектептер» (1999-2020 гг.) жобасын іске асыру басталды. 1 кезең – 1999-2005 жж. – АҚТ-ды пайдаланып мектептік басқару мен сабақ берудің озат практикасы бар модельдік мектеп ретінде «88 смарт-мектеп» пилоттық жобасы, бұл мектептер электрондық оқытудың техникалық және бағдарламалық құралдарымен жабдықталған;

2 кезең – 2002-2005 жж. – смарт-мектептер қағидаларын нығайту (пост-пилот);

3 кезең – 2005-2010 жж. – елдің барлық 10000 мектебінің базасында смарт-мектепті құру;

4 кезең – 2010-2020 жж. – смарт-мектептердің технологияларын тұрақтандыру.

Жобаны іске асыру мен енгізу бойынша білім беру ұйымдарының нәтижелігін сараптау және бағалау үшін KPI индикаторы анықталынды және 1-ден 5-ке дейін жұлдыздармен бағаланатын төрт параметр: системаны пайдаланудың жай-күйі, адамзаттық капитал, пайдаланылатын қосымша бағдарламалар, техникалық инфрақұрылым бойынша Smart School Qualification Standards негізінде бағалау жүйелері енгізілді (Elektrondy okytydyn tyzhyrymdamasy, 2011: 17).

Қазір елордамызда да «Smart City» жобасын жүзеге асыру басталды. Нұр-Сұлтан, Алматы қалалары, кейін Шымкент, Ақтөбе және Қарағанды қалалары қосылып, ақырындап облыс орталықтарына да жетпекші. Әрбір қала тұрғындары инфрақұрылымдық мүмкіндіктердің арқасында жайлылыққа, қауіпсіздікке, тиімділікке қол жеткізіп, экологиялық жағынан таза қалада, «ақылды қалада» тұруға мүмкіндік алады деп ойластырылған.

Smart-технологиялар инновацияға негізделген «ақылды» нысанды ойлап тауып, зат пен құбылыс туралы түсінікті өзгертуде. Smart-қоғамның адамдары – ойлау жүйесі дамыған, шығармашылық қасиеттері басым, әлеуеті креативтілікке бейім, жаңаша ойлай білетін және тез және жылдам жұмыс істей алатын жаңа ғасыр мамандары. Олар ақпараттық мәдениетті жылдам тауып, тиімді пайдаланып қана қоймай, сауатты пайдалана білетін дағдыға ие болуы да маңызды.

Әлемдегі көптеген елдерде білім беру контенті, соның ішінде электронды білім беру ресурстары арзан болып келеді және «бұлтты» серверде сақталады. Компьютер, планшет, смартфон, смарт-теледидардан мультимедиалық интербелсенді электронды білім беру ресурстары арқылы тез кіруге мүмкіндік береді. Интернет арқылы білім беру қызметінің ең негізді артықшылығы – мультимедиалық интербелсенді электронды білім беру ресурстарының әлемнің кез-келген қашықтығынан шегі жоқ тұтынушыларға қызмет көрсетуі.

Қазіргі таңда Интернетте көптеген тегін оқу материалдарын, интернет-курстарды ұсынатын Интернет-порталдарды табуға болады. Мысалы, Coursera, Muks 8000 сағаттық контентке және 57 млн. жүктеулерге мүмкіндік береді.

Білім мен біліктілік деңгейін көтеруге арналған ең үздік тегін курстар төмендегідей:

1. Massachusetts Institute of Technology – mit.edu – OpenCourseWare Университетінің жобасы 1800-ден аса тегін курс ұсынады.

2. Open University – open.ac.uk – OpenLearn сайты университеттің курстық материалдарына тегін мүмкіндік береді. .

3. Carnegie Mellon University – cmu.edu – Open Learning Initiative бағдарламалары арқылы тегін online курс пен материалдарына мүмкіндік.

4. Tufts University – tufts.edu – OpenCourseWare университет бағдарламасына барлық тұтынушылар үшін ашық.

5. Stanford – stanford.edu – Stanford университеті, әлемдегі ең үздік оқу орны, Стэнфорд курсына мүмкіндік береді.

Көптеген елдерде электронды білім беру ортақ пайдаланылып келеді, мысалы АҚШ-тың 90%-дан астам университеттері мен мектептері оқытудың бұл түрін кеңінен қолданады.

Мұндай ашық желілік байланыс цифрлық технологияларды пайдаланудың негізін құрауға сеп болады деп есептейміз.

Нәтиже мен талқы

2013 жылы «The New York Times» газеті ұлты жапондық, өзі американдық физик Митио Какуды Нью-Йорктің ең ақылды адамы деп атады. Ол физика саласындағы «қара тесік» пен Ғаламның даму қарқынын зерттеп, физикада string теориясының негізін қалады. Ғалым болашақтағы білім беру туралы өз болжамын айтты. Оның айтуынша, болашақта білімді еске сақтаудың қажеті болмайды, компьютерлер мен Google Glass көзілдіріктері шағын ғана линзаларға өзгертіледі де, барлық қажетті ақпараттарды жүктеуге мүмкіндік туады. Қазірдің өзінде осындай қызметі бар көзілдірік бар көрінеді. Яғни, көзінді жыпылықтатсаң не ашып-жұмсаң болды, қажет ақпараттың бәрі шыға келеді. Бір жағынан миды қажетсіз біліммен толтырудың қажеті жоқ, қазір біз санамызды өзімізге қажетті, қажетсіз ақпараттармен толықтырып жатырмыз, нәтижесі шамалы. Екінші жағынан, роботтарға тән емес: креативтілік, көз алдымызға елестету, бастамашылық, басқарушылық қасиетті дамытуда табысқа жетуіміз керек. Қоғам тауар экономикасынан ойлау қабілетін, талдау, дәлелдеу мен қабылдай білуді дамытатын, соңынан дұрыс шешім шығара алатын интеллектуалды-шығармашылыққа бет алып барады.

Адамдар өздеріне қажетті білімді өздері-ақ ала береді. Егер кеңес қажет болса, онда «ақылды қабырғадан» сұрайды. Жақын арада жасанды интеллект технологиясына негізделген осындай құрылғылар пәтерде, офисте, тіпті көшеде де орнатылатын болады. Оған жақын кеп: «Менің (кез келген саладағы) профессормен сөйлескім келеді» десеңіз жеткілікті. Бұл жүйе барлық сала бойынша қолжетімді болмақ. Кез келген білімге қатысты мәселені виртуалды шеше аласыз. Ал хирург сияқты мамандар қажет болуы мүмкін, ал оқытушылардың «жанды» көмегі шамалы...

Ғалымдар болашақтағы білім беру саласына жаңа технологияларды таратудың төмендегідей салдарын ұсынады.

1. Болашақтағы білім беру бірегей құзіреттілікке ие тасымалдаушыларға қолжетімділіктің мүмкіндігімен анықталады. Яғни, кәсібін бес саусақтай білетін маман жоғары бағаланады.

2. Жаппай білім мен дағды бірінші кезекте автоматтандырылған шешімдер арқылы (бірінші кезеңде – аралас онлайн/оффлайн формат арқылы, әрі қарай толық автоматтандырылған тәлімгер-жүйемен жұмыс арқылы) беріледі.

3. «Тікелей бетпе-бет» білім өте қымбатқа түседі, негізінен ұзақ білім алу түрінде емес, қысқа қарқынды сессия түрінде ұйымдастырылады. Бұл білім алудың мазмұны жалпыға қолжетімді ақпараттардың берілуі мен ескірген кертартпа жаттығуларды өңдеуге емес, шығармашылық ойлаумен байланысты, оны психофизикалық тұрғыдан қолдайтын күрделі пәнаралық құзіреттіліктерді өңдеуге негізделеді. Мұндай бетпе-бет қарым-қатынастың негізгі бөлігі маңызды, құнды жұмыстарды орындауға, білім алмасуға жұмсалады.

4. Бағалау жүйесі білім беру жүйесінен тыс білім мен ресурстарға қолжетімділікке мүмкіндік беретін әрбір жеке тұлғаның жетістіктерін бағалау беделімен біріктіріледі. Яғни жеке тұлға қазіргі ақпарат ағынынан өзіне қажетті білімді қалай алып игеріп жатқаны, оның нәтижесінің қаншалықты маңызды екенімен анықталады.

5. Білім жетістіктерін бағалау «квест ойын динамикасы» сияқты үздіксіз бағалау процесіне құрылады. Яғни, адамның күні бойы істеген ісі, кәсіби шеберлігі, саламатты өмір салтын ұстануы, әлеуметтік белсенділігі және т.б. онлайн параметрлер бойынша бағаланады.

6. Иерархиялық бағалау жүйесінен (оқытушы – студентті, басшы – бағыныштыларын бағалау) шеңбер сияқты айнала бағалау (барлығы да бірін-бірі бағалайды) жүйесіне ауысады. Тек білім алушыларды ғана емес, оқу мазмұны мен оқытушыны, білім беру кеңістігін де бағалайды. Мұндай бағалау түрі оқу процесін тез әрі нәтижелі етуге жәрдемдеседі [1].

7. Адамның өмірінің алғашқы жылынан соңына дейін шеберлігінен бастап құзіреттілік жүйесіне дейін негізделген бағалау жетістіктеріне ауысады. Осылай адамның білімі, әлеуметтік белсенділігі, кәсіби қызметі – барлығы өзара байланысты қарастырылады. Бұл әрбір жеке тұлғаны тек академиялық жетістіктеріне қарап емес, басқа да қырлары бойынша кешенді бағалауға мүмкіндік береді.

8. Нәтижелерді бағалаудан басқа оқу процесінің барысын бағалауға да яғни объективті психофизиологиялық параметрлер (онлайн нейроинтерфейстер мен биомониторлар арқылы) мүмкіндік туады. Оқу процесін жүргізуші тарапынан қазірдің өзінде білімнің жеке стилін анықтау құралдары, тапсырмаларды орындаудың жұмыс қарқыны, білім алушыны оқуға тарту т.б. құралдар дамитын болады. Білім алушы тарапынан оқу процесінің қызықтығын, толықтығын, жан-жақтылығын және қолжетімділігін шынайы бағалау мүмкін болады. Бұл оқу процесінің таралуына мүмкіндік беріп, өз бетінше білім алуды жеңілдетеді (www.refuture.me).

Бұл айтылғандардың біразы білім беру жүйесіне қазірдің өзінде ене бастады, әрине болашақта да атқарылатын міндет болмақ. Әзірге осындай деңгейге жету үшін смарт-білім берудің алғышарттарын қарастырайық.

Смарт-білім берудің негізгі принциптеріне тоқталсақ:

1. Білім беру бағдарламасы аясында оқу міндеттеріне сай қажетті мәліметтерді пайдалану. Ақпараттар ағымының көлемі мен мазмұны жылдам өзгеріп тұратын заманда оқу материалдарын сол мезетте қажетті мәліметтермен толықтырып отыру, студенттің практикалық міндеттерін шешуге көмектесу.

2. Студенттің өз бетінше орындайтын танымдық, зерттеушілік, жобалық қызметін ұйымдастыру. Бұл принцип студентті кәсіби міндеттерді, өз бетінше орындайтын ақпараттық және зерттеушілік жұмысының шығармашылық шешімін табуға жетелейді.

3. Білім алу ортасындағы оқу процесін жүзеге асырады. Қазіргі таңда білім беру ортасы тек университеттің аумағымен немесе қашықтықтан оқыту жүйесімен (LMS) шектелмейді. Оқу процесі үздіксіз, кәсіби ортада (өндіріс ошақтарында), кәсіби қызметтің құралдарын пайдаланумен де жүзеге асады.

4. Студенттің кәсіби қоғамдастықпен өзара әрекеті. Кәсіби орта тек мамандарды даярлауға тапсырыс беріп қана қоймайды, оқу процесінің белсенді қатысушысы да болады. АКТ студентке кәсіби қоғамдастық жұмысына қатысуға, кәсіби міндеттерді шешуді бақылап отыруға мүмкіндік береді.

5. Білім беру траекториясының, оқытуды жекешелендірудің икемділігі.

Білім беру саласы жұмыс істейтін адамдарды ортаға тарту арқылы дамиды, кәсіби қызмет түрлерінің жиі ауысуы, технологиялардың қарқынды дамуы арқылы кеңейеді.

6. Студенттің мүмкіндігі мен денсаулығы, материалдық және әлеуметтік жағдайларына орай білім беру бағдарламалары мен курстарын оқыту, оқу процесінде құралдарды пайдалануда түрлі мүмкіндіктердің берілуімен ерекшеленеді (Tihomirov V.P., 2011:15).

Білім беру парадигмасы дәстүрлі оқыту түрінен элетронды оқытуға (e-learning), одан әрі смарт-оқытуға ауысады. Соған орай университеттің рөлі – білімді жабдықтаушыдан бастап студенттің жаңа білімді өз бетінше қолдана алатын жағдайға жеткізуге дейін өзеріске түседі. Смарт-оқытуды университет қамтамасыз ету керек, ол үшін технологиялық инновацияларға адамдарды дайындап, кең жолақты кідіріссіз жұмыс істейтін Интернетпен, білім берудің ғылыми-зерттеу, коммерциялық және университеттің басқа да қызметтерінің сапасын жоғары деңгейге көтеруді қамтамасыз ету керек.

Осы міндеттерді жүзеге асыру үшін бізге әрине, үлкен көлемдегі ақпарат көзі керек, кең көлемдегі сан алуан мультимедиа дыбыс (аудио), бейне(видео), сызба(графика) қажет.

Қорытынды

Қорыта келгенде, смарт-білім беруді электронды оқыту (e-learning) тәжірибесін меңгермей, білім беру жүйесіне енгізу мүмкін емес. Смарт-білім берудің негізгі міндеті – студент пен оқытушы үшін жаңа, тиімді білім беру жүйесін құруға жағдай жасау. Бұл университеттің оқу бағдарламасын меңгеруші студент үшін де, оны оқытатын оқытушы үшін де, жалпы осы жүйені енгізуші университет үшін де тиімді болмақ. Смарт-білім беруді қолдану кешенді амал-тәсілдерді талап етеді. Смарт-білім берудің негізінде басшылықтың оны құру мен қолдау туралы стратегиялық шешімі мен жол картасын қабылдау стратегиясын қамтамасыз ету жатыр. Студенттер қол жеткізген нәтижелерге біріктірілген кәсіби қоғамдастық, инновациялық жобалық қызмет құзіреттіліктері, практикаға бағытталған құзыреттіліктер кіреді. Смарт-білім беру тұжырымдамасы әлемдегі жаңа

технологиялық парадигмаларды дамытуға сәйкес келеді. Көптеген елдегі университеттер мен білім беруді басқару органдары мұны білім беру жүйесіндегі жаңа мүмкіндіктер деп қабылдады. Қазіргі таңда смарт-білім беру технологиялары тек даму үстінде және болашақта көптеген мәселелердің шешімі табылатынына сенімдіміз.

Әдебиеттер

«Цифрлық Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасы. – 2017. – 68 б.

Образование для мирового сообщества.// Образование: сокрытое сокровище. – Париж. ЮНЕСКО, 1997. – С. 248.

Митио Каку: «Учёба уже не будет базироваться на запоминании» http://xochu-vse-znat.ru/interesnoe/mitio-kaku-uchyoba-uzhe-ne-budet-bazirovatsya-na-zapominanii.

Электрондық оқытудың тұжырымдамасы: қазақстандық көзқарас – Алматы: «ҰАО» АҚ, 2011. – 87 б.

Лукша П., Песков Д. Будущее образования: глобальная повестка//Глобальный форсайт образования, 2013. www.refuture.me

Tihomirov V.P. The world in the Smart education way. New opportunities for Development // Otkrytoe obrazovanie. Nauchno-prakticheskij zhurnal. Specialnyj vypusk – «Smarttehnologii v obrazovanii». – 2011. – 15 p.

Тен А.С., Кушкарбаев Е.М.и т.д. Smart-обучение в системе повышения квалификации педагогов// Методическое пособие. – Алматы: АОО НЦПК «Өрлеу», 2014-112 с.

Kudryavtseva M.E. Humanitarian aspects of education, creativity and personal freedom: Collection of articles /. – M.: Direct Media, – 2014.

Zavrazhin A.V. SMART as the key directions of scientific and technical process / SMART: content and features penetration into modern society. Monograph. – M.: MESI, – 2015.

References

«Cïfrlıq Qazaqstan» memlekettik bağdarlamas (2017). – 68 b.

Obrazovaniye dlya mirovogo soobshchestva Obrazovaniye: sokrytoe sokrobizhe (1997). – Parizh. YUNESKO,111. 248 b.

Kaku Mitio. Uchyoba uzhe ne budet bazirovatsya na-zapominanii. http: xochu-vse-znat.ru.interesnoe.

Elektrondy okytydyn tyzhyrymdamasy: qazaqstandıq közqaras (2011). – Almaty: UAO, AQ. 2011. – 87 b.

Luksha P., Peskov D. (2013). Budushcheye obrazovaniye: global'naya istoriya. Global Force Creation. www.refuture.me

Tikhomirov V.P. (2011) Mir Smar Obrazovatel'nogo Puti. Novyye vozmozhnosti dlya razvitiya. Otkrytoye obrazovaniye. Nauchno-prakticheskiy zhurnal. Spetsial'nyy vypusk – «Smarttekhnologii v obrazovanii». – 15 b.

Ten A.S., Kushkarbayev Ye.M. (2014) Umnoye obrazovaniye v sisteme kvalifikatsii pedagogov. Metodicheskaya pomoshch'. Tsentr professional'nogo obucheniya «Orleu»,– Almaty. –112 p.

Kudryavtseva M.Ye. (2014) Gumanitarnyye aspekty obrazovaniya: sbornik statey. – M. Direkt Media.

Zavrazhin A.V. (2015) SMART as the key directions of scientific and technical process. SMART: content and features penetration into modern society. Monograph. – M. MESI.

IRSTI 14.01.11

Kozhakhmetova A.K.[1], Beisenbayeva L.Zh.[2],

[1]Graduate student, [2]PhD doctor of L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: lygiara@mail.ru

LEAN AS A NEW INNOVATIVE METHOD IN EDUCATION SYSTEM

Nowadays there are many investigations in education system, which discover and provide new methods and approaches, which help to tech and learn in effective way. In this paper we studied a new innovative method as Lean. We examine the history of this method, its effectiveness and role in education system, and tried to distinguish advantages and disadvantages of this method.

Key words: method, innovative, Lean, an effective way, academic achievement.

Кожахметова А.К.[1], Бейсенбаева Л.Ж.[2],

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
[1]магистранты, [2] PhD докторы,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: lygiara@mail.ru

Білім беру саласында lean жаңа әдіс ретінде

Білім саласында көптеген зерттеу жұмыстары жасалып, болашағымызды құрайтын жас ұрпаққа сапалы білім беру үшін инновациялық әдістер енгізіліп жатыр. Сондықтан біз жаңашылдықпен бірге аяқ басып отыруымыз керек. Осы мақалада қазіргі таңда білім саласына жаңа әдіс ретінде енген Lean әдісі туралы сөз қозғалды. Үнемді білім беру әдісінің шығу тарихы, білім саласында қолданысы мен алатын орны, оның артықшылығы мен кемшілігі қарастырылды.

Түйін сөздер: әдіс, Lean, үнемді білім беру, тиімді жол, оқудағы жетістік.

Кожахметова А.К.[1], Бейсенбаева Л.Ж.[2],

[1]магистрант, [2]PhD доктор
Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: lygiara@mail.ru

Lean как новый метод в системе образования

В настоящее время в системе образования существует множество исследований, которые открывают и предоставляют новые методы и подходы, которые помогают эффективно обучать и учиться. В данной работе мы изучили новый инновационный метод – Lean. Мы изучили историю этого метода, его эффективность и роль в системе образования, а также попытались выделить преимущества и недостатки этого метода.

Ключевые слова: метод, Lean, инновация, эффективный подход, достижения в учебе.

The president of our country, Nazarbayev N.A., said «If we don't be competitive in education-science sphere, we will not reach our goals. Everything begins from the school.» (http://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/course-towards-the-future-modernization-of-kazakhstans-identity). Nowadays we involve alteration, also new requirements are set in the education system of our independent country. It means, according to the modern life teachers should be acquainted with new technology and they should be able to use innovation methods appropriately and in an effective way. Addition to this, teachers don't give learners ready education, ready material, they create an environ-

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

ment where they teach how to learn, how to search, and think about thinking. That's why teachers should analyse the process of teaching, organizing of the lesson and the material which want to give.

The Lean method which has mentioned in this paper is the new one. Actually, the history of Lean is connoted with the Toyota, which is car producer company. It began its work in 1937. The manager of this center, Taiichi Ohno, found the method Lean. The main objective of this method was to take care of the issue of waste, for instant, decreasing time and amplifying an incentive by disposing of and engaging representatives. The purpose of lean is to stand development by adjusting consumer loyalty to representative fulfillment. It additionally looks to offer innovative items and administrations gainfully while limiting useless over-expenses to clients, providers, and nature. The essential knowledge of lean intuition is that if each representative is prepared to distinguish dawdled and exertion in their own occupation, they can cooperate all more successfully to enhance forms by taking out such waste. Lean's approach is to participate with the client; it concentrates on clients' needs as an ultimate objective (Ziskovsky, B., & Ziskovsky, J., 2007).

On the other word, Lean is a method that is used to improve the quality of the product. Lean is required for creating a strong environment for the business. The strength of the lean methods has disapproved all other methods. Regular evaluation of the business has allowed other business sectors.

Lean methods are an economical way of reducing the waste in business. The lean methodology aims at reducing the waste production simply by reducing the unnecessary processes that might be contributing to the waste production and does not have effects on the quality of the product (Womack, J. P., and Jones, D. T., 1996: 144-145). But we know that it is using in the education system, not just in business sphere. So, in this paper we tried to find out the way how it can be involved in the teaching process.

If we look at this approach from the educational point, the Lean method includes the states of affairs which help to avoid waste and add value to the process that it serves. Lean is an organizational development program, which main objectives are to improve individual performance and job satisfaction of people in the education system. Here students take responsibility for their learning process and future success. It means they can choose the discipline, they can choose the curriculum and choose the forms of teaching and learning. Also, they can discuss and solve the problem together which appears during the learning process.

As a waste removing approach, Lean has begun to demonstrate its effectiveness in the developmental processes of education as well as innovations it has made in other industrial field development processes. The field of education is very new in this context and Lean practices has shown that it can create value-added by keeping the awareness at a high level, reducing school costs, reducing preparation time, recovering waste, and allowing processes to proceed in a planned manner (Womack, J. P., and Jones, D.T., 1996: 144-145).

Continuous improvement is a key used at all stages of Lean. The process including all these, a complete curriculum and complete learning at low cost will create a chain of success starting from a single student and reaching the whole society. Lean education requires every individual who takes part in the cycle of educational institutions to find innovative solutions to problems, dynamics of learning and teaching activities, and to work together. Using Lean tools to increase productivity in educational institutions will enable educators to put Lean education culture into practice. (Cleary, B. A., & Duncan, S. J., 2008 1996: 167)

The biggest hurdle facing Lean's educational adaptation is the negative habits in education. In other words: refraining from progress and innovation. Education is a system that covers all the processes involved in the distribution of knowledge. All of these processes may be improved by examining the management, teaching, and learning processes in our educational institutions. Sustainable success may be achieved by effective use of workforce including teamwork. Thus, we can make school management, teachers, students and families most efficient. (Scott, S. T., 2008: 5-6)

Lean in education system helps to improve the job satisfaction of each individual in the school system and advances from school management to parents and from student to teachers. And it involves everyone in arranging their own learning process and the identification and purification of unnecessary, ineffective things that are found in each process. So, if we want to apply this method in the education system, we should remember some components.

The first component to be understood in order to put Lean education into practice in schools is Lean thinking. Lean thinking is a thinking system that is based on the effective use of all necessary educational components and elimination of all the components that are not necessary in education, in other words, which create waste in the processes. Through Lean thinking, teachers and students will easily identify the requirements for top-level learning and

use Lean thinking in an effective way to catch up with the curriculum without losing time to reach that goal. (George, M. L., & George, M., 2003: 273)

The second component in Lean's educational adaptation is Lean culture. Lean culture is a continent that has always been dedicated to development, encouraging and empowering everyone to be a problem-solver, enabling recognition of success, and not misleading others because of failure. Lean culture is based on respect for people because of the work they do and the essential contribution each individual makes to the institution. (Flinchbaugh, J., and Carlino, A., 2006: 115)

The next Lean education component is load balancing, and load balancing is one of the key points in adaptation of Lean into education. Load balancing is a term used to balance the curriculum in the field of education, and it is a calculation of how much time should be devoted to the topic to be taught. Load balancing has two basic building blocks, the first is to determine what needs to be accomplished, and the second is to decide which tasks should be done in how much time. (Maguad, B. M., 2011)

The most basic points among these stages are those related to the mission, because Lean thinking system aims to increase the degree of harmony between action and mission. The class mission is describing the purpose of existing in the class through the description of the work itself. It is the explanation of why the teacher and the student should work together in this job as well as the personal acquirement of doing it. (Stecher, B. M., Kirby, S. N., Barney, H., Pearson, M. L., & Chow, M., 2004:49)

In addition, according to the Ziskovsky J. & Ziskovsky B., they mentioned that the main part is the time where we can make up for the curriculum in different cases. So, they thought that if we hadn't time for compensation, it would be dangerous and then we couldn't follow the plan and curriculum which we created. Teachers can create a new solution by starting from the tail and working backwards to gain a new perspective while creating their own load balancing plans, and they can also develop different perspectives by coming to the head from the tail.

How we said Lean is about removing wastes that appear in learning process. If schools want to apply it, they should evaluate any wasted space that may be involved in the education process. They should mark the following points which influence to the work. They should pay attention to the creating an environment, avoiding of unnecessary materials, the cleanness of work place, and think and prevent the problems which can appear and interrupt the learning process.

One of the first countries which apply Lean method is Albania. Here they made a research. The participants were students and teachers. Fifty-four teachers were surveyed, they had more than five-year experiences and they worked in different schools of the world. They mentioned eight wastes which could be in learning process. We will mark some major of them. The first one is explaining the new theme and its repetition again and again in forty minutes. The second is doing exercises which are not effective and unnecessary. And the last one is capabilities. Here we can say there aren't qualified staff, which are not motivated. As a result of this research, to enter the method Lean we should create Lean culture, provide an environment, where students and teachers can work together.

In summary, the main purpose of Lean education is to try to realize the philosophy of personal or planned development, which is expressed as a dedication to a continuous development, that is, a situation that will never end in order to do the best, by removing the waste from all the processes of education. When Lean education method is put into practice in schools to the full, the curriculum will be able to improve, the course success and the school achievement average in the standardized exams will increase as a result of the waste prevention principle of Lean method. It offers a great contribution to education system via standardization of the institution. This innovative model may also help the operation a staff has more time to do other tasks.

Литература

Cleary B. A., Duncan, S. J. Thinking tools for kids: An activity book for classroom learning. – ASQ Quality Press, 2008. – P.167.

Çalişkan Nilüfer; Mulgeci. Akida Waste Identification Lean Approach in effective education system Case of Albania, 2015.

Dahlgaard J. J., Østergaard P. TQM and lean thinking in higher education. The Best on Quality: Targets, Improvements, Systems, 11, 2000. – P. 203-226.

Flinchbaugh J., Carlino A. The Hitchhiker's Guide to Lean: Lessons from the Road. – Dearborn, MI: Society of Manufacturing Engineers, 2006. – P. 115.

George M. L., George M. Lean six sigma for service. – New York, NY: McGraw-Hill, 2003. – P. 273.

Maguad B. M. Lean strategies for education: overcoming the waste factor. – 2011.

Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, 2017. Retrieved from http://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/course-towards-the-future-modernization-of-kazakhstans-identity

Scott S. T. An argument for redefining public schools. In S. Flumerfelt (Ed.), White papers. The Pawley Institute for Learning, 2008. – P. 5-6.

Stecher B. M., Kirby S. N., Barney H., Pearson M. L., Chow, M. Organizational improvement and accountability: Lessons for education from other sectors. – Rand Corporation, 2004. – P. 49.

Womack J. P., Jones D. T. Beyond Toyota: How to root out waste and pursue perfection. – Harvard Business Review, 74(5), 1996. – P. 140-158.

Ziskovsky B., & Ziskovsky J. Doing more with less – Going lean in education. Lean education enterprises. – Shoreview/Minnesota, 2007.

Ziskovsky B., & Ziskovsky J. Optimizing Student Learning: A Lean Systems Approach to Improving K-12 Education. –ASQ Quality Press, 2010.

References

Cleary B. A., Duncan S. J. (2008) Thinking tools for kids: An activity book for classroom learning. ASQ Quality Press, 2008. p.167. (in English)

Çalişkan Nilüfer; Mulgeci Akida (2015) Waste Identification Lean Approach in effective education system Case of Albania, 2015. (in English)

Dahlgaard J. J., Østergaard P. (2000) TQM and lean thinking in higher education. The Best on Quality: Targets, Improvements, Systems, 11, 2000. p. 203-226. (in English)

Flinchbaugh J., Carlino A. (2006) The Hitchhiker's Guide to Lean: Lessons from the Road. Dearborn, MI: Society of Manufacturing Engineers, 2006. p.115. (in English)

George M. L., George M. (2003) Lean six sigma for service. New York, NY: McGraw-Hill, 2003. p.273. (in English)

Maguad B. M. (2011) Lean strategies for education: overcoming the waste factor. 2011. (in English)

Nazarbayev N.A. Bolashakka bagdar – rukhany zhangyru [Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity]. Astana, 2017. Retrieved from http://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/course-towards-the-future-modernization-of-kazakhstans-identity (in Kazakh)

Scott S. T. (2008) An argument for redefining public schools. In S. Flumerfelt (Ed.), White papers. The Pawley Institute for Learning, 2008. p. 5-6. (in English)

Stecher B. M., Kirby S. N., Barney H., Pearson M. L., Chow M. (2004) Organizational improvement and accountability: Lessons for education from other sectors. Rand Corporation, 2004. p. 49. (in English)

Womack J. P., Jones D. T. (1996) Beyond Toyota: How to root out waste and pursue perfection. – Harvard Business Review, 74(5), 1996. p. 140-158. (in English)

Ziskovsky B., & Ziskovsky J. (2007) Doing more with less – Going lean in education. Lean education enterprises. Shoreview/Minnesota, 2007. (in English)

Ziskovsky B., & Ziskovsky J. (2010) Optimizing Student Learning: A Lean Systems Approach to Improving K-12 Education. ASQ Quality Press, 2010. (in English)

IRSTI 16.31.41

Makhmetova D.M.[1], Lugovskaiya E.I.[2], Nessipbayeva Z.S.[3],

[1]senior teacher, [2]senior teacher, [3]senior teacher
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: djamilya_gab@mail.ru

ON STAGES AND LINGUISTIC MEANS OF FORMATION OF SUBSTYLES (on the example of verbal structures of scientific and natural and scientific and technical texts)

The article presents the stages of the formation of scientific-natural and scientific-technical substyles. The method of linguistics and translation studies were used to study the speech patterns investigated. The scientific journal article is considered as the highest level in the activity of scientific communication. The main focus is made on the speech patterns based on these associations. The language lexical features of speech patterns, the communicative strategy of selecting the speech situations from the reality were shown. The three-level classification was proposed which relies on the main stages in the process of the formation of communicative speech. The importance and novelty of the materials of this research is correlated with the theoretical and problematic issues of translation in English-Russian scientific sphere. The materials of this paper and others on the given topic are used in the teaching practice of English for the students of natural science specialties of Al-Farabi Kazakh National University.

Key words: article, informative text, scientific substyle, speech patterns, speech situation, communication, associative structures, language units, lexico-stylistic evaluation.

Махметова Д.М.[1], Луговская Е.И.[2], Несипбаева З.С. [3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]аға оқытушысы, [2]аға оқытушысы, [3]аға оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: djamilya_gab@mail.ru

«Ғылыми стильдің түрлері: қалыптастыру кезеңдері және лингвистикалық тәсілдері (ғылыми-жаратылысы мен ғылыми-техникалық сөйлеу құрылыстары)»

Мақалада сөйлеудің ғылыми-жаратылысы мен ғылыми-техникалық қалыптасу кезеңдері сипатталған. Сөйлеу құрылымы аударматану мен лингвистикалық әдістер арқылы зерттелген. Ғылыми мақала сол нәтижелердің негізінде сөйлеу қатынасы қызметінің ең жоғары деңгейі ретінде қарастырылған. Ассоциация негізінде сөйлеу құрылымына көп көңіл бөлінген. Сөйлем құрылымының тілдік лексикалық ерекшеліктері, ақиқат өмірден алынған сөйлеу кезіндегі коммуникативті стратегияны таңдау нақты көрсетілген. Осыны негізге ала отырып, коммуникативті сөйлеудің негізгі кезеңдеріне сүйенген сөйлеу құрылымының үш деңгейлі классификациясы ұсынылады.

Бұл зерттеу материалдарының өзектілігі мен жаңалығы ағылшын-орыстілді ғылыми саладағы аударма мәселесінің теориялық және практикалық проблемаларына негізделген. Аталған тақырыпта жазылған бұл және басқа да зерттеу жұмыстарының материалдары әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіндегі жаратылыстану факультеттерінің студенттеріне оқыту тәжірибесінде пайдаланылады. Оқу құралдары мен әдістемелік нұсқаулықтар дайындалған және жарияланған.

Түйін сөздер: журналдағы мақала, ақпараттық мәтін, ғылыми стиль, сөйлеу құрылымы, сөйлеу жағдайы, сөйлеу қатынасы, ассоциативті құрылым, тілдік бірліктер, лексика-стилистикалық бағалау.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Махметова Д.М.[1], Луговская Е.И.[1], Несипбаева З.С.[3]
[1]старший преподаватель, [2] старший преподаватель, [3]старший преподаватель,
Казахского национального университета имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: djamilya_gab@mail.ru

Об этапах и лингвистических средствах формирования подстилей (на примере речевых структур научно-естественного и научно-технического текстов)

В статье показаны этапы формирования научно-естественного и научно-технического подстилей речи. Речевые структуры исследованы методами лингвистики и переводоведения. Научная журнальная статья на основе этих результатов рассматривается как самый высокий этап в деятельности речевого общения. Большое внимание уделено речевым структурам на основе ассоциаций. Показаны языковые лексические особенности речевых структур, коммуникативная стратегия выбора речевых ситуаций из реальной действительности. На этой основе предложена трехуровневая классификация речевых структур, которая опирается на основные этапы в процессе формирования коммуникативной речи. Актуальность и новизна материалов этого исследования соотнесена с теоретическими и практическими проблемными вопросами перевода в англо-русскоязычной научной сфере. Материалы этой и других работ по данной тематике используются в практике преподавания английского языка студентам естественных факультетов Казахского национального университета им. аль-Фараби. Подготовлены и опубликованы методические разработки, учебные пособия.

Ключевые слова: журнальная статья, информативный текст, научный подстиль, речевые структуры, речевая ситуация, речевое общение, ассоциативные структуры, языковые единицы, лексико-стилистическая оценка.

Introduction

Scientific informative text from the field of natural or technical sciences is a constant object of research in linguistics and translation studies. «The language and the speech should be distinguished, since there is a corresponding deep distinction between them, and therefore, without taking this distinction into account, linguistics cannot exist as a special and genuine science, the science of language considers the most important means of people's communication» (Smirnytzky A.I., 2007: 12). In the processes of people's communication who speak different languages, this fact becomes very important and requires the study of speech and language units in relationships from different angles. The way of communication, the level of speech development, language competence, the goals of communication specify the direction and content of the study. The object of study is the informative text in the form of a journal article. A journal article is not only an express conductor of scientific knowledge in a certain scientific specialty. What is important is the communicative effect of the article. The author of the scientific informative text secures the right to the novelty of the information presented in the text. For linguistic sciences and translation studies, for the process of education in general, for learning and teaching foreign languages, the other side of the information presented in the text is important. Stylistic features of speech units associated with the transition from one language to another, also acquire the character of priority.

Mutual linguistic transitions require a reasoned approach to the choice of translation meanings of words, to linguistic methods of forming the initial speech structures in the target language. In modern practice of translation, the problem becomes relevant in relation to speech units with a complex syntactic structure, speech units, complicated by the aspect of the language semantics of the words used. The novelty of research concentrates on speech structures that appear in scientific texts on the basis of correlation with the reality of animate and inanimate nature. In the theory of translation from Russian into English and, conversely, from English into Russian, the lexical-semantic nature of the speech structures of modern scientific-natural and scientific-technical texts has been less studied. The study of scientific sub-text is currently associated with the study of lexical units, where the main place is always occupied by terms. However, at the present stage, the stylistic features of a scientific text, expressed by the concepts of «logicality», «accuracy» and require the addition of definitions of «professional» and «informative». Not only the type of scientific activity, but also the division of this type of scientific activity into narrower profiles, became the cause of a differentiated perception of words. A word in speech reproduces communicatively useful information. Therefore, the language of the carrier of modern scientific information acquires the character of the purposeful use

of the meanings of words as part of more complex linguistic units. Sentences and phrases, as the main types of language units of a scientific text, express «in their given concrete cumulative application a more or less complex thought or chain of thoughts (only in special rare cases, only an emotion), which as a whole is not the part of the language, but belongs to the known sphere of human activity served by the language (Smirnytzky A.I., 2007: 14). The main goal of any scientific article is to describe scientific results which should be perceived by the specialist from the given professional sphere without error. In the formation of the speech structures of the text, the nature of mental activity inherent in this communication is clearly visible. It is based on scientific and communicative knowledge: laws, theories, hypotheses, the results of previous studies, which, of course, is reflected in the speech. This paper is aimed at studying the stages in the development of speech activity in scientific communications related to the field of natural and technical sciences. The choice of the materials of scientific-natural and scientific-technical texts for the study of the object «speech structures of an informative text» is conditioned by the fact that scientific translation and scientific-pedagogical work has been associated with these communications for many years.

The study was conducted by methods and means of linguistics, translation studies, as well as on the basis of logic techniques. The research results are ambiguous, both in theoretical and in practical terms. One of the many aspects of the application is related to the improvement of foreign language teaching methods in higher education institutions. In the methodology of teaching a foreign language, not the last place is given to methods that develop speech skills.

For students of non-philological specialties, professional-communicative speech becomes relevant, especially at the final stage of training in the preparation of graduation papers and dissertations. Therefore, the process of teaching a foreign language should implement this aspect of vocational education with the help of special texts. The texts in the form of a «scientific journal article» are productive for this purpose. Teaching on such texts should be theoretically reasonable from the standpoint of linguistics and translation studies, where the main problem is the adequate interaction of the source and translating languages. The solution of these problems is impossible without the analysis of practical material – speech works of scientific informative texts (Borisova L.I., 2005: 12).

Experiment

The experimenter and the experimental activity is the main condition for the existence of scientific, natural and technical communications. Through the use of experimental methods of knowledge, scientific activity in these communications takes place based on the reality. The situation is considered as a certain stage or stage in the process of a scientific experiment (Makhmetova D.M., Apekova R.N., Lugovskaya E.I., 2012: 19-22) . The complexity of scientific situations and connections between individual situations makes it more likely to turn to reality, that is, to well-known and well-described situations of human existence. This is confirmed by the lexical units of the text which are given in the tables 1 and 2.

Table 1 – Speech patterns from scientific journal articles

Speech patterns	New meaning
Copolymer *chains*; 1.2. *Closed-packed* spheres; *Free* energy; 1.4. *Flat and identical* surfaces *Surface-copolymer* interactions play important role in determining final morphology of the system. The lower surface is flat, the upper surface is *zigzag;* (Linli He, Linxi Zang, Haojun Liang, 2008: 1)	The italicized-typed words are used in scientific texts to characterize the shape and type of surfaces, polymers, structures and some scientific phenomena.
The results may serve for improving *the mixing* effect of polymer composites, especially in case of *dispersed highly viscous* phase. (Peng Chen, Jun Chen, Jiasong He, 2008: 25)	The italicized-typed word: mixing is used in combination with the word: effect to emphasize the nature of the influence being produced by composite polymers. The dispersed highly viscous is used in combination with the word: phase. The word combination dispersed highly viscous phase has the meaning of the state of the dispersion with a high viscosity. So the word phase in scientific text means a physical state while in real life it is a stage.

Continuation of table 1

Speech patterns	New meaning
The resulting material is a sort of «*Swiss Cheese*» polymer with liquid crystal droplets filling in the holes. Dielectric measurements of crystal-polymer composites have been carried out using an impedance/gain-phase analyzer with *sandwiched*-type sample holders. (Agrawalla N.K., Madhusudanan K.P., Abshibek Kumar Srivastava, Rajiv Manohar, J.P. Shukla, 2008: 639)	Swiss cheese and sandwiched are the words meaning food but acquiring the meaning of the type of a shape based on visual associations.
These gels undergo a temperature-induced *collaps***e** from an extended coil to a globular structure.	Collapse means a sudden decrease.
Soot formation *threshold*	Threshold means an inception
The fullerene content is expressed in *weight* fraction of all extracted fullerenes from the soot. (Hiroaki Takehara, Masashi Fujiwara, Mineyuki Arikawa, Michael D. Diener, J. Michael Alford, 2005: 311)	Weight means mass

Table 2 – Lexical features of speech patterns

Speech pattern №	Language unit, lexical unit	Speech pattern correlated with reality	Lexical meaning in scientific text
1	Word: «threshold» belongs to common lexis	It is used in real situation which is widespread in everyday's life.	It is used in proper meaning in the scientific text.
2	The word: «collapse» is an international word of a Latin origin.	This word is common for various spheres including social sphere.	In the scientific text it is also utilized in proper meaning.
3	Words: composite which is an international word of a Latin origin and «sandwich» which belongs to common lexis and is a term being utilized in gastronomy.	The first word is used in literature, music and art, the second one is employed by gastronomy and is a type of food.	In the scientific text these two words change their meaning acquiring a connotation. In scientific sphere the word: «composite» means a complex nanoparticle whereas the second word: «sandwich» means the shape of a nanoparticle. In scientific text it fulfills the role of an adjective.
4	The word: chain is a word of common vocabulary	It means the piece of jewelry which is made of silver and gold	However in science this word acquires a different meaning. It means the shape of a structure.

Each stage in scientific activity is associated with the formation of scientific speech skills. To find a more correct and more accurate model of the mechanism by which a situation is realized in a holistic scientific experiment, traditional and non-traditional methods are used to compare the meaning of scientific situations with situations from human existence, that is, situations from the reality. Tradition is expressed by communicative standards and stereotypes. Most often these are speech structures, the formation of which is influenced by the subject base of higher professional education. At this stage, the speech structures are lexically and syntactically dependent, as they are influenced by the teachers' speech, books – of educational nature, and methodological developments for practical exercises (Makhmetova D.M., Gumarova Sh.B., Lugovskaya E.I., 2016: 33).

We give only two examples that confirm our conclusion.

1. Statements from the chemical text: – «Determination of the sum of Cr and Mn», «Cr is determined by the difference.» The word «sum» is a mathematical term familiar to chemical communication with a well-known meaning, which is also preserved in the chemical text.

2. Statements from the scientific and technical text: – «Conical flame front»; «The flame maintains a highly wrinkled, somewhat unstable geometry.» The words «conical» and «geometry»,

in combination with the words «flame front», while retaining the meaning attached to them in mathematics, perform the grammatical role of definition. The phrase «flame front» has the meaning of an object with a regular or irregular geometric shape (Marcum S.D., Ganguly B.N., 2005: 27) Nontraditional expressions usually correspond to the stage of independent scientific activity. They reflect the nature of mental activity, which is influenced by communication, carried out in different ways. Speech structures become frequent with the words: system, paradigm, pragmatics, classification, analysis, synthesis, scheme, symmetry / asymmetry, play / role, transition, interaction, symmetry, asymmetrical, cooperative, segment, section, case / example. The international words are becoming popular. The semantic tendency of their inclusion in sentences is revealed. For example, in order to reflect any specificity: complexity, frequency, structure and sequence international words are employed. Table 3 shows this process on the example of one international word.

Table 3 – Communicative features of speech patterns

Speech pattern and text type	Language unit	Lexical unit	Communicative strategy
Soot emission (Mansurov Z.A., 2005 :133)	Word combination	Emission – international word	The communicative intention of this word combination is to express the nature of a physical phenomenon which is connected with the release of soot particles and show the difference of this phenomenon from the chemical process relating to soot particle liberation too.

The mental activity is formed at the stage of scientific activity when the language context changes. The language environment has a direct and strong influence on language competence, contributes to the development of imitative perception of generally accepted concepts, the development of language. This phase is characterized by non-traditional associations. This may include speech structures built on the union of concepts from different sciences, or on the union of scientific concepts with ordinary concepts from ordinary reality.

We conventionally single out three levels in the communicative activity of speech communication, relying on the language features of the speech structures of scientific-natural and scientific-technical texts. The first level is the usual, stereotypical nature of speech works. The second level is an intermediate, professional which is characterized by the scientific character in the activity of speech communication.

The third level in the activity of speech communication is manifested by individual features of speech, which are associated with the ideological, psychological, aesthetic views of the scientist taking into account his/her educational background and creative abilities. Speech structures, which can be rightfully attributed to the third level, are formed either on the basis of spontaneous or carefully considered associations. Speech structures of the third level in scientific informative texts constitute a small proportion in comparison with the first and second levels, due to the fact that they are in essence easily transformed into speech structures of the first and second levels. In addition, they usually function in the text as carriers of strictly defined narrow scientific information, for an adequate perception or explanation of which the best way is its figurative expression. Table 4 gives the examples of the speech structures which belong to the three levels described above.

Table 4 demonstrates the variety of vocabulary on the examples of speech patterns taken from the scientific texts on different spheres. These three examples illustrate the interaction of terminological units with the words of common lexis. This interaction leads to the appearance of the scientific word combination of a new generation the main aim of which give the more precise description of the scientific product obtained. When combining a word of common lexis and a terminological unit the scientist correlates his/her product obtained with the real life and tries to find an object which would remind partially it.

Table 4 – Associative speech patterns

Speech pattern	Main language unit	Language unit with an associative-communicative function	Communicative strategy of an association	The level of the development of speech structures
«Graphite rose» (the phrase is taken from the scientific text on physics)	The word: «graphite» is a term that is used in chemistry.	The word; «rose» is a flower with a petal structure and is used in botany.	The communicative strategy of this phrase is to show the petal structure of this graphite particle.	Third level
«Graphite nanotube» (the phrase is taken from the text on physics)	The word: «graphite» is term used in chemistry.	The word: «nanotube» is a compound word, nano means a degree 10^{-9}, and the word «tube» is a word of a common lexis which means an object from the real life.	The communicative strategy of this phrase is to show the cylindrical type of this graphite structure.	Third level
«Crowd of electrons» (the phrase is taken from the scientific text on chemistry).	The word: «electron» is a scientific term which means an elementary particle.	The word: «crowd» is a word of a common lexis which is used real life and nature and means the large accumulation of people and objects in one place.	The communicative strategy of this phrase is to demonstrate the stage of chaos and mess.	Third level

Results and discussion

Therefore modern scientific substyles are formed by not only conventional lexical units which include the use of terminological word combinations and certain grammatical constructions but also it is expressed through the words belonging to real life like threshold, rose, crowd, zigzag, collapse, composite, tube.

So the stages of style formation in natural science and scientific and technical communications are connected with the logical structures of the cognition process. The structures of knowledge that are formed in the process of vocational training naturally develop in the process of professional activity. The factors of modernity – the study of foreign languages, the use of intelligent mobile technologies – are expanding scientific contacts, spreading scientific information with a great speed.

Each stage of the development of scientific substyle shows the variety of lexical tools used by the scientists when writing a scientific article beginning with terms and finishing with the words of common lexis. This use of language can result in emerging very unusual for the scientific text word combinations like ‘graphite rose» or ‘the crowd of electrons» where a terminological unit is combined with the language unit of common lexis thereby expanding the scientific vocabulary to the greater extent and turning it into the mixture of various styles.

Conclusion

Therefore the stages of the formation of speech style in scientific, natural, and scientific and technical communications are natural and logical linguistic structures. Scientific communicative activity is reflected in reality with the help of speech structures. The speech structures of each stage reflect the level of scientific competence, which is closely related to the development of speech skills.

Scientific speech is enriched by the manner of presentation characteristic of different spheres of human existence. Journal scientific article is considered as the highest stage in the formation of a scientific style of speech. Speech structures in the informative texts of natural and technical sciences are a special speech material that requires a further research

Литература

Agrawalla N.K., Madhusudanan K.P., Abshibek Kumar Srivastava, Rajiv Manohar, J.P. Shukla. Phase Transition of Polymer-Liquid Crystal Composite Using Dielectric and Optical Transmittance Techniques. // Journal of Polymer Composites. – 2008. – No. 1. – Vol. 143. – P. 639-643.

Борисова Л.И. Лексические особенности англо-русского научно-технического перевода. Теория и практика перевода: учебное пособие. – М.: НВИ – ТЕЗАУРУС, 2005. – 216 с.

Linli He, Linxi Zhang, Haojun Liang. Microdomain Morphology of Lamella-Forming Diblock Copolymer Confined in a Thin Film. // Journal of Polymer Physics. – Part B. – 2009. – No. 1. – Vol. 47. – P. 1– 9.

Махметова Д.М., Апекова Р.Н., Луговская Е.И. Чтение и перевод англоязычных текстов химической отрасли: Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 175 с.

Махметова Д.М., Гумарова Ш.Б., Луговская Е.И. Scientific writing through translation: Учебно-методическое пособие для магистрантов. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. . – 134 с.

Peng Chen, Jun Chen, Jiasong He. Suppressed Coalescence of Dispersed Viscous Poly(methylmethacrylate) Phase in Polystyrene Matrix by Glass Beads. // Journal of Polymer Physics. – Part B. – 2009. – No. 1. – Vol. 47. – P. 25 – 35.

Мансуров З.А. Сажеобразование в процессах горения. (Обзор). Физика горения и взрыва. – 2005. – № 6. – Т. 41. – С. 137 – 156.

Marcum S.D., Ganguly B.N. Electro-field-induced flame speed modification. // Combustion and Flame. – 2005. – No. 5. – Vol. 143. – P. 27 – 36.

Смирницкий. А.И. Синтаксис английского языка. – М.: ЛКИ, 2007. – 296 с.

Hiroaki Takehara, Masashi Fujiwara, Mineyuki Arikawa, Michael D. Diener, J. Michael Alford. Experimental study of industrial scale fullerene production by combustion synthesis. // Carbon Materials. – 2005. – No. 1. – Vol. 43. – 311 p. – P. 19.

References

Agrawalla N.K., Madhusudanan K.P., Abshibek Kumar Srivastava, Rajiv Manohar, J.P. Shukla. (2008) Phase Transition of Polymer-Liquid Crystal Composite Using Dielectric and Optical Transmittance Techniques. Journal of Polymer Composites. 2008. No. 1. Vol. 143. P. 639–643. (In English)

Borisova L.I. (2005) Leksicheskie osobennosti Anglo-Russkogo nauchnogo i technicheskogo perevoda: Teoriya i Practika [Lexical features of the English-Russian scientific and technical translation: Theory and practice of translation.] M.: NVI – TEZAURUS, 2005. 216 p. (In Russian)

Hiroaki Takehara, Masashi Fujiwara, Mineyuki Arikawa, Michael D. Diener, J. Michael Alford. (2005) Experimental study of industrial scale fullerene production by combustion synthesis. // Carbon Materials. 2005. No. 1. Vol. 43. P. 311–319. (In English)

Linli He, Linxi Zhang, Haojun Liang. (2009) Microdomain Morphology of Lamella-Forming Diblock Copolymer Confined in a Thin Film. Journal of Polymer Physics. Part B. 2009. No. 1. Vol. 47. P. 1–9. (In English)

Makhmetova D.M., Apekova R.N., Lugovskaya E.I. (2012) Reading and translation of English texts of the chemical industry. Almaty: Kazakh University, 2012. 175 p. (In English)

Makhmetova D.M., Gumarova Sh.B., Lugovskaya E.I. (2016) Scientific writing through translation. Teaching aid for undergraduates. Almaty: Kazak University, 2016. 134 p. (In English)

Peng Chen, Jun Chen, Jiasong He. (2009) Suppressed Coalescence of Dispersed Viscous Poly(methylmethacrylate) Phase in Polystyrene Matrix by Glass Beads. Journal of Polymer Physics. Part B. 2009. No. 1. Vol. 47. P. 25 – 35. (In English)

Smirnytzky. A. I. (2007) Syntax Angliskogo yazyka. [The syntax of English language.] M.: LKI., 2007. 296 p. (In Russian)

Mansurov Z.A. (2005) Soot formation in combustion processes. (Overview) Phizika goreniy i vzryva. 2005. No. 6. Vol. 41. P. 137-156. (In English)

Marcum S.D., Ganguly B.N. (2005) Electro-field-induced flame speed modification. Combustion and Flame. 2005, No. 5. Vol. 143. P. 27-36. (In English)

IRSTI 17.07.61

Nurmukhanbetova A.A.[1], Tsyganova V.A.[2], Issabayeva B.[3],

[1]senior lecturer, [2]Master of Arts, teacher, [3]Master of Arts, senior lecturer
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: bayanaisabaeva@gmail.com

LINGUO-CULTURAL ASPECT IN LEARNING FOREIGN LANGUAGES

Culture has taken a special place in language teaching and language learning. It has been recognized that culture and language are closely interrelated and language could be used as an important medium through which culture is expressed.

One of the ways of stimulating students' curiosity toward the target culture and their own is exploring culture-based activities by using authentic materials and our own experience as EFL teachers (English as a Foreign Language).

These activities contribute to enriching the students' knowledge of the target culture and lead them to a more critical understanding of both their own and other communities.

Key words: advantage, effect, enrich, experience, critical thinking, curiosity, interact, linguo-cultural aspect.

Нұрмуханбетова Ә.Ә.[1], Цыганова В.А.[2], Исабаева Б.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]аға оқытушысы, [2]магистрі, оқытушысы,[3]магистр, аға оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bayanaisabaeva@gmail.com

Шетел тілін үйретудің лингво-мәдени тәсілі

Қазіргі кезде тіл сөздік қор ғана емес, сонымен қатар өз ой-пікірін жеткізу, барлық ілім-білім деңгейін көрсету және дүниетанымы туралы түсінігін білдірудің құралы болып табылады.

Біз ойлау қабілетіміз арқылы белгілі бір мәдени деңгейде дүниені танып білеміз және айналадан алған әсерімізді, пікірімізді, эмоциямызды тіл арқылы жеткіземіз.

Тіл мен мәдениет түсінігі түйісетін арнада пайда болған лингво-мәдени тәсілі тілдік және мәдениаралық қарым-қатынастың аспектілерін қамтиды.

Сондықтан тілді осы тұрғыда қарастыру студенттерге кез келген елдің ұлттық ерекшіліктеріне, географиясы мен тарихына, салт-дәстүрлеріне, мәдениеті мен шығармашылығына сүйене отырып үйренуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: артықшылық, тиімділік, байыту, тәжірибе, сыни ойлау, өзара әрекет, лингво-мәдени тәсіл, сыни пікір.

Нурмуханбетова А.А.[1], Цыганова В.А.[2], Исабаева Б. [3],

[1]старший преподаватель, [2]магистр, преподаватель, [3]магистр, старший преподаватель
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: bayanaisabaeva@gmail.com

Лингво-культурный аспект при изучении иностранных языков

Сегодня язык – это не только словарный запас, но и способ самовыражения, способный выразить всю совокупность знаний и представлений человека о мире.

Мы познаём мир посредством мышления в определённом культурном поле и пользуемся языком для выражения своих впечатлений, мнений, эмоций и восприятий.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Лингво-культурный метод, возникший на стыке понятий язык и культура, предполагает два аспекта общения – языковое и межкультурное.

Поэтому такой подход к изучению языка поможет студенту легко ориентироваться в национальных особенностях, географии, истории, обычаях и традициях, культуре и творчестве той или иной страны.

Ключевые слова: преимущество, эффект, обогащать, опыт, критическое мышление, любознательность, взаимодействовать, лингво-культурный метод.

Introduction

Modern world is represented by a great variety of cultures, each of them being associated with a particular language. Therefore, the knowledge of a language is part of a particular culture. The present article deals with the problem of their interrelation based on the materials of the English language and culture. The purpose of the article is an attempt to distinguish those aspects of the problem that are essential for language teaching.

Nowadays with the invention of electronic media, oral speech has become a means of international communication of both oral and written speech.

The language suggests that it influences not only culture, but its functional properties as well. (Nascimenko G. P., 2000: 39).

Language and culture are in a relationship of interdependence and mutual influence, that is, a language cannot exist outside of culture, the latter cannot exist without a language. Language is considered to be as a product of culture (inherited from our ancestors), as well as a condition of culture, through which we assimilate it. (Sabitova Z. K., 2011:20).

Being foreign language teachers we should take advantage of our position to widen the possibilities of developing students' intercultural awareness.

While studying materials in our text-books students gain a lot of information about the life in English-speaking countries. And here we would like to suggest the idea that along with speaking of wonderful places of interest of London or Washington or learning some facts on geography or government structure of a foreign country we should remember to make them speak on the same notions of our own country. This will encourage them to use the language skills they've just acquired to describe their own motherland in real practice.

After studying the text about the UK students speak of Kazakhstan's geography, its state structure, state emblem, industry, etc. Actually we use the map of Great Britain as well as that of Kazakhstan, pictures of state symbols of both countries and discuss cultural tradition of both nations.

The text about Tate gallery touches upon the subject of fine arts and the artist's life. The students were asked if they knew anything about the painters mentioned in the text (Rembrandt, Manet, Monet, Degas). They were also given supplementary texts about Michelangelo, Van Gogh and Picasso.

The students made reports on a contemporary Kazakh painter Abilkhan Kasteev, his life and views on modern art. They could widen the scope of their cultural awareness.

A special field of interest for English teachers is poetry, since learning poems gets students to appreciate all the beauty expressed by matching sounds and rhythm in a piece of poetry.

The students were given a number of poems by English and American poets. Reciting them by heart was followed by translating some of them into their mother tongue. Mention should be noted that through our students are future geographers, not specialists in literature, they succeeded in fulfilling this rather challenging task. So, in our opinion, learning poems in a foreign language and translating them into their native language is the most effective way to develop students' intercultural awareness as well as to make them well-bred people.

As A. Humboldt states, poetry can be expressed by means of a language. This short characteristics implies the nature of poetry. Arttends to be the world's mirror that surrounds man. That is why poetry is intended for things of dowel naturethat is man and the world (Humboldt W., 1983:193).

Scientists suggest that the first step in being a good intercultural communicator is to know your own culture. Foreigners like asking questions concerning any field of life: science, society, family relations, agriculture, etc. of the country you live in.

So, learning a foreign language and using authentic material to be rendered are instruments for developing students' intercultural awareness.

The more we know about different cultures of our neighbours, the better we can recognize and understand people around. Developing intercultural awareness will certainly make them intelligent people who could be tolerant to any beliefs and behaviours.

They will become people who are worth to represent their country at any level.

At the present stage of development of society with the expansion of economic ties and contacts marked globalization of the world, involving the rapprochement of people, strengthening their intercultural interaction. However, each society has a special national culture, which is reflected in the language. Features of culture affect the formation of the inner world of man, determine his national mentality. It is important to take into account the specifics of the national worldview not only in translation activities when extracting cultural information from language units, but also in the process of teaching foreign languages, to form a holistic understanding of the language and culture in students. This provision is the basis of the idea of implementation of linguocultural approach in teaching a foreign language.Modern society needs specialists, who can adequately represent themselves and their culture in the international arena, which can be carried out only on the principles of integration and dialogue of cultures. Foreign language training of students should not be limited to the development of speech skills in the target language, but also we should take into account the relationship and interaction of culture and language in its functioning. This is the idea of implementing a linguocultural approach in teaching foreign languages to students.

The General trend of humanization of education over the past decade has raised the issue of considering education in the context of culture.In the field of theory of teaching a foreign language, this trend is manifested in the recognition of the fact, that the mastery of a foreign language is, first of all, the introduction to a different culture and new socio-cultural content.

One of the most important components of any culture is professional human's activity, which plays a crucial role in the process of its formation. This professional activity contains significant information about the culture of the studied language and it gives an idea of the history of professional activity of the country and the latest changes in society.

The increasing role of foreign languages in the life of modern society, the need for specialists, who are able to effectively carry out the process of intercultural communication increases, which involves the formation of not only language, but also cognitive consciousness of students. Students need to learn a wide range of background knowledge about the countries of the target language.

However, the methodology of teaching a foreign language as an aspect of foreign language culture in non-linguistic universities has not been developed enough. The awareness of the need to include a foreign language culture in the process of teaching a foreign language in most cases is expressed either in the introduction of disparate fragments of information about the country in the classroom for the practice of language or in the development of courses of lectures on the history and culture of the country. This problem is especially evident in the work with the texts of mass communication. The constant enrichment of language due to reflection in it of changes of life of society, compactness of information counting on its general knowledge in this society demand from the student not only the created secondary language, but also cognitive consciousness. At the moment, there are not enough developed techniques that involve the introduction of the student to a foreign-language picture of the world.The analysis of the formation of students of non-linguistic faculties of the skills of semantic perception of texts of modern foreign-language media showed, that most students experience difficulties of linguistic and cultural nature.

The researchers emphasize the importance of teaching a foreign language as a component of culture and recognize the fact, that a new stage of development of this problem has come, that meets both the increased needs of educational process and a profound understanding of questions concerning the relationship between language and culture and its reflection in a language teaching practice. Most of the work on this issue was done within the framework of a linguo-cultural approach to language teaching.It focuses mainly on the development of lexical skills based on linguistic and cultural materials, that is consideredto be a prerequisite of intercultural communication according to I.I. Khaleeva. The application of linguo-cultural approach to teaching foreign languages makes it possible to solve the problem of cognitive consciousness formation.

Learning foreign languages is of great importance now as it allows to enter into contact with other realities to understand mentality and customs. In fact, the English language is an important lingua france, i. e. a language spread among native speakers of various languages as well as was Latin during the medieval period.

According to anthropologists, culture is «the whole way of life of people or group. In this context culture includes all the social practices that bond a group of people together and distinguish them from others.» (Winfield F., Barnes-Felfebi., 1982:23). So the classroom context is a good example of a

cultural group and being so, it can be regarded as an excellent phenomenon to be observed.

Some researchers have investigated classroom settings under two viewpoints: social interaction and language learning that led them to realize that culture is not only present in the classroom set but also in the language that is being taught.According to L.V. Scherba, «Language and thinking are an inseparable thing, which cannot be detached by a person who speaks his mother tongue» (Filippova M.M., 2008:110).

Modern world is integrating due to the opening of worldwide trade and media markets but showing signs of culturalism and nationalism as well. With English generally being seen as the main lingua franca for international contact, English teachers can expect to see the signs of a «global village» in their classes with students expecting to use English as a tool for their own specific purposes which may not include use in a native-speaking country.

That is why we can support the use of student's native culture as a cultural content in the English language classroom.

A wide range of studies has shown that using a content that is familiar to students can influence students' comprehension of a second language.

An additional advantage to students for using a content from their own cultures in learning the English language can be their ability in selfexpression when they have to explore their changing identities in a new linguistic environment. Students feel that they have «no words» to express culture-based themes such as family values. So English could be used as a tool to express such themes.

Using a native culture in class can enhance student motivation and make it possible for greater sensitivity to students' aims in learning the language.

Today some researchers believe that cultural learning affects students' linguistic success in foreign language learning in a positive way. Others suppose that culture can be used as an instrument in the process of communication (Post R., Rathet I., 1996: 5). In our opinion, culture must not be seen as a support to language teaching but it should be placed on an equal level with a foreign language teaching.

Culture has taken an important place in language teaching and language studies. It has been recognized that culture and language are interrelated and language can be used as the main medium through which culture is expressed. We think, in foreign language classrooms «pure information» is useful but it does not necessarily leads us to insight whereas the development of people's cultural awarenessleads us to critical thinking (Kabden N., Parkhatova R., 2002: 14).

But in what way can we «teach» culture to the Kazakh and Russian foreign language students who do not have close contacts with native speakers of English and have little opportunity to discover how these speakers feel, think and interact with others in their own peer group? How can we stimulate their curiosity about the target of culture when they do not have enough time to learn the formal properties of the language? Perhaps one of ways of doing so is by exploring culture-based activities.

The idea of developing a set of activities lies in the fact that despite the fact that teaching EFL (English as a foreign language) has become widespread in all the levels of Kazakhstan education, teachers still lack resource material for exploring the target culture in the classroom.

Actually, there are some books in the area, but they are not concerned with similarities and differences between Kazakh and Russian culture and those of English-speaking countries.

The activities described in the present article are suitable for primary, secondary and higher educational teachers as well as private school professionals who wish to develop a programme where language and culture are interrelated and have the same level of importance.

The aim of these activities is increasing students' awareness and developing their curiosity towards the target culture and their own, helping them to make comparisons among countries.

These comparisons can enrich students' experience and make them aware that although some culture elements are being globalized, there is still diversity among cultures. This diversity should be understood and respected and never over or underestimated (Straut H., 2005: 5).

We do not mean to emphasize only one target culture such as the British or the American. Instead, we choose a miscellaneous style in which cultural elements of any English speaking country could be employed in an activity.

On the other hand, this variety of cultures was grouped under predetermined cultural topics. What do we mean by cultural topics? When discussing them, we consider all the properties included in the definition of the word culture (e.g. cultural artifacts, family talk). These properties are practically impossible to be explored by all activities (Turasheva M.B., 2003: 32).

The following topics are presented with no concern for order of importance:

– Social identity: groups characterized by social class, ethnic minorities;

– Social interaction at different levels of familiarity;

– Belief and behavior: patterns of everyday life;

– Socio-practical institutions: institutions of the state and socialization such as ceremonies;

– National history and geography: historical events, geographical places;

Media: TV, newspaper, radio;

Art : literature, cinema, theatre.

Experiment

We developed classroom activities for these categories by using authentic materials and our own personal experience as EFL teachers.

These activities can be described under the following headings:

– Aims

– Materials

– Level

– Preparation

– Procedure

– Follow-up

– Variation

They are devised in such a way that allows the teacher the flexibility to adapt them according to his/her needs and audience. Whenever possible we also inserted some linguistic items which can be used together with the cultural aspect emphasized. This is due to the fact that in Kazakhstan education systems cultural studies are not observed as a separate subject.(Kabden N., Parkhatova R., 2002: 16).

English-speaking countries

Aims: – Indicating the geographical location of some English-speaking countries;

– Raising the learners' awareness of the geographical extent of the English language usage;

– Introducing vocabulary related to countries and respective languages.

Materials: photocopies of the world map;cardscontaining names of countries.

Level: Elementary/Pre-intermediate.

Preparation:

– Photocopy of the world map (1 copy per student);

– Preparing about 20-25 cards and writing the name of a different country in each one.

In group: 1) Indicating the countries in the cards;

Marking the English-speaking countries (with different colour pencil).

Procedure:

– Presenting the cards to the class;

– Dividing the class into pairs or small groups and handing out the copies of the world map;

– Asking the students to locate on the world map the countries listed on the cards.

– During this stage make sure that groups are carrying on a discussion and filling in the map properly;

Telling them to highlight the English-speaking countries.

Checking the answers with the whole class.

Ending the activity with a brief discussion on the geographical extent of the usage of the English language in the world.

Follow-up:

The present activity may be followed by the exposition and practice of the following items:

Where is/are he/she/they from? with the presentation of photos of famous people from English-speaking countries.

Variation:

The cards with the names of the countries can be made by students in case they have acquired the specific vocabulary to do so.

The number of countries or cards should be increased or reduced depending on the students' level. It is important to include English-speaking countries the students have little or no knowledge of.

Matching and comparing socio-political institutions.

Aims:

– Comparing socio-political institutions (including their representatives and symbols) from Kazakhstan, the USA and the UK;

– Raising learners' awareness of the similarities and differences betweensocio-political institutions from the countries mentioned above;

– Introducing vocabulary related to the topic;

– Practicing the grammar items in questions and answers.

Materials:

– Cards containing names of institutions.

Levels:

Elementary/Pre-intermediate.

Preparations:

– Preparing cards and writing the name of a socio-political item (institution, representative or symbol) in each one. The following items can be divided into 10 categories:

– Country: The republic of Kazakhstan / The USA, The UK;

– Head of state/government: President N. Nazarbayev / President D. Trump / Queen Elizabeth II and / or Prime Minister T. May.

Type of government: Constitutional Republic/ Federal Republic/Constitutional Monarchy;

Representatives: Parliament / Congress / Parliament;

Official residence: Parliament House / The White House / Buckingham palace and 10 Downing St.;

Official document: Constitution / US. Constitution / Magna Carta;

Famous politician: D. Kunaev / A. Lincoln / W. Churchill;

Flag: Kazakhstan flag/Stars and stripes / Union Jack;

National anthem: Anthem of Kazakhstan / Star-sprangled Banner / God save the Queen;

Currency: Tenge / Dollar / Pound.

Procedure:

Handing out one card to every student and asking the class to divide into groups of three according to the categories they have got in common. E.g., the student receiving the card that contains Tenge books for the classmates who receive the cards containing Dollar and Pound.

Checking whether learners have formed the groups in a proper way by asking each group to show their cards to the class and indicate the category they belong to. While doing it, list the 10 categories shown on the board.

Asking students to rearrange themselves into 3 groups according to nationality. E.g., the student who gets the card containing Tenge must group together with those who have cards with the other items related to Kazakhstan.

Writing the names of the three nationalities which were explored on the board and finish this activity by reviewing all the categories.

Speaking about the peculiarities of national thinking style, we turn to the fact that many units in the English system of measures and weights are specific for this culture, e.g. an inch, a pound, a mile, an ounce. Due to the fact that these words have been used for centuries, there are a number of such phraseological units as «every inch of it »– до мозга костей; «give smb. an inch and he will take a mile» – дай ему палец, он и руку отхватит; «an inch breaks no square» (proverb) – не всякое лыко в строку; «a pound to a penny» – держу пари; «take care of the pence and the pounds will take care of themselves» – копейка рубль бережет, etc.

Mention should be made that both phraseological units and their equivalents in different languages can illustrate the specificity of national thinking. (Filippova M.M.,2008:124).

Results and discussion

So, the first step in being a good inter – cultural communicator is to know your own culture and yourself. Foreigners like asking a lot of questions concerning any field of life such as science, society, family relations, agriculture, politics, etc. of the country you live in.

The majority of scientists including M.I. Issayev consider a language as a means of communication and interaction.(Issayev M.I., 1992: 5). So, learning a foreign language and using authentic material to be rendered as well as translation practice are good instruments for developing students (inter) – cultural awareness.

The more we know about the different cultures of our global neighbours, the better prepared we are to recognize and understand people around. Developing (inter) – cultural awareness will make them highly cultured, intelligent people who are tolerant to any beliefs and behaviours. They will be people worthy to represent their own country and nation at any level.

The dialogue of cultures provides mutual understanding and helps to understand your own culture better. D.S. Likhachev points out that the real values of culture can be developed only in contact with other cultures taking into account our neighbors' experience.» (Sabitova Z.K., 2011: 21).

Conclusion

Mention should be noted that all these activities have been used in our university classroom context and the results were quite successful.

The activities enriched the students' knowledge of the target culture and led them to a more critical understanding of both their own and other communities.

Linguo-cultural approach is one of the most effective. This approach forms and improves the skills and habits of intercultural communication through the study of a foreign language as a cultural phenomenon. So, in this approach, along with the language, culture is the main content of education. It is the linguocultural approach that makes it possible to avoid a simplified, factual, fragmentary approach to familiarizing students with certain aspects of culture. Furthermore, it allows students to form a fairly complete picture of a foreign language reality through the study of both linguistic and non-linguistic content of cultural areas.

Thus, we can arrive at conclusion that the relationship between culture and language is cognitive and pragmatic. Being a means of culture transmission, a language can be considered as an essential part of culture.

Литература

Нещименко Г.П. К постановке проблемы «Язык как средство трансляции культуры» // Язык как средство трансляции культуры. – М.: Наука, 2000. – С.39.

Сабитова З.К. Лингвокультурологические аспекты изучения взаимоотношения языка и культуры // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2011. – № 2(132). – С. 20-21.

Гумбольд В. Язык и философия культуры. – М.: Педагогика, 1983. – 349 с.

Winfield F., Barnes-Felfebi. The effects of familiar and unfamiliar cultural context on foreign language composition // Modern language journal. – 1982. – С.373.

Филипова М.М. Взаимосвязь языка, мышления и культуры и преподавания иностранного языка / Язык, сознание, коммуникация: Сб.статей / Отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов – М.: МАКС пресс, 2008. – Вып. 36. – С. 110 -124.

Post R., Rathet I. On their own terms. – Oxford University Press. 1996. – С. 5.

Кабден Н., Пархатова Р. Язык и культура // Материалы Республиканской научно-практической конференции. – Алматы, 2002. – Вып. 1.– С. 14-16.

Straut H. Designing a cross-cultural course. // Forum. 2005. – С.5.

Турашева М. В. Why we should develop cultural awareness. // Новые технологии в обучения зыкам. – 2003. – Вып. 2. – С. 119.

Исаев М.И. Взаимосвязь и взаимообусловленность языка и культуры // Русский язык в СНГ. – 1992. – №1. – С.5.

References

Filippova M. M. (2008). Vzaimosvyaz yazyka, myshleniya i kultury i prepodavaniya inostrannogo yazyka [Relationship of language, thought and culture and foreign language teaching]. Language, consciousness, communication: collection of articles / Executive editor V. V. Krasnykh,A. I. Izotov. M.:MAX press. Issue.36. Pp.110-124 (In Russian)

Humboldt W. (1983). Yazyk i filosofiya kultury [Language and philosophy of culture]. M.: Pedagogy. 349 p. (In Russian)

Issayev M. I. (1992). Vzaimosvyaz i vzaimoobuslovlennost yazyka i kultury [Interrelation and interdependence of language and culture]. Russian language in the CIS. No. 1. P. 5. (In Russian)

Kabden N., Parkhatova R. (2002). Yazyk i kultura [Language and culture]. Materials of the Republic scientific and pracrical conference . Issue 1. Pp. 14-16 (In English)

Nascimenko G.P. (2000). K postanovke problemy yazyk kak sredstvo translyatsii kultury [To the problem statement «Language as a means of cultural transmission»]. Language as a means of cultural transmission. Moscow: Science. P. 39 (In Russian)

Post R., Rathet I. (1996). On their own terms. – Oxford University Press. P.5 (In English)

Sabitova Z. K. (2011). Lingvokulturologicheskiye aspekty izucheniya vzaimootnosheniya yazyka i kultury [Linguoculturological aspects of studying the relationship between language and culture]. *KazNU Bulletin Philology series*. No. 2 (132). Pp. 20-21 (In Russian)

Straut H. (2005). Designing a cross-cultural course. Forum. P. 5. (In English)

Turasheva M.B. (2003). Why we should develop cultural awareness. // New technologies in language learning. Issue 2. P. 119. (In English)

Winfield F., Barnes-Felfebi. (1982). The effects of familiar and unfamiliar cultural context on foreign language composition. Modern language journal. P. 373. (In English)

МРНТИ 16.01.45

Оналбаева А.Т.[1], Даулеткулова Д.Е.[2],

[1]д. ф. н. и.о. профессора, [2]магистрант
Казахского государственного женского педагогического университета,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: dikosh_125@mail.ru

РОЛЬ МЕТОДА ПРОЕКТА ВО ВНЕДРЕНИИ НОВОГО ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Статья посвящена методу проектов – педагогической технологии, формирующей основные компетенции учащихся, развивающей навыки самопрезентации и умение общаться, а значит – работает на социализацию личности ученика. В новой обновленной программе особое внимание уделяется коммуникативным навыкам, а проектная деятельность способствует этому. К тому же, проектная деятельность прописана в стандарте образования. Следовательно, каждый обучающийся должен быть обучен этой деятельности.

В вузах и в школах учебные программы ориентированы на данный вид деятельности.

В сфере перехода на новые общеобразовательные стандарты, использование проектной методики и ИКТ на уроках русского языка имеет особые преимущества в сфере обучения и воспитания разносторонне-развитой личности учащегося.

Авторами статьи предложены рекомендации из личного опыта.

Ключевые слова: обновленное содержание образования, образовательный стандарт, метод проектов, компетенции, коллективная творческая деятельность.

Onalbaeva A.T.[1], Dauletkulova D.E.[2],

[1]Doctor of Philology Sciences, Acting Professors, [2]graduate student
of Kazakh State Women's Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: dikosh_125@mail.ru

The role of the project method in the implementation of the new updated educational content

The article is devoted to the method of projects – pedagogical technology, which forms the core competencies of students, develops self-presentation skills and the ability to communicate, and therefore works on the socialization of the student's personality. The new updated program focuses on communication skills, and project activities contribute to this. In addition, the project activity is spelled out in the standard of education. Therefore, each student must be trained in this activity.

In universities and schools, curricula are focused on this type of activity.

In the area of transition to new general educational standards, the use of project methodology and ICT in Russianlanguage lessons has special advantages in the field of training and education of a diversely-developed student personality.

The authors of the article offered recommendations from personal experience.

Key words: updated educational content, educational standard, project method, competences, collective creative activity.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Оналбаева А.Т.[1], Даулеткулова Д.Е.[2],
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
[1]профессоры м.а., ф. ғ. д., [2]магистранты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail:dikosh_125@mail.ru

Жаңартылған оқу мазмұнына сәйкес жоболау әдісінің маңызы

Мақала білім алушылардың құзыреттілігін қалыптастыратын, дағдыларын және қарым-қатынас жасау қабілеттерін дамытатын және олардың тұлға ретінде қалыптасуына бағытталған педагогикалық технологиялардың бірі – жобалық әдістің оқу үдерісіндегі рөлі мен маңыздылығы қарастырылған. Жаңартылған оқу мазмұнына сәйкес коммуникативті дағдыларды дамытуда жобалау әдісінің ықпалы орасан зор. Бұдан басқа, жобалау әдісі білім беру стандарттарында жазылған. Сондықтан, әрбір білім алушы жұмыстың осы түрін жетік меңгеруі тиіс.

ЖОО мен мектептерде оқу бағдарламалары жобалау жұмыстарына бағытталады.

Жаңа білім беру стандартына көшу саясатында орыс тілі сабақтарында жобалау әдісін АКТ-мен бірге қолдану тұлғаны жан-жақты дамытуда және оқу үдерісінде ерекше артықшылықтарға ие.

Мақалада авторлар жеке тәжірибелерінен осы әдісті қолдану бойынша бірқатар нұсқаулықтар ұсынған.

Түйін сөздер: жаңартылған оқу мазмұны, білім стандарты, жобалау әдісі, құзіреттілік, шығармашылық, топпен жұмыс.

Введение

Современный мир меняется с огромной скоростью. Внедряются новые технологии, изменяется характер деятельности человека, появляются новые возможности и потребности. Обществу нужны компетентные, инициативные люди, умеющие быстро ориентироваться в огромном море информации. Успешных и компетентных специалистов можно получить, только если формировать их со школьной скамьи.

В Послании Елбасы отмечено: «Чтобы стать развитым конкурентоспособным государством, мы должны стать высокообразованной нацией. Необходимо уделять большое внимание функциональной грамотности наших детей, в целом всего подрастающего поколения. Это важно, чтобы наши дети были адаптированы к современной жизни» (Руководство для учителя «Назарбаев Интеллектуальные школы»., 2012: 163).

Задача педагога –дать нужное направление творческому мышлению учащегося, создавая соответствующие ситуации и условия. Новыми задачами современного образования стали: отход от ориентации на «среднего» ученика, повышенный интерес к одаренным, талантливым детям, раскрытие и развитие внутреннего потенциала, способностей каждого ребенка в процессе образования.

Экспериментальная часть

Именно проектно-исследовательская деятельность учащихся способствует активизации способностей учащихся, развитию личности, формированию навыков самостоятельного поиска решения возникающей проблемы. Следует отметить, что именно исследовательская деятельность положительно воздействует на развитие и становление личности ребенка. По мнению Е.С. Полата, наиболее значимые линии влияния прослеживаются в формировании адекватной самооценки, снижении общих показателей тревожности, повышении уровня психологической устойчивости. Проектная деятельность оказывает значительное влияние на формирование регулятивных компонентов, что эмпирически проявляется в достижении более высокого уровняличностной зрелости учащихся (Полат Е.С., 1999: 78). К тому же, проектная деятельность учащихся прописана в стандарте образования. Следовательно, каждый ученик должен быть обучен этой деятельности. Программы всех школьных предметов ориентированы на данный вид деятельности.

Метод проектов всегда ориентирован на самостоятельную деятельность учащихся − индивидуальную, парную или групповую, которую учащиеся выполняют в течение определенного отрезка времени. С учетом интересов и уровней дарования конкретных учеников им предлагается выполнять проекты: проанализировать и найти решение практической задачи, выстроив свою работу в режиме исследования и завершив ее выступлением с защитой своей позиции. Такая форма обучения позволяет одаренному ребенку, качественно углублять свои знания и выявлять свои ресурсы в области, соответствую-

щей содержанию его одаренности (Гузеев В.В., 2001: 85-89)

Практика показала, что дети, имеющие навыки поисковой деятельности, а также умеющие находить, отбирать, систематизировать и описывать необходимый материал, могут успешно заниматься исследовательской деятельностью, что способствует развитию их творческого мышления.Исследовательская деятельность позволяет учащимся сформировать навыки работы с научно-популярной литературой, умение выступать с докладами, рефератами, сообщениями, включая пропаганду материалов своей научной деятельности.Научно-исследовательскаядеятельность школьников наполнена следующим содержанием: проведение семинаров, конференций, олимпиад; реализация контактов на различных уровнях; привитие интереса к творческой работе в различных областях науки; разработка проектов и тем исследований, а также подготовка публикаций в школьных научных сборниках. В рамках организации жизнедеятельности школы различают проектную деятельность, проектно-исследовательскую деятельность и исследовательскую деятельность учащихся.

Основной задачей обучения русскому языку и литературе в современной школе является развитие коммуникативных умений и навыков. Чтобы сформировать у школьников такие умения и навыки, необходима активная устная речевая практика для каждого ученика группы. Метод проектов может решить эту задачу. В основе проекта лежит какая-либо проблема. Чтобы её решить, учащимся требуется не только знание языка, но и владение предметными знаниями. Обучающиеся должны владеть интеллектуальными, творческими и коммуникативными умениями. К первым можно отнести умение работать с информацией, с текстом. К творческим умениям относятся умения мыслить, находить не один, а много вариантов решения проблемы. К коммуникативным относятся умения вести дискуссию, слушать и слышать собеседника, отстаивать свою точку зрения, находить компромисс с собеседником, умение лаконично излагать свою мысль. Метод проектов составляет основу развивающего, личностно-ориентированного характера обучения. Личностно-ориентированный подход в обучении относится к гуманистическому в педагогике. В центре обучения должен находиться ученик, а не учитель, деятельность познания, а не преподавания.

Естественно, что учителя русского языка и литературы считают одной из наиболее эффективных форм работы, формирующих личность учащегося, именно метод проектов. В технологии учебного процесса происходит смещение акцентов на самостоятельность, предприимчивость, активность, изобретательность. При обобщении, закреплении и повторении учебного материала, при отработке навыков и умений его практического применения этот метод принадлежит к числу наиболее эффективных.

Рассматривая коллективную творческую деятельность одаренных детей как средство воспитания у них коммуникативных навыков и социализации, следует обратить внимание на формирование групп участников, которым предстоит совместная работа над проектом или исследованием. Результаты исследований, посвященных проблеме коллективной учебной деятельности в условиях проблемного обучения (Матюшкин А.М. (Матюшкин А.М., 1995: 312), Шадриков В.Д. (Шадриков В.Д., 1991: 7-21) и др.), свидетельствуют о том, что не только в больших, но и в небольших группах детей (3-5 человек), реальное участие в решении исследовательской задачи принимает лишь один (иногда два) учащихся, обладающих лидерскими качествами. Остальным, более «слабым», отводятся вспомогательные функции, в связи с чем, они не получают «полноценных знаний», и однажды, занявшие второстепенные роли в процессе решения проблемы, не могут в дальнейшем изменить самостоятельно своего статуса в группе, оставаясь постоянно в роли помощников. При такой организации коллективная исследовательская деятельность создает во многих случаях лишь видимость участия всех детей – участников группы в коллективном учебном поиске.

При правильной организации работы и своевременной обученности учащихся основам проектной деятельности, а также создании системы такой работы в рамках внеучебной деятельности школьники получают возможность не только овладеть знаниями в различных областях науки, но и научиться эффективно использовать полученные знания, развивать самостоятельность и коммуникативные умения.

Н.Ю. Пахомова рассматривает проект и с точки зрения учителя, и с точки зрения учащегося.Учебный проект с точки зрения учащегося – это возможность делать что-то интересное самостоятельно, в группе или самому, максимально используя свои возможности; это деятельность, позволяющая проявить себя, попробовать свои силы, приложить свои знания, принести пользу и показать публично достигнутый результат; это

деятельность, направленная на решение интересной проблемы, сформулированной самими учащимися в виде цели и задачи, когда результат этой деятельности – найденный способ решения проблемы – носит практический характер, имеет важное прикладное значение и, что весьма важно, интересен и значим для самих открывателей(Пахомова Н.Ю., 2005: 17).

Ученые в своих исследованиях помимо эффективности отмечают также требования к использованию метода проектов.

Е.С. Полат (Полат Е.С., 1999: 52) выделяет следующие требования:

1. Наличие значимой в исследовательском плане проблемы (задачи), требующей интегрированного знания, исследовательского поиска для ее решения;

2. Практическая, теоретическая, познавательная значимость предполагаемых результатов;

3. Самостоятельная (индивидуальная, парная, групповая) деятельность учащихся;

4. Структурирование содержательной части проекта (с указанием поэтапных результатов);

5. Использование исследовательских методов, предусматривающих определенную последовательность действий: определение проблемы и вытекающих из нее задач исследования (использование в ходе совместного исследования метода «мозговой атаки», «круглого стола»); выдвижение гипотез и их решение; обсуждение методов исследования (статистических методов, экспериментальных, наблюдений и пр.); обсуждение способов оформления конечных результатов (презентации, защиты, творческих отчетов, просмотров и т.д.); сбор, систематизация и анализ полученных данных; подведение итогов, оформление результатов, их презентация; выводы, выдвижение новых проблем исследования.

Говоря о требованиях к использованию метода проектов, нужно отметить, что проектная работа разделяется на подготовительные упражнения, которые служат как бы мостиком к выполнению проекта, и на работу над самими проектами.

Таким образом, проектная деятельность занимает одно из ведущих мест в учебной деятельности. Она является замечательным средством развития креативного, творческого мышления, где реализуются способности, возрастает мотивация и раскрывается интерес к изучению предмета. Суть её заключается в том, чтобы сделать учение увлекательным и интересным через публичное представление наиболее ярких результатов.

На уроках применяем уроки – проекты. Это исследовательские работы в группах: «Изобразительные возможности предложений с однородными членами», «Тире в простом предложении»; уроки литературы «Тема природы в лирике поэтов XIX века», «Такая разная любовь» и др. Учащиеся ориентированы на сопоставление и сравнение свойств языковых явлений, особенностей творчества поэтов XIX века, умение анализировать и делать выводы, проводить презентацию и защищать свой проект. Эти небольшие проекты на несколько уроков, где проводится совместная работа над подготовкой проекта – прекрасная возможность дать каждому участнику шанс проявить свою творческую

Также предлагаемучащимся творческие мини – проекты для домашнего задания. Планируемыми результатами и формами их представления могут быть: кроссворд, чайнворд, ребусы, буклеты, и др. Например, учащимися 7 класса были созданы букет о «Причастии» и «Деепричастии». Эти проекты предполагали активизацию учащихся, т. к. они должны были познакомиться с учебной литературой, справочниками, подобрать рисунки или нарисовать.

Учащиеся с разным уровнем подготовки могут участвовать в проектной работе в соответствии со своими возможностями. Ведь составить и красочно оформить кроссворд, ребус может ученик, у которого трудности с грамматикой, но отличные способности к рисованию. А возникший интерес и чувство радости от выполненного задания у школьника – и есть критерий успешной работы.

Результаты и обсуждение

В ходе применения данного метода, столкнулись с разными трудностями и сделали для себя отметку. Исходя из них, хотим предложить следующие рекомендации:

– перед проектной деятельностью учитель должен четко определить для себя основную проблему (и частные задачи), а также возможные гипотезы их решения. Он также определяет, какие знания, умения, навыки из ранее усвоенных потребуются учащимся при работе над проектом; какие новые знания, умения, навыки должны ребята приобрести в ходе работы над проектом; что им может потребоваться для успешной работы (источники информации, иногда, возможно, готовая информация, вспомогательные средства обучения, инструменты, приборы); какими методами они предположительно

могут воспользоваться, и какая при этом им может потребоваться помощь (анкетирование, интервью, беседы, работа с документами, поиск информации в Интернете).

– учитель должен продумать весь ход работы над проектом. Однако на уроке вся эта информация должна быть лишь в поле зрения самого учителя в качестве ориентира в организации деятельности учащихся. Но ни саму проблему, ни гипотезы, ни методы исследования творческой, поисковой деятельности он не должен давать учащимся в готовом виде. Учитель лишь ненавязчиво направляет мысль учащихся в нужное русло. Но если ученики высказывают собственные суждения, отличные от мнения учителя и даже, более того, явно ошибочные с его точки зрения, учитель ни в коем случае не навязывает ребятам своего мнения. В этом суть метода проектов, исследования как такового. Учащиеся сами должны прийти к выводу о правомерности выдвинутых гипотез, проблем или их ошибочности, но при этом они должны подтвердить свою точку зрения аргументами, доказательствами, фактами.

Заключение

Метод проектов позволяет формировать личностные качества, которые развиваются лишь в собственной деятельности индивида в процессе коллективной, групповой деятельности.

В заключении, хочется отметить, что Казахстан развитая страна, в которой уделяется большое внимание образованию будущего поколения. Поддержка со стороны правительства ярко выражается в стремлении усовершенствования процесса обучения школьников. Нашей задачей является подготовить поколение, свободомыслящее, креативное и с развитой эрудицией, пользуясь всеми возможностями обновленного содержания образования, применяя наиболее эффективные стороны данного внедрения.

Литература

Руководство для учителя «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2012. – 216 с.

Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров / под ред. Е.С. Полат. – М., 1999. – 128 с.

Гузеев В.В. Методы и организационные формы обучения. – М.: Народное образование, 2001. – С. 85–89.

Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении // Хрестоматия по педагогической психологии / Сост. А.И. Красило, А.П.Новгородцева. – М., 1995. – 364 с.

Шадриков В.Д. Способности, одарённость, талант // Развитие и диагностика способностей. – М., 1991. – С. 7–21.

Пахомова Н.Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении. – М.: АРКТИ, 2005. – 148 с.

References

Guzeev V.V. (2001) Methods and organizational forms of training. Moscow: Public Education, 2001. Pp. 85–89. (In Russian)

Matyushkin A.M. (1995) Problem situations in thinking and learning [Chrestomathy on educational psychology]. Comp. A.I. Krasilo, A.P. Novgorodtseva. Moscow: 1995. 364 p. (In Russian)

PakhomovaN.Yu. (2005) Method of educational project in an educational institution.Moscow: ARKTI, 2005.148 p.(In Russian)

Polat E.S. (1999) New pedagogical and information technologies in the education system: a textbook for students. ped. universities and systems of higher. qualified ped. frames ed. E.S.Polat. Moscow: 1999. 128 p. (In Russian)

Shadrikov V.D. (1991) Abilities, talent, talent [Development and diagnosis of abilities]. Moscow: 1991. Pp. 7–21.(In Russian)

Teacher's Guide (2012) Nazarbayev Intellectual Schools., 2012. 216 p. (In Russian)

4-бөлім

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ

Section 4

THE THEORY OF TRANSLATION

Раздел 4

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

IRSTI 17.82.10

Alpysbayeva A.E.[1], Mehmet G.[2], Ashymkhanova S.A.[3],

[1]1 year doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
[2]Dr., Associate Professor of Haci BayramVeli University, Turkey, Ankara,
[3]Doctor of Science, Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru,gulsunn.mehmet@gmail.com, svetlana-1943@mail.ru

TRANSLATION OF THE CULTURE-BEARING SYMBOLISM OF ANIMALS IN THE POEM «TURKESTAN» OF MAGZHAN ZHUMABAYEV (Turkish, Russian and English languages)

The article discusses translation features of animals' symbolism in the poem «Turkestan» of kazakh poet Magzhan Zhumabayev. The author analyzes the translation of the words of symbols into Turkish, Russian and English languages based on the linguocultural aspect of the translation. Conclusions are made on the basis of the analysis of the translation of words that bear not only symbolic but also cultural significance. If the translation of linguistic and cultural information into other languages and the level of its reception by the reader is one of the topical issues of translation studies, the creativity and translation of Magzhan's poetry which is the culmination apogee of Kazakh symbolism still requires research.

The article uses for the first time translations into Turkish and English by Professor of the center for European, Russian and Eurasian studies Timur Kodjaoglu of the University of Michigan. It also analyses the translation of the Turkic linguist, academician Farhat Tamer, and translation of Bauyrzhan Dzhilkibaev in Russian.

Key words: artistic translation, a source text, a target text, culture, history, poetry, linguoculturology, symbolic words, symbolism of animals.

Алпысбаева А.Е.[1], Мехмет Г.[2], Ашимханова С.А.[3],

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 1 курс докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
[2]Хаси Байрам Вели университетінің доценті, Түркия, Анкара қ.,

[3] әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д.,

e-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru, gulsunn.mehmet@gmail.com,svetlana-1943@mail.ru

М. Жұмабаевтың «Түркістан» өлеңіндегі мәдени мәнге ие аңдар символикасының аударылуы (түрік, орыс, ағылшын тілдері)

Мақалада қазақтың дара ақыны Мағжан Жұмабаевтың «Түркістан» өлеңіндегі аңдар символикасының аударма ерекшеліктері қарастырылады. Нақтырақ айтқанда, ақын қолданған символ сөздердің түрік, орыс және ағылшын тілдеріне аударылуының лингвомәдени аспектісі негізге алынады. Яғни, тек символикалық емес, мәдени мәнге сөздердің аудармада қандай көрініс тапқаны талданып, тұжырым жасалған. Лингвомәдени ақпараттың басқа тілге тәржімалануы, оны оқырманның қабылдау деңгейі аударматанудың өзекті мәселелерінің бірі болса, отты жырлары қазақ символизмінің апогейі болып табылатын Мағжан ақын шығармашылығы және оның аудармалары әлі де зерттеуді қажет етеді. Алғаш рет Мичиган университетінің «Еуропа, орыс және еуразиялық зерттеулер» орталығының профессоры Тимур Коджауглының түрік және ағылшын тілдеріндегі аудармалары қарастырылған. Сондай-ақ түрік лингвисі, академик, мағжантанушы Фархат Тамердің аудармасы, орыс тілінде Б. Жылқыбаевтың аудармалары талданған.

Түйін сөздер: көркем аударма, түпнұсқа, аударма мәтіні, мәдениет, тарих, поэзия, лингвомәдениеттану, символ сөздер, аңдар символикасы.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Алпысбаева А.Е.[1], Мехмет Г.[2] , Ашимханова С.А.[3],
[1]докторант 1 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[2] доцент университета Хаси Байрам Вели, Турция, г. Анкара,
[3]д.ф.н. профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru, gulsunn.mehmet@gmail.com, svetlana-1943@mail.ru

Перевод культуроносной символики животных в стихотворении М. Жумабаева «Туркистан» (турецкий, русский и английский языки)

В статье рассматривается особенности перевода символики животных в стихотворении «Туркестан» казахского поэта Магжана Жумабаева. Автор делает анализ перевода слов символов на турецкий, русский и английский языки, основываясь на лингвокультурном аспекте перевода. Сделаны выводы на базе анализа перевода слов, которые несут не только символическое, но и культурное значение. Если перевод лингвокультурной информации на другие языки и уровень ее рецепции читателем является одним из актуальных вопросов переводоведения, то творчество и переводы поэзии Магжана, которая является кульминационным апогеем казахского символизма, все еще требует исследования.

В статье впервые используются переводы на турецкий и английский языки профессора Центра «Европейского, русского и евразийского исследования» Тимура Кожаоглу Мичиганского университета. Также анализируются переводы тюркского лингвиста, академика Фархата Тамера, и перевод Бауыржана Джилкибаева на русском языке.

Ключевые слова: художественный перевод, исходный текст, культура, история, поэзия, лингвокультурология, слова символы, символистика животных.

Introduction

«In the autumn of 1892 Valery Bryusov, the leading poet of the Silver age, found the heuristic word «symbolism». There were no signs then that in one of the colonial border regions of Russia through the year the child was born, who grew up and after some two decades as a student of the Moscow Higher literary-art Institute, led by the same Bryusov, would stand before him fully formed symbolist, who opened a new path for the Kazakh poetry.» (Kanarbayeva, 2007: 37) This is about famous Kazakh poet, symbolist Magzhan.

Magzhan Zhumabayev is an outstanding Kazakh writer, poet, and publicist, one of the founders of the new Kazakh literature. His poems, stories are characterized by acute tragedy, expressing a sense of responsibility to the people and the ensuing appeal to the origins and turning points of history. At the same time, Magzhan embraced the universal artistic and scientific heritage, starting with Shakespeare, Pushkin, Solovyov and ending with symbolism, technocracy and Spengler. Existential motifs are quite clearly visible in his work.

But first and foremost it is obvious to mention that his poetic feat is impressive. Fate gave him only fifteen years for creative work. The remaining years of his forty-four-year life, apart from the childhood and adolescence, took place in Stalin's prisons and camps, where the poet did not return. In that short time, he made a name for himself. Not every talent is destined to determine the theme and problems of literature for many years to come. Even under the strictest ban, his creations influenced the search for national literature. Now, in the conditions of freedom of creativity the unique poetic context created by him has opened as if the second breath. And his poetry spreads its wings across the expanses of many countries. So, after many years of silence Magzhaan Zhumabayev opened to us anew. Nowadays his work is being translated into different foreign languages of the world.He is a poet who belongs to all mankind. Such is Magzhan, who occupies his strong place in the elite number of artists of the word.

Experiment

In the far abroadmost of all, the life and work of the great Kazakh poethave been studied in Turkey, where «Magzhan's days» were held. On creativity of Magzhan Zhumabayev many scholars did research and wrotethesis. In short, until recently, the poet was revered in Turkey more than in his Homeland. There are some reasons for this. In his youth Magzhan sent a poetic greeting to «distant relatives», as he called the people of the Turks. When the national liberation war of the Turks led by Kemal Pasha was played out in earnest, the Turkish theme sounded especially loudly in the works of Magzhan. These ties between the poet and the Turkic people were forever fixed

thanks to his poem «Turkestan», in which the poet praises the entire Turkic people and perceives all the Turkic peoples as one.«Turkestan» became not only valuable heritage of national literature, but also Turkic peoples and the world.And translations of this poem in Turkish by F. Tamir, T. Kojaoglu, in Russian by B. Dzhilkibaev and in English by T. Kojaoglu served as a research material.The used methods: description, identification, comparative analysis, problem-thematic, cognitive analysis and generalization.

Results and discussion

The poem includes different types of information: cultural, historical and social. On the one hand it makes it meaningful and valuable, but on the other hand very difficult for translation. Translation of words of reality, historicism, symbols and proper names requires deep background knowledge and pre−translation analysis.There are some key, basic cultural words that play important role to understand the idea of the poem and author’s intention. One of these words are symbols that poet often used.Not in vain the ardent poetry of Magzhan called the culminating climax of the Kazakh symbolism.The search for new ways of depiction, in all probability, led him to symbolism, which also claimed the role of a holistic worldview, promised to expand the possibilities of human thinking by activating the unconsciousness. Especially in the poetry of author is frequently found symbolism of animals and this poem is not exception. For example, M. Zhumabayev used several times a word «kokzhal» (nominative meaning ‘kok’ – blue, ‘zhal’ − mane) that bears symbolic meaning:

The source text	**Interlinear translation**
Тұранның теңіздерлік көлдері бар, Шалқыған егі-шетсіз Теңіз, Арал. Бір шетте қасиетті Ыстықкөлдің Бауырында дүние көрген *түрік көкжал*. (Zhumabayev, 1989: 169)	In Turan there are lakes like the sea, Extend the vast Tengiz, the Aral sea. In one edge of Saint Issyk-Kul Seen the light *Turk kokzhal.*
Шыңғыстан Шағатай, Үкітай, Жошы, Төле Атаға тартып туған бәрі бөрі. Шыңғыстың қол бастаған екі көзі − Жолбарыс Сұпытай мен *көкжал Жебе*. (Zhumabayev, 1989: 170)	From Genghis, Chagatay, Oktay, Chochi, and Toli All wolves born similar on ancestors. Two eyes of Genghis who led the military – Tiger Subudai and *kokzhal Zhebe.*
Тұраннан Сарыарқаны бөлек деме, Түркістан алты алашқа болған Кебе. Тұранның топырағын құшып жатыр Кешегі ердің ері *көкжал Кене.* (Zhumabayev, 1989: 170)	Do not say that Turan is separate from Saryarka Turkistan was Kebe to six Alash Turan’s earth embraced Yesterday’s *kokzhal Kene*, the hero of the heroes

According to explanatory dictionary ‘kokzhal is a mother wolf, the leader of the wolf pack; the literal translation is gray mane’ (Alimbay, 2011: 97) Butits cultural and symbol icmean in gtakesroot from antiquity. L. Gumilev, a scientist who studied the history of the ancient Turks, wrote in one of his works that the ancient Turks called the Wolf «Kok Kurt». «Kok» means bright blue, blue, and celestial. The Turkic word «Kurt»is the root of the Kazakh word «kurtulu» (salvation, deliverance). That is, the blue wolf is a sacred animal for the Turks, the messenger of the God of heaven Kok Tengri, who saved their tribes from death (Gumilev: nomad-kazakhstan.kazakh.ru/nomad-kazakhstan/590.php).The idea of the saving mission of the Wolf was reflected in many ancient Turkic legends and written monuments. In the epic «Oguznama» Oguz-Kagan before going on a campaign, addresses to the tribesmen with such speech: «I became your Kagan, we will take bows and boards, let there will be to you «grace», «Blue Wolf»let it be the motto» (battlecry).In addition, in the days of the ancient Turks wolf heads of bronze, gold and silver served not only as the finial of the banner, but also the decoration of horse lashes, Psalms, weapons, belts. This is eloquently evidenced by archaeological finds on the lands of the great ancient Turkic Khaganate. Objects with the image of the wolf were attributes of power and symbols of nobility, courage, high origin, they had a ritual meaning of the sacred protection of the spirit of the Wolf.

And poet used this symbolic word as a defining attribute of common name *‘Turk kokzhal’* and proper names *‘kokzhal Zhebe’, ‘kokzhal Kene’,* showing

the special role of these people, their strength and power and the greatness of the whole nation. In this way Magzhan conveyed the importance of these people in one word. This shows not only how the author is well versed in the history and culture of the Turkic people, but also the power of the meaning of the word.

Now let us consider how this symbolic word was translated into other languages. The first table contains translation in Russian:

The source text	**Interlineartranslation**	**Dzhilkibaev's translation into Russian**
Тұранныңтеңіздерліккөлдері бар, Шалқығанегі-шетсізТеңіз, Арал. БіршеттеқасиеттіЫстықкөлдің Бауырындадүниекөрген *түрік көкжал*. (Zhumabayev, 1989: 169)	In Turan there are lakes like the sea, Extend the vast Tengiz, the Aral sea. In one edge of Saint Issyk-Kul Seen the light *Turk kokzhal.*	А озера твои, как моря, глубоки! Вот безбрежный Арал – гордость Сары-Арки! На твоих берегах, о святой Иссык-Куль, *Синих тюрков* Отчизна ковала клинки. (Zhumabayev, 2003: 44)
Шыңғыстан Шағатай, Үкітай, Жошы, Төле Атаға тартып туған бәрі бөрі. Шыңғыстың қол бастаған екі көзі – Жолбарыс Сұпытай мен *көкжал Жебе*. (Zhumabayev, 1989: 170)	From Genghis, Chagatay, Oktay, Chochi, and Toli All wolves born similar on ancestors. Two eyes of Genghis who led the military – Tiger Subudai and *kokzhal Zhebe.*	А потомки Чингиза есть волки в седле: Шагатай, Укитай и Жучи, и Туле. Два лихих полководца, два глаза Чингиза: Субудай – старый тигр и *бесстрашный Жебе.* (Zhumabayev, 2003: 45)
Тұраннан Сарыарқаны бөлек деме, Түркістан алты алашқа болған Кебе. Тұранның топырағын құшып жатыр Кешегі ердің ері *көкжал Кене.* (Zhumabayev, 1989: 170)	Do not say that Turan is separate from Saryarka Turkistan was Kebe to six Alash Turan's earth embraced Yesterday's *kokzhal Kene*, the hero of the heroes	No translation

So in Russian we can see such transformations of symbolic words: 'Turk kokzhal' become 'Синие тюрки' (blue Turks), 'kokzhal Zhebe' become 'бесстрашный Жебе' (fearless Zhebe). There is also frequently used connotation like 'blue Turks'. But 'blue' and 'kokzhal' are not the same, although both of them havea symbolic meaning associated with the Turks.Just above we have analyzed the cultural and symbolic meaning of the word «kokzhal». How about 'blue'? Turks' blue contains *mythological* (in mythological consciousness the sky has always been the abode of gods, spirits of ancestors; hence the main symbol of blue — divinity. Lord of heaven), *spiritual* (in order to understand the faith of the ancient Turks, it is worth a closer look at the area of their settlement. The first archaeological finds of the remains of this ethnos were found in Central Asia — the land of endless steppes and clear, sparkling blue sky. It is from the «mood» of the heavens depended on the life of the nomadic tribe. The sun was warm, the rain gave the moisture, and the lightning was often the cause of fires. Therefore, the main deity was the sky — Tengri, father-protector, the masculine, the Creator of all things. It was believed that the deity lives on one of the peaks of the Tien Shan, the highest point of modern Kazakhstan. This pyramidal peak is called Khan-Tengri, the Lord of the sky(Who was worshipped by the Turks before Islam: https://news.rambler.ru/other/39949795-komu-poklonyalis-drevnie-tyurki-do-prinyatiya-islama/), *symbolical* (the symbolism of blue comes from an obvious physical fact — the blue of the cloudless sky) contexts. We can notice some universal contexts of perception of the blue color in case of the worship of heaven, symbolizing of the sky.In the monument of Turkic runic writing «Kul-Tegin» and «Bilge-Kagan» Turks called themselves «Blue Turks». But in this case we mean neither the name of the color, but the cosmic meaning «sky». Therefore, it is correct to understand it as «celestial Turks» instead of «blue Turks» (The Blue Turks: https://egemen.kz/article/kok-turikteri).

To conclude we find that 'kok' (blue)and 'kokzhal' can not substitute each other even though they both relate with Turks.

In comparison with Russian in English translator used nominal meaning of 'kokzhal', so we can see'the blue-maned Turk', 'blue-maned Zhebe' and 'blue-maned Kene'. It lost its symbolic shape and quality and that distorts receptor's deep understanding of the source text. To avoid such difficulties sometimes it is suitable to give transliteration of cultural words

and to make a note in the form of explanation or interpretation. Since the Kazakh and Turkish languages are related, and the peoples have related roots, in their language picture of the world there is an understanding of «kokzhal», the both translations do not raise any questions at the level of the receptor.

The source text	Timur Kocaoglu’s translation into English	Timur Kocaoglu’s translation into Turkish	Farhat Tamir’s translation into Turkish
Тұранның теңіздерлік көлдері бар, Шалқыған егі-шетсіз Теңіз, Арал. Бір шетте қасиетті Ыстыққөлдің Бауырында дүние көрген *түрік көкжал*. (Zhumabayev,1989: 169)	Turan has lakes as large as a sea: The Aral, the stormy and endless sea. In the bosom of the sacred Lake Issik *The blue-maned Turk* was born. (Kojaoglu, 2018: 36)	Turanniñ teñizderlik kölderi bar, Şalqiğan egi-şeksiz Teñiz, Aral. Bir şette qasietti Istiqköldiñ Bawirinda dűnye körgen *Tűrik kökjal.* (Kojaoglu,2018: 38)	Toranniñ teñiz derlikkölderi bar, Çalqiğan egi-çeksiz teñiz, Aral. Bir çette kasiyetti Istik Köldiñ Bavirinda dűnye körgen *Tűrik kökcal.* (Tamir, 1993: 268)
Шыңғыстан Шағатай, Үкітай, Жошы, Төле Атаға тартып туған бәрі бөрі. Шыңғыстың қол бастаған екі көзі – Жолбарыс Сұпытай мен *көкжал Жебе*. (Zhumabayev,1989: 170)	From Genghis, Chagatay, Oktay, Chochi, and Toli Were born as wolves like their father. The two eyes of Genghis that he entrusted Were the tiger Supitay and the *blue-maned* Jebe. (Kojaoglu,2018: 40)	Şinğistan Şağatay, Őktay, Joşi, Töle. Atağa tartip tuwğan bäri böri. Şinğistan qol bastağan eki közi Jolbaris Supitay men *Kökjal Jebe.* (Kojaoglu,2018: 41)	Çinğis’tanÇağtay, Őktay, Çoci, Töle. Atağa tartip tuvğan bèri böri. Çinğis’tinkol bastağan eki közi Colbaris Supitay men *kökcal Cebe.* (Tamir,1993: 268)
Тұраннан Сарыарқаны бөлек деме, Түркістан алты алашқа болған Кебе. Тұранның топырағын құшып жатыр Кешегіердің ері *көкжал Кене.* (Zhumabayev, 1989: 170)	Don’t speak of the steppes as outside of Turan Turkistan gave birth to the Six Alash The hero of heroes, *Blue-maned Kene* Has been caressing the soil of Turan. (Kojaoglu,2018: 40)	Turannan Sari Arqani bölek deme, Tűrkistan alti Alaşka bolğan kebe. Turanniñ topirağin quşip jatir Keşegierdiñ eri *Kökjal Kene*. (Kojaoglu,2018: 41)	Torannan Sari Arka’nibölek deme, «Tűrkistan» alti Alaç’ka bolğan kebe. Toran’niñ toprağin quçip catir Keçegierdiñ eri k*ök-cal Kene*. (Tamir, 1993: 270)

Except for this Magzhan actively used universal symbolistic animals like a lion, a tiger, and a wolf to describe people and to show their character:

The source text	Interlinear translation
Шыңғыстай *арыстанның* құратыда Адамның жүрегіне жігер берер. (Zhumabayev, 1989: 170)	Just name of the *lion* like Genghis Gives strength to the human heart.
Шыңғыстан Шағатай, Үкітай, Жошы, Төле Атаға тартып туған бәрі *бөрі.* (Zhumabayev, 1989: 170)	From Genghis, Chagatay, Oktay, Chochi, and Toli All *wolves* born similar on ancestors.
Шыңғыстың қол бастаған екі көзі — *Жолбарыс* Сұпытай мен көкжал Жебе. (Zhumabayev, 1989: 170)	Two eyes of Genghis who led the military − *Tiger* Subudai and kokzhal Zhebe.
Арыстан елге Отан болған Тұран, Тұранда қазағымда хандық құрған. (Zhumabayev, 1989: 171)	Turan, which was the Fatherland of the *lion* people, And my Kazakh built a khanate in Turan
Тұранның топырағында тыныштық тапқан Алаштың *арыстаны* — Абылай ері... (Zhumabayev, 1989: 171)	The *lion* of Alash – hero Abylay Who found peace in the earth of Turan

Conclusion

That was only about translation of symbolism of animals that bear cultural meaning. As it was mentioned in the early beginning of this article the poem «Turkestan» is full of significant cultural and historical information which will be devoted to the following articles and studies. And we certainly be-

lieve that the work of the poet and translations will be studied not only in the frame of the national literature. The following statements serve only as confirmation of this. Professor K. Makhmudov, an ethnic Tatar, just noticed: «...The influence of Magzhan Zhumabayev is not limited by the national framework. Magzhanov poetic culture, his high skill had a beneficial effect not only in the Kazakh poetry, but also in the works of famous representatives of other Turkic peoples (Tatars, Uzbeks, Bashkirs)» (Eleukenov, 2007: 82).As it turned out, to translate poems of the Kazakh poet, who made an invaluable contribution to world civilization, T. Kojaoglu began in 1977. Two years after the independence of Kazakhstan, in 1993, he published the first book in which 7 poems of M. Zhumabayevwere translated. Translation into English Professor makes in order to «the whole world find out about him». Over the next two years, Kojaoglu intends to translate another 40 verses of the outstanding Kazakh poet, and then release another book. «Poetry of Magzhan present dramatic voice. Heisabravemanwhoisfullyconfident in the correctness of the struggle against injustice, humiliation, bigotry and tyranny. The world community should continue to study the poetry of Magzhan, because his works have not been fully studied. I hope that the future generation will conduct an in depth study of his work» (The works of Magzhan Zhumabayev were presented at UNESCO: https://www.inform.kz/ru/proizvedeniya-magzhana-zhumabaeva-prezentovali-v-yunesko_), − concluded T. Kojaoglu.

Литература

Қанарбаева Б. Мағжан символист: Зерттеу. − Алматы: Экономика, 2007. − 288 б.

Жұмабаев М. Шығармалары. − Алматы: Жазушы, 1989. − 448 б.

Әлімбай Н. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. − Алматы: «Б.о.ж», 2011. − 736б.

Гумилев Л. Культ волка в мифологии древних тюрок. Онлайн журнал «Nomad Kazakhstan». – 2018. – 13 мая. http://nomad-kazakhstan.kazakh.ru/nomad-kazakhstan/590.php 13 Мая 8:55

ЖумабаевМ. Пророк: Стихи и поэмы. Пер. с каз. / Сост., вступ. ст., коммент. Канапьянова Б.; Худож. Наурызбаев Н. − М.: Русская книга, 2003. − 176 с. (2003. Год Казахстана в России)

Кому поклонялись тюрки до принятия ислама? Интернет-газета «Рамблер». – 2018. – 26 мая.

https://news.rambler.ru/other/39949795-komu-poklonyalis-drevnie-tyurki-do-prinyatiya-islama/)

Сарай Ә. Көк түріктері//Онлайн газет «Егемен Қазақстан».–2011.–04қараша

https://egemen.kz/article/kok-turikteri.

Кожаоглу Т. Поэт пламени, свободы и любви. – Астана: Ғылым, 2018. – 85б.

Tamir F. Poems of M. Zhumabayev (Translation into Turkish). – Ankara, 1993. − 338p.

Елеукенов Ш. Магжан и современность. − Алматы: Алатау, 2007.– С. 80-92. – С. 80.

Произведения Магжана Жумабаева презентовали в ЮНЕСКО. – 2018. − 30 апреля https://www.inform.kz/ru/proizvedeniya-magzhana-zhumabaeva-prezentovali-v-yunesko_a3237115

References

Alimbay N. (2011). Qazaq etnografiyaliq kategoriyalar, ugimdar men ataulardyn dasturli zhuyesy. [Traditional system of Kazakh ethnigraphical categories, notions and names]. Almaty: «B.o.zh»,736 p. (In Kazakh)

Eleukenov Sh. (2007). Magzhanisovremennost. [Magzhan and modernity]. − Almaty: Alatau, P. 80-92. (In Russian)(90ygthghft07. C. 80-90.

Gumilev L.(2018). Kultvolka v mifologydrevnihturkov. [The cult of the wolf in the mythology of the ancient Turks]. Online journal «Nomad Kazakhstan».http://nomad-kazakhstan.kazakh.ru/nomad-kazakhstan/590.php. (In Russian)

Kanarbayeva B. (2007). Magzhan simvolist. [Magzhan symbolist]. Almaty: Economics, 288 p. (In Kazakh)

Komupokloniyalisturki do prinyatiyaIslama? [Who was worshipped by the Turks before Islam?]. Internet newspaper «Rambler». https://news.rambler.ru/other/39949795-komu-poklonyalis-drevnie-tyurki-do-prinyatiya-islama/. (In Russian)

Kojaoglu T. (2018). The poet of flame, liberty and love.Astana: Nauka, 85 p.

Proyzvedeniya Magzhana Zhumabayeva prezentovali v UNESCO. [The works of Magzhan Zhumabayev were presented at UNESCO]. International information agency «Kazinform»https://www.inform.kz/ru/proizvedeniya-magzhana-zhumabaeva-prezentovali-v-yunesko_a3237115.(In Russian)(90ygthghft07

Saray A. (2011). Siniyeturki. [The Blue Turks]. Online newspaper «Egemen Kazakhstan». https://egemen.kz/article/kok-turikteri. (In Kazakh)

TamirF. (1993) Poems of M. Zhumabayev (Translation into Turkish). Ankara, 338 p.

Zhumabayev M. (2003). Profet: Stihotvoreniya. [Prophet: Poems]. Translation from Kazakh.M.: Russkaiyakniga, 176 p. (In Russian)

Zhumabayev M. (1989). Shygarmalary. [Collected works]. Almaty: Zhazushi, 448 p. (In Kazakh)

ҒТАМР 16.31.41

Смағұлова Г.Н.[1], Керимова С.М.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]профессоры, ф. ғ. д.,[2]PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: smagulova.g@mail.ru; sunny-dos@mail.ru

АУДАРМА – МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАТЫСЫМНЫҢ БАСТЫ КӨРСЕТКІШІ

Мақалада аударматанудың мәдениаралық қатысым жағдайында іске асып, жаңа антропоөзектілік парадигма шеңберінде даму ерекшеліктері сөз етіледі. Аударма арқылы тіл мен мәдениет, тіл мен ойлау, мәтіндегі әлемнің тілдік бейнесі тоғысады. Алайда мәдениаралық қатысым үдерісінде лингвистикалық фактордың рөлі ерекше болып табылады. Қазіргі уақытта, жаһандану және интеграция жағдайында, халықаралық байланыстардың кеңейіп, ақпарат алмасуына орай, бір тілден екінші тілге аудару үрдісі лингвистердің, сондай-ақ, тілді тұтынушылардың назарындағы үлкен мәселе екендігі баяндалады.

Түйін сөздер: мәдениаралық қатысым, аудармашы, фондық білім, аударматану, коммуникативті сәтсіздіктер.

Smagulova G.N.[1], Kerimova S.M. [2],

[1]Doctor of Philology, Professor, [2]doctoral student,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: smagulova.g@mail.ru; sunny-dos@mail.ru

Translation – the basic indicator of cross-cultural relations

The problem of realizing the possibilities of translation in cross-cultural communication is considered in the article. Special attention is paid to the peculiarities of the development of translation within the anthropocentric paradigm, which allows to consider the interaction of language and culture, language and thinking, to present the whole linguistic picture of the world in the text. According to the author of the article, the linguistic factor plays a special role in the process of cross- cultural relations. At present, the process of translation from one language to another one in the context of globalization and integration, expansion of international relations and the exchange of information have become an actual problem for linguists and carriers of that or another language.

Key words: cross-cultural relation, interpreter, background knowledge, translation studies, communicative failures.

Смагулова Г.Н.[1], Керимова С.М. [2],

[1]д. ф. н. профессор, [2]докторант
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: smagulova.g@mail.ru; sunny-dos@mail.ru

Перевод – главный показатель межкультурных отношений

В статье рассматриваются вопросы реализации возможностей перевода в межкультурной коммуникации. Особое внимание уделяется особенностям развития перевода в рамках антропоцентрической парадигмы, которая позволяет увидеть взаимодействие языка и культуры, языка и мышления, представить в тексте всю языковую картину мира. По мнению автора статьи, особую роль в процессе межкультурных отношений играет лингвистический фактор, ибо процесс

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

перевода с одного языка на другой в нынешнее время в условиях глобализации и интеграции, расширения международных связей и обмена информацией становится актуальной проблемой как для лингвистов, так и для носителей того или иного языка.

Ключевые слова: межкультурные отношения, переводчик, фоновое знание, переводческое дело, коммуникативные неудачи.

Кіріспе

Аударматану – өзінің теориялық негізі, концептуалды аппараты және терминжүйесі қалыптасқан дербес ғылым саласы. Қазақстандағы аударматанудың дамуы әртүрлі елдердің шығармаларының қазақ тіліне аудару дәстүрімен байланысты. Абай алғашқы рет орыс классикалық әдебиет шығармаларын – «Евгений Онегин» романының үзіндісі «Онегиннің Татьянаға жазған хаты», М.Ю. Лермонтовтың жеке өлеңдері, И.А. Крыловтың аңыз әңгімелерін аударды. Аударма арқылы қазақ оқырманы У. Шекспир, Д. Байрон, И. Гете, Ги де Мопассан, Э. Хемингуэй, Д. Лондон, М. Твен т.б. шығармаларымен танысып, өзге елдердің тарихы мен мәдениеті туралы хабар алды.

ХХ ғасырдың ортасынан бастап аударматану теориялық ғылымы жеке сала болып қалыптаса бастады. Қазақстандық аударматану ХХ ғасырдың ортасына дейін көбінесе әдебиеттану ғылымымен ұштасады, сол кездегі кеңестік идеология бойынша ұлттық ақындардың шығармаларын орыс тіліне аудару арнайы тапсырыс бойынша іске асқан. Сондықтан да мақалалардың көбісі аударманың әдеби аспектісін қамтитын. Орыс классиктерін қазақ тіліне аударудың теоретиялық мәселелері А. Байтұрсынов, М. Сералин, Ж. Аймауытов, М. Әуэзов, М. Қаратаев, А. Сатыбалдиев, С. Талжанов, С. Сеитов, Г. Бельгер, К. Канафиева-Кереева еңбектерінде қарастырылған. Оған А. Құсайынов, Ш. Сарыбаев құрастырған «Аударма мәселесі» атты библиографиялық көрсеткіш дәлел.(Kusainov, Sarybaev, 1999: 243).

ХХ ғасырдың 90-жылдары жарық көрген көптеген ғалымдардың еңбектерінде аударманың лингвистикалық аспектісі қарастырылды. Бұл ретте қазақстандық аударматанудың лингвистикалық және лингвомәдени мәселелері А.А. Алдашеваның еңбектерінде негізделеді (Aldasheva, 1998: 215). Зерттеуші-ғалым көркем-әдеби және публицистикалық мәтіндердің аудармаларына салыстырмалы лингвомәдени талдау жүргізеді. Сонымен қатар қазақстандық ғалымдар аудармашылық тезаурустың теорияалық және әдіснамалық негіздерін жетілдіртті.

Қазіргі уақытта, жаһандану және интеграция жағдайында, халықаралық байланыстардың кеңейіп, ақпарат алмасуына орай, бір тілден екінші тілге аудару үрдісі ғалымдардың назарындағы үлкен мәселе. Заманауи аударматану мәдениаралық қатысым жағдайында іске асып, жаңа антропоөзектілік парадигма шеңберінде даму үстінде. Аудармада тіл мен мәдениет, тіл мен ойлау, мәтіндегі әлемнің тілдік бейнесі тоғысады. Коммуникативтік инфрақұрылымның даму және ақпараттың ауқымды көлеміне қарай аударма жаңа әлеуметтік мәртебеге ие болады. Қазақстандағы аударматанудың заманға сай қалыптасқан үрдістері қолданбалы міндеттер мен ақпараттық дәуірдің социомәдени еалийлерімен үндеседі. Жалпы қазақстандық аударматанудың жаңа үрдістері:1. Мәдениаралық қатысым және жаңа ғылыми парадигмалар жағдайында дамуы; 2. Қолданбалы міндеттер мен аудармашылық инфрақұрылымныңдамуы; 3. Мемлекеттік тілдің дамуы және жаңа арнайы әдебиеттің қазақ тіліне сапалы аударылуы.

Мәдениаралық қатысым үдерісі – ол әртүрлі мәдениет өкілдерінің өзара қатынас жасау әрекеті болып табылады. Сондықтан көп жағдайда этномәдени өзгешелік коммуниканттардың өзара әрекеттесуімен қатар, оларды әлем бейнелерінің «қақтығысуына» алып келеді. Осындай жағдай аудармашы мен автор арасында да туындайды, аудармашының лингвоэтникалық құзыреті аударма мәтінінде көрініс табады. Сондықтан аударманың мәдениаралық қатысымның жанама әрекеті ретінде іске асатын жалпы механизмдерін және аударма мен мәдениаралық қатысым шектесетін межелерін анықтау қажеттілігі туындайды.

Эксперимент

Мәдениаралық қатысым мен аударманың арақатынасын келесі тұжырымдар арқылы қарастырамыз:

1. Мәдениаралық қатысым теориясының негізін құрайтын тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттестігі. Аударматануда ол аударылу (переводимость) мәселесінде көрініс табады. Аударылу (переводимость) тіларалық әрекеттесу феномені

ретінде келесі мағыналық аспектілерді қамтиды: денотативті, сигникативті, аксиологиялық және уәждемелік-прагматикалық.

2. Тілдегі аялық білімді ашып көрсету мәселесі. Лингвистикалық аударматанудың ең күрделі мәселесінің бірі – ол баламасыз лексиканың құрамын айқындау және сол сөздердің семантика-стилистикалық ерекшеліктерін жоғалтып алмай, басқа тілдерге аударудың амал-тәсілдерін талдау. Негізі баламасыз лексика – тілдердің ұлттық-мәдени, тарихи-әлеуметтік айырмашылықтары, сондықтан да аудару үрдісінде көптеген қиындықтар туғызатын, сөз топтамасы. Оларға ұлттық реалиялар – лингвокультуремалар, окказионализм, экзотизм, историзм және архаизмдер жатады.

3. Әлемнің тілдік және мәдени бейнелерінің өзара әрекеттесуі. Лингвистикалық ғылымда адамның қоршаған ортаны қабылдауы әлемнің нақты, мәдени және тілдік бейнелері арқылы іске асады. Мәдениаралық қатысым теориясында «әлемнің бейнесі» ұғымы ұлтаралық әрекеттесу үдерісінің мәнін түсіндіре алады. Тілдер мен этномәдениеттердің ықпалдарын ашып көрсету үшін мамандар «әлемнің алғашқы бейнесі» (коммуниканттар үшін өз тілі мен мәдениеті әсерімен қалыптасқан) және «кейінгі әлемнің бейнесі» (шет тілін меңгеру барысында қалыптасқан) терминдерін қолданады. (Тер-Минасова, 2000.)

4. «Коммуникативті сәтсіздіктер» мәселесі. Мәдениаралық қатысым теориясында мәдениеттердің ерекшеліктерін белгілеп, олардың арасындағы алшақтарын анықтау үшін белгілі категориялар жүйесі қалыптасқан: вербалды және бейвербалды қатысым жүйесі; адамның өзін және кеңістікті сезіну; уақыт және оны қабылдау; тамақтану барысында ережелерді ұстану; ара-қатынас орнату; нормалар мен құндылықтар; діни ұғымдар мен түсініктер жүйесі; интеллектуалды әрекет пен оқыту әдістері; еңбекті ұйымдастыру мен жұмыскерлік қабілеті т.б.

Коммуникативті сәтсіздіктер себептеріне тілде қолдануын реттейтін лексика-фразеологиялық шектеуліктерді жатқызуға болады. Осындай ақаулықтар тіл бірліктері мағынасын адекватты түрде түсінбегендіктен, мысалы, жалған эквиваленті білмегендіктен туындайды. Коммуникативтік сәтсіздіктер тек қана қатысым кодын (тілді) білмегендіктен емес (лингвистикалық сәтсіздіктер), сонымен қатар, тілден тыс білімдердің болмауынан (семиотикалық сәтсіздіктер) пайда болады. Әдетте, жиі кездесетін семиотикалық ахуалдарға өзге мәдениетке тән символдар мен ымдарын түсінбеу, оларды адекватты түрде қабылдау. Осындай коммуникативтік сәтсіздіктерге ұшырау айтарлықтай мәдениаралық қақтығысты тудырады.

Этномәдениеттердің аударма барысында ықтимал «қақтығысуы» семиотикалық тұрғыдан болуы күмән тудырмайды. Мәдениаралық қатысым мен аударма арақатынасы: Тілдегі фондық білім мен ақпарат; Тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттестігі; Әлемнің тілдік және мәдени бейнесінің байланысы»; коммуникативті сәтсіздіктер» мәселесі бойынша анықталады. Аударма үдерісінде пайда болатын қиындықтарды белгілеу үшін «лингвоэтникалық кедергі» ұғымы қолданылады. Себебі аудармашы екі семиосфераның, яғни «өзім» мен «өзгенің» тоғысқан жерінде, екі тіл мен ұлттың арасында дәнекер болады. Сондықтан, әрбір шет тілді мәтін аудармашы үшін лакуналық болып келуі тілмаштың лингвистикалық және фондық білімін және оның әлемінің бейнесініске асыруды талап етеді. Әсіресе, этномәдени бірліктерді аударуда байқауға болады.

Дәстүрлі аударма теориясы көркем аударманы басқа аударманың түрлерінен (публицистикалық, ғылыми, техникалық) ажыратады. Осыған байланысты П. Ньюмарк аударманың екі әдісін белгілейді: семантикалық – ол тұпнұсқа мен оның авторына бейімделген және коммуникативті – адресатқа бағытталған (Newmark, 1981). Семантикалық аударма тек қана көркем мәтіндерді аударуда емес, сонымен қатар басқа да саяси, заңгерлік мәртебесі мәдени маңызды «авторлық» мәтіндерді тәржіма жасауда қолданылады. Коммуниативті аударма өзара, тіларалық және мәдениаралық қатынаста іске асып, стандартты, дағдылы қалыптасқан сөз қолдануды пайдаланады. Сондықтан, «авторлық» мәтіндердің қасиеті – ол сөздің мәнерлілігі, ал авторсыз мәтіндерде – ақпараттық немесе персуазивтік.

Жалпы этномәдени ақпаратты, әсіресе ұлттық құндылықтарды жеткізуде көркем аударма кезінде аудармашы айтарлықтай кедіргілерге ұшырайды. Орыс тілінің экспрессивті сөзжасамының әртүрлі рефлекстері тілде жиі қолданыла отырып, өзге тілдерге аудару барысында көп қиындық туғызады. Себебі, орыс тіліндегі зат есім-деминутивтер сөйлеушінің эмпатиясымен байланысты күрделі эмоционалды-бағалы семантиканы білдіреді. Мысалы, М.Ю. Лермонтовтың «Тучи» өлеңіндегі алғашқы жолындағы Тучки *небесные, вечные странники*!

эмпатикалық мағынадағы *тучки* сөзі ағылшын тіліндегі *clouds* ‘тучи’ деген мағынадағы, баламалы сөзбен аударылады*: Clouds in the sky up there, rovers eternally…* (trans. by Pyman). Ағылшын тілінде сәйкес келетін, кішірейту мағынасына ие *cloudlet* лексемасының бар болуына қарамастан, аудармашы саналы түрде оны қолданбайды, себебі ол ‘кішкентай көлемді бұлт’ деген мағынаны білдіре отырып, өз семантикасына бағалауыш және эмоционалды компоненттерді қоспайды.

Сонымен қатар, орыс мәдениетінде кішірейту мағынасын білдіретін қосымшалар арқылы жасалған қаратпа сөздер жиі қолданылады: *голубушка, котеночек, рыбка, миленькая* моя т.б. Қазақ менталитетіне тән *айналайын, қалқам, шырағым* сияқты сөздер функционалды балама бола алмайды, себебі орыс ұлтына тән мәдени ақпарат сақталмайды. Осыған байланысты, А. Алдашева көркем шығармадығы кейіпкердің сырт пішіні мен мінезін бейнелеуге, суреттеуге игерілетін екі тіл арасындағы лингвомәдени сыпаттардың аудармашы тарапынан ескерілуі және ескерілмеуі аударманың сапасын бағалау үшін негізгі межелердің бірі болады дей отырып, келесі лингвомәдени ерекшеліктерді белгілейді: а) образдың тірек компоненттерінің екі тілдегі сәйкестігін (*словно красная девица – қаздай сызылу*); ә) тірек-компоненттердің қолданымдық айырмашылықтарын (*как мокрая птица – жаураған торғайдай*); б) тірек-компонеттердің мағынасы жуық лексемалармен ауыстыру мүмкіндігін; в) ұлттық нышаны айқын образды тіркестердің функционалдық баламасын табу жайын (*как слепой котенок – жаңа туған күшіктей*) ұдайы қадағалап отыруды талап етеді (Aldasheva, 1998: 138).

Орыс тіліндегі *дом* сөзі бейтарап мағыналы болғандықтан баламасы дәл табылып, аударуда қиындық туғызбайды. Ағылшын тіліндегі *house* сөзіне қарағанда, орыс тіліндегі *дом* сөзінің мағынасы кең, бұл сөздің семантикасына «адамның өмір сүруі мен жұмыс істеуіне арналған кез келген құрылыс нысандары» деген ұғым енеді: *наше министерство – это высокий серый дом углу (біздің министрлік – бұрышта тұрған сұр үй); наш факультет переехал в новый дом, следующий за кинотеатром «Литва» (біздің факультет «Литва» кинотеатрынан кейінгі тұрған жаңа үйге көшіп кетті)* және т.б. Мұндай мәнмәтіндер жүйесінде *house* сөзін қолдануға болмайды, себебі *house* – бұл үй, ал сіздің жұмыс істейтін орныңыз – *building*.

Берілген сөздер семантикасындағы ерекшелікті Л.С. Бархударов келесідей түсіндіреді: «Орыс тіліндегі *дом* сөзінің баламасы ретінде ағылшын тіліндегі *house* бірлігін алуға болады; алайда бұл сөздер екі мағынада қолдынылғанда ғана бір-бірімен сәйкес келеді: «ғимарат, құрылыс» мағынасында (каменный дом –*a stone house*) және «династия» мағынасында» (Дом Романовых – *the House of Romanovs*). Қалған мағыналық қолданыстарда бұл екі сөз бір-біріне балама бола алмайды. Орыс тіліндегі *дом* сөзінің «домашний очаг» (отбасы – ошақ қасы), яғни «отбасын жинап, біріктіретін мекен» мағыналарға ие, ол ағылышын тіліндегі *home* сөзімен сәйкес келеді. Сонымен қатар *дом* сөзі ‘мекеме’ мағынасында қолданылады және осы мағына ағылшын тілінде нақты қандай мекеме екеніне байланысты ақпараттың мазмұнына сәйкес аударылады: *детский дом – childrens home торговый центр – commercial firm, сумашедший дом – lunatic asylum исправительный дом – reformatory* және т.б. (Barhudarov, 1969: 79-80).

Дом және *house* сөздері сөйлеу тілінде функционалды қолданысы жағынан да ерекшеленеді. Орыс тілінде *дом* сөзі кез келген мекенжайдың міндетті компонентін құрайды. Ағылшын тілінде дәл осы мәнмәтінде оның ешқандай баламасы жоқ және соған сәйкес аудармасы да берілмейді.

Орыс тіліндегі *дом* сөзінің кең қолданысқа ие болуы, соған сәйкес *house* сөзіне қарағанда сөз семантикасының да кең болуы, осы сөздің тіркесу ерекшелігі – шет тілін үйрену мен оқытуда біраз қиындықтар туғызады.

Дом және *house* сөздерінің мағыналық тұрғыдан кейбір сөйлеу жағдаяттарында бір-біріне сәйкес келуі және олардың бір тілден екінші тілге аударылуы–аталмыш зат немесе құбылыс туралы ұғым-түсініктің қалыптасуындағы мәдени ерекшеліктердің бар екенін ескеруіміз қажет. *Дом* сзінің таңбаланатын ұғымның ағылшын тіліндегі *house* бірлігінің білдіретін мазмұны – екі түрлі халықтың ұлттық дүниетанымын, ұлттық мәдениетін айқындайды. Мысалы, *That morning she had a headache and stayed upstairs* сөйлемін түсіну және адекватты аудару ағылшындардың үйлері екі қабаттан тұратына (оның екінші қабаты –жатын бөлмелер, сондықтан да *upstairs:* баспалдақпен жоғары көтерілу) сәйкес келеді. Сөзбе-сөз аударылуы: *В то утро она имела головную боль и осталась наверху*. Ал функционалды-баламалы аудармасы келесідей болады: *В то утро у нее болела голова и она не вышла к завтраку.*

Нәтиже менталқы

Жалпы, аударма тілдер мен мәдениеттердің өзара әрекеттесу феномені ретінді үш негізгі деңгейлерге сәйкес бағаланады: *тіл – әлем – мәтін*.

Аударманың, әсіресе көркем аударманың, күрделі тұсының бірі – ол тарихи-мәдени ақпаратты жеткізу, белгілі біз сөз, тіркестің астарлы ақпаратын адекватты түрде ашып беру, оның мағынасын жоғалтпау. Мысалы, І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясынан алынған үзіндінің сәтсіз аударма үлгісін қарастырайық: «... *он жеті жасар Әбілқайырды азулы тілектестері Дешті Қыпшаққа хан* етіп ақ кигізге *көтерді. Бақ құсы басына қонып, ақ түйенің қарны жарылды*». М. Симашконың тәржімалауында жоғарыдағы үзінді осылай беріледі: «*Семнадцати лет от роду был поднят на белой кошме Абулхаир, в знак правозглашения его ханом. Птица счастья опустилась на его голову и в жертву был принесен белый верблюд*».

Әрине, сөзбе-сөз аудару *ақ түйенің қарны жарылды* тіркестің мағынасын және аударма мәтінінің мәдени коннотациясын бұрмалайды. Осындай маңызды тарихи-мәдени ақпараттың сәтсіз аударылуы аудармашының фондық білімінің жоқтығына дәлел. *Ақ түйенің қарны жарылды* – молшылыққа, қуанышқа, жақсылыққа, үлкен тойға кенелді деген мағынада қолданылатын дағдылы тұрақты тіркес, метафоралық мәні бар, ұлттық дүниетанымның бір көрінісі. Ал орыс тіліндегі аударма мазмұныны жақсылық, қуаныш емес, құрбандық шалу мағынасына қарай аударылған.

Аудармашының шеберлігі – ол оның коммуникативтік құзыреттігінің толық қалыптасуының көрсеткіші, оған тілді жақсы меңгерумен қатар фондық ақпаратты, яғни көркем шығармадағы сипатталып жатқан дәуірдің реалияларын, белгілерін білу және де сол тарихи-мәдени ақпаратты толық жеткізу үшін функционалды-баламалы аударманың менталдандыру тәсілі қолданылады. Тіл иеленушілердің санасында сөздің ұғымдық ақпаратымен қатар, сол ұғымға қатысы жоқ семантикалық бөлшектер жиынтығы лексикалық фонды құрайды. Аудармашының ұғымдық деңгейден, одан да күрделі, көп тармақты фондық деңгейге көшуі – оның шығармашылық ізденісінің көрінісі.

Зерттеушілердің пікірінше, «сөздің фонындағы семантикалық бөлшектерін аудару, көнеславян тілінен еңген сөздерді тәржімалауда қолданылуы қажет. Мысалы, *град* – стилистикалық архаизм, оның орыс тіліндегі толықдауысты синонимі *город,* қазақ тіліне оны *қала* деген сөзбен-ақ аударады. Алайда, ол сөздің тек қана тура ұғымын береді, сондықтанда *город – қала* деп аударылуы тепе-тең. *Град* – ол тек қана қала емес, ол *көне шаһар*, көнеорыс сөйлеудің тілдік стилизация элементі, сондықтан да ол байырғылық, ұлылық қамтылған «жоғары» контекстілерде кездеседі, орталық және де саяси тұрғыдан маңызы бар, көрнекті тарихи қайраткерлердің есімдерімен байланысты: Петро*град*, Ленин*град*, Сталин*град*, Целино*град* және т.б. Көне орыс тілінде де осы сөздердің мағыналары сараланған: *град* – «бекініс, қабырға-қорған», ал *город* – адамдар өмір сүретін елді мекен. *Град* деген архаизмді аударғанда ментализациялану тәсілін қолдану – сөздің тарихи-мәдени ақпаратын толық бере алады, бірақ өлең шеңберінде оны жеткізіп айту мүмкін емес. Мысалы А.С. Пушкиннің «Медный всадник» поэмасынан үзіндіде:

Прошло сто лет, и юный град,
Полнощных стран краса и диво,
Из тьмы лесов, из топи блат
Вознесся пышно, горделиво

1. Өтті жүз жыл. Балғын қала
Солтүстіктің сән-сәулеті,
Түнек нулы соларадан,
Бойлап шығып, ірге тепті

2. Жүз жылдай уақыт өтті,
Жап-жас «град»
Түн жақ елдің еркесі, әсем, сымбат

*Град – шаһар, қала*дегенсөз. 1. Ғ.Орманов *град* лексемасын *қала – город* деген, сөздік баламасымен берсе, екінші аудармашы – М. Даулетбаев аударманың екі тәсілін бірдей қолданып отыр: транслитерация және түсініктеме. Егер екі нұсқада да *шаһар* деп аударылса – сол тәржімаланып отырған сөздің семантикасы мен коннотациясы сақталып, фондық ақпараты көрініс табатын болар еді, себебі *шаһар* – қазақ тілінде «көне қала» деген мағына береді. «Ал осындай тарихи-мәдени маңызы бар сөздерге түсініктеме қажет, бірақта поэтикалық шығарма шеңберінде, яғни мәтін ішінде берілсе ол көлемді және оқырманға қолайсыз болады, сондықтанда ол кітаптың соңында, немесе әр беттің астында орын алуы тиіс» (аударма біздікі – *С.М.*) (Kiynova, 2016: 65). Біздің ойымызша, осындай тарихи-мәдени мәні терең ұлттық ақпаратты

басқа тілге тасымалдап, мағынасын ашу және дәлме-дәл бейнелеу сипаттама аударуды немесе жолма-жол түсіндіру тәсілдерін қолдануды талап етеді.

Көркем шығарманың мағынасы көпқабатты құрылғы іспетті стилистикалық амалдар мен ауыспалы мағыналардан, көркем сөз айшықтары мен сөз тәртібі, оның фоносемантикалық қасиеттері мен дауыс ырғағынан құралады. Аудармада осы композицияны толығымен тасымалдау мүмкін емес, сондықтан көркем шығарманы аудару барысында маңызды мәдени кедергілер пайда болады. Әсіресе метафора, аллегория, теңеулер және т.б. троптарды өзге тілдерге аудару біраз қиындықтар туғызады.

Мысалы: «*Жапан түз, елсіз, жолсыз сардалада жалғыз түп ағаш өсіпті. Айлар, жылдар, не замандар жасапты. Әрбір көктем күніне үмітін артып, шат қуаты жапырағын жарып гүлін атыпты... талай жылдар өтіпті. Әр жылы гүлдері мен дәндері ұшып, тарап кетіп жатыпты. Сан жапырақ сарғая солып, жоқ болыпты. Бір заман сол айдаладағы жалғыз ағашқа жай түсіпті де жайрапты. Бар бұтақтан, гүл жапырақтан, дән-нәрден айырылыпты, ажырапты... шөл даланы жарып аққан дәрігадай, игілік өмір үзілді. Сонау бір жақта тасты тақыр, жылтыр биік басына жалғыз шыққан алып шынар құлады*» – М.О. Әуезов. Абай жолы».

Ұлы ақынның өмірі мен жарық дүниемен қоштасуын сипаттауында коннотация тізбегін тудыратын авторлық метафора, аллегория, символды бейнелер қолданылып, табиғат көрінісі арқылы беріледі. Үзінді мәдени маңызы мол, қазақ халқының тарихы мен ұлттық дәстүрі бейнелейтін, қазақтың көркем прозасын жоғары деңгейге көтеріп, әлем әдебиетіне биік эстетикалық талғам, көркемдік қуат әкелген үздік туынды – «Абай жолынан» алынған. Осындай шығарманы аудару, оның мәдени өзгешелігі мен экспрессивті мәнін жоғалтпай, өзге тілде адекватты берілуі – ол тәржімашының өнері мен біліктілігі. Аталмыш үзіндінің аудармасы тұпнұсқаның символикалық және коннотативті ерекшелігін сақталуына дәлел:

«*В безлюдной и бездорожной степи росло одинокое дерево. Оно жило многие месяцы, долгие годы. С наждеждой и радостью ракрывало оно свои листья навстречу каждой весне... Каждый год цвело оно, и цветы опадали, а семена его ветер уносил в широкий мир... Много раз желтели, сохли и облетали его листья. Но дерево жило и плодоносило вновь и вновь. Но вот однажды молния ударила в одинокое дерево и расщепила его. Огонь спалил его ветви, уничтожил листья и семена. Благородная жизнь, подобная обильной реке, несущей свои животворные воды через иссыхающую от жажды пустынную степь, иссякла. Могучий чинар, одиноко выросший на голой, каменистой земле и поднявший вершину свою в сверкающую высь, рухнул*» – М.О. Ауезов. Путь Абая.

Сонымен қатар, қазақ ұлттық этномәдени бірліктердің орыс тіліне аударылуы әртүрлі стратегияларды қолдануды талап етеді. Мысалы: Қ. Жұмаділовтің. Соңғы көш романында «*Естай әнге жан тәнімен беріле түсіп, дәл қасында аққудың көгілдіріндей боп отырған Дүрияға қарап қояды. Кенет көз алдында бір әсем сурет оянады. Күміс қанаттары күнге шағылып, дүниені күміс сыңғыр үнге толтыра, аспанда топ аққу ұшып бара жатқандай. Сол аққулар бірте-бірте төмендеп, мамырлап барып, аңсаған айдын көлге жетіп қонғандай бір елес...*».

Осы үзіндіні аудару барысында аса білікті аудармашы А. Самойленко мағынаны күшейту техникасын қолдана отырып, орыс тілінің тілдік құралдары арқылы суреттейді:

«*Тронутый до глубины души этой песней, Естай то и дело поглядывал на Дурию, и впрямь похожую сейчас на лебедицу. Перед его мысленным взором всатал удивительная картина: сверкая под лучами солнца, поблескивая крыльями и наполняя мир серебряным звоном, в небе парит стая белых лебедей. Постепенно, снижаясь, они плавно опускаются на желанное большое озеро... Песня кончилась*» – К. Жумадилов. Последнее кочевье.

Дәстүрлі этномәдени белгілермен қатар табиғаттық-климаттық жағдайлармен байланысты символдардың мәні терең болып келеді. Мысалы, жусан шөптің иісі туған жер, кеңбайтақ дала, балалық шақпен байланысты ассоциациялар туғызады:

«*Сол-ақ мұң екен, Ақжанның жүрегі атқақтай соғып, машинаның ашық әйнегінен баяу желпігін самалмен бірге коптен ұмыт болып кеткен бір ғажайып иіс аңқып қоя берді. Кәдімгі бұрқыраған боз жусанның сарайыңды ашар жұпар иісі ... Тәңірім-ау, неткен жаңға жайлы, жүрекке қандай етене жақын, неткен қолтума таныс иіс мынау? Кенет кеңсірігі дуылдай ашып, жанарына шыпылдап жас толып кетті*» -Қ. Жұмаділов. Атамекен.

Табиғат әлемімен байланысты ұлттық символиканың бейнелі-ассоциативті әлеуетін аудар-

ма арқылы жеткізу эмоционалды-экспрессивті мазмұнымен қатар мәтін үндестілігін сақтауды қажет етеді:

«*У Акжана внезапно забилось сердце, и он невольно предался мучительно-сладостному волнению чувств, в открытое окно машины вдруг повеяло полузабытым чудесным запахом. Это был терпкий аромат детства – аромат полыни... О, Аллах, какой же он приятный и естественный, как близок серду и душе. Скоро ощутил першение в носу и понял, что он сам того не желая, прослезился*» – К. Жумадилов. Земля отцов.

Табиғат көріністерін сипаттау барысында әлемді субъективті қабылдау және бейнелеу көркем шығарманың ерекшеліктерінің бірі болып табылады. М.О. Әуезов. Абай жолынан мысал: «*Күз аспаны күңгірт, бұлыңғыр. Ауада дымқыл сыз бар. Таң салқыны қазір күздің суық желіне айналған. Маңайда қызарып солған құрайлар көп көрінеді. Бүрінен айрылған тобылғы да қуқыл реңді. Ұзарып сарғайған селеу мен бозғыл коде, жусан – бәрі де жел лебінен қалтырайды. Бас шұлғып елбек қағады. Қара жел қуған қаңбақ кең жазықта көп бұлыңдап, тынымсыз кезіп, жосып өтеді. Таң жаңада атқан. Салқынтүннің қалыңшығы жүргіншілердің аттарының тұяғын жылтыратып шашасына дейін суландырған*»

Жалпы табиғат көрінісін аудару мәдени кедергілерге жиі ұшырайды, себебі қоршаған ортадағы болып жатқан табиғат құбылыстары мен реалийлер ерекше ұлттық қасиеттерге ие: *қызарып солған құрайлар*, *ұзарып сарғайған селеу мен бозғыл коде, жусан, қара жел қуған қаңбақ* және т.б. Аудармада мәтіннің композициясын сақтау мақсатында баяу сипаттау, бейтараптандыру стратегиялары қолданылады:

«*Осеннее небо пасмурно. Воздух пронизан сыростью. Холодный ветер усиливает резкую свежесть раннего утра. Уныло чернеет голыми ветвями потерявшая листья таволга, краснеет пересохший тростник. Кивая облетевшими головками, колышится под порывами ветра пожелтевшая полынь и ставший белесым ковыль. По поблекшей траве катится гонимое ветром перекати-поле. День только что занимается. Обильная роса, рожденная холодной ночью, еще не просохла, ноги лошадей мокры до самых щеток, влажные копыта поблескивают в траве*» – М.О. Ауезов. Путь Абая.

Мәдени маркіленген тілдік бірліктер мен құбылыстардың заманауи топтастыруында паралингвистикалық және вербалды құралдар (бет қимылы, ым, дене қозғалысы, дәстүр мен әдет-ғұрып, этикет) ерекше орын алады. Олар қатысымның мәдени контекстісіне еңіп, маңызды мәдени ақпарат тасымалдайтын құралдар ретінде белгіленеді, сондықтан да мәдениаралық қатысымда пайда болатын жағдайларды қарастырып, оларды адекватты түрде жеткізуді талап етеді

Заманауи лингвистикалық аударма теориясында тәржімалау – мәтінді бір мәдени жүйеден екінші мәдени жүйеге аударатын үдеріс болып табылады. Аудармашы екі мәдени ортасындағы «көпір» тәрізді мәдениаралық қатысымды жүзеге асырып, жеңілдетеді. Ол мәдениаралық қатысымға белсенді қатыса отырып, бір тілдік мәдениеттінің белгілерін екінші тілдік мәдениетінің белгілерімен жеткізеді.

Аудармашының шеберлігі – ол оның коммуникативтік құзыреттігінің толық қалыптасуының көрсеткіші, оған тілді жақсы меңгерумен қатар фондық ақпаратты, яғни көркем шығармадағы сипатталып жатқан дәуірдің реалийлерін, белгілерін білу және де сол тарихи-мәдени ақпаратты толық жеткізу үшін функционалды-баламалы тәсілін қолданады.Ал тіл иеленушілердің санасында сөздің ұғымдық ақпаратымен қатар, сол ұғымға қатысы жоқ семантикалық бөлшектер жиынтығы лексикалық фонды құрайды.

Мәдениаралық қатысымда қабылдаушы мәдениетте белгілі прецедентті мәтіндер мен жағдайлардың болмауымен шартталған мәдениаралық ауысулар болуы – заңды құбылыс, сондықтан арнайы аударма амал, тәсіл мен әдістерін қолдануды талап етеді.

Қорытынды

Аударма алдына қойылған міндетті іске асырған жағдайда ғана сәтті деп есептеледі және дәл осы міндетті шешу үшін аударма стратегиясы таңдалады. Қарым-қатынас жасау барысында сұхбаттасшы адамдар бір-бірімен тіл табыса алмай, әртүлі тілдерде сөйлескендей болады. Ол коммуникацияға қатысушылар үшін тілдік таңбалардың «жасырын семантикасы» және сонымен байланысты ассоциациялар мен презумпциялардың әртүрлі болуына байланысты. Сондықтан, аудармашының коммуникативтік және линнгвоэтникалық құзыреті мәдениаралық қатысым үдерісінің ажырамас бір бөлігі болып табылатын аударманың сапасын бағалайды. Сапалы аударылған шығарма қай кезде болсын оқушылар үшін үлкен сұранысқа ие болады. Әрі жұрт қызыға оқитын аударма болғандықтан, мәдениаралық қатысымның басты көрсеткіші ретінде танылады.

Әдебиеттер

Кусаинов А., Сарыбаев Ш. Вопросы перевода. Библиографический указатель. – Алматы: РИК КАО им. И. Алтынсарина, 1999. – 230 б.

Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы: Арыс, 1998. – 215 б.

Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учеб. пособие. – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.

Newmark P. Approashes to Translatoin. – Oxford, 1981. – 354 p.

Бархударов Л.С. Двенадцать названий и двенадцать вещей // Русский язык за рубежом. – 1969. – №4. – С. 79-80.

Киынова Ж.К. Казахстанская Пушкиниана в контексте художественного перевода: учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 110 с.

References

Aldasheva A.(1998) Audarmatanu: lingvistikalyqjanelingvomadeninaseleler. [Translation studies: Linguistic and Cultural problems] Almaty: Arys, 215 b.(In Kazakh)

Barhudarov L.S. (1969) Dvenadcat' nazvanii I dvenadcat' veshei. [Twelve names and twelve things] Russian abroadNo 4, (79-80). (In Russian)

Kiynova J.K. (2016) Kazakhstanskaia Pushkiniana v kontekste hudojestvennogo perevoda: uchebnoe posobie. [Kazakhstan Pushkiniana is in the context of artistic translation: train aid] – Almaty: Qazaq universiteti,110 p. (In Russian)

Kusainov A., Sarybaev Sh. (1999). Voprosyperevoda. Bibliograficheskiukazatel'[Questions of translation. Bibliographic pointer] Almaty: RIK KAO im.I.Altynsarina,230 p.(In Russian)

Newmark P. (1981) Approashes to Translatoin. Oxford.1981, 354 p

Ter-Minasova S.G. (2000)Iazik I mejkulturnaiakommunikacia: Ucheb.posobie. [Language and cross-cultural communication : Studies. manual] M.: Slovo, 624 p. (In Russian)

IRSTI 16.31.41

Telgaraeva L.B.[1], Naciye Yildiz [2], Esembekov T.O.[3],

[1]doctoral student of al-Farabi Kazakh National University, Kazakshtan, Almaty,
[2]Doctor of Science, Professor of Gazi University, Turkey, Ankara,
[3]Doctor of Science, Professor of al-Farabi Kazakh National University, Kazakshtan, Almaty,
e-mail: ltelgaraeva@gmail.com, yildiz.naciye@gmail.com, esembekov53@mail.ru

TRANSLATION INTERPRETATION OF ETHNO-CULTURAL INFORMATION IN M. MAGAUIN'S NOVEL «ALASAPRAN»

The paper studies the rich ethnocultural sources in the «Alasapyran» novel by Muhtar Magauin and its potential for forming national values. On the basis of concrete examples, the character of ethnocultural information in the novel and peculiarities of its translation into other languages was analyzed. The artistic role of ethno cultural information that creates expression have been analyzed as well. The actuality of studying ethno cultural information of novel is presented in connection with the modern public and social needs. The paper is devoted to the reflection on the actuality of national history and national values for spiritual revival of national self-consciousness by preserving national code and national identity.

Key words: spiritual revival, national identity, ethnic culture, national code, expressions, traditions, customs.

Телгараева Л.Б.[1], Нажие Йылдыз [2], Есембеков Т.У.[3],

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2 курс докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
[2]Гази университетінің профессоры, доктор, Түркия, Анкара қ.,
[3]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: ltelgaraeva@gmail.com, yildiz.naciye@gmail.com, esembekov53@mail.ru

М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы этномәдени ақпараттың интерпретациясы

Мақалада Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» романындағы этномәдени ақпараттың ұлттық құндылықтар қорын қалыптастырудағы әлеуеті қарастырылған. Романдағы этномәдени ақпараттар түрі мен сипаты және олардың тәржімеде берілуі мен сақталуының деңгейі мысалдар арқылы талданады. Эскпрессиялық мағына тудырып тұрған этномәдени ақпараттың көркемдік қызметтері сарапталған. Автордың романда көтерген этномәдени ақпаратының заманауи өзектілігі айқындалған. Романдағы ұлттық код, ұлттық болмыс пен бірегейліктің белгілері мен көрсеткіштері сараланып, олардың танымды жаңғыртудағы, өткен тарихымызды түгендеудегі, ұлттық құндылықтарымызды жаңғыртудағы орны мен қызметі зерделенген.

Түйін сөздер: рухани жаңғыру, ұлттық бірегейлік, этномәдени ақпарат, ұлттық код, экспрессия, салт-дәстүр, әдет-ғұрып.

Телгараева Л.Б.[1], Нажие Йылдыз [2], Есембеков Т.У.[3],

[1]докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[2]д. ф. н. профессор Университета Гази, Турция, г. Анкара,
[3]д. ф. н. профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: ltelgaraeva@gmail.com, yildiz.naciye@gmail.com, esembekov53@mail.ru

Переводческая интерпретация этнокультурной информации романа М. Магауина «Лихолетие»

В статье рассматривается сущность этнокультурной информации в романе Мухтара Магауина «Лихолетье» и их потенциал в формировании национальных ценностей. На основе конкретных примеров анализируется характер этнокультурной информации в романе и способы их

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

переводческой интерпретации. Анализируется художественная роль этнокультурной информации, создающей экспрессию. Актуальность исследования этнокультурной информации, приведенной в романе, представлена в связи с современными общественно-социальными запросами. Статья посвящена осмыслению актуальности и злободневности изучения национальной истории, национальных ценностей для возрождения национального самосознания сохраняя при этом национальный код, национальную идентичность.

Ключевые слова: духовное возрождение, национальная идентичность, этнокультурная информация, национальный код, экспрессия, традиции, обычаи.

Introduction

The modern humanitarian paradigm considers the language not only as a certain system of signs, but also as a national code. Thus, artistic text is considered to be a unit of culture. Therefore, the functioning of a separate literary work in the life of a society, in a national culture and the consciousness of society is especially topical. In this, attention is drawn to the semiotic kinship of language and culture. The national-cultural specificity of the units of the artistic text language, which reflect the figurative, and symbolic, reference, compensatory meaning in the culture and world perception of people, is being actively investigated. The objects of scientific works are the ways of reflection and expression of national character, mentality, norms, laws and rules of the existence and development of ethnos.

The study of ethnocultural basis of artistic text is necessary for an adequate, authentic interpretation of its content. That is why, it is important to take it into account during literary translation. We believe that the study of literary creation as a unit of culture is necessary to identify its national-cultural potential as an informative-aesthetic whole based on historical and cultural material. Therefore, we consider not only functioning linguistic means of the text, but also the social, cultural, literary contexts of that era as well as features of linguistic personality.

The ongoing integration, globalization, the formation of Eurasian space, digital industry, automation, robotization, artificial intelligence, and the sharing of «extensive information» is undoubtedly making a various impact on our traditional culture and national spiritual values that have been accumulated for centuries in the course of social development.

1. In the article by the Leader of the Nation entitled «Looking into the Future: Modernization of Public Consciousness», which presents an ideological article that defines general directions for changing the national worldview and social consciousness in the XXI century, the Head of the State expresses his deep conviction for the future development of the Republic of Kazakhstan by spiritual modernization. This article outlines the sources that derives from the idea of development of national identity, one of six directions set by the President (Nazarbayev N.A. https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru). Therefore, it is important to re-examine the historical works that have described in detail people's life at significant stages of their history.

Experiment

We consider Magauin's historical works are particularly important in the reconstruction of national history, religion, and language. Especially, the writer's novel «Alasapyran», has a great deal of episodes, describing the vague time of national history, which, undoubtedly, is a precedent text that has a huge potential in the formation of ethno-cultural information and national values. Since, the historical novel «Alasapyran», along with the struggle for freedom, independence, and Motherland covers complex issues, including the place of our spiritual life, traditions and customs in the development of names of places as a nation, and cognitive, educational, aesthetic, artistic, and compensatory effects of anthroponyms of historical realities. The ethno-cultural information, applied in the work has the power of reflection and expression. Although the writer's novel was highly appreciated by scholars and critics, the nature of ethno-cultural information in the novel and its translation have not been yet studied.

The nature of artistic translation is being studied more effectively in the theory and practice of Kazakh translation studies and bears its fruits. It is known that the artistic works of Kazakh classics and poets are translated into many other languages. One of the aspects of translation of artistic works is to identify the most effective ways and means of transmitting ethno-cultural information in the second language and to ensure the maintenance of original meaning in translation. Each language has

linguistic units of information and semantic content, varying in maintaining and developing of ethnocultural information. Translating these linguistic units in a second language, the interpreter may encounter interference in intercultural communication, which may include general content of original text, using its interpretation, synonyms, antonymic rows, and alternate-cognitive terms in second language. However, in this case, ethno-cultural information loses its meaning.

The Magauin's novel «Alasapyran» was translated by A. Kurchatkin into Russian language as «Veshniye Snega». The original text is rich in ethno-cultural information, and it creates a peculiar expression and it has an artistic importance. The main focus of our paper is to determine what kind of language units had been used in reviving ethno-cultural information during translation.

To that end, it was necessary first to consider the notion of expression in general and expressiveness, before analyzing the sources and types of ethno-cultural information, which provide emotional undertones in writer's novel.

Expression is a stylized category that serves to express emotions, free opinion, and strengthens expressiveness. That is artistic activity of word, ensuring emotional color to language. Whereas expressiveness is word structure that can be used to enhance content of thoughts by expressing speaker's emotion. Expression can be used emotionally, as in emergence of expressive thoughts and will. Therefore, E.M. Galkina-Fedoruk states: «In language, expressiveness is much broader than emotionality, expressiveness means enhancement of clarity, visualization, and the power of figurative expression. Each word that has the power of making great impression and impact refers to the expressive words» (Dzhunisbekov A., 1987: 107), and she also emphasized that «emotionality» and «expressiveness» are categories at a single level. And, by dividing the concepts of emotionality and expressiveness, for the first time in linguistics, she proposed the criteria that emotionality words are always expressive.

It is known that the problem of expressiveness in Russian language has long been in researchers' focus. For example, Akimova G.N. «The concept of expression has a distinctive interpretation in linguistic literature both in terms of language and its various levels. Indirect translation of the notion of expression itself – «expression» entails expressiveness of language tools as well as their expressive possibilities, i.e. especially in a stylistic technique» (Akimova G.N., 1988: 15-20). This statement can be accepted in general, but it is not only a stylistic approach that reflects the capabilities of its expressiveness and clarity, but also because the expression is related to the semiosis and frames.

The scientist I.B. Arnold noted: «By expressiveness we mean such a character of text or part of the text that transmits meaning in increased intensity, diminishing the inner-state of speaker, and having an emotional or logical affinity which can be or cannot be a figurative expression» (Arnold I.V., 1975: 11–20). I.V. Arnold explains that emotionally or logically intensified expression, figurative expression, or the nature of part of text indicates the inner state of speaker.

E.P. Shubin calls expressiveness as parameters of sign products, which provide constant emotional-aesthetic impact on recipient (Shubin E.P., 1972).

The above comments prove that expression is a very complex language phenomenon. Thus, expression means expressiveness, figurativeness, an artistic aspect of the word, which helps to strengthen the effect and power of our thoughts to listeners, as well as to distinguish words from simple vocabulary, and add to it a figurativeness and emotional undertone.

E.V. Breusov states on expressive activity: «The public speaking style is defined by two communicative settings: transferring information and persuasion. First one is reflected in a denotative function, connecting to the information on the same code, and the second – an expression function refers to expressing Sender's attitude towards the text, being created by him with intention to make Receiver share Sender's point of view. In translation, the task is to achieve an expressive equivalent for transfer of expressive function, i.e. creating such a situation in the process of interlingual communication, where the Recipient could correspond to emotional response of original text. To this end, translator uses a number of stylistic modifications, transformations, where instead of units belonging to one stylistic layer, there are used the units that relate to another stylistic layer» (Breus E.V., 2000). – he states, where one disseminate information through communication and deliver it to recipients through expression functions.

Especially in interpreting language communication during translation, reader should have the same emotional impact from both original text and translated text. To do this, translator needs to know a few stylistic modifications and the ways and means of modification.

The writer covers a rich ethno-cultural information in his novel «Alasapyran» that describe national values in the form of expressions and concepts used in describing Kazakh life, the nomadic traditions

and folk customs associated with marriage, matchmaking custom, girl's celebration, ritual food made from kyurdak and liver, meeting with bride, groom's first visit to the bride's house, greetings, betashar, childbirth related customs, names of friendships, relationships, military positions, national weaponry, clothing, household items, jewelry, and food names. Moreover, expressions used in the novel language, proverbs, phraseology, author's aphorisms, and syntax parallel formulas provide a great source of expressiveness.

The author in his article entitled «How was the novel «Alasapyran» written?» highlights that «In essence, I can say that I have applied in «Alasapyran» entire natural sketches, selected slides, and colorful, documentary tapes, which I have preserved for the best of my life (Magauin M., 1997:36-39). We have applied in this book not only a living image, but a hidden, painful feeling deep in our heart, every deep thought in my head, the most precious, the most cherished treasures that was given to our people by nature and fate...» (Magauin M., 1997: 36-39). It is obvious that language tools that are applied to demonstrate the author's feelings, intention, aim and tasks of artistic novel, and all the forms of expression are used to enhance the content of thought through sense of emotion. Text autonomy, rhythm, and intonation of text was also enhanced by repetition. In the end, the special attention was given to national information.

Results and discussion

The artistic patterns of many words and linguistic features used in the artistic work have a huge contribution. The linguistic units of ethnocultural information that are given in the novel «Alasapyran» can be considered as realities (i.e. household, military, weaponry, material, cultural, administrative, social groups, and onomastic realities), proverbs and sayings, phraseology, phrase, aphorisms, archaisms, and idioms. Among which, one of the lingual and informative literary tools are the old, historical words, and the author demonstrates great maturity in describing the reality of that old period and peculiarity of lifestyle, by providing a real picture of that time and describing historical reality of that era in «Alasapyran» novel. The writer have skilfully illustrated the names of military equipment, weapons, armor, and clothes: *naiza, sungi, kylysh, sadakh, sarzha, khandayiz, khoramsakh kobe, selebe, dulyga, shokhpar, kireuke, beren, dangira, shyndayil, tizelik, butyrlik, khollik, dzhid, khaptan, tuyakh, tegilei, khangly arba, sypakhsalar, akhrukh, ertayil, tutkhayil, bakhayil, bulgak, lek, alaman, kuimeler, kureni* and etc. For instance, in the original text, «… on zhak aldyngi khasta uyali *khinga* salingan selebe men eki sholakh *naiza – dzhidtin* saptari korinedi» (...on the right side can be seen a falcon and two cannon spears – the lines of spear) (Magauin M., 1981:169), translation of the names of combat vehicles like *Kyn, selebe, naiza* and *dzhid* was given as follows: «...sprava ot perednei luki – vlozhenniy v nadezhnoe gnezdo *nozhen kinzhal, drevki* dvuh korotkih *kopii»* (Magauin M., 1985: 111), in translation *luk* refers to the kind of ammunition and means an arrow, *nozhni* means scabbard, *kinzhal* – dagger, *drevko* – pole. As we can see here, there were given a close translation to *selebe-kinzhal*, *eki sholak naiza-dzhid – dvuh korotkih kopii.*

In the following sentence in original text «Alaida, ekinin birinin khanzhigasinda tenkigen *dabil*, zhaipak *dangira,* zhez *shyndauil* korinedi», the author used the sound instruments like Dabil, dangira and shyndauil to describe the scenes of war. These are ancient, out-of date realities. The expressive impact of these archaic words were strengthened by adjectives like *tenkigen* (big), *zhaipak* (flat), and *zhez* (copper), which determines characteristics of that instruments. This sentence was given in Russian translation as following: «Zato k sedlu u kazhdogo vtorogo gromozdkyi *baraban*, ploski *buben*, mednie *kolotushki»* (However, everybody are equipped with drum alarm, flat buben and copper mallet). *Baraban* refers to drum, *buben* – tambourine, *kolotushki* – mallet. The meaning of this sentence was given by interpretation, and it was successful.

«Tort buktelgen birneshe *syrmak* toselip biyiktetilgen, ustine okhaly *kopshik* zhayilgan torge altyndy ayir *khalpakh*, sholakh zhen khyzyl makhpal *kamzol* kiyip, yigina eki onyri, etegy men zhen ushi zhibekpen kestelengen zhargagin *zhelbegei* zhamilgan Oraz-Muhamedtin ozi otirdi». Here the author portrays Oraz-Mukhamed's dress by giving a poetic expression to the text. Expanded expression of the meaning and sentences used after preceding phrases gives rise to an expression by grading method, which strengthens its emphasis. In translation it is expressed as following: «V shatre, na tore, na vozvishenii, sdelannom na neskolkih svernutih vchetvero, polozhennih odin na drugoi *kovrov*, sredi rasshitih *podushek* sidel sam Oraz-Muhammed – v zolochennoi ostroverhoi *shapke* s razdvoennimi polyami, v krasnom barhatnom *kamzole* s korotkimi rukavami, v svobodno nakinutoi na plechi *dohe*, obshitoi na rukavah i po podolu nezhnom shelkom», thus the translator managed to provide the meaning of original text (Oraz-Muhammed was sitting

himself in the most respected place of the tent that was covered with a several carpet folded quarter to heighten, above which were a decorated pillows, and he was wearing a conical hat with twofold edges, and a short-sleeved velvet doublet, and a fur-coat was freely putting on his shoulders, embroidered with soft silk in sleeves and hem». Here the words containing ethnocultural information was given in alternative translation, for instance *sirmakh – kover* (carpet), *kopshik – podushka* (pillow), *zhelbegei – doha* (a fur-coat). Nevertheless, the word *carpet* refers here to the Kazak word *kilem*, therefore it would have been better to use the word *syrmak* as it is.

The novel applies for realities related to administrative positions and social groups: *khalga, kuregen, khuma, emeldes, khazinadar* and etc. «Ozine izbasar, kazakhka – *khalga* beruge layik inilerinnin ishinde usheyinin orni bolek» (Magauin M., 1981:14), which in translation was written as: «But, there are only three, among all those who deserve to be called as your *descendant*, and become your successor» (Magauin M., 1985:16). Here the word *kalga* provides ethno-cultural information, *kalga* used to nominate the leaders of tribes, bi, and beks as the khan's successor. In Russian translation the word *successor* was given in its direct meaning as a follower, adherent, and it was strengthened by expressive meaning in a gradation manner, that is, through enhancing preceding thought by the following expressions.

«Atan… Khan atamnin nekeli khosaginin ozi usheu eken, nekesiz alty *khumasin* aitpaganda» (Magauin M., 1981:30). In translation it was given as «U tvoego deda, khana-ata, bilo tri zakonnih zheni, ne govorya uzhe o shesti *nalozhnitsah»* (Your Grandfather... Khan grandfather had three legal wives, without mentioning of six concubins) (Magauin M., 1985:35). The word *Khuma* refers to the word *hatyn* that means a spouse of the ruling family of the ancient Turkic-Mongolian khanates, and when the wives, daughters, and sisters of conquered tribes became their wives they were called Khuma. *Nalozhnitsa* (concubin) is a slave girl, who was captured by an assault and was exploited in someone's home. Expression is hereby given by inverse method with changing the word order.

Even though the national idea was mostly manifested in proverbs, sayings, aphorisms and phraseology, the author was able to apply them very skillfully. The proverbs formed by expressions and emotional linguistic tools have a deep meaning. For example, from the novel: *«kharanin* khibin tabu – *khannin* parizi, eldin erkine zhigilu – *bektin* parizi» (Magauin M., 1981:34), in translation: to find out the people's wishes and needs is a Khan's duty; to serve people is the Beg's duty (Magauin M., 1985:40). Thus, it was translated by transcription method: Khannin parizi – dolg Khana (Khan's duty), bektin parizi – dolg beka (Beg's duty), and the words like tabu (find out), zhigilu (serve), parizi – parizi (duty) attracts reader's attention and makes expression by repetition method.

«Khilish ustinde sert zhok, *khymyz* ustinde kenes zhok» (There is no oath over the sword, there is no advice over kumys) (Magauin M., 1981:52). In translation: klyatva pod *sabley* – slovo na veter, sovet za *kumisom* – sovet bez uma (oath on sword, wasted oath; advice on Kumis, mindless advice) (Magauin M., 1985:63). That kind of proverbs can be found often in the novel. The ethnocultural information here was translated by transliteration method, i.e. *khymyz – kumis*. With words *kilish ustinde-khymyz ustinde,* the repetition method was used to draw reader's attention. Though, translation of *Sert zhok* as *slovo na veter* was not successful.

Phraseology is a regular expression that adds a large part of expressive-emotional language rhetoric. The artworks are used as a figurative approach, artistic nourishment and emotional effect. For example: phraseology in the novel: *ant ishu* (swearing), *tagzym etu* (worshiping), *pir tutu* (cherishing), *khara bukhara* (ordinary people), *khuzirina khuldik uru* (to obey), *tamirin basyp koru* (to explore), *uzin arkhan ken ustau* (bound hand and foot), *asin iship ayagin tebu* (to show disrespect), *ersili-karsili shubau* (to run around), Kydyrdin batasi daru (to be blessed), *kiyiz tuirlikti koshpendiler* (nomads with felt yurts). For example, «En soninda Oraz-Muhammed, odan keyin khannin ozi *ant ishu* rasimin zhasagan edi» (Magauin M., 1981:22). *Ant-su ishu* is a rite in the traditional legal culture of Kazakh people. Translation: «Poslednim otpil chashu Oraz-Muhammed, i posle nego uzhe otpil sam Khan» (Oraz-Mohamed was last to drink from the cup, and after him Khan drank) (Magauin M., 1985:26). Here *ant ishu* was translated as *otpil*, and thus the constant phrase *ant-ishu* has lost its meaning. Here the interpreter was supposed to make a comment.

The expressiveness of proverbs and constant phrases are always high. It is based on peculiarity of national mentality and provides composition with national character in terms of enchantment and excitement.

The most important thing in artistic image is the language of heroes. Readers recognize the appearance of social group through the character, and the hero's image. M. Magazine did not simplify the heroes' language in the work, instead he mostly ap-

plied for wisdom words, by giving them meaningful, important, impressive, and figurative interpretation. We can find in the language of composition expressive identifiers, rhymed repeated structures, parallel structures, gradation, antithesis, and inversion. Whatever the artistic work, expression words are often used. Each writer tries to use this type of visual impression in creating a particular artistic image in their work, and to apply for expressive words that equally impress both readers' feelings and thoughts. Thus, expressive language plays a key role in strengthening emotions and expressing thoughts and artistic image. Professor A. I. Yefimov says: «The concept of expressiveness also includes emotional shades of language as it is an important part of emotional expressiveness» (Efimov A.I. (1957). For example, «Kok *kuime*, *kiyiz ui* degendi bilmeidi, otirganin *tam uige* tigilip» (Magauin M., 1981: 31). Ethno-cultural information here was given by the words: *Kok kuime* (blue cart), *kiyiz ui* (yurt), *tam ui* (dugout). Traditional Kazakh *kuime* was given as a cart. *Kiyiz ui*-yurt is a comfortable home for migrations in spring, summer and autumn. It is the first architectural building in our history. The *tam ui*-dugout (house) is the Kazakh people's house used during winter stays, then, after transition to a half-seated and completely sedentary life, these houses began to be built with few rooms. We can see here expressive sentence through inversion of ethno-cultural information. The translation of this information is as follows: «Ne znayut ni *povozok*, ni *yurt*, – sidi sebe v nepodvizhnom dome v chetiryeh stenah» (None of them know cart and yurt, and they are just sitting in the unmoving house within the four walls) (Magauin M., 1985:36). The words of *povozka*, yurta – *Kok kuime* and *kiyiz ui* were directly translated. Translation was successful. However, the *tam-ui-unmoving house* was translated by interpretation by illustration method.

«Sur *kazy* zheimisiz, tonazigan *zhambas* muzhisimiz? – dedi Ai-Sheshek dastarkhandagi tamakti Oraz-Muhamedttin aldina karai zhilzhitip» (Magauin M., 1985:35). (Would you like to eat sur *kazy* (beef jerky), or tonazigan *zhambas* (chilled meat of hipbone)? – said Ai-Shechek, moving dinner table close to Oraz-Muhammed (Magauin M., 1985: 35). From this sentence we can see parallel form of one of the attributes of visualization. Here the words of *kazy*, *zhambas,* providing ethno-cultural information, create parallel structures with words *zheimisiz*, *muzhimisiz*. In translation: «Chto budete: *Kazy* (Kazi – sausage from the horse meat, Kazakh delicate) ili *holodnoe myaso* pryamo iz kosti?» – asked she moving closer the dinner table to Oraz-Mukhamed (Magauin M., 1985:40). Here the word *kazy-kazy* was translated by transliteration, and *zhambas-myaso* (meat) was translated by interpretation method. One of the national features of Kazakh people is the national cuisine made from meat and milk. As we can see, this feature was ignored. The *Kazy* was commented as sausage from a horse meat, and *zhambas* was translated as a meat, while *zhambas* (hipbone meat) was a special part of meal that was served by Kazakh people to only respectable, honorable guests. Food names in Kazakh lexicon provide ethno-cultural information on material culture of nation, including ethical and communicative meaning.

The poetic language was applied skillfully in the work. One can find here direct and subtle, figurative identifying epithets, identifiers of identities, and pseudos. For example, as we know, the novel begins with meeting in Kuriltay: «Tauekkeldin sayin aitip, shugil shakiruimen, *kiyiz tuirlikti* Kazakh ulina *hukim* zhurgizushi kaskha-zhaisan atauli Karataudin teristigindegi Sozakh kalasina kuriltaiga zhinaldi. Bul – Tauekkel Khan osidan biraz burin *ak kiyizge* koterilip, ata zhurtin kolina algannan beri, tipti, tonirektin tort burishina tugel kylish sermegen Khak-Nazar khan *shahid* bolgali otkizilmek en ulken kenes edi» (Magauin M., 1981:8). Here author uses pathetic, and impressive expressions like *kiyiz tuirlikti* Kazakh uly instead of *zhalpak Kazakh kauimi*, and tonirektin tort burishina tugel kylizh sermegen Khak-Nazar Khan *shahid* bolgali instead of *Khak-Nazar Khan opat bolgali.* In translation: «...po srochnomu vizovu povelitelya vostochnogo kryla Kypchakskoi stepi Khanna Tayekkelya vse znatnie lyudi, imeyushie *vlast* nad kazakhami pod *voilochnim tyirlikom* (koshma, sluzhashaya dlya pokrityia osnovaniya kazakhskoi yurti), sobralis na sovet v gorode Sozake u severnih otrogov Karatau. Sovetu predstoyalo stat samim bolshim sborom ne tolko s teh por, kak Tayekel, podnyaty na *beloi koshme*, vzyal pravlenie rodnim narodom v svoi ruki – a bilo eto eshyo ne tak davno, – dazhe i s teh por, kak *pogib*, predatelski ubityi, voinstvenny, vsu zhizn ne vipuskavshy iz ruk salbi, proslavivshisya pobedonosnimi pohodami khan Hak-Nazar» (Khan Tauekkel, who ruled the East wing of Kipchak steppe has urgently summoned entire noble people, who had the power over the Kazakhs under the *felt tuirlik* (felt, used for covering the foot of Kazakh yurt) to meet at a Council in Sozak city in the Nothern spurs of Karatau. The Council have to become the most great gathering not only from the time when Tauekkel, raised on a white koshma (carpet), took power of rule over his people – as it has been not

long ago – even from the death of Khan Hak-Nazar, who was killed by treachery and who was a worrier, and always carried his sword in hands, and was famous of victorious trips) (Magauin M., 1985: 5). The words of *tuirlik – voilochny tuirlik* (felt tuirlik) was given in a transliteration form, and *ak – belaya koshma* (white carpet) by interpretation method, *hukim – vlast* (power), and *shahid – pogib* (dead) by a translation in its close meaning. However, the notion that has most important meaning of «shahid» was left without translation.

In addition, one of the methods used by Mukhtar Magauin in novel language is the phenomenon of parcelling. Parcelling is to separate the phrase (thought, sentence) and put a single word or text alone that is referred to it. For example: «Birak Atasi… Atasi baska. Aitse de boten emes-au. *Shobere*. Argi atamiz Az-Zhanibek, barimiz bir tuganbiz». (But his grandfather... Grandfather is different. Still, he is not a stranger. Grandchild. Our ancestor is Az-Zhanibek, and we are all relatives) (Magauin M., 1981: 133). Here the author used a parcellation to portray the character of his hero, and to express his internal thoughts, and his monologue. Entire sentence was given here in an elliptical manner, where its meaning is only clear to the thinker. In translation: «No vot predki… razniye u nas s nimi predki! Hotya, konechno, i ne chuzhoi. Troyurodni brat. Prashyur u vseh odin – Az-Zhanibek, i poluchayetsa, vse oni – odna krov» (Magauin M., 1985:168). Since the parcelling word *Shobere* in original text has no translation, it is given by interpretation as *Troyurodni brat* (third cousin).

«Artinsha tutin iyisi keldi muringa. Syr boyining ku kamisi, ne shirik tomari *emes. Ku tezek*. Sakharanin ku tezegi» (Then came the smell of smoke. It was neither dried reed or bump. Dried dung. Sakhara's dried dung) (Magauin M., 1981: 26). Here the author gives the words by means of repetition, but not to attract a reader's attention. Translation: «I tut zhe donessya zapah dima. Ne togo dyma, chto dayet gorkaya zhestkaya trava bezvodnih zemel ili verblyuzhya koluchka golodnoi stepi. Ne dim beryezi s gor Alatau. Dim *suhogo kizyaka.* Suhogo stepnogo kizyaka» (Magauin M., 1985:29). The brief idea of original text was given in parceling – *ku tezek-suhoi kizyak* (dried reed) was given by interpretation method. Parcellings are often used in the novel «Alasapyran». The writer wanted to point out the most basic idea within a sentence that just came out of the situation by describing in parcelling.

Even the title of historical novel «Alasapyran» has the meaning of expression. There is an expression The meaning of the word «Alasapyran» means Alasapyran zaman – kezen in the dictionary of Kazakh literary language. It is described as a difficult, panic time. In the Kazakh synonyms dictionary, «Alasapyran» is described as a horrendous, aggressive, and serene-terrible time. That is, according to explanations, when we hear the word «Alasapyran», immediately to our mind comes the inner, external difficulties, difficult times, and panic time. The writer describes as a tough time the period between Russian-Kazakh relations, colonial politics, the anger of Kazakh community, victory, defeat of Kazakh people, the images of severe fight of people for their independence, ethical identity, maintenance of social structure in order to be called Kazakh forever.

While its Russian version «Veshniye Snega» in the dictionary by S.I. Ozhegov is given as Veshniyyaya-ee (in relation to time, weather conditions), in the dictionary of modern Russian literary language (Russian language dictionary of synonyms) – Veshniy, yaya, ee. It is explained as spring too (usually in the poetry and stylized speech). That is, in direct translation it means Veshnie snega – Spring Snow. In the spring there is no snow, it melts away. It can be assumed that the author refers not for the melting snow, in contrast the snow that does not melt and stays for a long time, therefore one should understand the title of the novel was translated in a metaphorical way.

M. Magauin in his paper entitled «How the novel «Alasapyran» was written? states that «...It was extremely difficult to recognise main characters on the sidelines – during the Russian-Soviet colonial period. The last two or three generations of Kazakh intelligentsia have grown up without knowing the history of their ancestors». That is, the author tells openly to Kazakhs, which were brought up by Soviet ideology of 60-70's and 80's that Kazakh people had a trust, strength and power by describing such characters of Sultan, Oglan, Bii and Batyrs, who surrounded Oraz-Muhammed and Tauekkel Khan and by demonstrating the strength of our ancestors he stresses the idea that Kazakh people can gain its independence and freedom instead of relying on someone and looking for one's helping hands, and our people did not aimed at preserving their souls by doing that. The ethno-cultural information in the novel gives the idea that Kazakh people had not had a country with great wealth, while it was one nation, who had its own culture, tradition and customs, and moreover, whose people would like to strive to become prosperous and cultured ones, and who tries not be a slave in Alasapyran period but to fight for the sake of their culture. It provides information about the entire structures that make the nation. Cer-

tainly, the author's intentions, attitude, thoughts and feelings frequently apply to subjectivism, that is, its content is full of expressions.

In short, M. Magauin's historical novel «Alasapyran» is a text that is full of ethnocultural information of our ancestor's language, religion, spiritual world, and customs as well as the entire historical milestones in the life of the nation. Therefore, it is important to consider these rich literature sources and treasures in a view of national code. It is important to ensure that such values are fully translated into other languages.

Conclusion

To conclude, it can be said that the text of M. Magauin's historical novel «Alasapyran» and translated text by A. Kurchatkin correspond to each other in substantial and structural terms. In some places connotative meaning of figure of speech used by author, its emotional coloring and expressive tone was not fully preserved. Nevertheless, the meaning has been preserved, and the image or the artwork was completely changed. Since artistic translation is a very difficult creative process, we consider it as a great achievement. Of course, in artistic expression, it is desirable to keep original meaning, as well as author's style as much as possible, and to focus on ethno-cultural information.

The use of national-marking universal languages reflects the characteristics of ethnic autochthonic culture. Thus, determination of the ways and means for representation of the world-view of ethnos and mentality of its representatives is topical issue. In addition, national and cultural information can be represented in message and genre structure.

National-cultural potential of literary text is connected with author's sense-aesthetic, emotional-evaluative position, as well as characteristic and chronological aspect. Ethno-cultural information of text is transmitted by peculiarities of ethnically diverse lifestyle, geographical environment, time, culture, beliefs, traditions, and ethics of social interrelations between society members. However, when translating texts with ethno-cultural information, it would be appropriate to pay special attention to the connotative values of words, emotionality, styles, and imagery.

Литература

Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // 26.04.2017 https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru

Джунисбеков А. Просодика слова в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 92 с.

Акимова Г.Н. Экспрессивные свойства синтаксических структур // Предложение и текст: семантика, прагматика и синтаксис. – Л.: изд-во Ленинградского университета, 1988. – 208 с.

Арнольд И.В. Интерпретация художественного текста: типы выдвижения и проблемы экспрессивности // Экспрессивные средства английского языка – Ленинград, 1975. – С. 11-20.

Шубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранному языку – М.: Просвещение, 1972. – 351 с.

Бреус Е.В. Основы теории и практика перевода с русского языка на английский. – М.: УРАО, 2000. – 208 с.

М. Мағауин «Аласапыран» романы қалай жазылды? // Қазақ тарихы, 1997. – №6. – 36-39 с.

М. Мағауин «Аласапыран». тарихи роман. – Алматы: Жалын, 1981. – 384 с.

М. Мағауин (перевод с казахского А. Курчаткин) «Вешние снега». Исторический роман. – Алматы: Жалын, 1985. – 592 с.

Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 447 с.

References

Akimova G.N. (1988). Ekspressivnye Svoystva Sintaksicheskikh Struktur//Predlozheniye i Tekst: Semantika. Pragmatika i Sintaksis [Expressive Properties of Syntactic Structures // Sentence and Text: semantics, pragmatics and syntax]. L.: Izd-vo Leningradskogo Universiteta, 208p. (in Russian)

Arnold I.V. (1975). Interpretatsiya Khudozhestvennogo Teksta: Tipy Vydvizheniya i Problemy Ekspressivnosti//Ekspressivnyye sredstva angliyskogo yazyka [Interpretation of the Artistic Text: Types of Promotions and Problems of Expressiveness// Expressive Means of the English Language]. Leningrad: P.11–20. (in Russian)

Breus E.V. (2000). Osnovy Teorii i Praktika Perevoda s Russkogo Yazyka na Angliyskiy [Fundamentals of Theory and Practice of translation from the Russian Language into the English Language]. Moskva: URAO: 208p. (in Russian)

Dzhunisbekov A. (1987). Prosodika Slova v Kazakhskom Yazyke [ProSody of a word in the Kazakh language]. Almaty: Nauka, 92 p. (in Russian)

Efimov A. I. (1957). Stilistika Khudozhestvennoy Rechi [Stylistics of the Artistic Speech]. Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta. 448 p. (in Russian)

Nazarbayev N.A. Bolashakka Bagdar: Rukhani Zhangyru [Looking to the Future: Modernization] // https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru 26.04.2017. (in Kazakh)

Magauin M. (1997) Alasapyran. Romany Kalay Zhazyldy? [How was written the novel Alasapyran?] // Kazak tarikhy. N6, Pp.36-39. (in Kazakh)

Magauin M. (1981). Alasapyran. Tarikhi Roman [Alasapyran. Historical Novel]. Almaty: Zhalyn. 384 p. (in Kazakh)

Magauin M. (1985). (perevod s kazakhskogo A. Kurchatkin) «Veshniye Snega» Istoricheskiy roman [(translated from Kazakh A. Kurchatkin) «Spring snow». Historical Novel]. Almaty: Zhalyn. 592 p. (in Russian)

Shubin E.P. (1972). Yazykovaya Kommunikatsiya i Obucheniye Inostrannomu Yazyku [Language Comunication and Learning Foreign Language]. Moskva: Prosveshenie, 351 p. (in Russian)

ҒТАМР 17.82.31

Төнкер А.[1], Болат А.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]оқытушысы, [2]2 курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: tunkyer.aisulu2017@gmail.com, akikat1116@gmail.com

ДЖЕК ЛОНДОН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨРІНІСТЕРІ

Бұл Мақалада Джек Лондон шығармаларының қазақ тіліне аударылу жайы қарастырылады. Лондон шығармаларын қазақ аудармашылары жасаған тәржіма нұсқалары жеке-жеке сараланып, аударманың эквиваленттілігі көрсетіледі. Сонымен қатар жазушы туындысының ерекшелігі мен аударманың мағыналық дәлдігін талдау барысында салыстырылып сараланады.

Түйін сөздер: аударма, мағыналық дәлдік, еркін аударма, шығарма рухы.

Tunkyer A.[1], Bolat A.[2],

[1]teacher, [2]graduate student
of al-Faraby Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: tunkyer.aisulu2017@gmail.com, akikat1116@gmail.com

The appearances of Jack Londonwork into the Kazakh language

The article deals with the translations of Jack London's work into the Kazakh language. Alsohighlights translation equivalents and difference of target text and its Kazakh translators. In addition, the peculiarity of the writer's work and the meaningful accuracy with the translation text are compared in the analysis.

Key words: translation, meaningful accuracy of target text, free translation, spirit of work.

Тонкер А.[1], Болат А.[2],

[1]преподаватель, [2]магистрант 2 курса
Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казакстан, г. Алматы,
e-mail: tunkyer.aisulu2017@gmail.com, akikat1116@gmail.com

Образ произведений Джека Лондона в казакском языке

В данной статье рассматриваются вопросы перевода произведений Джека Лондона на казахский язык. Авторы анализируют варианты переводов, предложенные казахскими переводчиками, и показывает переводческую эквивалентность в тексте. Так же авторы выделяют особенности в произведении и сопоставляют и оценивают смысловую точность перевода.

Ключевые слова: перевод, переводческая эквивалентность, целевой текст, свободный перевод, дух работы.

Кіріспе

Америка жазушысы Джек Лондон шығармаларының ішіндегі таңдамалы туындыларының барлығы дерлік қазақ тіліне кеңінен аударылып жеткен. Жалпы айтқанда Джек Лондон қарымды қаламгер ретінде америка әдебиетінен ғана емес әлем әдебиетінен өз орнын ойып турып алған жазушы. Олай дейтінімізі Максим Горькийдің Джек Лондонды «Америка халқының рухани атасы» – деп берілген әділ бағасы (Сырымова, 2015:208) айқын куә! Сонымен қатар «Теңіз көкжалы», «Мартин иден», «Меңіреу мұнар», «Мың дожна», «Күндік тұрақ», «Мексикалық» тағы басқа әңгімелері әлемнің көптеген тілдеріне аударылып, дүние жүзі оқырмандарынан жоғары

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

бағасына ие болған. Ол өмірден ерте өткен қаламгер. Деседе артына қалдырған туындылары оның есімін әлі күнге дейін өлтірген емес. Жазушы көзі тірісінде оның 44 еңбегі жарыққа шыққан. Олар: романдар, повестер, мақалалар, әңгімелер, пьесалар және репортаждар. Ал кейін алты жинағы дүние салғаннан кейін жарық көрген. Жалпы айтқанда Лондонның қысқа ғұмырында елуге жуық шығармалары жарық көрген (Жұмаш, 2016: 389).

Көптеген ұлы тұлғалардың өткен өмір баянына көз тастасақ, барлығы дерлік өмірдің мұңмұқтажын көріп, қиындығы мен ашаршылығын бастан кешіргендігін көптеп кездестіреміз. Әрине шынай өмір белестерден, қиындықтардан тұрмақ. Өмір тауқыметі өз шәкірттерін өзі шыңдаса керек. Кішкентай Джек те сол белестен шыңдалып шыққан. «Табиғатында үлкен дарын иесі, көкірегіндегі ашу ызаны сыртқа шығаруға құлаш ұрды. Дүниедегі зұлымдық, әділетсіздік, алдау мен арбау – Джектің алғаш рет қалам серпуіне түрткі болды» (Жұмаш, 2016: 390). Джек Лондонды қазақ тілінде сөйлеткен аудармашыларға келер болсақ, көрнекті қайраткер, ұлы жазушы Мұхтар Ауезов «Қасқыр», Ж. Аймауытов «Теңіздей телегей» туындыларын аударса, Абайдың шәкірттері Т. Абайұлы «Баланың ерлігі», «Күштілердің күші», С. Нұғымен «Өмірге құштарлық», «Кіш туралы аңыз», Әшімхан Дидахметұлы «Теңіз қорқауы» романы, «Тектік сарын» повесін, 7 әңгімесін, Б. Омаров «Меңіреу мұнар», С. Оспанов «Кіш туралы әңгіме» -аударылған. Жазушының туындыларының көбісі орыс тіліндегі тәржіма нұсқасынан аударылған деген дерек басым. Солардың ішінде С. Нұғыман аудармасы тікелей ағылшын тілінен аударылған деп атап көрсеткен (Омаров, 2015: 238).

Талдаулар мен нәтижелер

«Ал Джек Лондон шығармаларының ерекшелігіне келетін болсақ, қай қай шығармалары болсын өмір шындығы шынайлығымен, сенімділігімен, нанымдылығымен көзге ұрып тұрады. Бұл ерекшеліктің мынадай заңдылықтары бар. Мәселен – біріншіден барлық адамның аяғы бірдей жете бермес, өркениетті ортадан алыс, табиғаты ерек, жаратылысы бөлек, өзгеше бір өңірлерден өтеді. Екіншіден осы өзшеге өңірлерге келіп жеткен адамдардың бітім, болмысы да бөлек. Үшіншіден Джек Лондон өзі кез келген жазушының тыныс-тіршілігіне ұқсамайтын романтика мен тосын оқиғаларға толы кездерді басынан көбірек кешірген. Сондықтан шығармаларының көркемдік-эстетикалық жағынан автор өзі көріп білген өмір шындығы негізінде кестеленген» (Жұмаш, 2016: 11).

Автордың осындай эстетикалық рухы биік таңдамалы шығармалары қазақ қаламгерлерінің қарымы биік туындыларының бітім болмысымен де сырлас, үндес келетін тұстары да жоқ емес. Олай дейтініміз көркем аударма шебері М. Әуезовтің аударған «Қасқыр» – «Ақ азу» «Көксерек» шығармаларынды кездесетін қасқыр да, ит те адамзатпен қатар өз әлемімен сипатталатындығында тілге тиек етуге болады. Сонымен қатар «Ақ азуы» – да қасқыр әлемін бейнелеуде Жалғызкөз бен Кичидің күшігін шебер пайдаланса «Көксерек»-тегі ауылдың иттерін қасқыр болмысын беруде шебер бейнеленген тұстарынан да ұқсастықтарды байқауға болады. М. Әуезов 1936 жылы аударған «Қасқыр» әңгімесі жеке кітап болып жарық көрді. Аударма тікелей шығарма тілінен аударылған жоқ, орыс тіліндегі нұсқасынан сатылы аударма болып тәржімаланды. Аударма барысында аудармашы қысқартулар жасап, кей бөліктерді қалдырып кеткен. Еркін аударма түрі қолданылса да шығарма желісі мен фабуласына ешқандай зиян келтіріліп тұрған жоқ. Аудармашы жас балалар ұғымына ауырлық етпейтін, шығарма динамикасына әсер етпейтін бөліктерден қысқартулар жасаған.

«Ақ азу» – басты кейіпкері Лук – Ақ азу деп аталатын қасқыр жайлы повесть. XIX ғасыр соңында Аляскада қолға үйретілген қасқырдың тағдыры жайлы баяндалады. Шығарманың көлемді бөлшегі ретінде Лукатты Ақ азуды көзімен керсетіледі. Ол Аляскада туған және алғашында жабайы қасқыр болған. Оныц тағдыры сан рет өзгеріске түседі: бірде жегетін ит, бірде жауынгер ит те болып жүреді. Бірде ол өзінің иесін кездестіреді. Өзінің өмірін сақтап қалған жанға уақыты келгенде Ақ азу да кемектесіп, парызын етейді. Кез келген шығараның тақырыбы, идеясы, автордың айтпак ой болмақ. Такырып, окиға, тартыс, суреттеу тәсілдері барлығы автордың айтпақ ойына, яғни идеясына тікелей тәуелді болады. 0зінің мақсатына жету үшін оқырманның ой-сезіміне әсер ете отырып, өзінің меңзеген бағытына жетелейді. қасқырдыңмінез-құлқы, психикасы, өзіне тән тәбиғи қасиеттері, коршаған ортаның, табиғаттыңөз заңы осындай ерекшеліктердің барлығы шығармада асқан шеберлікпен суреттеледі. Осылайша қаламгер табиғат пен адам арасындагы байланысты, түсініктіі негізгі идея етіп керсетеді (Ибрагимова, 2015: 172).

Джек Лондонның «The White Silence» – әңгімесін Б. Омаров «Меңіреу мұнар»- деп аударылған. Ағылшын тілінде «Silence» – тыныштық деген мағынаны білдірсе, «white» – «ақ түс» – деген мағынаны білдіреді. Аудармашы бұндағы «ақ түс» – деген сөзді қалдырып «Меңіреу мұнар» – деп шығарманың бар болмысына сай етіп сәтті бере білген (Жұмаш, 2016: 389). Шығарма желісі Канаданың Юкон аумағының қыс мезгілінде керемет табиғат аясында көрініс табады. Сондықтан болар автор ақша қарға бөленген үнсіздік пен тыныштық аясындағы оқиғаны осылай атаса керек. Бұл қысқаша әңгіме де өркениетке қол жеткізі келген үш адам Юкон провинцесінің солтүстік трассасы арқылы сапар шегеді. Қысқаша әңгіменің барысы адам мен табиғат арасындағы нәзік қарым-қатынас, сондай-ақ адам мен жануарлар арасындағы байлынасты шебер бейнелеген. Мысалы:

«Snap! The lean brute flashed up, the white teeth just missing Mason's throat» [www.online-literature.com://(The White Silence). Әңгімедегі осы жол Б. Омаровтың аудармасында: «Арс еткен аш төбеттің арсиған тістері Мэйсонның алқымына қадала жаздап-ақ қалған еді» (Дидахмет, 2012: 5-6). Ағылшын тіліндегі нұсқасындағы «white teeth» – «ақ тістер» орнына «ақсиған тіс» – деп аудармашы сөз тіркесін сәтті берген.

Сондай-ақ: «The two men and woman grouped about the fire and began their meager meals»www.online-literature.com://(The White Silence). «Екі аңшы мен әйел үшеуі отқа жақындай отырып, тақыл-тұқыл тамақтарын жеуге кірісті (Мамыров, 2014: 172). Бұл жолдарда «meager meal»- «мардымсыз тамақ» – деген баламаға көбірек лайық. Ағылшын тілінде бір құрмалас сөйлем болса, қазақ тілінде екі құрмалас сөйлем түрінде аударылған. Аудармашы «үшеуі» – деген сөзді жанынан қосқан. Одан болып ақсап тұрған дәнеге жоқ, керісінше аударма тілінің ерекшелігіне сай сөйлемдегі мағынаны толтырып тұр. Сонымен қатар «мардымсыз тамақтарын жеуге кірісті» – деуге де болар еді, бірақ «тақыл-тұқыл тамақтарын жеуге кірісті» – деп кейіпкерлердің азық-түлігінің көпке бармайтын мардымсыз жайымен, күн көріс бейнесінің қиынға соғып бара жатқанынан көрсету арқылы аударманың бояуы қанық сәтті ете бере білген.

«Жекелей алып қарасақ Джек Лондон шығармаларында сөз болатын тақырыптар тізбегі өте алуан, осыларды байыппен қарайтын болсақ бір ғана тақырып екенін аңғаруымызға болады. Ол – жұмыр жер, жұмбақ әлем» (Дидахмет, 2012: 97) – деген пікір оте орынды айтылған. Себебі Лондон шығармаларында көрініс табатын кейіпкерлер мен тілге тиек етер оқиғалар желісі көбінесе тылсым сырлы, жұмбақ табиғат пен рухты, табанды, батыл мақұлық иелері. Сол себептен Джек Лондон анималистік жазушылар қатарынан ерекше орны алады. Өйткені жан-жаруарлар жайлы шығармаларында адам мен хайуанат дүниесі арасындағы өте күрделі байланыс жан жақты суреттеледі. Осындай шығармасының тағы бірі «Теңіз қорқауы» романы. Бұл шығарма орыс тілінен қазақ тіліне аударған Дидахмет Әшімханұлы.

Роман Милл-Вэлиде саяжайында тұрып жатқан Чарльз Ферасетке «Мартинес» кемесімен қыдырып бара жатқан Хэмфри Ван-Вейден сапарын суреттеуден басталады. Романның екінші тарауынан бастап Джек Лондон кейіпкерлерінің мінез-құлқын қысқа тіл қатысулар барысындағы диалогтар арқылы шебер аша білген. Мысалы:

«An' 'owyerfeelin' now, sir?» he asked, with the subservient smirk which comes only of generations of tip-seeking ancestors.

– Иә, өзіңізді қалай сезінесіз, сәр? – деді ол бір түрлі жарамсақ жымиыспен, бұнысы – бұл жақсылығымды ұмытпайтын шығарсыз дегендей көрінген (Жұмашева, 2016: 7).

*Түпнұсқада:*Томас Магриждің болмысын түгел аша түскен деп айтуға болады. Аударма мәтіні де жазушының ойынан алшақ кетпеген.

– Менің атым Ионсон емес, Джонсон, – деді ол ақырын ғана, бірақ тап-таза ағылшын тілінде.

– «My name is Johnson, not Yonson,» he said, in very good, though slow, English, with no more than a shade of accent to it.

Мұнда «тап-таза ағылшын тілінде» – деген жолдар түпнұсқа тілінде жоқ, сонымен қатар «very good» – «өте жақсы», «with no more than a shade of accent to it» – «акцент көленкесінің қарасы жоқ»деген жолдар түсіріліп, орнына «бірақ тап-таза ағылшын тілінде»- деп эквиваленттілігін сақтаған. Аударма мәтінде қысқартылып, ықшадалып аударылса да, автор стилін сақтай білген.

Байқағанымыздай түпнұсқа тілі өте шебер суреттемелерден тұратынын көріп отырмыз. Жазушы тілінің көркемдігі, шебелігі туралыР.Сыздықова: Көркем проза тілін зерттеуде басты нысанаға алынатын мәселелердің бірі – кейіпкерлерді сөйлету принциптері – деп айырықша атап көрсеткен https://baribar.kz. Кейіпкер сөзі диалог пен монолог арқылы беріледі. Диалог жазушының тіл көркемдігін айқындайтын тілдік тәсіл (Мамыров, 2012: 8). Осы теорияға сүйенетін болсақ Джек Лондонның

сөз саптауы да өте оралымды екенін байқауға болады.*Мысалы:*

– «Well, Cooky?» he began, with a suaveness that was cold and of the temper of steel.

– О, сүйікті кок? – деді ол еркелеткен болып, бірақ даусы ызғарлы да зілді естілді

– «Yes, sir,» the cook eagerly interpolated, with appeasing and apologetic servility.

– Иә, менмін, сэр! – деп, кок жарамсақтана қалды.

– «Don't you think you've stretched that neck of yours just about enough?

– Сен болсаң, айтшы, абайсызда мойнымды үзіп алам деп қорықпайсың ба сен?

Аударма мәтіні орыс тілінен сатылы аударма жасалынған себепті сол мәтіннің ықпалы көбірек басым. Едәуір қысқартылып, жинақталып аударылған. Бірақ мағыналық тұрғыдан ешқандай алшақтық пен асыра сілтеушілік байқалынбайды. Оған негіз ретінде мәтінді қайта бер рет аударма жасап көрсек.

– «Yes, sir,» the cook eagerly interpolated, with appeasing and apologetic servility» – Түпнұсқа тілінен тікелей аударғанда:

– «Иә Сэр! – деп Кок әлсіз әрі бейкүнә бейнемен жарамсақтана қалды» – деп аударылған болар еді.

Келесі жолында: «Don't you think you've stretched that neck of yours just about enough? – «Созылған мойның өзіне артық болып жүр деп ойламайсың ба?» – делінген. Бірақ автор стилін беруде жоғарыдағы Ә. Дидахмет аударма нұсқасы әлде қайда шығарма желісі мен ондағы кейіпкерлердің бітіи болмысын аша білген деп айтуға болады. Түпнұсқа болмысы жақсы сақталған.

Қорыта айтқанда «Теңіз қорқауы» романы адам бойындағы жақсы ен жаман қасиеттерді және оған әсер ететін факторларды көрсеткен. Джек Лондон мейлі адамды, мейлі итті, қасқырды сипаттаса да ең бірінші планға рухты шығарады. Жоғары да атап айтқандай Джек Лондон шығармалар желісінің бірі болып табылатын мақұлық иелерінің бірі – ит. Осы жеті қазынаның бірі болып саналатын ит образын «Тектік сарын» – деп аталатын повесінде ерекше ашып көрсеткен. Повесте басты кейіпкер адам емес, адамға адал қызмет атқаратын Бекс есімді ит. Шығарма желісінде бекзаттық күйден айырылып, «аюға намаз үйреткен таяқ»-дегендей салтанат құрған бөтен ортада, қолдан қолға сатылып, ауыр тұрмысқа тап болып, ортаға бейімделуі, өзін өзі табуы, үйірін табуы, тағылануы сынды Бектің жағдайы суреттеледі [london.sonoma.edu]. Повест ағылшын тілінде «Call of the Wild» – деп аталады. Тақырыбы келер болсақ сөзбе сөз аударғанда «Жабайдың үні» деген мағынаға саяды. Бірақ аудармашы толықтай шығарма негізіне бейімдеген. Аудармашы тақырыбын «Тектік сарын» – деп беруі де шығарма желісі мен автор стилін беруге аса мән бергендігін байқауға болады. «Сарын» қазақ тілінде «әуен», «ырғақ», «үн», «қисын» деген баламалары туынды тіліндегі «call» – сөзімен эквивалентті болып келеді.

Ал «wild» – әдетте «жабайы», «дала», «адам қолы тиіп бүлінбеген, жаратылыс күйіндегі ұғымды біілдіреді. «Wild» – сөзінің баламас ретінде аудармашы «тектік» -деп әдеби тілде толыққанды, көркемдік бояуы анық, қазақ мәдениеті мен дүние танымына жақын етіп бере білген деп айтуға болады. Қазақ тіліне Мәдениет министірлігінің «Мемлекеттік тіл немесе басқа да тілдерін дамыту бағдарламасы» аясында 2011 жылы Астана қаласында «Аударма» баспасынан Д. Әшімханұлының орыс тілінен жасалынған сатылы аударма арқылы келіп жетті.

Вэк Колифорнияның Санта клара жағалауында бақташы ит және қарауылшы еді. Онда оның өмірі өзіне жайлы, бейбіт күндерде бейғам өмір сүретін.

Канаданың Клондике ауданында алтын табылуына байланысты күші мығым, жақсы иттерді шегуге сұраныс түсіп, шана сүйреуге, жүк тасымалдауға пайдалана бастады. Вэкта ол топқа барымталанып ит сатушылар қолына түседі. Оны таяқпен ұрып соғып солтүстік Клондикеге әкетеді. Вэк өзін және маңайындағы иттерді соншалықты ұрып соғып азаппен қинап жатқан өмірін кейде түсіне алмай таңданумен, тіптен иттердің өлі денесін көргенде ашыныпта үлгерді.

Ол зорлықпен келген жаңа өміріне үйлесе алмады, үйлесуге де келмейтін тірлік еді. Қатыгездік пен азапты өмірдің бір қыры бейнелене келе, еркіндік ұғымы тек адамға ғана тән емес жалпы жаратылыстың барлығына ортақ екендігініңде бір қыры бейнеленеді. Ендеше аударма мәтініне аздап тоқтала кетелік.

– No lazy, sun-kissed life was this, with nothing to do but loaf and be bored.

– Оңтүстік түкпіріндегі не істерін білмей зерігетін мамыражай, марғау тірлігі көзден бұлбұл ұшты.

Түснұсқада «көзден бұл бұл ұшты» деген сөз жоқ. Бірақ қазақ тіліндегі мағынасы «жоқ болды, ғайып болды» деген ұғымды білдіретіні баршамызға аян. – Түпнұсқадағы «No» сөзінің

орнына аударашы бұл фразологиялық тіркесті ұтымды қолданған. Сондай- ақ мәтіндегі «sun-kissed life» – сөзбе сөз аудармасы «күн шуағындағы өмір», «with nothing to do but loaf and be bored» – істерге іс жоқ ерігіп, сенделу» – деген баламаға саяды. Бірақ аудармада «мамыражай», «марғау» – деп әдеби бояуы қанық жақсы берілген.

Қорытынды

Қорыта айтқанда қазақ халқы Дж. Лондонның шығармаларына оның түрлі аудармалары арқылы жетік таныс деп айтауға болады. Себебі Джектің шығармаларына қазақтың қарымды қаламгерлері М. Әуезов пен Ж. Аймауытовта зор үлес қосқан.

Аударманы түпнұсқамен салыстыра сараптағанымызда, көркемділігі мен стильдік сәйкестігі жағынан түпнұсқадан бара барлығын байқап көрдік. Жалпы алып қарағанда Джек Лондон шығармаларын қазақ тілінлегі нұсқасы төмен денгейде шықпаған. анималистик жазушы Джектің шедевр туындылары заманның зұлымат көрінісін аң мен адам арасындағы байланыс арқылы шебер әрі өзге жазушыларға ұқсамайтын тың табиғат аясында бейнелеп көрсетеді. Осы ерекшелікті аударма барысында М.Әуезов аша білген.

Аударма жалпы адамзат атаулының танымдық рухани алмасуы нәтижесінде мәдениет пен өркениеттің дамуына, адам баласының эстетикалық көркемдікке қол жеткізуіне, санасының өсуіне, дүниетанымының кеңеюіне апаратын жол сияқты.Сонымен қатар тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін Р. Хайруллин ағамыздың мына бір сөзімен қорытындыласақ: Аударма саласы мәдениет пен өркениеттің көне мүлкі, үлкен дүниесі. Осы туралы айтылатын сөз, қойылатын мәселе туындай бермек. Мен осы сөздерді негізге ала отырып, аударма да кеткен олқылықтар: «көш дүре дүзеледі» деген қазақта мақал бар ғой сол сияқты аудармалар да уақыт өте белгілі бір қалыпқа түседі деп сенемін деп» – деп үміт артқан ойы орындалуда деп бағалаймыз. Аударма саласы өсіп дамып келе жатқанындығымен ойымызды түйіндейіз.

Әдебиеттер

Жұмаш А.Джек Лондонның «Меніреу мұнар» әңгімесінің аудармалары. – Алматы: ҚазҰПУ Хабаршы. – 2016. – №2 (56). – 390 б.

Мамырова А.Ы. Джек Лондонның «Теңіз қорқауы» романы туралы. – Алматы: ҚазҰПУ Хабаршы. – 2016. – №2 (56). – 97 б.

Сырымова П.М. Джек Лондонның повестері мен әңгімелерінің биік рухы. – Алматы: БҚГ Хабаршы ғылыми журнал. – 2015. – №4 (33). – 134 б.

Жұмашева А.«Джек Лондон әңгімелерінің аударылуы ерекшелігі». Жас ғалымдар V-Ғылыми Конференция. – Алматы, 2007. – 169 б.

Дидахмет. Ә. Жанкешті жазушы. Әлем әдебиеті. – Алматы: Ақшам айнасы, 2012. – №1 (365). – 5-6 б.

Қазыбек Г.Қ. Аударма тәжірбиесі хрестоматия. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 185 б.

Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. – Алматы: Әдеби аударма негіздері, 1987. –215б.

Мамыров А.Ы. Джек Лондонның «Теңіз қорқауы». – Алматы: ҚазҰПУ Хабаршы. – 2016. –№2 (56). – 134 б.

Тұрсын Ж. Әуезов. М. 20-томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Мәдени мұра, 2012. – 175-177 б.

Интернет резурс:

https://baribar.kz//: «Көркем аударма»

Alem.adebiety.kz//: Джек Лондон: «Меңіреу мұнар»

https://kitap.kzДжек Лондон: «Текті сарын»

https://adebiportal.kz:Джек Лондон: «Ақ Азу»

london.sonoma.edu: «Call of the wild by Jack London».

References

Didahmet A. (2012.) World literature: Wild writer. Almaty: Akshamainasy. 2012. №1 (365), P.5-6. (In Kazakh)

Jumaş A. (2016.) Translations of Jack London’s «White silence»Almaty: Bulletin of KazNPU. №2. 2016, P. 390. (In Kazakh)

Kazybek G.K. (2009.) Translation experience. Almaty:Kazakh Univerisity Press. 2009, P.185. (In Kazakh)

Mamyrova A.Y. (2016.) About Jack London's «Sea Wolf» novel. Almaty: Bulletin of KazNPU №2 (56) 2016, P. 97. (In Kazakh)

Mamyrov A.A. (2015.) Jack London «Sea wolf». Almaty: Bulletin Abay. №2 (56), P.134. (In Kazakh)

Satıbaldïev Ä. (1987.) Rwxanï qazına. Almatı: Ədebï awdarma negizderi, 1987, P. 215. (In Kazakh)

Syrymova P.M. (2015.) The great spirit of tale and short stories of Jack London. Almaty: Bulletin of KazNPU. №4 (33). 2015, P. 134. (In Kazakh)

Tursın J. (2012.) Collections of 20 volumes of M. Auezov. Almaty: Mädenïmura. 2012, P.175-177. (In Kazakh)

Zhumasheva A. (2007.) Translating features of Jack London's work. Almaty: Vth-Young Scientist's Scientific Conference, 2007, P.169. (In Kazakh)

Internet Resourses:

https://baribar.kz//:«KorkemAudarma»«Artistic Translation»

Alem.adebiety.kz Jack London«MeñrewMwnar»(in Kazakh) «White silence»

https://kitap.kz«Tektessarïn» (in Kazakh) «Call of the wild»

https://adebiportal.kz: Джек Лондон «Ақ азу»

london.sonoma.edu: Jack London «Call of the wild» (in kazakh) «Tektessarïn»

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ

1-бөлім Раздел 1
Әдебиеттану Литературоведение

Хуан Мэй, Се Вэйнин
Қазақ қытай әдебиетіндегі әйел теңсіздігі мәселелері 4

Алиева Асмар Шакир кызы
Мотив трансформации в Азербайджанском фольклоре: постановка и теоретическое моделирование проблемы 12

Askarova A.Sh., Bayazitov B.B.
The conception of Shakarim «Doctrine of conscience» 19

Бисенғали З.-Ғ. Қ.
Махамбет поэзиясының поэтикасы 27

Вердиева Тарана Физули кызы,
Значимое место города Гянджи в литературной и общественно-политической жизни Азербайджана 35

Джолдасбекова Б.У., Жаппаркулова К.Н., Александрова О.И.
Философская и эстетическая модель мира в литературных произведениях А.К. Толстого 41

Жутаева А.К., Әбдиманұлы Ө.
Қазіргі қазақ әдебиетіндегі постмодернизм көріністері 47

Исмаилова А.С.
Типология жанра дастан и баллада: «Кероглу» и «Робин Гуд» 55

Муминов С.О.
Роман А. Белого «Петербург» в контексте зарубежного модернизма 60

Рустамова Ф.А.
Некоторые параллели древнеегипетской и древнетюркской мифологии 67

Temirbolat A.B.
Artistic originality of G. Belger's novel «Tuyuk su» 72

Тұрысбек Р.
Түркі әлемі және «Манас» эпосы 80

Халилова Г.М.
«Сиротство» как один из начальных мотивов сказок и его мифологическая семантика 88

2-бөлім Раздел 2
Тіл білімі Языкознание

Ли В.С., Чэлэмугэ
Особенности выражения антонимичных отношений в русском и монгольском языках 96

Alkebayeva D.A., Amirov A.J., Alimtayeva L.T., Kurmanzhanuly B.
Special purpose language 103

Абдуллаева Ж.Т.
Лексико-семантическое значение лексемы «улыбка» в русском языке: опыт проведения лингвистической экспертизы . 111

Бияров Б.Н., Құсманова К.А.
Шығыс Қазақстан топожүйесін реттеу жолдары 118

Dyussembekova Zh.A., Maukeyeva A.O.
Sound recording as one of the techniques of language playing in the works of the writer K.I. Chukovsky 124

Егорова Т.В.
Вульгаризация как лингвотоксичное явление современной русской речи 131

Eshimov M.P., Nurtileuova S.P., Dautova B.D.
Nonverbal means and somatic phraseological units 140

Кажигалиева Гж.А., Тажибаева Ш.А.
Лингвокультурные особенности метафоризации неба и небесных светил в русском поэтическом дискурсе 145

Күркебаев К.Қ.
Түркі тілдеріндегі жаңа атауларды біріздендіру мәселелері 152

Mambetova M.K., Iskakova G.N., Dossanova A.M.
The peculiarities of kazakh official cliches 160

Машинбаева Г.А., Саденова А. Е.
Теледидар тіліндегі прецеденттік атаулардың сипаты 167

Салханова Ж.Х., Хайрушева Е.Е.
Структурные особенности речевой деятельности в контексте теории коммуникации 176

Жумагулова В.И., Сейдамат Р.А.
Концепт «Родина» в русском языке 184

Utemgaliyeva N.A., Bektemirova S.B., Rivers W.P.
Academic terms of the bologna process 189

3-бөлім Тіл мен әдебиетті оқытудың әдістемесі
Раздел 3 Методика преподавания языка и литературы

Ларина Т., Абайдельданова М.
Проблема развития интеллектуальной активности студентов в процессе обучения 200

Абаева Ж.С.
Изучение публицистического стиля на занятиях по русскому языку как иностранному 206

Егизбаева З.С., Жандыкеева Г.Е.
О технологии мастерских в вузовском обучении русскому языку 213

Иманқұлова С.М., Абдрахманова Ж.Ә.
Смарт білім беру технологиялары 220

Kozhakhmetova A.K., Beisenbayeva L.Zh.
Lean as a new innovative method in education system 227

Makhmetova D.M., Lugovskaiya E.I., Nessipbayeva Z.S.
On stages and linguistic means of formation of substyles (on the example of verbal structures of scientific and natural and scientific and technical texts) 231

Nurmukhanbetova A.A., Tsyganova V.A., Issabayeva B.
Linguo-cultural aspect in learning foreign languages 238

Оналбаева А.Т., Даулеткулова Д.Е.
Роль метода проекта во внедрении нового обновленного содержания образования 245

4-бөлім Аударма теориясы
Раздел 4 Теория перевода

Alpysbayeva A.E., Mehmet G., Ashymkhanova S.A.
Translation of the culture-bearing symbolism of animals in the poem «Turkestan» of Magzhan Zhumabayev (Turkish, Russian and English languages) 252

Смағұлова Г.Н., Керимова С.М.
Аударма – мәдениаралық қатысымның басты көрсеткіші 258

Telgaraeva L.B., Naciye Yildiz, Esembekov T.O.
Translation interpretation of ethno-cultural information in M. Magauin's novel «Alasapran» 266

Төнкер А., Болат А.
Джек Лондон шығармаларының қазақ тіліндегі көріністері 275

CONTENTS

Section 1
Literary Criticism

Huang Mei, Xie Weining
Questions of women's equality in kazakh and chinese literature 4

Aliyeva Asmar Shakir kizi,
Motif of transformation in the Azerbaijan folklore: statement and theoretical modeling of the problem..... 12

Askarova A.Sh., Bayazitov B.B.
The conception of Shakarim «Doctrine of conscience» 19

Bisengali Z.-G. K.
Poetiks of Maxambets poems 27

Verdiyeva T.F.
The important place of the city of Ganja in literary and social and political life of Azerbaijan..... 35

Zholdasbekova B.U., Zhapparkulova K.N., Alexandrova O.I.
Philosophical and aesthetic model of the world in the literary works of A.K. Tolstoy 41

Zhutayeva A.K., Abdimanuly O.
Manifestations of postmodernism in modern Kazakh literature..... 47

Ismayilova A.S.
Typology of epos and ballad genres: «Koroghlu» and « Robin Hood»..... 55

Muminov S.O.
The novel of A. Bely «Petersburg» in the context of foreign modernism 60

Rustamova F.A.
Some parallels of ancient Egyptian and ancient Turkic mythology 67

Temirbolat A.B.
Artistic originality of G. Belger's novel «Tuyuk su» 72

Turysbyek R.
Turkish world and the epic «Manas»..... 80

Khalilova G.M.
«Orphanage» as one of initial motives of fairy tales and its mythological semantics..... 88

Section 2
Linguistics

Lee V.S., Tchelemuge
Expression features of antonyms relations in russian and mongolian languages 96

Alkebayeva D.A., Amirov A.J., Alimtayeva L.T., Kurmanzhanuly B.
Special purpose language..... 103

Abdullayeva Zh.T.
The lexico-semantic meaning of the lexeme «smile» in the Russian language: experience in linguistic expertise..... 111

Biyarov B.N., Kusmanova K.A.
Ways of Exploration of Toposystem of East Kazakhstan Region..... 118

Dyussembekova Zh.A., Maukeyeva A.O.
Sound recording as one of the techniques of language playing in the works of the writer K.I. Chukovsky..... 124

Egorova T.V.
Vulgarization as a lingvo-toxic phenomenon of modern Russian speech 131

Eshimov M.P., Nurtileuova S.P., Dautova B.D.
Nonverbal means and somatic phraseological units 140

Kazhigalieva Gzh.A., Tazhibaeva S.A.
Linguo-cultural features of sky metaphorization and celestial light in russian poetic discourse 145

Kurkebayev K.K.
Questions of unification of neologisms in Turkish languages 152

Mambetova M.K., Iskakova G.N., Dossanova A.M.
The peculiarities of kazakh official cliches 160

Mashinbaeva G.A., Sadenova A.E.
The character of the precedent names in the TV language 167

Salkhanova Zh.Kh., Khairusheva E.E.
Structural features of speech activity in the context of communication theory 176

Zhumagulova V.I., Seydamat R.A.
«Homeland» concept in russian language 184

Utemgaliyeva N.A., Bektemirova S.B., Rivers W.P.
Academic terms of the bologna process 189

Section 3
Methods of teaching language and literature

Larina T., Abaideldanova M.
The problem of development intellectual activity of students in the process of education 200

Abaeva Zh.S.
The study of journalistic style in the classroom on Russian as a foreign language 206

Egizbaeva Z.S., Zhandykeyeva G.E.
About technology workshops in teaching russian language in high school 213

Imankulova S.M., Abdrahmanova Zh.A.
Smart educational technology 220

Kozhakhmetova A.K., Beisenbayeva L.Zh.
Lean as a new innovative method in education system 227

Makhmetova D.M., Lugovskaiya E.I., Nessipbayeva Z.S.
On stages and linguistic means of formation of substyles (on the example of verbal structures of scientific and natural and scientific and technical texts) 232

Nurmukhanbetova A.A., Tsyganova V.A., Issabayeva B.
Linguo-cultural aspect in learning foreign languages 238

Onalbaeva A.T., Dauletkulova D.E.
The role of the project method in the implementation of the new updated educational content 245

Section 4
The theory of translation

Alpysbayeva A.E., Mehmet G., Ashymkhanova S.A.
Translation of the culture-bearing symbolism of animals in the poem «Turkestan» of Magzhan Zhumabayev (Turkish, Russian and English languages) 252

Smagulova G.N., Kerimova S.M.
Translation – the basic indicator of cross-cultural relations 258

Telgaraeva L.B., Naciye Yildiz, Esembekov T.O.
Translation interpretation of ethno-cultural information in M. Magauin's novel «Alasapran» 266

Tunkyer A., Bolat A.
The appearances of Jack Londonwork into the Kazakh language 275